

Vakantie en vakantiebesteding sinds de eeuwwisseling

Vakantie en vakantiebesteding sinds de eeuwwisseling

EEN SOCIOLOGISCHE VERKENNING TEN BEHOEVE
VAN DE SOCIALE EN RUIMTELIJKE PLANNING IN NEDERLAND

Proefschrift

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE
TECHNISCHE WETENSCHAPPEN AAN DE TECHNISCHE
HOGESCHOOL DELFT, OP GEZAG VAN DE RECTOR MAG-
NIFICUS IR. H. J. DE WIJS, HOGLERAAR IN DE AFDE-
LING DER MIJNBOUWKUNDE, VOOR EEN COMMISSIE
AANGEWEZEN DOOR HET COLLEGE VAN DEKANEN TE
VERDEDIGEN OP WOENSDAG 20 JUNI '73 TE 16.00
UR DOOR

Aaltje Hessels

doctorandus in de letteren en wijsbegeerte
geboren te 's-Gravenhage

1882 6238

DIT PROEFSCHRIFT IS GOEDGEKEURD DOOR DE PROMOTOR:

PROF. DR. C. S. KRUIJT

AAN MIJN MOEDER

Voorwoord

Als socioloog, werkzaam in de planologische sector en bijzonder geïnteresseerd in recreatie, heb ik in deze studie over de vakantie en vakantiebesteding veel voldoening gevonden. Dit neemt niet weg, dat ik door de keuze van dit onderwerp, waaraan van sociologische zijde tot nog toe weinig aandacht is besteed, met veel problemen heb moeten worstelen. Ik ben er dan ook erg dankbaar voor, dat ik daarbij van veel zijden steun en medewerking heb ontvangen.

Aangezien het bij deze Technische Hogeschool niet gebruikelijk is om de promotor in het voorwoord te bedanken, begin ik met mijn dankbetuigingen bij de Rijksplanologische Dienst. Van deze dienst heb ik — vooral in de beginjaren van mijn studie — veel steun ondervonden. Hierdoor werd mij o.a. de mogelijkheid geboden om de beschikking te krijgen over voor mij zeer relevant materiaal op het gebied van de vakantiebesteding. Verder richt ik een woord van dank tot het Nederlands Verbond van Vakverenigingen en de hierbij aangesloten bonden, die mij veel informatie hebben verschaft en mij attent hebben gemaakt op voor mij bruikbare literatuur. De Nederlandse Reisvereniging ben ik erkentelijk voor het feit, dat zij mij inzage heeft gegeven in ten dele niet gepubliceerde jaarverslagen e.d., waardoor mijn visie op de moderne trends in de vakantiebesteding is verruimd.

Het is niet doenlijk alle personen afzonderlijk te noemen, die ik gevoels van dankbaarheid toedraag wegens hulp in velerlei vorm zoals het leveren van opbouwende critiek, het tekenen van grafieken, assistentie bij de vertaling van de samenvatting, het typen van het manuscript en tenslotte de medewerking bij het corrigeren van de drukproeven. Hun wil ik gaarne op deze plaats „collectief” de verzekering geven, dat ik hun spontane medewerking ten zeerste heb gewaardeerd.

Inhoud

HOOFDSTUK I. INLEIDING	1
1.1. <i>Belang van het vraagstuk</i>	1
1.2. <i>Aard van de studie</i>	2
HOOFDSTUK II. VRIJE TIJD	6
2.1. <i>Inleiding</i>	6
2.2. <i>Wat is arbeid?</i>	7
2.3. <i>Vrije tijd, nader beschouwd</i>	9
2.4. <i>Naar een sociologische typering van arbeid en vrije tijd</i>	12
2.5. <i>De theorie der sociale gedragsmodellen</i>	15
2.6. <i>Samenvatting</i>	18
HOOFDSTUK III. WAT IS VAKANTIE?	19
3.1. <i>Inleiding</i>	19
3.2. <i>Het begrip vakantie in de literatuur</i>	19
3.3. <i>Eigen definiëring van het begrip vakantie</i>	23
3.4. <i>Samenvattende conclusie</i>	29
HOOFDSTUK IV. VAKANTIETYPEN	31
4.1. <i>Indelingscriteria</i>	31
4.1.1. <i>Structurering en detaillering van vakantiemodellen</i>	33
4.1.2. <i>Mate van verandering t.a.v. het dagelijks milieu</i>	33
4.1.3. <i>Verschillen in aard der sociale relaties</i>	34
4.1.4. <i>Verschillen in waarden en doeleinden</i>	35
4.1.5. <i>Aard van de vakantieaccomodatie</i>	37
4.1.6. <i>Geografische situatie</i>	38
4.2. <i>Vakantietypen op basis der gestelde criteria</i>	40
4.2.1. <i>Vormen met weinig verandering</i>	41
4.2.2. <i>Vormen met verandering en sterke bindingen</i>	41
4.2.3. <i>Vormen met verandering en zwakke bindingen</i>	44
4.3. <i>Samenvattende conclusie</i>	47
HOOFDSTUK V. THEORETISCHE BENADERING VAN DE VAKANTIEBESTEDING	48
5.1. <i>Inleiding</i>	48
5.2. <i>De compensatietheorie</i>	48
5.3. <i>De exploratietheorie</i>	51
5.4. <i>De statutheorie</i>	54
5.5. <i>Eigen visie op het verschijnsel</i>	59
5.6. <i>Typering van samenlevingsvormen</i>	60
5.7. <i>Theoretische benadering van ons probleem</i>	62
5.7.1. <i>Het harmoniemodel</i>	62

5.7.2.	<i>Het conflictmodel</i>	64
5.8.	<i>Verdere aanpak</i>	66
HOOFDSTUK VI. DE STRIJD OM DE VAKANTIE		67
6.1.	<i>Inleiding</i>	67
6.2.	<i>De vakantie als gunst: de periode vóór de eerste wereldoorlog</i>	70
6.2.1.	<i>De bevoorrechten die in deze periode reeds recht hadden op vakantie</i>	71
6.2.2.	<i>De koplopers die in deze periode vakantie verwierven</i>	75
6.2.3.	<i>Samenvattende conclusie</i>	78
6.3.	<i>De vakantie als eis: de periode van 1918-1940</i>	78
6.3.1.	<i>Voorhanden gegevens</i>	80
6.3.2.	<i>Vakantieregelingen voor werknemers op collectief contract</i>	81
6.3.3.	<i>De strijd om de vakantie</i>	83
6.3.4.	<i>De achterhoede</i>	85
6.3.5.	<i>De loon- en salaristrekkende middenstand</i>	87
6.3.6.	<i>Prille aandacht van het parlement voor de vakantietoekenning</i>	88
6.3.7.	<i>Samenvattende conclusie</i>	89
6.4.	<i>De vakantie als recht en gewoonte: de periode in en na de tweede wereldoorlog</i>	90
6.4.1.	<i>Vakantieregelingen voor de werknemers op collectief contract</i>	91
6.4.2.	<i>De vroegere achterhoede</i>	93
6.4.3.	<i>Verschillen in aantal toegekende vakantiedagen naar aard der werkzaamheden</i>	94
6.4.4.	<i>Verschillen in aantal toegekende vakantiedagen naar leeftijd</i>	95
6.4.5.	<i>Bemoediging van de overheid en het parlement met de vakantie</i>	98
6.5.	<i>Ontwikkelingslijnen sinds de eeuwwisseling (in vogelvlucht)</i>	101
HOOFDSTUK VII. DE VAKANTIEBESTEDING VOOR DE EERSTE WERELDOORLOG		104
7.1.	<i>Inleiding</i>	104
7.2.	<i>Globale typering van de samenleving van vóór 1914</i>	106
7.3.	<i>Groei van het toerisme vóór de eeuwwisseling</i>	109
7.4.	<i>Algemene karakteristiek van het toerisme in de tijd van de eeuwwisseling tot de eerste wereldoorlog</i>	111
7.5.	<i>De reizende elite</i>	117
7.5.1.	<i>Uit de traditionele samenleving stammende vormen van reizen</i>	117
7.5.2.	<i>Het nieuwe reispatroon van de elite</i>	119
7.6.	<i>Vakantiegeangers met een „smalle beurs”</i>	121
7.7.	<i>De groepsreis</i>	122
7.8.	<i>Het kamperen: de eerste voorzichtige schreden</i>	124
7.9.	<i>De thuisblijver</i>	128
7.10.	<i>Samenvattend beeld van toerisme en vakantiebesteding in de periode vóór 1914</i>	130
HOOFDSTUK VIII. DE VAKANTIEBESTEDING TUSSEN DE TWEE WERELDOORLOGEN		133
8.1.	<i>Inleiding</i>	133
8.2.	<i>Formulering van vraagpunten</i>	133
8.3.	<i>Globale typering van het tijdvak</i>	137
8.4.	<i>De dominante en de contra-vakantiecultuur</i>	142
8.5.	<i>De dominante vakantiecultuur</i>	145
8.5.1.	<i>Verblijf in hotels en pensions</i>	145
8.5.2.	<i>De groepsreis</i>	148
8.6.	<i>Nogmaals, de contra-vakantiecultuur</i>	151
8.6.1.	<i>Het kamperen</i>	154
8.6.2.	<i>Bivakkeren in kamphuisjes</i>	159
8.6.3.	<i>Bezoek aan natuurvriendenhuizen</i>	161
8.6.4.	<i>Het trekken langs jeugdherbergen</i>	162
8.7.	<i>Enkele trendlijnen nagevolgd</i>	166

HOOFDSTUK IX. TUSSEN TWEE WERELDEN: VAKANTIE VAN PLATTELANDERS	169
9.1. <i>Inleiding</i>	169
9.2. <i>Formulering van vraagpunten</i>	169
9.3. <i>Structurele remmingen om met vakantie te gaan</i>	172
9.3.1. <i>Het beroep</i>	172
9.3.2. <i>Het inkomen</i>	174
9.4. <i>Is de noodzaak van compensatie op het platteland geringer?</i>	176
9.4.1. <i>Het fysiek en sociaal milieu</i>	176
9.5. <i>Twee werelden</i>	181
9.6. <i>Veranderingen in de vakantietrek bij verstedelijking</i>	187
9.6.1. <i>Veranderingen in leeftijdsopbouw</i>	188
9.6.2. <i>Trek naar het buitenland</i>	191
9.6.3. <i>Gekozen logiesvormen</i>	191
9.7. <i>Samenvattende conclusie</i>	198
HOOFDSTUK X. HYPOTHESEN TEN AANZIEN VAN DE VAKANTIEBESTEDING NA DE TWEDE WERELDOORLOG	201
10.1. <i>Inleiding</i>	201
10.2. <i>Globale typering van de samenleving na 1945</i>	201
10.3. <i>De welvaartsstaat en de „affluent society”</i>	204
10.4. <i>Op weg naar een technocratie?</i>	207
10.5. <i>Formulering van vraagpunten</i>	208
10.6. <i>Bruikbaarheid van het continuüm van gedragsmodellen</i>	211
10.7. <i>Verdere aanpak</i>	213
HOOFDSTUK XI. TOETSING VAN HYPOTHESEN INZAKE DE ONTWIKKELING VAN DE VAKANTIEBESTEDING NA DE TWEEDE WERELDOORLOG	215
11.1. <i>Inleiding</i>	215
11.2. <i>Omvang van de vakantietrek</i>	215
11.3. <i>Verschuivingen tussen vakantievormen</i>	217
11.3.1. <i>Bezoek aan familie en kennissen</i>	218
11.3.2. <i>De groepsreis</i>	219
11.3.3. <i>De overige vormen van logiesaccommodatie</i>	222
11.3.4. <i>Vrijheid nader beschouwd</i>	227
11.4. <i>Gemak en comfort</i>	228
11.5. <i>Het andere leven</i>	230
11.6. <i>De lokkende verte</i>	232
11.7. <i>Bijblijven en meedoen</i>	235
11.8. <i>Samenvattende conclusie</i>	237
HOOFDSTUK XII. PLANOLOGISCHE GEVOLGEN VAN DE TOENEMING VAN DE VAKANTIE EN DE VERANDERINGEN IN DE VAKANTIEBESTEDING	240
12.1. <i>Inleiding</i>	240
12.2. <i>Groei van de vakantieduur, de vakantietrek en het aantal vakanties per persoon</i>	240
12.3. <i>Toeneming van het aantal in Nederland doorgebrachte vakanties</i>	244
12.3.1. <i>Concentratie van vakanties in de ruimte</i>	245
12.3.2. <i>Concentratie van vakanties in de tijd</i>	247
12.4. <i>Moderne trends in de vakantiebesteding in relatie met de ruimte</i>	249
12.4.1. <i>Trend: verandering</i>	249
12.4.2. <i>Trend: vrijheid</i>	252
12.4.3. <i>Trend: gemak en comfort</i>	256
12.4.4. <i>Trend: bijblijven en meedoen</i>	257
12.5. <i>Enkele gevolgtrekkingen</i>	258

HOOFDSTUK XIII. SAMENVATTING EN BLIK IN DE TOEKOMST

13.1.	<i>De theorie</i>	260
13.2.	<i>Indeling van onze studie</i>	265
13.3.	<i>De periode vóór 1914</i>	266
13.4.	<i>De periode tussen de wereldoorlogen</i>	267
13.5.	<i>De periode na de tweede wereldoorlog</i>	269
13.6.	<i>Blik in de toekomst</i>	271
SUMMARY		276
NOTEN		287
LITERATUURLIJST		309

Inleiding

1.1. Belang van het vraagstuk.

Vakantie — een magisch woord! Het roept beelden op van zonnige stranden, waarop de golven van een helblauwe zee rustig uitvloeien, terwijl het terugtrekkende water schuimranden op het strand achterlaat. Een herinnering duikt op aan een smal straatje, waar de schaduw als een verademing wordt beleefd en waar bij het omslaan van een hoek plotseling een slaperig, zwaar bepakt ezeltje in het zicht komt, vastgebonden aan een in de oude muur geklonken ring. Een bospad, waar de schemering heerst en waar de voeten onhoorbaar gaan over het dikke mos. Een uitzichtpunt, vanwaar — zo lijkt het — men de hele aarde kan overzien. Vakantie is een synoniem voor de beleving van het nieuwe, het andere, voor vrijheid om eigen keuzen te maken, voor een breuk met de sleur van alledag. Vakantie kan worden gezien als een toegangspoort tot het ongewone, het onverwachte.

Vakantie kan men beschouwen als een individuele beleving. Echter, het verschijnsel dat vakantie heet kan men ook benaderen vanuit de maatschappelijke gezichtshoek. Het was vroeger geenszins gewoonte, doch is thans normaal, dat het overgrote deel van de bevolking over een aantal vakantie-dagen beschikt¹, welke men naar believen kan besteden. Er hebben zich veranderingen in de samenleving voltrokken, waardoor de „vakantie voor allen” mogelijk is geworden.

Een deel van degenen die vakantie krijgen wordt vakantieganger. Men gaat „met” of „op vakantie”, men trekt erop uit. De koffers worden gepakt, de reisbiljetten gekocht en het hotel besproken. Ofwel, men laadt de tent in de auto, voorziet zich van de nodige papieren, vraagt bij de A.N.W.B. een routebeschrijving aan en gaat op avontuur. Is men wat gemakzuchtiger, wat onzekerder of mist men reisgenoten, dan zoekt men een reisgezelschap op, waarmee men de reis naar het land van belofte kan aanvaarden.

Zoals gezegd, is het verschijnsel van de vakantie voor iedereen betrekkelijk nieuw. In vroeger eeuwen was het toerisme weliswaar geen onbekend fenomeen (men leze er de beschrijvingen van Pimlott² en Boussel³ maar eens op na), maar van een vakantietrek op een schaal, zoals heden ten dage valt waar te nemen, was echter nog geen sprake. In een periode van rond zestig jaar heeft zich een immense verandering voltrokken. Waren het vroeger vooral de meer welgestelde lagen van de samenleving die hun vakantie elders doorbrachten, thans gaan alle lagen (weliswaar niet in dezelfde mate) met vakantie. Zoals vroeger de nomadenstammen met pak en zak hun wei-

degronden vaarwel zeiden om elders een nieuwe tijdelijke standplaats te kiezen, zo verlaten thans miljoenen „moderne nomaden” in de zomer hun woonsteden om zich tijdelijk in een andere omgeving te vestigen.

Welke impulsen brachten deze massale trek op gang? Welke processen speelden zich af bij de groei van dit verschijnsel? Is er bij het massale worden van het fenomeen vakantie ook van een zekere nivellering in het vakantiegedrag sprake? Gaat de wijze, waarop de verschillende sociale lagen in onze samenleving hun vakantie doorbrengen op elkaar lijken? En zo dit het geval is, betekent dit dan ook, dat vertegenwoordigers van de verschillende lagen samen hun vakantie besteden?

Dit is een reeks van vragen, die zich reeds bij oppervlakkige beschouwing van het verschijnsel opdringt. En — mocht men al enige orde in de verwarrende hoeveelheid van vragen en mogelijke antwoorden hebben gebracht — dan rijst te zelfder tijd een nieuw, niet minder belangwekkend vragencomplex, met name naar de verdere ontwikkeling van de recreatieve trek. In 1970 ging rond 60% van de Nederlandse bevolking met vakantie⁴. Is een groei tot 100% te verwachten? Welke groeperingen leveren verhoudingsgewijs veel, welke weinig vakantiegangers? Waaraan is dit toe te schrijven? Zal de achterstand die bepaalde groeperingen vertonen in de nabije toekomst worden ingelopen? Achter al deze vragen staan — terecht — vraagtekens, want ondanks een aantal zeer waardevolle enquêtes van o.a. het Centraal Bureau voor de Statistiek weten wij eigenlijk nog bedroevend weinig over de achtergronden van de vakantietrek. Er wordt veel over de vakantie gefilosofeerd. Men poneert dikwijls stellingen, die men amper kan waarmaken en vooral in normatieve zin pleegt men somtijds tot uitspraken te komen, die meer zeggen over de spreker dan over het verschijnsel.

In onze studie zullen wij trachten niet alleen de bewuste uitspraken op hun mérites te toetsen, maar ook op een wat systematischer wijze dan tot nu toe veelal geschiedde het verschijnsel wetenschappelijk door te lichten en zo mogelijk verbanden te leggen tussen de ontwikkeling van de samenleving en de groei en verandering in de aard van de vakantie en de vakantiebesteding.

1.2. Aard van de studie.

Het verschijnsel „vakantie” kan men vanuit verschillende gezichtspunten bestuderen. Men kan de vakantie tot onderwerp maken van economisch onderzoek, (tot nog toe heeft het fenomeen nog de meeste aandacht van economen gehad), men kan er ook een sociaal-psychologische studie aan wijden en het is voorts mogelijk om vooral de biologische en psychologische aspecten van de vakantie te belichten. Daarnaast zijn nog tal van andere benaderingen denkbaar. Als socioloog kiezen wij uiteraard voor een *sociologische* benadering, hetgeen wil zeggen dat wij vooral belangstelling hebben voor voor de vakantie relevante maatschappelijke *structuren* en *processen*, alsook voor de daarachter liggende *waarden* en *normen*. Hierbij zij nog opgemerkt, dat onze aandacht in het bijzonder uitgaat naar het verschijnsel van de institutionalisering van de vakantie. Hiermede wordt dan bedoeld, dat de vakantie onder invloed van maatschappelijke processen tot een

belangrijk element van onze samenleving is geworden. Ook de functiever-schuiving van de vakantie in de loop van de tijd heeft onze bijzondere belangstelling en wij zullen hieraan in volgende hoofdstukken ruime aandacht besteden.

Wij menen goed te doen er uitdrukkelijk op te wijzen, dat onze studie zich op het macro-sociologische vlak zal bewegen. Wij bestuderen voornamelijk de globale samenleving. Van Leent⁵ spreekt in dit verband over een „macrocosmos” van groeperingen, die een eigen structuur en autonomie bezit. Ingebed in deze macrocosmos bestaan er uiteenlopende sociale categorieën, ieder met een voor hen kenmerkende levensstijl. Dit geheel is in beweging. De verhoudingen en betrekkingen tussen en in de groeperingen wijzigen zich. Waarden en normen die gelding hebben voor de samenleving in haar geheel of voor bepaalde groeperingen daarin, zijn voortdurend aan verandering onderhevig. Dergelijke wijzigingen — voor zover zij in verband gebracht kunnen worden met het door ons bestudeerde verschijnsel — behoren tot ons veld van onderzoek.

Wij zijn er ons van bewust, dat op het terrein van het onderzoek naar de vakantiebesteding ook op meso- en microniveau, dus op het niveau van collectiviteiten en kleine groepen, nog veel werk te verzetten valt. Een belangrijk voorbeeld van een min of meer verwaarloosd gebied op microniveau is de vakantiebesteding van het gezin. Zo kan men zich bijv. afvragen, hoe het gezin met vakantie gaat, of men met elkaar wegtrekt of niet. Dieper gravend kan men dan trachten na te gaan, of de wijze van vakantiebesteding van de gezinsleden functioneel of dysfunctioneel is voor de gezinsintegratie. Ondanks het feit, dat dergelijke onderwerpen ons ook bijzonder boeien, zijn wij — gezien de omvang van ons onderwerp — genooddaakt ons tot het macroniveau te beperken. Wel zullen wij de vrijheid nemen een enkele maal bij wijze van uitzondering een uitstapje naar andere niveau's te maken.

Gezien onze belangstelling juist voor de wisselwerking tussen de ontwikkeling van de samenleving in haar structurele en culturele aspecten en de ontwikkeling van de vakantiebesteding ligt het voor de hand dat wij een historisch gerichte benaderingswijze zullen volgen, terwijl wij voor de periode na 1945 (voor welke periode vrij veel statistisch materiaal voorhanden is) ook de vergelijkend-statistische methode zullen toepassen.

Tot slot merken wij nog op, dat onze studie betrekking heeft op het tijdvak van het einde van de vorige eeuw tot heden. Waarom wij ons bij de behandeling van de vakantiebesteding beperken tot de twintigste eeuw is een vraag, die wij in de volgende alinea's zullen pogen te beantwoorden.

Galjaard⁶ neemt als „officiële” begindatum voor het Nederlandse badleven het jaar 1819. Patrice Bousset⁷ wijdt een hoofdstuk aan „les vacances avant les vacances”, waarin hij de vakantie beschrijft van de magistratuur in de zestiende eeuw. Pimlott⁸ vangt zijn studie over „the Englishman's Holiday” aan met de beschrijving van het sociale leven in de bronbadplaatsen (de Spa's) in de 17e en 18e eeuw. Knebel⁹, die voornamelijk aandacht heeft voor het massa-toerisme, meent dat „die Ahnentafel des modernen Touristen bis ins 17. und 18. Jahrhundert reicht”. Men zou ons derhalve kunnen verwijten, dat wij onze historisch-sociologische analyse op een veel te laat tijdstip laten beginnen. Ons weerwoord op dit verwijt is, dat onze aandacht

niet specifiek gericht is op de ontwikkeling van het toerisme noch op de groei van de bron- of andere badplaatsen, maar dat wij in *vakantie en vakantiebesteding in hun moderne (massale!) vorm* geïnteresseerd zijn.

De vroegste vormen van toerisme kan men moeilijk vakantiebesteding noemen. Zowel Pimlott als Knebel beginnen met de beschrijving van de „grand tour” van jongelieden van adellijken huize die ter voltooiing van hun opvoeding onder geleide naar het buitenland gingen. Deze reis kan dus gezien worden als een verlengstuk van de studietijd. Hoewel uit het oogpunt van de ontwikkeling van het toerisme belangrijk, is deze vorm van reizen voor ons onderwerp minder terzake. Knebel¹⁰ wijst verder op het reizen van rondtrekkende gezellen die steeds op andere plaatsen en bij andere meesters in de leer gingen. Ook dergelijke reizen hebben met ons onderwerp weinig van doen.

De groei van de bronbadplaatsen en de ontwikkeling van het gehele badleven raakt iets meer aan onze problematiek. Weliswaar gingen toentertijd velen voornamelijk naar het kuuroord of naar zee om genezing te vinden voor hun kwalen, maar de voor deze gasten geschapen voorzieningen en het voor hen georganiseerde vermaak trokken ook personen aan die het genezende bron- of zeewater niet van node hadden. Er ontwikkelde zich een opgewekt sociaal leven. „Matchmaking mothers found husbands for their daughters and impoverished gallants sought heiresses for wives; fortunes were won and lost at the gaming tables . . .”¹¹, zegt Pimlott. Hij vergelijkt het sociale leven in de bronbadplaatsen met de moderne vakantiesamenleving tijdens een cruise of in een wintersporthotel. Al proeft men hierbij reeds enigszins de sfeer van het vakantiehouden, van vakantiehouden in moderne zin was echter nog nauwelijks sprake. Het betrof trouwens ook slechts een kleine bevoorrechte laag uit de samenleving die van de geneugten van het badleven kon genieten. Pas op een later moment — voor Engeland in de tweede helft van de 19e eeuw — beginnen andere inkomenscategorieën aan het toerisme deel te nemen. In dit land wordt dan een bescheiden begin gemaakt met het geven van betaalde vakantie aan werknemers. Pimlott¹² wijst in dit verband op de Bank Holiday Act van 1871 en de Holidays Extension Act van 1875. In Nederland komt dit proces later op gang. Het hebben van vakantie was aan het eind van de negentiende eeuw slechts voorbehouden aan de bovenlagen van de samenleving, hoewel het toen toch ook al voorkwam, dat aan administratieve middengroepen en aan enkele categorieën van arbeiders (werkzaam o.a. bij de spoorwegen en het politieapparaat)¹³ vakantiedagen werden toegekend.

Na de eeuwwisseling voltrekt zich op dit punt een belangrijke verandering. Het bezit van vakantie wordt van *voorrecht* voor enkelen tot *recht* voor allen. De eerste wereldoorlog werkt in dit opzicht als katalysator. Met de groei van de vakantietijd nemen vanzelfsprekend ook het aantal vakantievormen toe, vakantievormen die aangepast zijn aan de beurs maar ook aan de levensstijl van de gebruikers. Binnen het veld van de vakantiebesteding valt voorts een toenemende institutionalisering te constateren. Het zijn — zoals gezegd — juist dit soort processen, welke — parallel lopend met ontwikkelingen in de gehele samenleving — onze belangstelling hebben. Dit

is dan ook de voornaamste reden, waarom wij onze studie omstreeks 1900 laten beginnen.

Alvorens wij ons bezig gaan houden met de bestudering van de ontwikkeling van het verschijnsel vakantie, dienen wij ons echter eerst te bezinnen op het wezen van dit verschijnsel en moeten wij tot een sociologische definiëring en typering hiervan zien te komen. Het hierna volgende hoofdstuk is hieraan gewijd.

Vrije tijd

2.1. Inleiding.

Men kan de vakantie(tijd) min of meer als een onderdeel beschouwen van een veel groter tijdsgeheel, dat wij vrije tijd plegen te noemen. Veel van de kenmerken van de vrije tijd zijn van toepassing op de vakantie. Toch vertoont de vakantie daarnaast typisch eigen kenmerken, die aan de vrije tijd van korter duur — de middagpauze, de avonduren, de vrije middag, de zondag, het weekend — ontbreken, waardoor de vakantie in de vrije-tijdsreeks een geheel eigen plaats inneemt.

Wanneer wij willen doordringen tot het specifieke karakter van de vakantie, is het — juist omdat de vakantie onderdeel is van de vrije tijd — zinvol eerst aan de kenmerken van de vrije tijd in het algemeen aandacht te besteden. Wij kunnen dan immers zowel de gemeenschappelijke basis alsook de specifieke eigenschappen van de afzonderlijke vormen van vrije tijd en van de vakantietijd in het bijzonder, beter onderkennen.

Het is nuttig hier eerst nog enkele prealabele opmerkingen te maken. In de eerste plaats willen wij erop wijzen, dat wij de vrije tijd niet als *tijd* wensen te analyseren. Berger zegt terecht „that the students of leisure do not study time, they study behavior”¹. Het gaat ons dus steeds om het gedrag in de vrije tijd.

De vrije tijd kan op velerlei wijzen worden besteed. De verschillende vormen hebben niet alle een gelijk gewicht, of gelijke kleur. Men denke bijv. aan een kerkgang, die over het algemeen in de vrije tijd plaats vindt tegenover het bezoek aan een sportmanifestatie of een wandeling door een bos. Het kerkbezoek is idealiter een uiting van bepaalde diepe levenswaarden, het bezoek aan een sportmanifestatie vloeit waarschijnlijk voort uit een behoefte aan vertier en amusement. Wij willen onze aandacht voornamelijk richten op bezigheden van de laatste categorie, die men gewoonlijk onder de term recreatie vangt en waarvoor in de Franse taal het woord „loisir” en in het Engels het begrip „leisure” bestaat.

Kort samengevat, wij willen trachten de sociologische aspecten van de vrije tijd(sbesteding) op te sporen. Een goede werkwijze lijkt ons daartoe dit begrip te vergelijken met en als het ware af te zetten tegen een ander begrip, dat veelal als tegenpool gezien wordt van de vrije tijd namelijk de arbeid. Gaan we op deze wijze te werk en trachten wij het begrip vrije tijd*

* Wanneer wij over vrije tijd spreken bedoelen wij zoals eerder gezegd vrijetijdsbesteding.

met behulp van het begrip arbeid te verduidelijken, dan moeten wij beginnen het begrip arbeid door te lichten.

Wij zijn er ons wel van bewust, dat wij de kans lopen bij het zoeken naar de essentiële kenmerken van het begrip arbeid de weg kwijt te raken in een terrein dat gekenmerkt wordt door een overvloed van vooral filosofische bespiegelingen en theorieën. Het is echter niet onze bedoeling om het begrip arbeid als zodanig uitvoerig te behandelen. In de eerste plaats ligt het — uiteraard — vooral op onze weg de sociologische kenmerken van het begrip aan de orde te stellen, maar ook hierbij zullen wij ons beperken: wij hebben de analyse immers alleen nodig om ons een achtergrond te verschaffen voor de doordenking van het begrip „vrije tijd”.

2.2. *Wat is arbeid?*

Het is te verwachten — en dit blijkt in de praktijk ook het geval te zijn — dat men inzake het begrip arbeid een veelheid van definities aantreft, die alle een bepaalde kant van het verschijnsel belichten. Sommige van deze definities liggen ver buiten het terrein van de sociale wetenschappen en kunnen in deze studie dus gevoegelijk buiten beschouwing worden gelaten. Het is voor ons vooral zaak een dusdanige sociologische omschrijving te vinden, die een duidelijke grensafbakening met de vrije tijd mogelijk maakt.

Volgens Tellegen² is de traditionele opvatting over de arbeid, dat deze een activiteit van de mens is, welke dient om zich in leven te houden. De mens vormt het door de natuur gegevene om tot gebruik en verzorgt aldus het conditioneel noodzakelijke voor het leven. Hoewel Tellegen zelf vindt, dat deze definitie wat smal is en meent, dat er vele aspecten aan de arbeid zijn te onderkennen, welke door deze definitie niet worden gedekt, is zij voor ons doel niet van onwaarde. Tellegens definitie maakt het mogelijk een scheiding tussen „arbeid” en „leisure” aan te brengen. Alles wat tot levensonderhoud dient valt onder de categorie arbeid, terwijl het surplus aan activiteiten onder „niet-arbeid” moet worden gerangschikt. Er komen echter wel moeilijkheden, wanneer men moet gaan bepalen wat nu precies onder levensonderhoud valt en wat daarboven uit gaat. Hoe dit ook zij, uit de definitie komt duidelijk naar voren, dat arbeid als een van de noodzakelijkheden van het leven, als een plicht moet worden beschouwd.

Ook Kwant³ wijst op het plichtmatig karakter van de arbeid. De mens, zo meent deze schrijver, heeft een behoeftig organisme, dat voortdurend moet leven van een beschikbare wereld. Deze beschikbare wereld moet door de mens zelf worden gemaakt. Voedsel, kleding, huisvesting, communicatiemiddelen en wegen behoren tot de beschikbare wereld welke de mens zelf tot stand moet brengen. Dit alles is echter niet iets, wat hij individueel kan doen. Slechts door gezamenlijke inspanning gelukt het de natuur om te vormen tot materiële cultuur. In zijn publikatie „Het arbeidsbestel”⁴ heeft Kwant deze gedachte verder uitgewerkt. Onder het arbeidsbestel verstaat hij een sociaal-economische orde, waarin allerlei menselijke bezigheden worden erkend, opgenomen, gehonoreerd en beschermd.

Binnen het arbeidsbestel worden de activiteiten van de mens middel tot bestaan, zij worden echter ook onderworpen aan allerlei eisen en vormen

van controle. Men levert een sociaal erkende prestatie en deze wordt in de een of andere vorm beloond. De samenleving stelt daarbij eisen aangaande de tijd waarbinnen de bezigheid moet worden verricht, de plaats waar zij moet worden uitgevoerd en de kwaliteit die het produkt moet hebben. Op deze wijze worden menselijke bezigheden georganiseerd en gereguleerd en komen zij te staan binnen een geheel van plichten en rechten. Hieruit zou dan volgen, dat tot arbeid al die bezigheden behoren die plaats vinden binnen het kader van het arbeidsbestel. Deze conclusie trekt Kwant in een recentere publikatie⁵ echter niet. „Wanneer wij”, zo zegt hij, „de arbeid tot de bezigheden binnen het arbeidsbestel beperken, dan zouden alle bezigheden daarbuiten bijv. die van de binnenshuis werkende vrouw niet als arbeid aangemerkt kunnen worden”. Ook mannen werken niet alleen binnen de context van het grote arbeidsbestel. Men verleent diensten aan elkaar, ook buiten dit bestel, men doet werkjes voor elkaar. Hierdoor ontstaat onofficiële uitwisseling van prestaties.

Wanneer wij de arbeid dus niet uitsluitend mogen definiëren vanuit het arbeidsbestel (hoewel hierin uiteraard het meeste van wat wij in het dagelijks spraakgebruik arbeid noemen is te vangen), wat is arbeid dan wel? Welke kenmerken heeft de bezigheid die wij arbeid noemen? In zijn hiervoor genoemde studie tracht Kwant tot een ruimere definiëring te komen. Hierbij legt hij in eerste instantie het accent op de behoeftebevrediging. Hij zegt dan namelijk: „Een bezigheid wordt echter tot arbeid, wanneer zij plaats gaat vinden binnen een maatschappelijk geregelde behoeftenbevrediging”⁶. Ons inziens draagt deze definitie weinig tot verheldering van het begrip „arbeid” bij. In de eerste plaats heeft het begrip „behoefte” een weinig concrete inhoud. Bovendien kan men zich zeer goed een maatschappelijk geregelde behoeftebevrediging voorstellen, die allermist het karakter van arbeid draagt. Een voorbeeld: jonge mensen hebben behoefte aan lichaamsbeweging. Er wordt een sportvereniging opgericht, waardoor de bevrediging van een behoefte maatschappelijk wordt gekanaliseerd. Volgens de definitie van Kwant zouden niet alleen de organisatoren, maar ook zij die de sport bedrijven arbeiden. Immers, ook zij verrichten bezigheden binnen een maatschappelijk georganiseerd kader ter bevrediging van een behoefte. Het lijkt ons onjuist om dit soort bezigheden tot arbeid te bestempelen.

Enkele bladzijden verder in zijn studie geeft Kwant⁷ een iets uitgebreider definitie, waarbij hij een nieuw aspect van het begrip „arbeid” belicht. Hij formuleert dan: „Voor zover een werkzaamheid binnen (zulk) een maatschappelijk samenwerkingsverband plaats vindt, draagt zij een arbeidskarakter. Men is opgenomen binnen een geheel van rechten en plichten. Over alles wat arbeid heet, ligt een sfeer van het „moeten”.

Ook Anderson heeft oog voor het aspect van de onvrijheid dat inherent is aan de arbeid. Arbeid is volgens hem een bezigheid „that is done under conditions in which there are demands with respect to time and place in which goods or services are produced which can be exchanged for the goods and services of other persons”⁸. Het laatste deel van de definitie vertoont gelijkenis met de door Kwant ontwikkelde theorie over het arbeidsbestel, het eerste deel heeft betrekking op het dwingende karakter van

de arbeid. Kwant⁹ die — zoals gezegd — ook in de arbeid de sfeer van het „moeten” benadrukt, wijst daarnaast nog op het procesmatige karakter hiervan, wat volgens hem ook tot de onvrijheid hiervan bijdraagt.

Wij menen, dat de hiervoor genoemde auteurs belangrijke aspecten van de arbeid aan het licht hebben gebracht. Wij denken in de eerste plaats aan het benadrukken van de noodzakelijkheid van de arbeid. De arbeid is een activiteit die de mens (vooralsnog) niet kan ontlopen. Natuurlijk kan men, wanneer een werkkring niet bevalt, van werkgever veranderen, maar aan de arbeid als zodanig ontkomt men niet*. Verder zijn de gedachten van Kwant over de organisatie van de hedendaagse arbeid binnen een arbeidsbestel (hoewel Kwant er in latere publikaties enigermate op terugkomt) ongetwijfeld vruchtbaar te noemen. Ook kunnen wij het eens zijn met de stelling, dat men bij de arbeid de sfeer van „het moeten” aantreft. Voldoet men niet aan de gestelde eisen, dan kunnen sancties volgen. De werknemer die niet aan de verwachtingen beantwoordt, krijgt een reprimande of wordt ontslagen. De winkelier, die zijn winkel sluit wanneer hem dit zint, verliest zijn klanten en de handelaar die in gebreke blijft een bestelling uit te voeren, krijgt minder orders.

Indien wij arbeid geplaatst zien in de sfeer van het „moeten”, dan valt hierbij te bedenken dat deze sfeer nog andere activiteiten omvat, die gewoonlijk niet onder arbeid worden gerekend. Anderson¹⁰ spreekt in dit verband over „non work obligations”, waaronder volgens hem zouden vallen tuinieren, werk voor een politieke partij of kerk, het huis op orde brengen, kinderen met hun lessen helpen, op visite gaan bij een zieke vriend of kennis e.d. Zulke bezigheden behoeven overigens niet met tegenzin te worden gedaan. Anderson zegt terecht, dat „it is in performing such obligations that one gets his status as a good spouse, good parent, good neighbour, good citizen, good friend and so on, all roles in which status must be earned and the effort may be highly satisfying as activity”.

Wij zijn er ons van bewust, dat wij met bovenstaande bespreking het begrip arbeid nog lang niet uitputtend hebben behandeld. Alvorens onze poging tot sociologische verdieping van het begrip arbeid voort te zetten, willen wij echter eerst iets nader ingaan op het begrip „vrije tijd”.

2.3. Vrije tijd nader beschouwd.

Vrije tijd, een begrip dat — zoals gezegd — meestal als tegenpool wordt gezien van het begrip arbeid, wordt doorgaans in verband gebracht met het begrip „vrijheid”. Dit laatste begrip is overigens al even moeilijk te omschrijven als het begrip arbeid. Vrijheid, zo meent o.a. Laski, is afwezigheid van dwang¹¹. Echter, vrijheid is niet afwezigheid van elke regeling die men als dwang zou kunnen ervaren. Het menselijk samenleven eist nu eenmaal bepaalde regelingen. De mens kan onder deze regelingen niet uit. Hij heeft de samenleving nodig om werkelijk mens te worden. Vrijheid, zo merkt Hoefnagels¹² op, kan eerst in de samenleving door de mens ontwikkeld

* Er zijn lieden die niet arbeiden, doch „van hun rente” of „van de steun” leven. Anderen hebben dan evenwel gearbeid, zodat de renteniers of steuntrekkers „arbeidsloos” door het leven kunnen gaan.

worden. De mens zonder samenleving (zo die mogelijk ware) beschikt noch over de middelen die hij nodig heeft om te realiseren wat hij wil, noch kan hij het geestelijk leven ontwikkelen en in stand houden, waardoor hij een zinvolle oriëntatie aan zijn willen kan geven. Bepaalde regelingen die aan het samenleven eigen zijn, moet men dan ook als gegeven beschouwen aan gene zijde van de problematiek van dwang en vrijheid. Ditzelfde geldt overigens niet alleen voor alle verplichtingen die het samenleven als zodanig met zich meebrengt, maar evenzeer voor de dwang die wij ondervinden vanuit onze lichamelijkheid: om gezond en in leven te blijven moeten wij eten, drinken, slapen enz.

Dahrendorf is van oordeel, dat dergelijke vrijheidsbeperkingen die voor ieder mens in de samenleving gelden als data of constanten beschouwd moeten worden en geeft dan als definitie van vrijheid „Freiheit von solchen Zwängen und Beschränkungen die nicht mit universeller Verbindlichkeit der menschlichen Natur selbst entspringen”¹³. Hij noemt deze omschrijving het *problematisch* vrijheidsbegrip. Even later in zijn studie formuleert hij een andere definitie van het begrip vrijheid, welke hij de typering „*assertorisch*” meegeeft. Op dit vrijheidsbegrip komen wij hierna nog terug¹⁴.

Wanneer wij het problematische vrijheidsbegrip nader onder de loep nemen, dan moeten wij hierbij toch wel een vraagteken plaatsen. Zijn de data, die men als gegeven moet aanvaarden inderdaad universeel, dus voor uiteenlopende samenlevingen dezelfde? Wanneer men de meningen in het huidige Zuid-Afrika zou peilen, dan zou men ontdekken, dat de sociale ongelijkwaardigheid van rassen althans bij de blanke bevolking als een natuurlijk gegeven wordt aanvaard, terwijl ze in andere culturen als een historisch gegroeide sociale misstand wordt beschouwd.

Men kan zich met recht afvragen, of de mens — ook indien de zgn. constanten buiten beschouwing worden gelaten — werkelijk vrij kan zijn. Wij worden geboren en opgevoed binnen een bepaalde cultuur. De waarden en normen van die cultuur nemen wij bij de opvoeding over; er vindt een proces van socialisering en internalisering plaats. Wij gaan ze als ons eigendom, als deel van ons persoonlijk ik beschouwen. Kwant¹⁵ zegt het met andere woorden: „Wij zijn als het ware tot leven gewekt door ons gemeenschappelijk zinveld, voordat wij bewust gaan leven en willen. Daarom is onze vrijheid, hoe werkelijk ze ook moge zijn, altijd een betrekkelijke vrijheid. Het veld van onze vrijheid is afhankelijk van een zinveld ten opzichte waarvan wij niet vrij zijn”.

Top¹⁶ formuleert dezelfde gedachte op een andere wijze. Hij is eveneens van mening, dat vrijheid in feite een betrekkelijke aangelegenheid is. Naar zijn oordeel correleert elke vrijheid met een bepaalde speelruimte, die opgebouwd gedacht moet worden uit culturele, sociaal-economische, psychische en materiële „predisposities”. Elke vrijheid heeft zijn door deze predisposities gedefinieerde zelfkant. Ten aanzien van de definiëring van het vrijheidsbegrip slaat Top dan echter een eigen weg in. Een optimale speelruimte is — zo meent hij — aanwezig, wanneer de persoon tot vrijheidsbesef komt, denkt te komen of zou kunnen komen*. Volgens Top gaat het er in

* Wij kunnen ons overigens moeilijk voorstellen, hoe iemand kan denken, (c.q. verwachten) dank zij een bepaalde situatie tot vrijheidsbesef te zullen komen. De formulering is voor wat dit betreft ons inziens enigszins gebrekkig.

de eerste plaats om, of de mens in een gegeven situatie een besef van vrijheid heeft, zich vrij *voelt*. Het zal dikwijls zo zijn, dat de mens, mede door de opvattingen binnen zijn cultuurkring die hij tot de zijne heeft gemaakt, bepaalde activiteiten wil bedrijven. Hij onderneemt deze acties dan echter naar zijn gevoelens uit vrije wil en het behoeft hem daarbij dan ook aan vrijheidsbesef niet te ontbreken.

Het vrijheidsbesef is overigens niet gebonden aan de vrije tijd. Men kan zich dus terecht afvragen, of hiermede de vrije tijd dan wel getypeerd kan worden. Zo zegt Beerling¹⁷, dat de vrijheid niet daar begint, waar de noodzakelijkheid ophoudt, dus aan de grenzen van de arbeid. De vrijheid van de mens vangt naar het oordeel van Beerling aan bij de erkenning van het inzicht in die noodzakelijkheid. En tot deze erkenning, dit inzicht kan geen ander wezen dan de mens het brengen. Deze erkenning houdt nl. mede in, dat de mens zich boven zijn eigen bestaan weet te verheffen en zich daardoor op zo'n moment vrij kan voelen. Dit neemt ons inziens overigens niet weg, dat men normaliter buiten de sfeer van „het moeten” doorgaans gemakkelijker tot vrijheidsbesef kan komen dan daarbinnen. Het is dan ook volkomen te begrijpen, dat Dumazedier¹⁸ „loisir” typeert als die activiteiten, die men voor zijn plezier uit vrije wil doet. Wij zouden dit criterium voor de typering van de vrije tijd daarom toch wel willen aanvaarden, al vragen wij ons wel af, of dit kenmerk niet meer op het sociaal-psychologische dan op het sociologische vlak is gelegen. Daar wij naar een zuiver sociologische typering zoeken, mogen wij ons met het hiervoor genoemde criterium derhalve niet tevreden stellen.

Wij willen thans terugkomen op de zienswijze van Dahrendorf. Hiervoor¹⁹ schonken wij aandacht aan zijn problematische vrijheidsbegrip. Wij wezen er toen op, dat hij naast deze omschrijving nog een ander vrijheidsbegrip hanteert, hetwelk hij het assertorisch vrijheidsbegrip noemt. Hij omschrijft dit als volgt: „Freiheit besteht erst dann und dort, wenn die Chance der Selbstverwirklichung auch wahrgenommen wird und im tatsächlichen Verhalten der Menschen Gestalt annimmt”²⁰. Het gaat bij dit begrip van vrijheid dus om de zelfverwerkelijking van de mens. Ook Beerling²¹ vat vrijheid op deze wijze op. Naar diens oordeel is vrijheid niet een term voor een toestand maar voor een *proces* — en wel een proces van bevrijding, ten eerste van de dwang der natuur buiten de mens, ten tweede van de dwang der natuur in de mens en ten derde van de dwang der door hemzelf met het oog op de eerste twee in het sociaal-culturele veld gevestigde instellingen en gelanceerde objecten.

Een dergelijke opvatting van vrijheid die vooral betrekking heeft op de zelfverwerkelijking van de mens biedt — welke perspectieven deze ook voor het wijsgerig denken moge openen — weinig uitzicht voor een sociologische definiëring van het begrip vrije tijd. Immers, het is niet noodzakelijk — zoals Naville²² schijnt te denken — dat de mens slechts in de vrije tijd tot zelfverwerkelijking kan komen. Kwant²³ wijst meermalen in zijn eerder genoemde studie op de mogelijkheden die er juist binnen de sfeer van de arbeid liggen om zich als mens te ontplooien. Het komt ons voor, dat wij sociologisch gezien langs deze weg niet veel dichter tot de essentie van de vrije

tijd zullen kunnen doordringen. Het is noodzakelijk de gehele problematiek meer doelgericht vanuit de sociologische optiek te beschouwen.

2.4. Naar een sociologische typering van arbeid en vrije tijd.

Wij hebben eerder in ons betoog gewezen op de economische noodzaak van de arbeid (de mensheid is genoodzaakt om te arbeiden teneinde het menselijk bestaan te verzekeren), op de organisatie van het overgrote deel van onze hedendaagse arbeid in een arbeidsbestel en op een zekere mate van onvrijheid, die aan de arbeid inherent is. De arbeid is als het ware ingebed in een sfeer van „moeten”.

De vrije tijd behandelen wij conform het spraakgebruik als tegenpool van de arbeid. Wij meenden aan de vrije tijd het aspect van vrijheid te onderkennen. Bij overdenken bleek ons echter, dat vrijheid niet alleen een begrip is met veel betekenissen, doch dat vrijheid ook een relatief begrip is. Of om nogmaals Kwant aan te halen: „Het veld van onze vrijheid is afhankelijk van een zinveld ten opzichte waarvan wij niet vrij zijn”²⁴. Berger komt er dan ook toe te zeggen dat „the very idea of free time belongs to a presociological age. If sociology has taught us anything, it has taught us that no time is free of normative constraints . . . ”²⁵.

Hoewel het door Berger gebruikte woord „dwang” moeilijk in verband te brengen is met de vrije tijd en vrijetijdsbesteding, is het overigens zeker waar, dat het menselijk gedrag ook in deze tijd in meer of mindere mate geïnstitutionaliseerd is. Het begrip institutie houdt in, dat het handelen als het ware gekanaliseerd wordt. Over het algemeen zijn er voor dit handelen in een cultuur bepaalde gedragsmodellen aanwezig. Durkheim²⁶ noemde dergelijke gedragsmodellen „faits sociaux”, sociale feiten en hij omschrijft ze als wijzen van handelen, van denken en van voelen, die niet het individu maar de samenleving tot voedingsbodem hebben. Het voornaamste kenmerk van een sociaal feit of een sociaal verschijnsel is volgens hem de omstandigheid, dat het zijn oorsprong vindt *buiten* het individu. Hij spreekt in dit verband van „l'extériorité”, van uiterlijkheid. Sociale feiten zijn dus de in een samenleving levende wijzen van doen, gevoelens en opvattingen, die als het ware los van de individuele leden van die samenleving of groepering een eigen leven leiden. Zij vormen met elkaar een stuk sociale werkelijkheid (i.c. cultuur), welke van geslacht op geslacht en van generatie op generatie wordt overgedragen.

Naast de uiterlijkheid valt er volgens Durkheim nog een tweede kenmerk van het sociaal feit te noemen, namelijk de dwangmatigheid. De in de samenleving voorkomende voorgeschreven gedragspatronen hebben geen vrijblijvend karakter, maar zij vormen voor de individuele leden dwingende krachten, waarnaar men zich dient te richten.

Ook Zijderveld gaat deze richting uit. Naar zijn mening worden „individuele menselijke handelingen geobjectiveerd tot vaste, min of meer normatieve handelingspatronen, die als collectieve vormen onafhankelijk van handelende individuen kunnen blijven voortbestaan . . . ”²⁷. Deze auteur vervolgt dan zijn definitie van institutionalisering met te stellen, dat deze collectieve vormen de individuele mens enerzijds dwingen om bepaalde hande-

lingen op bepaalde wijzen te verrichten, hem anderzijds echter de voor zijn handelen onmisbare sociale stabiliteit en zekerheid verschaffen. Ook hier wordt aan het begrip institutionalisering het begrip dwang gekoppeld. Het woord dwang valt — zoals gezegd — naar ons gevoelen echter moeilijk te rijmen met vrijetijdsbesteding.

Het is vooral Berger²⁸ geweest, die geprobeerd heeft de koppeling tussen de begrippen dwang en vrijetijdsbesteding tot stand te brengen. Hij wijst erop, dat „leisure refers precisely to those activities (or nonactivities) that are most constrained by moral norms”. Het kan zijn, zo is zijn argumentatie, dat bepaalde normen inzake de vrijetijdsbesteding zo geïnternaliseerd zijn, dat ze niet meer als dwang worden gevoeld. Het verschil tussen de vrije en niet-vrije tijdsbesteding zou dan vooral gezocht moeten worden in de mate van internalisering van normen. Bij arbeid is het vooral de dwang van buitenaf die de mensen in het gareel houdt, bij de vrijetijdsbesteding zijn het de geïnternaliseerde normen die het menselijk gedrag vorm geven.

De scheiding tussen vrije en niet-vrije tijd op basis van de internalisering van normen lijkt ons bij nader inzien echter vrij kunstmatig. Het is moeilijk aan te nemen, dat men bijv. een sport beoefent, omdat men een morele norm die in de samenleving geldt tot eigen norm heeft gemaakt, terwijl men blijft werken, alleen omdat de samenleving de mens daartoe dwingt. Ons inziens gaat het juist in de wereld van de arbeid om sterk geïnternaliseerde normen. Hoewel bij bepaalde groeperingen van jongeren op het ogenblik het waardensysteem op dit punt lijkt te verschuiven, wordt in onze westerse samenleving de noodzaak tot arbeid door de meesten onzer nog steeds als een vanzelfsprekende zaak beschouwd.

Ook al kunnen wij de hiervoor beschreven tweedeling van Berger niet aanvaarden, toch menen wij, dat er sociologisch een onderscheid — doch dan op andere wijze — te maken is tussen vrije tijd en arbeid. Wij wezen er hiervoor reeds op, dat de vrijetijdsbesteding de mens over het algemeen een besef van vrij-zijn verschaft, een gevoel van zelf keuzen te kunnen maken en niet gedwongen te worden iets te doen. Wij kunnen ons afvragen, of dit gevoel correspondeert met de aard van de collectieve gedragspatronen die wij in de vrije tijd tegen komen.

Bij het behandelen van deze vraag willen wij in eerste instantie uitgaan van de theorieën van Dahrendorf²⁹. Deze auteur heeft een zeer bekend geworden theorie ontwikkeld over de sociale rollen die de mens in de samenleving te spelen heeft. Iemand kan burgemeester zijn maar daarnaast ook echtgenoot, vader, zoon, buurman, enz. Bij elk van deze posities behoren bepaalde rolverwachtingen, die men kan zien als specificaties van de cultuur, gericht op de vervulling van de diverse posities. Deze verwachtingen aangaande de te spelen rollen hebben een dwingend karakter. Voldoet de desbetreffende persoon niet aan die verwachtingen, dan volgen sancties. Van een automobilist wordt bijv. verwacht, dat hij zich aan de verkeersregels zal houden, aan de rechterzijde van de weg zal rijden en bij een aanrijding zal stoppen. Houdt hij zich niet aan deze regels en rijdt hij bijv. bij een door hemzelf veroorzaakte aanrijding door dan heeft hij grote kans in de gevangenis terecht te komen. Daarnaast bestaan er ten aanzien van andere sociale posities verwachtingen van een minder stringent karakter. De sanc-

ties blijven bij het niet of niet goed vervullen van de rol óf achterwege óf zijn minder ingrijpend en bindend. Dahrendorf maakt in dit verband onderscheid tussen „Muss-, Soll- und Kannerwartungen” ten aanzien van het menselijk handelen. J. Milton Yinger³⁰ spreekt in dezelfde geest over vereist, gewenst en toegelaten rolgedrag.

Kunnen we nu zeggen, dat voor het menselijk gedrag in de niet-vrije tijd „Soll-Erwartungen” en ten aanzien van de vrije tijd „Kann-Erwartungen” gelden? Of met andere woorden, dat in de niet-vrije tijd een bepaald rolgedrag vereist is, terwijl in de vrije tijd het rolgedrag niet zo strikt wordt voorgeschreven? Deze gedachte lijkt aantrekkelijk. Indien wij de aard van de verwachtingen als instrument willen gebruiken om de vrije tijd te typeren, dan stuiten we echter op tal van moeilijkheden. Wij zullen dit illustreren aan enkele voorbeelden.

Wanneer wij een autotochtje gaan maken, dan zullen wij ons in de rol van verkeersdeelnemer aan de verkeersregels moeten houden. In de rol van recreant echter kunnen wij — uiteraard binnen zekere grenzen — onze eigen weg kiezen en indien het rijden ons niet meer bevalt, kunnen wij de tocht onderbreken of naar huis gaan. Is iemand evenwel lid van een sportvereniging, dan dient hij wanneer hij ingedeeld is bij een elftal en er op een bepaalde dag een wedstrijd gespeeld wordt te verschijnen. Doet hij dit niet, dan kan een ernstige sanctie het gevolg zijn, namelijk *royement*. Men kan nu wel stellen, dat de toetreding tot de sportorganisatie vrijwillig is en geen wet iemand gebiedt zich aan te sluiten bij een dergelijke vereniging. Is men echter lid geworden, dan heeft men bepaalde verplichtingen op zich genomen, waaraan men zich dient te houden. Men heeft aan bepaalde eisen (komen bij training en wedstrijden) te voldoen. De straf van *royement* bij niet-nakoming van de gestelde eisen kan bijzonder hard aankomen. Men kan dan wellicht zijn geliefde sport niet meer bedrijven en verliest daardoor misschien een gewaardeerde kring van vrienden en kennissen. In een zeer belangrijke sector van de vrijetijdsbesteding, nl. in de wereld van de sport, zou men dus niet van gewenst of toegelaten rolgedrag doch veeleer van vereist rolgedrag moeten spreken.

Er is nog een ander probleem. Het met vakantie op reis gaan is in onze samenleving geen vereiste. Er rust geen straf op, indien men verkiest gedurende de vakantie nu eens niet naar het buitenland te gaan maar thuis te blijven. Men zou — zo kan men stellen — ten aanzien van de vakantie dus van een toegelaten rolgedrag kunnen spreken. Echter, in de kring van vrienden en collega's zou het wellicht toch enige bevreemding kunnen wekken, dat men de vakantie niet op de gebruikelijke wijze besteedt. Het vakantiehouden buiten de woonplaats kan in zo'n geval en op dit niveau niet als toegelaten, maar als gewenst rolgedrag getypeerd worden. En op een nog ander niveau kan een bepaalde vakantiebesteding zelfs dwingend worden voorgeschreven. Het is bijv. mogelijk, dat binnen een gezin een van de leden bepaalt, waar men dit jaar met vakantie heen zal gaan, aan welk besluit de andere gezinsleden zich dan hebben te houden. Op de gezinsleden die zich moeten schikken, zijn naar het ons voorkomt in de termen van Dahrendorf „Sollerwartungen” van toepassing.

Betekent dit nu, dat wij onze typering van arbeid en vrije tijd, waarbij ar-

heid vooral gekenmerkt wordt door vereist en vrije tijd door gewenst of toegelaten rolgedrag moeten prijs geven? Het is duidelijk, dat wij ten aanzien van de typering van arbeid en vrije tijd deze scherpe caesuur niet mogen aanbrengen. Toch kan de hiervoor geschetste gedachtengang ons bouwstenen leveren om tot een eigen definiëring te komen.

2.5. *De theorie der sociale gedragsmodellen.*

Wij koesteren verwachtingen ten aanzien van het gedrag van anderen die een bepaalde sociale positie bezetten. Ook worden wij zelf bij het bekleden van een sociale positie geconfronteerd met de verwachtingen van anderen en mochten wij hieraan niet voldoen dan wordt ons dit door onze sociale omgeving wel duidelijk gemaakt. Deze verwachtingen zijn geen individuele verwachtingen, zij zijn sociaal van aard. Een bundel van dergelijke verwachtingen betrokken op een sociale positie zou men kunnen omschrijven als een *sociaal gedragsmodel*.

Ons begrip sociaal gedragsmodel toont sterke gelijkenis met het begrip „fait social” van Durkheim. Zoals wij reeds schreven meent Durkheim, dat er in de samenleving „faits sociaux”, sociale feiten bestaan, die hij definieert als wijzen van handelen, van denken en van voelen, welke niet de individu maar de samenleving tot voedingsbodem hebben. Hoewel wij een en ander iets anders formuleren — wij gebruikten immers de term „een bundel van verwachtingen” — ligt onze zienswijze heel dicht bij de zijne. Wij zijn er ons namelijk wel van bewust, dat de door ons bedoelde verwachtingen geënt zijn op waarden en normen, die in de samenleving of bij bepaalde categorieën in die samenleving bestaan.

Als een van de belangrijkste aspecten van de sociale verschijnselen ziet Durkheim de uiterlijkheid (l'extériorité); de oorsprong ervan ligt buiten het individu. Ook bij Zijderveld vinden wij deze zienswijze terug: min of meer normatieve handelingspatronen kunnen als collectieve vormen onafhankelijk van handelende individuen blijven voortbestaan. Een dergelijke formulering kan tot misverstanden aanleiding geven. Men zou kunnen denken (en dit is bijv. Durkheim ook inderdaad verweten), dat de sociale feiten als het ware zelfstandige gedragsmodellen zijn die boven of zelfs tegenover de mens zijn komen te staan. Dit heeft o.i. noch Durkheim noch Zijderveld bedoeld. Zij hebben er vooral mee willen zeggen, dat er in de samenleving complexen van gedachten, gevoelens en opvattingen bestaan, die als het ware los van de individuele leden van die samenleving of groeperingen een eigen leven leiden. Zij vormen met elkaar een stuk sociale werkelijkheid dat van geslacht op geslacht en van generatie op generatie wordt overgedragen.

Zowel Durkheim als Zijderveld wijzen verder op de dwangmatigheid van de in de samenleving voorkomende gedragspatronen³¹. De in een samenleving bestaande wijzen van zien, voelen en handelen hebben — zo menen zij — veelal geen vrijblijvend karakter, maar vormen voor de individuele leden dwingende krachten, waarnaar men zich dient te richten. Wij zijn het met deze zienswijze wel eens, doch menen dat er verschillen in dwangmatigheid bij gedragsmodellen aanwezig zijn. Er zijn modellen, dikwijls in de werk-

sfeer liggend, waarbij de gedragsvoorschriften minitieus zijn gedetailleerd en dwingend worden voorgeschreven. Daartegenover staan er modellen, die een minder dwingend karakter hebben. Bij niet-naleving worden geen of minder ernstige sancties toegepast. Wij vinden dergelijke modellen vooral in de vrijetijdssfeer. Een kenmerk van deze modellen is verder, dat zij meestal slechts op enkele punten aanwijzingen en voorschriften bevatten; de andere punten kunnen — zo kan men stellen — naar believen worden ingevuld. De gedragsmodellen kunnen zowel naar de mate van dwangmatigheid als naar de mate van structurering en detaillering op een continuüm geplaatst worden, waarbij de „lossere” modellen aan de ene zijde, de strikt voorgeschreven en meer gestructureerde modellen aan de andere pool thuis horen.

Wij moeten er overigens wel op wijzen, dat bij vrijwel geen enkel gedragsmodel bepaalde normatieve elementen, i.c. gedragsregels ontbreken. Is men vakantieganger en gaat men naar een hotel, dan is het de hotelier onverschillig, hoe men zijn dagen doorbrengt. Er wordt echter wel verwacht, dat men — weliswaar binnen zekere marges, maar toch op tijd — aan tafel komt, niet met de handen eet, niet met schoenen aan in bed kruipt* etc. Een minimum aan gedragsregels lijkt de kampeerder te hebben, die „in het wild” (dus niet op een kampeerterrein) kampeert. Toch is ook hij gebonden en wel in de eerste plaats aan eigen geïnternaliseerde gedragsnormen, stammend uit het eigen sociale milieu van herkomst, in de tweede plaats aan de verwachtingen van zijn tentgenoten, aan de eisen van de eigenaar op wiens land hij verblijft en tenslotte aan de voorschriften van de politie, die hem een vergunning verstrekt.

Gedragsmodellen behorende bij een sociale rol kunnen voorschriften bevatten ten aanzien van de wijze waarop men met materiaal omgaat (touwknopen, kennis van waterwegen etc.), maar evenzeer kunnen regels worden gegeven over de verhoudingen en betrekkingen, welke men met zijn medemens zal onderhouden en de eventuele macht die men als bezetter van een bepaalde positie heeft om de gedragsalternatieven van anderen te beperken³².

Plaatst men nu de gedragsmodellen voor de arbeidende mens en die voor de mens bij zijn vrijetijdsbesteding op het eerdergenoemde continuüm, dan zal men aan de ene pool van dit continuüm vooral modellen tegenkomen welke betrekking hebben op de arbeid. Bij deze collectieve gedragsvormen vindt men meestal vrij gedetailleerde voorschriften, waarop bij overtreding tamelijk stringente sancties staan. De aard van de bezigheden is omschreven, de verhoudingen en betrekkingen met anderen zijn voorgeschreven. Men weet wie de collega is waarmee men moet samenwerken. Bepaalde personen verkeren in een positie opdrachten te kunnen geven, zij hebben macht. Weer anderen hebben slechts opdrachten uit te voeren, zij missen macht.

Aan de andere pool van het continuüm bevinden zich vormen, die zich door een geringe mate van structurering kenmerken. Hierbij zijn, zoals gezegd, altijd wel gedragsvoorschriften aanwezig die bij niet naleving sancties

* Dit voorbeeld lijkt uit de lucht gegrepen. Toch vonden wij een gebod om de schoenen uit te trekken bij het ter ruste gaan in het „Matrazzenlager” van een Oostenrijkse berghut!

zullen oproepen, doch deze sancties zijn meestal niet zwaar. Het aantal normen waaraan men zich in dergelijke gevallen heeft te houden is over het algemeen niet groot en zij hebben doorgaans geen betrekking op het *hele* gedrag. Er blijven als het ware velden van handelen die niet geraakt worden door deze normatieve voorschriften. De verhoudingen en betrekkingen tussen personen of groeperingen zijn in mindere mate vastgelegd, gezags- en machtsverhoudingen hebben een andere kleur. Men is minder in staat de gedragsalternatieven van de ander te beperken.

Het feit, dat wij aan de ene pool van het continuüm vooral vormen aantreffen, die betrekking hebben op de arbeid en aan de andere pool vooral die welke van doen hebben met de vrije tijd, houdt niet in dat er van een scherpe scheiding tussen beide categorieën van vormen sprake is. Het gaat hierbij om een continuüm met overlappingsen. Het is bijv. heel goed denkbaar, dat bepaalde vrijetijdsvormen voor wat hun structurering en sanctionering betreft op de „arbeidspool” van het continuüm thuis horen, terwijl het omgekeerde eveneens voorkomt. De scherpe scheiding tussen arbeid en vrije tijd die wij in het dagelijks leven gewoon zijn aan te brengen, kan vanuit deze optiek beschouwd dan ook niet worden gemaakt.

Wat betekent het nu, dat in de gedragsmodellen voor vele vormen van vrijetijdsbesteding zoveel marge zit voor eigen initiatief, voor eigen vormgeving? Zal de mens steeds weer improviserend eigen vormen scheppen die passen in het globale stramien van het cultureel bepaalde gedragsmodel? Over het algemeen zijn maar weinigen zo creatief, dat ze steeds weer tot een eigen ontwerp kunnen komen. Men zoekt voorbeelden. Deze voorbeelden kan men ontleen aan de gewoonten uit het vroegere milieu, het ouderlijk gezin of de vereniging waar men lid van was. Ook kan men te rade gaan bij huidige vrienden en kennissen, terwijl verder de publiciteitsmedia een rol spelen³³.

Er vindt in onze samenleving een steeds groeiend aanbod van modellen plaats, dank zij de zich sterk uitbreidende „vrijetijdsindustrie”, die voor haar „produkten” klanten tracht te werven. Hierdoor ontstaan steeds meer mogelijkheden, steeds meer varianten binnen het globale stramien. De mens in vrije tijd komt dan ook meer en meer voor een „embarras du choix” te staan. Zijn vakantie kan hij op de meest gevarieerde wijzen besteden. Hij kan — zo hij dit wenst — verblijven in de sub-tropen of aan de Poolcirkel, hij kan in Zwitserland vierduizenders bestijgen of in Torremolinos lui aan het strand liggen, hij kan half wilde paarden berijden in de Camargue (de Rhônedelta), kamelen in Egypte, een ezel op Corsica of eenvoudigweg de fiets op de Veluwe...

Door het groeiende veld van mogelijkheden wordt het steeds moeilijker het vrijetijdsgedrag van mensen te voorspellen. Dit neemt gelukkig niet weg, dat er ook in de sector van de vrijetijdsbesteding nog voldoende regelmatigheid is te onderkennen om deze sector voor de socioloog tot een aantrekkelijk werkterrein te maken. Wij hopen dit in de volgende hoofdstukken aan te tonen.

Het hiervoor beschreven continuüm is — daar moeten wij ons goed van bewust zijn — van betrekkelijk recente datum. In vroegere agrarische samenlevingen — men vindt ze trouwens in het heden ook nog wel — was er

dikwijls van een dergelijk continuüm van duidelijk omschreven en minutieus gereguleerde tot weinig gedetailleerde en slechts op enkele punten normatief onderbouwde vormen geen sprake. Zowel de gedragsmodellen voor de arbeid alsook die voor de vrije tijd waren daar zeer gedetailleerd uitgewerkt. Ook bij niet-naleving van de collectieve vormen die betrekking hadden op de vrije tijd volgden dan gewoonlijk sancties. Door urbanisering en schaalvergroting en de hiermede gepaard gaande mentaliteitsveranderingen is voor een deel van het menselijk gedrag een vrije marge ontstaan, zodat wij thans te maken hebben met het hiervoor beschreven continuüm.

Wij zijn thans op het punt aangekomen, waarop het zinvol is om ons meer specifiek op de vakantiebesteding — als onderdeel van de vrijetijdsbesteding — te richten. Alvorens wij ertoe overgaan met behulp van ons begrippenapparaat de sociologische relevante kenmerken van de vakantiebesteding bloot te leggen, menen wij goed te doen hieronder nog een korte samenvatting te geven van onze tot dusver gevolgde gedachtengang.

2.6. Samenvatting.

Het is gebruikelijk om arbeid en vrije tijd als elkaars complement te beschouwen. Wij hebben dan ook gepoogd aan de hand van bestaande literatuur tot een definiëring en typering van beide begrippen te komen. Ligt arbeid in de sfeer van „het moeten”, de vrije tijd is meer te typeren met „mogen”. Het begrip vrijheid, dat inherent lijkt te zijn aan het begrip vrije tijd geeft echter weinig aanknopingspunten voor een sociologische interpretatie van het begrip vrije tijd. Wij moesten dus wel een andere weg kiezen. Het begrip „institutionalisering” bleek hierbij een goed uitgangspunt voor ons denken te vormen.

In de samenleving zijn vaste, min of meer normatieve handelingspatronen te onderkennen. Deze collectieve wijzen van denken en doen die wij sociale gedragsmodellen hebben genoemd, blijken bij nadere beschouwing onderling aanmerkelijk van structuur te verschillen. Er zijn vrij starre, gefixeerde modellen waarbij de sociale positie en de sociale rol en daarmee de tussenmenselijke verhoudingen en betrekkingen minitueus zijn vastgelegd. Daartegenover staan zeer globale modellen die slechts op enkele punten regels en voorschriften voor het gedrag bevatten. Men kan al deze modellen op een continuüm plaatsen, waarbij de zeer gedetailleerde vormen aan de ene zijde, de zeer globale aan de andere zijde voorkomen. Hoewel wij modellen die betrekking hebben op de vrijetijdsbesteding in principe op het gehele continuüm kunnen aantreffen, bevindt het overgrote deel hiervan zich toch op de zijde die gekenmerkt wordt door een betrekkelijk geringe mate van structureren en institutionalisering.

Ook aan de gedragsmodellen inzake de vakantiebesteding kan op het bewuste continuüm een plaats worden toegewezen. In het hierna volgende hoofdstuk komen wij op een en ander nader terug.

Wat is vakantie?

3.1. Inleiding.

Werd hiervoor de inhoud van het begrip *vrije tijd* afgetast, in deze paragraaf zullen wij proberen het begrip *vakantie* nader sociologisch te omschrijven. Vakantie is — zoals hiervoor gezegd — ook vrije tijd en dat vindt men in sommige kenmerken uiteraard terug. Daarnaast heeft het verschijnsel vakantie echter nog een eigen karakteristiek. Aan deze specifieke trekken zal in de onderhavige paragraaf bijzonder aandacht worden geschonken.

3.2. Het begrip vakantie in de literatuur.

Voor de beantwoording van de vraag, wat nu eigenlijk vakantie is, lijkt het nuttig in eerste instantie te rade te gaan bij auteurs, die zich met het begrip vakantie bezig hebben gehouden.

Alvorens wij hiertoe overgaan, willen wij erop wijzen, dat het begrip vakantie in de gewone spreek- en schrijftaal verschillende betekenissen heeft. Wanneer in een arbeidscontract een bepaling voorkomt inzake de vakantie-duur, dan wil dit zeggen, dat men gedurende een aantal dagen geen arbeid behoeft te verrichten en dat men — juridisch gezien — recht op verlof heeft. Wanneer vrienden U evenwel enthousiast mededelen, dat zij „met” of „op vakantie” gaan, dan willen zij daarmee te kennen geven, dat zij iets gaan ondernemen, dus dat zij de hun toevallende vrije dagen op een bepaalde wijze willen doorbrengen. In het eerste geval kan men spreken van een „vrijheid van”, nl. van het dagelijkse gareel; in het tweede geval is echter sprake van „vrijheid tot”, de vrijheid om vrije dagen naar believen te besteden en in te delen.

Op de vraag terugkomend hoe in de literatuur het begrip vakantie wordt omschreven, wijzen wij eerst op de definities van het Centraal Bureau voor de Statistiek, dat enige onderzoeken naar de vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking op zijn naam heeft staan. In de enquête van 1954¹, 1960² en 1965/'66³ wordt onder vakantie verstaan een vrije periode van twee of meer dagen waarop anders wordt gewerkt en die nu besteed worden voor recreatieve doeleinden. De vakantiereis moet, om als zodanig te worden beschouwd, minstens twee overnachtingen buiten de woonplaats omvatten.

Bij de enquête van 1965/'66 werd het C.B.S. geconfronteerd met de moei-

lijkheid dat inmiddels de vrije zaterdag was ingevoerd. Daar deze in 1954 en 1960 nog maar sporadisch voorkwam, vielen de weekendtrips bij de in die jaren gebruikte definitie praktisch gesproken buiten het onderzoek. Om de resultaten van het vakantiebestedingsonderzoek 1965/'66 vergelijkbaar te maken met die van de voorafgaande onderzoeken, moesten ook in de laatste enquête de weekendtrips buiten beschouwing worden gelaten. Daartoe werd aan de in 1954 en 1960 gebruikte definitie de clausule toegevoegd: „Wanneer in deze periode een weekend valt, geldt een minimum van vier overnachtingen”.

Voor de enquêtes van het Centraal Bureau van 1969⁴ en 1970⁵ wordt met een nieuwe definitie gewerkt. Als vakantie wordt in deze onderzoekingen beschouwd „een periode van vijf of meer dagen met tenminste vier achtereenvolgende overnachtingen, buiten de eigen woonplaats doorgebracht voor recreatieve doeleinden”. In de bewuste enquêtes werden overigens slechts die vakantie-reizen opgenomen, waarbij ten aanzien van het verblijf een element van zakelijke dienstverlening kon worden onderkend. Zowel in 1969 als in 1970 zijn dus vakanties, doorgebracht bij familie en kennissen niet als vakantie beschouwd⁶. Hierdoor wordt uiteraard de vergelijking tussen de enquêtes van oudere datum en de nieuwe onderzoeken enigermate bemoeilijkt. Wel heeft men het materiaal van 1965/'66 opnieuw volgens de nieuwe definitie bewerkt, waardoor — althans voor die periode — een zekere aansluiting is gevonden.

Het Statistische Bundesamt verrichtte in 1962 en in 1966 een onderzoek naar de vakantiebesteding van de Westduitse bevolking, welk onderzoek vooral betrekking heeft op de vakantie-reis. Dit instituut neemt als regel aan, dat men spreken kan van een „Urlaubs- und Erholungsreise, wenn eine solche Reise (auch zur Kur) ausserhalb des ständigen Wohnsitzes fünf Tage und länger dauert”⁷. Het Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques geeft de volgende omschrijving van de vakantie-reis: „on appelle séjour de vacances tout séjour en dehors du domicile habituel, d'une durée d'au moins 4 fois 24 heures, et qui correspond ni à des fins professionnelles, ni à un motif de santé”⁸. In Engelse onderzoeken⁹ wordt als vakantie een verblijf buiten de woonplaats van meer dan vier dagen beschouwd.

Uit het voorgaande blijkt, dat ten aanzien van de duur van de vakantie buiten de woonplaats een zekere eenstemmigheid is gaan heersen. In de Nederlandse enquêtes van 1954, 1960 en 1965/'66 werden nog zeer korte vakanties (twee overnachtingen buiten de woonplaats) meegeteld, die in de buitenlandse enquêtes niet werden geregistreerd. In de enquêtes van 1969 en 1970 is de definitie van vakantie echter veranderd, waardoor aansluiting wordt verkregen met buitenlandse onderzoeken. In de Duitse enquêtes wordt echter ook het verblijf in een kuuroord als vakantie aangemerkt, welk verblijf in andere landen buiten de definitie van vakantie valt. Een groot bezwaar is dit overigens niet. Wel jammer is, dat in de Nederlandse enquête van 1969 de vakantie bij familie en kennissen buiten beschouwing wordt gelaten, terwijl deze reis in de buitenlandse enquêtes steeds als vakantie wordt geregistreerd. Hoewel deze verschillen uiteraard de vergelijking van de uitkomsten bemoeilijken, vinden wij ze overigens niet van

doorslaggevende betekenis. Met de nodige voorzichtigheid kunnen wij de resultaten van de genoemde enquêtes naar onze mening naast elkaar leggen en vergelijken.

Het valt overigens wel te betreuren, dat men in alle genoemde enquêtes heeft volstaan met het geven van een operationele definitie en zich om de inhoud, om een verdergaande definiëring van het begrip niet heeft bekommerd. Wij raken dus met behulp van bovengenoemde enquêtes niet veel dichterbij ons doel. Ook Versichelen¹⁰ komt in haar overigens uitstekende studie niet verder dan de omschrijving van de vakantie als „een aaneengesloten aantal vrije dagen, wars van iedere professionele verplichting”.

Knebel¹¹ is een van de weinigen die het verschijnsel sociologisch tracht te doorlichten. Het gaat hem vooral om het toerisme, dus het verblijf voor genoegen buiten de woonplaats, waarbij men overnacht in hotels, pensions e.d. (dus betaalde logiesaccommodatie). Dit toerisme heeft strikt genomen niet in de vakantie plaats te vinden, doch dat is in het algemeen gesproken wel het geval. Volgens genoemde auteur zijn de belangrijkste achtergronden en kenmerken van dit toerisme:

- (a) behoefte aan verandering (Mobilitätswang), welke uitdrukking vindt in een tijdelijke mobiliteit,
- (b) het al of niet aanknopen van relaties met de plaatselijke bevolking,
- (c) consumptieve bevrediging van luxebehoeften uit geldelijke besparingen en toeslagen,
- (d) streven naar comfort en fysieke zekerheid.

Het is natuurlijk toe te juichen, dat Knebel heeft getracht het bewuste begrip duidelijker te definiëren. Ons inziens heeft hij het verschijnsel met de opsomming van bovengenoemde trekken echter toch onvoldoende getypeerd. In de eerste plaats zijn de kenmerken nogal eclectisch bijeengebracht. Dit heeft overigens bij de typering van een fenomeen niet altijd een bezwaar te zijn. Soms kan men juist — door eclectisch te werk te gaan — het wezen beter vangen dan door een systematische beschrijving. Erger is ons tweede bezwaar tegen Knebel. De door hem genoemde criteria typeren nl. het verschijnsel niet alleen onvoldoende, maar zij zijn bovendien voor een deel sociologisch niet relevant.

Het eerste kenmerk, de mobiliteitsbehoefte, roept al dadelijk vele vragen op. Het is dikwijls nogal riskant om te proberen een activiteit te verklaren uit een behoefte. Doorgaans verschuift men dan alleen het probleem maar, in plaats van het op te lossen of te verduidelijken. Indien de mobiliteitsbehoefte wordt gezien als een soort „Wandertrieb”, die meer in de aanleg ligt besloten dan door de samenleving wordt veroorzaakt, dan vormt dit eerder een object van onderzoek voor de (sociaal-)psycholoog dan voor de socioloog. Hiertegenover kan echter gesteld worden, dat indien de trek bij alle mensen in beginsel aanwezig is, deze dispositie door de (sub)cultuur waarbinnen men leeft kan worden versterkt of afgeremd. Voor de socioloog zijn vooral opvattingen binnen een cultuur over de vakantiebesteding van belang. Het laat zich aanzien — en Knebel denkt bepaald in deze richting — dat toch ook de mobiliteitsbehoefte mede sociaal van oorsprong is en dus voor een deel door de structuur en de cultuur van een samenleving wordt bepaald. Zo geïnterpreteerd zou deze behoefte wel als sociologisch kenmerk

voor het toerisme te aanvaarden zijn. Toch blijft dan een nadere uitwerking geen overbodige luxe. Het zegt namelijk — zoals hierboven aangeduid — niet zo veel indien men stelt, dat een handeling wordt veroorzaakt door een sociale behoefte. Een studie naar de achtergronden van deze behoefte blijft dan noodzakelijk.

Het tweede sub (b) genoemde kenmerk is zonder twijfel sociologisch getint. Men kan zich echter afvragen, of hier wel van een kenmerk van het toerisme sprake is en niet veeleer van een indelingscriterium, dus van een middel om de verschillende soorten van toerisme van elkaar te onderscheiden. Een vakantieganger kan ofwel relaties onderhouden met de bevolking van de streek waar hij verblijft, of hij kan dat nalaten. Een en ander kan samenhangen met zijn aard, met de situatie waarin hij verkeert, de houding van zijn medetoeeristen, de opvattingen welke hieromtrent in de groeperingen waarin hij is opgenomen bestaan, de opvattingen van de locale bevolking enz. Dit punt zou dus wel mogelijkheden kunnen bieden tot het formuleren van enkele hypothesen: bijv. met betrekking tot de oorzaak waarom bepaalde groeperingen van toeristen wel contact met de plaatselijke bevolking zoeken en andere niet. Het is echter logisch geredeneerd onjuist om zowel het contact zoeken als het niet-contact zoeken als kenmerk te beschouwen van het toerisme of van de vakantiebesteding buiten de woonplaats.

Het derde kenmerk van Knebel ligt vooral op het economische vlak. Hij construeert als het ware een soort betalingsbalans welke aangeeft waar de geldstroom uit een werkgebied naar toe vloeit. Dit kenmerk, hoe belangrijk ook voor een goed inzicht in de consequenties van het vreemdelingenverkeer, is sociologisch niet bijster relevant. Voor de socioloog gaat het er immers vooral om een greep te krijgen op de sociale werkelijkheid. Het bepalen van de herkomst van het inkomen dat in het toeristische bedrijf wordt verdiend, is voor hem van perifeer belang.

Tot slot het vierde kenmerk: het streven naar zekerheid en comfort. Dit is inderdaad wel een trek die aan een groot deel van het hedendaagse toerisme inherent is. De vakantieganger wenst snel en comfortabel te reizen. De eisen ten aanzien van de betaalde logiesaccommodatie worden steeds hoger. Was men vroeger tevreden met een kamer met (koud) „stromend water”, thans wenst men douche of bad in, of in elk geval dicht bij de kamer die men huurt. Naast de behoefte aan comfort is het verlangen naar zekerheid ook onmiskenbaar. De vakantieganger-in-spé maakt gebruik van de diensten van een reisbureau om zijn reis voor te bereiden, zodat zijn plaats in de trein en zijn bed in het hotel verzekerd zijn. Knebel¹² wijst op de ontwikkeling van het instituut der groepsreizen. Hierbij geeft de toerist een deel van zijn vrijheid op teneinde zich zekerheid te verschaffen. Volgens Knebel durft de huidige toerist weinig meer aan het toeval over te laten, hij vraagt om reisleiding en reist „volgens programma”. Ook de recente mogelijkheid om een regenverzekering af te sluiten, waarbij men de hotelkosten terug krijgt, indien er gedurende de vakantie meer dan een bepaald aantal mm neerslag is gevallen, ziet Knebel¹³ als een aanwijzing voor de groeiende behoefte aan zekerheid bij de moderne toeristen.

Het komt ons voor, dat Knebel — vermoedelijk vanuit een zeker elitair

denken — teveel de nadruk legt op de onvrijheid en onzelfstandigheid van deelnemers aan groepsreizen. Weliswaar is er in het moderne toerisme ongetwijfeld wel een groeiende behoefte te bespeuren aan comfort en zekerheid, maar men dient zich toch te hoeden voor al te snelle generalisaties. Zelfs kan men in de vakantiebesteding van sommige groepen juist een streven naar weinig comfort en naar bestaansonzekerheid onderkennen. Bij een reis in het hooggebergte, waarbij met behulp van touwen en klimijzers moeilijk bereikbare toppen worden bestegen, is het comfort gering en het risico van vallen of dood vriezen bepaald niet denkbeeldig. Nu is het natuurlijk wel zo, dat men de grote massa niet in het hooggebergte tegenkomt, maar ook degenen, die zich niet boven de boomgrens wagen, zullen niet allemaal en niet te allen tijde fysieke zekerheid nastreven. Sommige inhaalmanoeuvres op autobanen hebben bijv. onmiskenbaar iets in zich van het streven naar bestaansonzekerheid.

Er bestaat in onze cultuur ontegenzeggelijk een sterke behoefte aan zekerheid en comfort. Daarnaast komt echter eveneens de behoefte voor om met deze zekerheden te spelen en deze — op een beperkt gebied — in de waagschaal te stellen. En waar past een dergelijk spel met zekerheden beter dan in het spel dat vakantie heet!

Wanneer wij de typering van Knebel in haar geheel overzien, dan kunnen wij — ondanks enkele waardevolle elementen die erin voorkomen — hiermede toch niet werken. Zoals gezegd, hebben wij in de overige ons bekende sociologische publikaties evenmin een uitgewerkte definitie van het begrip vakantie aangetroffen. Voor wat dit betreft zullen wij dus eigen wegen moeten bewandelen.

3.3. Eigen benadering van het begrip vakantie.

Wij zullen thans trachten een eigen sociologische visie op het verschijnsel vakantie te ontwikkelen. Hierbij haken wij allereerst aan bij datgene wat wij over het begrip „vrije tijd” hebben geschreven. Vakantie is namelijk ook vrije tijd, echter met bijzondere kenmerken die haar op bepaalde punten doet verschillen van bijv. de vrije dag of het vrije weekend. Hieronder zullen wij een aantal van de meest saillante aspecten van de vakantie nl. het tijdsaspect, de verandering, de structurering, de creativiteit en het spelelement achtereenvolgens de revue laten passeren.

Tijdsaspect. Bij vergelijking van de vakantie met andere vormen van vrije tijd zoals de middagpauze, de tijd na de dagtaak en het vrije weekend vallen enkele essentiële punten van verschil te constateren:

- (a) de duur van de vrije tijd. Doorgaans is de vakantie van langer duur dan de andere genoemde vormen,
- (b) de lengte van het interval tussen de vrijetijdsperioden. Het vrije weekend komt elke week terug, vakantie wordt meestal één, soms twee, een enkele maal drie of meer keren per jaar genoten,
- (c) de dagen, waarop men vakantie neemt. In de vrije tijd van korte duur (na het werk, op zaterdag en zondag) is in onze cultuurkring het grootste deel van de arbeidende mensheid vrij. De vakantie daarentegen valt

op dagen, waarop normaliter wordt gewerkt. Deze uitzonderingspositie geeft aan de vakantie vermoedelijk een eigen kleur en draagt waarschijnlijk bij tot een grotere mate van intensiteit van de beleving dan het geval is bij de eerdergenoemde vormen van vrije tijd.

Vooral de punten (a) en (b) hebben sociologische consequenties. Het is namelijk van groot belang voor de wijze waarop de vakantietijd wordt besteed, dat de vakantie van langer duur is dan de „gewone” vrije tijd en minder frequent voorkomt. Wij zullen dit hierna nader uitwerken.

Verandering. Het behoeft geen betoog, dat de langere duur van de vakantie meer mogelijkheden biedt om dingen aan te pakken die men in het gewone, dagelijkse leven niet kan doen. Men kan activiteiten bedrijven van wat langere adem, men kan zijn koffers pakken en op reis gaan, men kan landen bezoeken die zover weg liggen dat ze in een weekend of een vrijetijdspanner van korter duur niet bereikbaar zijn. De duur van de vakantie staat toe dat men voor enige tijd kan veranderen van geografisch en sociaal milieu.

Wij willen i.v.m. het bovenstaande als belangrijk aspect van de vakantie de factor „verandering” introduceren. Wat kan er dan zoal veranderen? De volgende mogelijkheden laten zich denken. Er treedt een wijziging op t.a.v. de sociale rollen die men te spelen heeft of een verandering in de verhoudingen en betrekkingen die men met zijn medemensen onderhoudt. Ook gelden in vakantietijd andere waarden- en normenpatronen dan in het dagelijkse leven. Op reis knoopt men misschien nieuwe relaties met andere mensen aan of leeft men voor een korte wijle in een samenleving met een geheel ander waardenstelsel dan thuis. Ook kan het zijn dat de plaats van de vakantieganger zich in sociaal-hiërarchisch opzicht voor de duur van de vakantie wijzigt. Een goed voorbeeld hiervan wordt gegeven in de publikatie van Henri Raymond¹⁴. Deze auteur beschrijft een vakantiedorp in Palurino, waar jongeren hun vakantie doorbrengen. De hoogste waarde in de kampsamenleving is goed te kunnen zeilen en zwemmen. Een ander ideaal is om zo bruin mogelijk te worden. Zij die het meest aan deze vereisten voldoen, staan aan de top van de sociale hiërarchie. De schrijver, die participerend onderzoek verrichtte, werd toen hij nog ongebruind rondliep nauwelijks opgemerkt, maar naarmate hij bruiner werd (en dus steeg op de sociale ladder), begon men meer aandacht aan hem te schenken. Dergelijke veranderingen in sociale positie zijn uiteraard tijdelijk, de jonge „goden” van Palurino moesten na de vakantie weer terug naar hun bescheiden plaats in de normale samenleving, waar hun een minder belangrijke rol was toebedeeld.

Men kan ons tegenwerpen, dat de factor „verandering” nauwelijks een rol speelt, wanneer men de vakantie thuis doorbrengt. Toch is er ook dan van verandering sprake. De band met het werk wordt tijdelijk verbroken, de rol van beroepsbeoefenaar valt voor de duur van de vakantie weg. Het lijkt waarschijnlijk, dat andere sociale rollen (echtgenoot, vader enz.) in die tijd meer accent krijgen. Ditzelfde is overigens ook bij de vrije tijd van korter duur het geval. Echter, omdat de vakantie meestentijds meer dagen omvat, zal men er gemakkelijker toe komen een andersoortig bestedingspatroon te

kiezen en niet slechts datgene te doen wat meestal voor het weekend op het programma staat.

Wanneer men de vakantie buiten de woonplaats doorbrengt, leidt men — weliswaar voor betrekkelijk korte tijd — een ander leven. Men trekt met pak en zak naar een ander gebied, komt misschien in een ander landschap terecht, gaat op zoek naar meer zon of meer stilte en treft waarschijnlijk een bevolking aan met een andere taal, met andere zeden en gewoonten. Dergelijke veranderingen in geografisch milieu gaan — zoals gezegd — gewoonlijk gepaard met veranderingen in sociaal opzicht. De normale sociale relaties worden tijdelijk verbroken, bepaalde sociale rollen behoeven voor de duur van de vakantie niet gespeeld te worden of krijgen een iets andere inhoud. Een goed voorbeeld hiervan geeft William R. Burch Jr.¹⁵ in een onderzoek dat in augustus 1962 op een twaalfstal Amerikaanse kampeerterreinen werd ingesteld. Mannen gaan vissen en jagen, bezigheden die door de auteur als „symbolic labour” worden getypeerd. Zij brengen verbeteringen aan in hun tijdelijke verblijfplaats, zij leggen kampvuren aan etc., kortom er ontstaan nieuwe sociale rollen en rolgedragingen.

Over het algemeen trekt men met het eigen gezin of met een paar vrienden of kennissen met vakantie. Soms echter sluit men zich alleen of met een klein groepje aan bij een reisgezelschap. Vooral in dit laatste geval zullen nieuwe sociale verhoudingen en betrekkingen groeien tussen de deelnemers, worden bepaalde posities ingenomen en zal men bepaalde verwachtingen beginnen te koesteren ten aanzien van het gedrag der medereizigers. Er is altijd wel iemand bij die met al of niet geslaagde grappen of zang de reis op wil vrolijken, er zijn ook altijd lieden die „tegen” zijn, die luide kritiek uitoefenen en direct klaar staan hun misnoegen kenbaar te maken wanneer er eens iets misloopt¹⁶.

Een treffende beschrijving van het ontstaan van nieuwe sociale structuren binnen een reisgezelschap wordt gegeven door Abécassis¹⁷, die zelf jarenlang reisleider was en zijn ogen goed de kost heeft gegeven. Uiteraard besteedt hij veel aandacht aan de problemen van het leiderschap in een „groep-in-wording” en hij weet over de verschillende gebeurtenissen smakelijk te vertellen.

Wanneer men op reis gaat, heeft men niet alleen te maken met eventuele medereizigers, maar eveneens met de bevolking van het gebied waar men verblijft. Men krijgt tijdens dat verblijf een nieuwe rol toegewezen, namelijk die van „gast” of „vreemdeling”. De rol van gast is duidelijker gedefinieerd dan die van vreemdeling. De gast wordt als persoon tegemoet getreden, de vreemdeling is veel meer de onpersoonlijke vertegenwoordiger van een categorie. Zowel ten aanzien van de gast als van de vreemdeling bestaan bepaalde rolverwachtingen, doch zij zijn niet hetzelfde. De gast wordt geacht zich min of meer aan te passen aan de gewoonten en gebruiken van de kring, waarin hij tijdelijk is opgenomen. De vreemdeling heeft te dien aanzien een ruimere marge, van hem wordt meestal verwacht dat hij anders zal doen, zich anders zal gedragen dan de leden van de eigen groepering.

Voor de vakantieganger is het als vreemdeling beschouwd worden soms zelfs een strelende gewaarwording: hij is anders, dus unieker dan in zijn eigen kring. En mocht dit „anders zijn” hem naar zijn gevoel isoleren, dan

verdraagt hij dit gemakkelijk, omdat hij meestal in een vertrouwde kleine groep verkeert van medevakantiegers: hetzij het eigen gezin, hetzij een clubje van vrienden of een reisgezelschap. De gedragsverwachtingen ten aanzien van de vreemdeling zijn, zoals gezegd, doorgaans niet zo erg duidelijk omschreven. Daardoor is ook de sociale controle — althans van de buitenwereld — geringer en minder stringent dan thuis. Sommige vreemdelingen, denk aan uitgelaten groepjes vakantiegers, menen zich in den vreemde ook meer te kunnen permitteren dan thuis, in de eigen omgeving. Het gebeurt inderdaad wel dat zij „van de gelegenheid gebruik maken” en uit de band springen. Dat dit niet altijd de naam van het land van herkomst ten goede komt, behoeft geen betoef.

Ten aanzien van de sociale relaties met mensen uit het vakantiegebied kan men een onderscheid maken tussen de contacten met de logiesverschaffers en die met de overige (locale) bevolking. Het kan zijn, dat er alleen relaties onderhouden worden met de logiesverschaffers en met (een deel van) de medegasten en dat van contacten met de locale bevolking nagenoeg geen sprake is. Een goed voorbeeld hiervan is de situatie in de Butlinkampen. Eenzelfde gang van zaken doet zich voor in het door Henri Raymond beschreven vakantiedorp¹⁸.

Het is echter lang niet altijd het geval, dat men uitsluitend met medevakantiegers en de logiesverschaffers te maken heeft. Men kan uiteraard ook in meer of mindere mate deel hebben aan het leven van de locale samenleving. Met dat „in meer of mindere mate” hangt dan ook samen, of men de eerdergenoemde rol van „gast” of die van „vreemdeling” krijgt toegewezen. Wij komen voor wat dit betreft hierna uitvoeriger op de verschillende mogelijkheden terug¹⁹.

Uit het bovenstaande moge duidelijk geworden zijn, dat verandering — hetzij gering wanneer men zijn vakantie thuis doorbrengt, hetzij groot indien men van geografische en sociale omgeving wisselt — als een wezenlijk kenmerk van de vakantie mag worden aangemerkt.

Geringe structurering. Bij bespreking van het begrip vrije tijd ontwierpen wij een continuüm, waarbij aan de ene pool de sterk gestructureerde gedragsmodellen een plaats vinden, terwijl aan de andere zijde modellen met een geringe structuur (dus zonder veel regels en voorschriften, geboden en verboden) worden aangetroffen. Wij hebben de verwachting uitgesproken, dat de vakantiemodellen (met vele andere vormen van vrijetijdsbesteding) vooral moeten worden gezocht aan die zijde, waar de minder gedetailleerde, minder gestructureerde vormen voorkomen. Dit betekent dus dat het gedrag tijdens de vakantie niet in finesses wordt „voorgeschreven”. Over het algemeen worden er niet veel normen in de vakantiemodellen aangetroffen, die bij niet-naleving negatieve sancties van betekenis oproepen. Dit houdt tevens in, dat de verhoudingen en betrekkingen tussen de mensen meestal niet minitueus zijn geregeld, hoewel er ook uitzonderingen op deze regel voorkomen. Tenslotte betekent het, dat machtsposities (i.c. de mogelijkheid om de gedragsalternatieven van anderen te beperken) in de vakantiemodellen slechts in uitzonderingsgevallen voorhanden zijn. De vreemdelingenverkeersindustrie is weliswaar vrij goed georganiseerd, maar zij beschikt niet

over middelen om vakantiegangers te dwingen bijv. een bepaalde vakantie-reis te maken*. Zij moet wervend te werk gaan en proberen door voordelige aanbiedingen, door aantrekkelijke reclame en goede service oude klanten te behouden en nieuwe aan te trekken.

Creativiteit. Wanneer gedragsmodellen betrekkelijk weinig gestructureerd zijn, blijft er veel ruimte over voor eigen initiatief, voor creativiteit. Men moet zelf tot actie overgaan en zelf bepaalde keuzen maken. Dit geldt nog meer voor de vakantie dan voor de overige vrije tijd. Zoals wij reeds schreven, omvat de vakantie immers doorgaans een groter aantal vrije dagen dan bijv. het weekend. Daarenboven ligt er tussen de vakantieperioden ook een groter tijdsinterval dan bij de overige vormen van vrije tijd. Dit heeft o.a. tot gevolg, dat men de vrijetijdsbesteding die men gewoonlijk in het weekend kiest, moeilijk zo maar over kan plaatsen naar de vakantie (hoewel zulks overigens soms wel voorkomt). In sommige gezinnen is het gewoonte om op zaterdag in de stad te gaan winkelen. Wij kunnen ons echter moeilijk voorstellen, dat zulke gezinnen al hun vakantiedagen winkelend in de stad zullen doorbrengen. Bovendien doet in veel kringen van onze samenleving de mening opgeld, dat men „iets van zijn vakantie moet maken”. Met iemand die zijn vakantiedagen besteedt om uit te slapen, in zijn tuin te zitten of gewoon maar te winkelen, gevoelt men dikwijls een soort van medelijden. En, mocht de desbetreffende persoon niet gevoelig blijken te zijn voor dit medelijden, meestal zal hij wel gegrepen worden door de enthousiaste verhalen van vrienden en kennissen, die hun vakantie elders hebben doorgebracht en die op hun reizen veel hebben gezien en veel hebben beleefd.

Bij de vakantiebesteding ontbreekt het dus zeker niet aan de maatschappelijke „dwang” om de vakantie zinvol en op gepaste wijze te besteden. De besteding van de vakantietijd levert echter grotere moeilijkheden op dan de vulling van de vrije tijd die met korte tussenpozen terugkeert. Bij de vakantie immers krijgt door het grote tijdsinterval tussen de vakantieperioden vooral de gewoontevorming een geringere kans. Over het algemeen wordt er bij de vakantiebesteding dan ook een wat groter beroep gedaan op de eigen zingeving, op de eigen inventiviteit. Nu lukt het lang niet iedereen om deze inventiviteit op te brengen. Men denke slechts aan het jaar op jaar gaan logeren bij familie („dat is nu eenmaal gewoonte”) of aan de bussen vol vakantiegangers onder de hoede van een reisleader, waarbij de toeristen op aanwijzing van de gids de hoofden braaf naar links en rechts wenden.

Bij de structurering van de tijd die vakantie heet, kan men zich spiegelen aan het voorbeeld van vrienden en kennissen. Men kan ook eigen vroegere ervaringen als basis nemen en men kan voorts de hulp inroepen van reisbu-

* In het vrij recente verleden is het wel voorgekomen dat een toeristische organisatie het vakantiegedrag dwingend kon voorschrijven. Knebel geeft een boeiende beschrijving van de door het Naziregime in Hitler-Duitsland gestichte organisatie „Kraft-durch-Freude”. Deze organisatie had naast het verschaffen van goedkoop vakantiegenot een veel verder reikend doel: de vakantiegangers op te voeden tot goede partijleden. De reizen werden dan ook zo georganiseerd, dat een maximale indoctrinatie kon plaats vinden (zie Hans-Joachim Knebel, *Soziologische Strukturwandlungen im modernen Tourismus*, Stuttgart 1960, blz. 57 t/m 66.)

reus en reisverenigingen. Dergelijke organisaties hebben voor ieder die dat wenst nauwkeurig uitgestippelde plannen kant en klaar liggen. De creativiteit wordt dan in feite verplaatst van de vakantieganger naar het reisbureau. De enige actie die van de toerist-in-spé verwacht wordt, is het zich in verbinding stellen met de organiserende instantie. Na deze keuze verloopt de vakantie op „geprefabriceerde” wijze. Persoonlijke initiatieven zijn niet noodzakelijk en dikwijls ook organisatorisch moeilijk te verwerken.

Spel. Tot slot willen wij als aspect van de vakantie het spelelement noemen, dat ons inziens aan het vakantiehouden inherent is. Huizinga²⁰ heeft aan het spel een befaamd geworden studie gewijd. Naar zijn mening is een spel:

- (a) een vrije handeling, die als niet gemeend en buiten het gewone leven staande ervaren wordt, maar die niettemin de speler geheel in beslag pleegt te nemen,
- (b) een activiteit, waaraan geen direct materieel belang verbonden is of waarmede geen voordeel is te behalen. Deze activiteit voltrekt zich normaliter binnen een opzettelijk bepaalde tijd en ruimte, verloopt meestal ordelijk naar bepaalde, van te voren gestelde regels, terwijl door dit spel dikwijls gemeenschapsbanden in het leven geroepen worden,
- (c) een bezigheid, waarbij de spelers zich gaarne met een waas van geheimzinnigheid omringen of door een vermomming hun anderszijn beklemtonen.

Bij verschillende onderdelen van deze omschrijving kan men een vraagteken zetten. Zo is het onwaarschijnlijk, dat elke spelhandeling „niet gemeend”, dus onbedoeld zou zijn. Indien iemand een ander ongewild beledigt, dan zal hij zich kunnen excuseren door te zeggen, dat hij het niet zo gemeend heeft, dat zijn woorden anders moeten worden opgevat dan misschien wel leek. Op deze wijze moet men een spelhandeling echter niet interpreteren. Deze heeft meestal wél een bedoeling, men „meent” er iets mee. Vermoedelijk heeft Huizinga met deze woorden willen uitdrukken, dat het hier niet om handelingen gaat die dienen tot instandhouding van het leven noch om handelingen die de mens tot in zijn diepste kern raken. Ook de stelling, dat het spel gemeenschapsbanden in het leven helpt roepen, wagen wij in haar algemeenheid te betwifelen.

Wel menen wij, dat de zinsnede „... een vrije handeling die als buiten het gewone leven staande ervaren wordt ...” enkele elementen bevat, welke op de vakantie van toepassing zijn. De vakantie houdt namelijk een zekere mate van *vrijblijvendheid* in. Men behoeft de situatie niet helemaal serieus te nemen. Dit houdt overigens slechts voor een deel verband met de eerder beschreven geringe mate van structurering van de vakantiemodellen. Immers, ook al is het gedragsmodel niet gedetailleerd vastgelegd, dan behoeft dit nog niet te betekenen, dat men daardoor de door dit model geregleerde vrijetijdsbesteding als „buiten het gewone leven staande” ervaart. Dat dit met de vakantiebesteding echter toch veelal wel het geval is, hangt o.i. vooral samen met de betrekkelijk korte duur van de vakantie en de gro-

te tijdsintervallen tussen de vakanties. Wanneer een gezin emigreert, moeten de gezinsleden deze handeling volkomen ernstig nemen, zij gaan een permanente en fundamentele verandering in hun levenssituatie tegemoet. In hun nieuwe omgeving dienen zij zich aan de cultuur van het land van vestiging aan te passen, zij moeten zich weer wortelen. Lukt dit niet, dan heeft dit invloed op hun gehele leven.

Geheel anders ligt de aanpassingsproblematiek in geval van kortstondige (e)migratie, een vakantieverblijf van hoogstens enkele weken. Hierbij hoeft men zich niet de levensstijl van het ontvangende land eigen te maken. Men heeft zich weliswaar aan bepaalde daar geldende normen te houden, maar dit betekent nog geenszins, dat men de waarden en normen van het vakantieland behoeft te internaliseren. Men is en blijft buitenstaander en gaat na korter of langer tijd toch weer naar de eigen omgeving terug. De situatie ligt uiteraard enigszins anders, wanneer men frequenter naar een bepaald gebied trekt, omdat men er bijv. een zomerhuisje heeft. Dan krijgt men gaandeweg meer bindingen met de andere samenleving.

Van grote betekenis is voorts het feit, of men in het vakantiegebied een (groot) aantal leden van de eigen groepering ontmoet. De bevoorrechte klassen, die vóór de eeuwwisseling aan het toerisme deelnamen, trokken dikwijls naar gerenommeerde vakantiegebieden, waar zij vele kennissen en relaties van thuis tegenkwamen. Voor deze mensen was men bepaald geen buitenstaander en een dergelijk milieu oefende dan ook een vrij duidelijke sociale controle uit, een constante druk tot conform gedrag. Men zou in een dergelijk geval haast kunnen zeggen, dat een stukje „wonen” naar het toeristengebied was verplaatst. Veel verplichtingen, waaraan men zich thuis te houden had, vond men in het toeristengebied terug. Van een vrijblijvend spelelement kan in dit geval dus moeilijk worden gesproken.

Als wij tot slot nog even terugkeren tot Huizinga's typering van het spel door te wijzen op de zinsnede „het spel verloopt volgens regels die zich door vermomming als anders dan de gewone wereld accentueeren”²¹, dan behoeft men slechts te denken aan de kledij van vele vakantiegangers om de toepasselijkheid van deze opmerking te erkennen!

3.4. Samenvattende conclusie.

Indien wij de boven omschreven kenmerken met elkaar in verband brengen, dan zouden wij de volgende omschrijving van vakantie willen geven:

Vakantie is een onderdeel van de vrije tijd en kan als een tijdsperiode beschouwd worden, waarin een sociale en dikwijls ook een geografische verandering optreedt ten aanzien van het dagelijks milieu. In afwijking van de overige vormen van vrije tijd wordt de vakantie over het algemeen op die dagen genoten, wanneer anders normaliter aan het arbeidsbestel wordt deelgenomen, of waarin anders normale dagelijkse bezigheden worden verricht.

Vakantie is dus een periode waarin men vrijgesteld is van het normale dagelijkse werk. Voor deze periode gelden over het algemeen min of meer globale, weinig normatief gedetailleerde gedragsmodellen. De intervallen tus-

sen de vakantieperioden zijn in doorsnee groter dan bij de andere vormen van vrije tijd, waardoor gewoontevorming minder gemakkelijk kan optreden. Hierdoor wordt een verhoudingsgewijs wat groter beroep gedaan op eigen creativiteit en inventiviteit (of creativiteit van derden). De vakantie kenmerkt zich verder door een zekere mate van vrijblijvendheid.

Vakantietypen

4.1. Indelingscriteria.

Overziet men het gehele veld van de vakantiebesteding, dan blijkt er een groot aantal wijzen van besteding te bestaan, die veelal weinig met elkaar gemeen hebben. Zo zijn er mensen, die thuis blijven, personen die gedurende hun vakantie nu en dan een dagje op stap gaan, lieden die hun vakantie logerend bij familie en kennissen doorbrengen, een hotel opzoeken, een vakantiehuisje huren of hun tent op een door hen zelf gekozen plekje neerzetten.

Er zijn vakantiegangers die hun vakantie op één plaats doorbrengen en vakantiegangers die van plaats naar plaats trekken. Men ziet afzonderlijke gezinnen met vakantie gaan maar ook bont samengestelde reisgezelschappen zich naar het zonnige Zuiden begeven. Er zijn mensen die er de voorkeur aan geven roerloos in de zon te liggen om bruin te worden en anderen die een fikse wandeling in de bossen op prijs stellen. Men komt vakantiegangers tegen die met een Baedeker in de hand alle belangrijke cultuurmonumenten die zij op hun weg tegenkomen bekijken; er zijn er echter ook voor wie het eten het allerbelangrijkste is. Men trekt naar stranden en bossen, maakt een cruise of gaat zeilen, men maakt te voet een huttentocht door het hooggebergte of neemt gemotoriseerd enkele passen in zijn route op.

De vraag rijst, hoe wij een sociologisch relevante indeling van zulke verschillende wijzen van vakantiebesteding kunnen maken. Wij menen zo'n indeling nodig te hebben, omdat het in onze bedoeling ligt de uiteenlopende vakantietypen voor wat hun ontstaan, hun groei en hun functie betreft in wisselwerking met de ontwikkelingen in de samenleving te bestuderen. Daar onze studie bij de eeuwwisseling begint en verschillende vakantietypen van ouder datum zijn, behoort een complete analyse van het ontstaan van de nu voorkomende vakantietypen vanzelfsprekend tot de onmogelijkheden. Naar het zich laat aanzien, valt er over de *groei* en de *functie* van de vakantietypen (ook die van oudere datum waarvan het ontstaan vóór de eeuwwisseling plaats vond) wel nader inzicht te verwerven.

In hoofdstuk III hebben wij enkele der meest essentiële kenmerken van het begrip vakantiebesteding de revue laten passeren. Wij noemden toen als eerste het tijdsaspect o.a. het feit, dat de vakantie in groter tijdsintervallen wordt genoten dan de dagelijkse of wekelijkse vrije tijd. Daarna hebben wij aandacht besteed aan resp. de verandering in sociaal en/of geografisch mi-

lieu, de mate van structurering van de vakantiemodellen, de mogelijkheid tot persoonlijke creativiteit en tenslotte aan het spelelement, dat aan het vakantiehouden een typisch eigen karakter geeft. Van deze aspecten heeft naar ons gevoelen het spelelement gelding voor nagenoeg alle vakantievormen, zodat dit in feite niet of nauwelijks bruikbaar is voor het construeren van vakantie typen. De factor *tijd* is wel als indelingscriterium te gebruiken, omdat met behulp hiervan onderscheid te maken is tussen een langdurig en een kort verblijf op dezelfde plaats (hetgeen uiteraard sociale implicaties heeft), alsook tussen het zomertoerisme en de wintersportvakantie. Ook de factoren *structurering* (waarmede het element creativiteit samenhangt) en *verandering* kunnen een bijdrage leveren om tot een indeling van vakantie typen te komen. Toch is ons gebleken, dat deze factoren een te algemeen karakter hebben om met vrucht als indelingscriterium te kunnen dienen. Het is noodzakelijk deze criteria nader te detailleren. De noodzaak tot detaillering geldt in het bijzonder de factor verandering. Een eerste aanzet daartoe laten wij thans volgen.

Ten eerste kan worden opgemerkt, dat — als men op reis gaat — er een wijziging optreedt in *sociaal milieu*. Dit milieu kan men op verschillende wijzen tegemoet treden. Men kan gedurende zijn vakantie wel of geen contacten onderhouden met de medereizigers of met de plaatselijke bevolking. Worden er inderdaad contacten gelegd, dan vertonen deze een bepaalde intensiteit, zij kunnen variëren van zeer vluchtig tot zeer intens. Zoals nog zal blijken, kan deze gradatie goed gebruikt worden als indelingscriterium bij het opstellen van vakantie typen.

Daarnaast krijgt men als vakantieganger te maken met andere *waarden- en normensystemen*. Vergeleken met het eigen systeem kunnen er geringe accentverschillen aanwezig zijn, maar het is ook mogelijk, dat men in een geheel andere cultuur terecht komt. Het dynamisch aspect is hierbij eveneens van betekenis. Het kan zijn, dat men zich aansluit bij een reisgezelschap, waar zich al snel een eigen subcultuur begint te vormen, maar het kan ook voorkomen, dat men zijn vakantie doorbrengt in een omgeving, waar al een typische subcultuur bestaat. Ook vanuit dit gezichtspunt is het nodig in het kader van ons onderzoek duidelijke scheidslijnen te trekken, waardoor de vakantie typen concreter gestalte krijgen.

Tot slot kunnen wij de *geografische situatie* (dus het tijdelijke verblijf in een andere plaats of in een ander land) en de gekozen *logiesvorm* eveneens onder het hoofd „verandering” onderbrengen. Beide indelingscriteria lijken op het eerste gezicht nauwelijks sociologisch relevant te zijn, doch dit is maar schijn. Immers, de logiesvorm is meer dan alleen maar onderdak. Men kan de diverse vormen van logies-accommodatie nl. beschouwen als specifieke sociale systemen met eigen gewoonten en gebruiken, dikwijls met een eigen recreatiestijl. Ook het geografisch aspect, het verblijf in een ander gebied of ander land, heeft sociologische implicaties. Men komt niet alleen in een ander fysiek milieu terecht, maar tevens in een samenleving die een aan dit milieu aangepaste levenswijze heeft ontwikkeld. Daarom vormen ook deze beide laatste indelingscriteria bruikbare instrumenten voor de constructie van vakantie typen.

4.1.1. Structurering en detaillering van vakantiemodellen.

In par. 3.3.¹ hebben wij erop gewezen, dat het menselijk gedrag gedurende vakanties in grote lijnen gezien minder geïnstitutionaliseerd is dan in de werksituatie, terwijl ook de vrijetijdsbesteding 's avonds of in het weekend veelal sterker gestructureerd is en dus meer gedragsvoorschriften kent dan gewoonlijk bij de besteding van de vakantietijd het geval is. Toch houdt zulks niet in, dat wij alle vakantiemodellen met hun variaties in de tijd bezien aan hetzelfde uiteinde van het door ons geïntroduceerde continuüm (namelijk op de pool van de minder gedetailleerde, minder gestructureerde vormen) willen plaatsen. Stellig is er, wat de vakantiemodellen betreft van een zekere spreiding over het continuüm sprake. Wij stellen ons voor met de mate van structurering van het gedrag als criterium tot een zekere typering en systematisering van de verschillende vakantievormen te komen.

Er zijn vakantiemodellen, welke een vrij grote mate van gestructureerdheid en gedetailleerdheid vertonen. Men kan een dergelijke structurering en detaillering op verschillende niveau's aantreffen. Een duidelijke structurering op het sociologisch vlak houdt in, dat de verhoudingen en betrekkingen tussen de vakantiegangers min of meer vastliggen, dat er sociale posities zijn toegewezen en dat er duidelijk omlinnde rolverwachtingen ten aanzien van die sociale posities aanwezig zijn. Voorts kan ook de tijdsdimensie in hoge mate zijn gestructureerd: de dagindeling is gedetailleerd bepaald en men heeft zich hieraan te houden. Beide soorten van structurering staan doorgaans niet los van elkaar. Indien een reis nauwkeurig gepland is, moet ook het reisgezelschap als groep een behoorlijke mate van structurering bezitten. Er moet iemand zijn die zorgt dat het reisschema wordt nageleefd, terwijl de overige leden van de groep zich aan de daarmede verband houdende aanwijzingen dienen te houden. Bij een reisgezelschap zijn de essentiële verhoudingen en betrekkingen geregeld en heeft de sociale positie van de leider een duidelijke inhoud. Voorts zijn de doeleinden en de afwikkeling van het reisprogramma eveneens van te voren vastgelegd.

Hiertegenover kan een vakantietype geplaatst worden, dat zowel naar sociale als naar tijdsdimensie minder is uitgekristalliseerd en geconcretiseerd. Er is dan nauwelijks sprake van een leiderspositie, er is geen tijdschema, waaraan men zich dient te houden. Een dergelijk model is vloeiend en laat veel ruimte voor inventie en voor eigen initiatief. Op elk moment kunnen wijzigingen in de plannen worden aangebracht.

Een voorbeeld van het eerste vakantietype is een geleide groepsreis, van het tweede type een trektocht van een paar vrienden met een vage bestemming. Tegenover de van te voren vastgestelde gang van zaken in het eerste geval staat de spontaniteit van het tweede type: op elk moment moeten nieuwe keuzen worden gedaan, moet veel worden geïmproviseerd en veel eigen initiatief worden ontplooid.

4.1.2. Mate van verandering t.a.v. het dagelijkse milieu.

De wijze, waarop men zijn vakantie doorbrengt, bepaalt mede de mate waarin men los raakt uit het vertrouwde sociale milieu. De grootte van de verandering die in een vakantiemodel ligt besloten, kan aan de hand van bepaalde vragen worden geanalyseerd. Relevant in dit verband is bijv. de

vraag of er (en zo ja: welke?) betrekkingen en verhoudingen van alledag gedurende de vakantie gehandhaafd blijven. Een andere vraag is: welke sociale posities worden tijdens de vakantie nog vervuld en welke vallen tijdelijk weg?

Het is zonder meer duidelijk, dat de beroepsrol voor hen die normaliter in het arbeidsbestel opgenomen zijn, tijdelijk zijn betekenis verliest, terwijl ook de schoolgaande jeugd in de vakantie in een andere situatie verkeert. Moeilijker ligt dit bij de huisvrouw en bij de pensioen-genietende bejaarden. Heeft de huisvrouw vakantie wanneer man en kinderen vakantie hebben? En wanneer kan men bij bejaarden van vakantie spreken?

Evident is, dat een geografische verplaatsing gedurende de vakantie een grotere wijziging in het relatiepatroon en de sociale posities teweeg brengt dan wanneer men in de vakantie thuisblijft. Immers, bij het thuisblijven valt weliswaar de beroepsrol weg, maar vele andere rollen (die van buur, van vriend, van lid van een kerkgenootschap enz.) blijven onverminderd bestaan. Gaat men naar elders, dan zijn ook laatstgenoemde rollen — althans tijdelijk — niet meer relevant. Vanuit dit gezichtspunt kan wat de indeling in vakantietypen betreft een zinvol onderscheid gemaakt worden naar thuisblijven of weggaan in de vakantie.

Een tweede criterium voor het meer of minder loskomen uit het dagelijkse milieu valt te destilleren uit het feit, met wie men met vakantie gaat. Brengt men de vakantie met hen waarmee men dagelijks omgaat door, dan zal de verandering minder groot zijn dan wanneer men alleen of met een vreemd reisgezelschap op stap gaat.

4.1.3. Verschillen in aard der sociale relaties.

Zoals wij reeds schreven, valt er ten aanzien van de sociale relaties een onderscheid te maken tussen de volgende clusters:

- (a) de onderlinge betrekkingen en verhoudingen van de leden van een groep die gezamenlijk op reis gaan,
- (b) de contacten tussen de eigen groep en de overige vakantiegangers,
- (c) de binding tussen de vakantiegangers en de logiesverschaffer,
- (d) de relatie tussen de vakantieganger en de autochtone bevolking.

Om met het laatste te beginnen: het is te verwachten dat de contacten tussen de vakantiegangers en de bevolking van de plaats of het land waar de vakantie wordt doorgebracht over het algemeen vluchtig, alsook doorgaans weinig intensief en frequent zullen zijn. Dit is in mindere mate het geval, indien men als gast terecht komt bij een groepering die zelf deel uitmaakt van de locale samenleving. Gaat men bij familie of kennissen logeren die goede relaties onderhouden met hun sociale omgeving, dan kan het contact tussen de vakantiegangers met (delen van) de plaatselijke bevolking soms gemakkelijker tot stand komen of intensiever worden. Ook kunnen hechtere relaties ontstaan, als de vakantieganger lang blijft of jaar op jaar terugkomt in hetzelfde vakantieoord. Hij gaat daardoor langzamerhand de positie van gast inplaats van vreemdeling bekleden en wordt door de inheemse bevolking op den duur bijna als „een van ons” beschouwd.

Voor wat de relatie met de logiesverschaffer en met de overige vakantiegangers betreft, deze kan variëren van minimaal tot zeer frequent en inten-

sief. Het hedendaagse grote hotel levert het schoolvoorbeeld van een systeem, waarbinnen weinig intensieve contacten voorkomen die doorgaans ook vrij zakelijk van aard zijn. De moderne vakantiegangers bevinden zich weliswaar in een duidelijk omgrensd sociaal geheel, maar dit heeft nauwelijks invloed op de interactie tussen de hotelgasten onderling. De contacten zijn meestal gering in aantal en oppervlakkig: men volstaat met een „goeden morgen” of een knik in de richting van de andere gasten. Ook tot de hotelier bewaart men een zekere afstand. Van een wat meer omvattende of diepgaande sociale relatie is bij deze vakantieformule meestal geen sprake. De hoteleigenaar of de receptionist heten U welkom wanneer U komt, men wenst U een goede reis toe wanneer U weggaat, er wordt af en toe eens geïnformeerd of het eten en de wijn U bevallen, maar daarmee houdt het dan ook wel op. Hierbij dient overigens wel te worden opgemerkt, dat in vroeger dagen, toen de verblijfsduur veel en veel langer was, de verhoudingen en betrekkingen tussen de gasten onderling alsook tussen de gasten en de hotelier minder vluchtig waren. De typering is dan ook vooral op het heden van toepassing. Wij komen op veranderingen in dit opzicht in onze historische analyse nog terug.

In het familiepension, waar de eigenaar en de gasten elkaar over en weer wat beter hebben (willen) leren kennen en waar het gebruikelijk is dat men wat meer toenadering zoekt, liggen de zaken anders. Tot nauwer contacten komt men eveneens in die situaties waarin activiteiten ontwikkeld worden ten behoeve van de vakantiegangers; bijv. het organiseren van een gezellige avond of het gezamenlijk op excursie gaan. In dit verband valt niet alleen te denken aan een conferentieoord en een Butlinkamp, maar ook aan een groepsreis, waarbij de deelnemers door de gezamenlijke belevenissen en activiteiten een bepaald groepsgevoel ontwikkelen en de betrekkingen — althans voor de duur van de reis — vrij innig kunnen worden.

De sociale contacten van de vakantieganger die bij familie of vrienden verblijft, hebben veelal een andere kleur dan het geval is bij de hiervoor genoemde vormen. Er is sprake van een gevoelsbinding die bij de andere meestal afwezig is. Zou men een rangschikking maken naar de aard en intensiteit van de relaties in de verschillende situaties, dan zou men althans in de huidige tijd aan de ene zijde de hotelgast kunnen plaatsen, die met de gastheer en zijn medegasten een zeer oppervlakkig contact onderhoudt. Aan de andere kant van de schaal vinden wij de bij zijn naaste familie logerende vakantieganger, die bij het wel en wee van het gezin waarin hij is opgenomen ten nauwste betrokken is.

4.1.4. Verschillen in waarden en doeleinden.

Een ander indelingscriterium voor de onderscheiding van vakantietypen is dat naar de verschillen van de in deze typen besloten waarden en doeleinden. Uiteraard zijn bepaalde doelstellingen voor alle vakantietypen min of meer hetzelfde. Zo zullen logiesverschaffers over het algemeen pogen tot een sluitende begroting te komen. Voor alle vakantietypen geldt verder, dat de gasten een zekere mate van dienstverlening verwachten. De „gastheer” kan zich hiertoe grotendeels beperken (hetgeen in grote hotels meestal gebruikelijk is), of zijn doeleinden kunnen verder reiken: hij kan bijv. educa-

tieve doelstellingen willen verwerkelijken. Wij menen er goed aan te doen te trachten een en ander aan de hand van enkele voorbeelden te verduidelijken.

In het moderne grote hotel staat de dienstverlening op de voorgrond. De gastheer beoogt echter niet de vrije tijd van de gasten in belangrijke mate te structureren. Men staat klaar voor de verzorging van de gasten. De kamers worden schoongemaakt, men biedt tegen betaling maaltijden aan, men geeft wellicht aanwijzingen ten aanzien van mooie wandelingen of maakt zijn gasten attent op belangrijke evenementen in de omgeving, maar verder reiken de activiteiten meestal niet.

Natuurlijk is ook de hotelgast verplicht zich aan bepaalde normen te houden. Ten dele zijn die door het huis voorgeschreven, ten dele bestaan er een reeks van ongeschreven normen die daarom niet minder bindend zijn. Wee de gast, die zich niet aan de regels „hoe het hoort” houdt en die bijv. op pantoffels de eetzaal van het deftige hotel betreedt. Het misprijzen is op alle gezichten te lezen en de onwetende gast zou het liefst op slag onzichtbaar willen worden².

De onzekerheid over het juiste gedrag weerhoudt vele vakantiegangers ervan een accommodatievorm te kiezen die hun niet vertrouwd is. Uit een enquête, uitgevoerd door de Horeca³, kwam naar voren dat voor velen de woorden „hotel” en „restaurant” nog een dure en exclusieve klank hebben. Men blijkt een zekere schroom te moeten overwinnen om dergelijke etablissementen te betreden.

De doeleinden van de „gastheer” kunnen echter ook verder gaan dan alleen de lieflijke verzorging van de gasten. Men kan leiding gaan geven aan de vakantiebesteding van de gasten door bijv. vakantieprogramma's te ontwerpen. Butlinkampen e.d. binden hun gasten door op eigen gebied een rijke sortering van amusement te bieden. Een vakantieganger die in een dergelijk kamp verblijft, komt nagenoeg niet buiten het eigen terrein. Er ontstaat in zo'n kamp als het ware een eigen cultuur met eigen waarden en normen en een eigen collectief ritueel. Monica Dickens⁴ beschrijft een soortgelijk kamp, waar zeer duidelijk een bepaalde recreatiestijl tot ontwikkeling is gekomen. Een van de belangrijkste doelstellingen is „plezier hebben” en het is dan ook een eis, dat men van alle geneugten van het verblijf voluit weet te genieten. Een van de stilzwijgende normen binnen de kampgemeenschap luidt „wees een gezellig lid van de vakantiesamenleving die grappen kan appreciëren en zelf ook af en toe een bon mot plaatst”. De verwachting bestaat bij alle deelnemers, dat er veel en uitbundig zal worden gelachen. Er zijn een aantal bezoldigde krachten aanwezig die de stemming erin moeten houden. De leiding stimuleert het ontstaan van collectief ritueel, want dergelijke groepsmanifestaties bevorderen gevoelens van verbondenheid, de groepsintegratie die door de leiding bewust wordt nagestreefd.

Ook in het hiervoor al ter sprake gekomen vakantiedorp, dat door Henri Raymond⁵ werd onderzocht, had zich een specifieke cultuur ontwikkeld. De in het dorp heersende waarden en normen bepaalden de sociale hiërarchie. Wie goed kon zeilen en bovendien bruin verbrand was, omdat hij reeds langer in het dorp vertoefde, genoot hoog aanzien. De nieuwkomers

die nog weinig waren „geaccultureerd” bevonden zich aan de voet van de sociale hiërarchie.

Een bepaalde vakantie stijl ontstaat somtijds, zoals in het vakantiedorp van Raymond, als het ware vanzelf. Door de specifieke inbreng van de deelnemers wordt langzamerhand een nieuwe cultuur gevormd. Het is daarbij wel zaak, dat er lieden zijn die wat langer blijven en daardoor nieuwkomers vertrouwd kunnen maken met de in het vakantieverblijf ontwikkelde waarden- en normensystemen. Dit lukt het beste, indien een bepaalde organisatiestructuur is ontstaan en een permanente leiding zich met de „cultuur-overdracht” kan belasten. Het komt dan dikwijls voor, — men denke wederom aan het door Monica Dickens beschreven vakantie kamp — dat de leiding probeert via collectieve activiteiten de groepssamenhang te vergroten. De beweegredenen daarvoor kunnen vele zijn. Men streeft een zekere groepsintegratie na, omdat men meent de vakantie ganger hierdoor een plezierige vakantie te kunnen bezorgen. Men beoogt hiermede tevens tevreden klanten te kweken, die bereid zijn een volgend jaar terug te komen.

De bemoeienis met de vakantie gangers kan ook tot doel hebben hen op gemakkelijke en plezierige wijze bepaalde kennis (bijv. over de streek of de natuur) bij te brengen. Ook is het mogelijk, dat men de vakantie ganger wil indoctrineren met bepaalde waarden. Een goed voorbeeld hiervan is het door Knebel⁶ beschreven instituut van vakantie reizen der in Hitler-Duitsland bestaande organisatie „Kraft-durch-Freude”. Deze reizen hadden immers zeer speciaal ten doel de deelnemers tot goede (of betere) partij leden op te voeren.

Zoals gezegd is een van de hoofddoeleinden van elke logiesverschaffer ongetwijfeld tot een sluitende exploitatierekening te geraken. Bij bedrijven met winst oogmerk die in de recreatiesector werken is uiteraard het maken van winst een nastrevenswaardig (en in onze samenleving oirbaar geacht) doel. Toch is het een opmerkelijk verschijnsel, dat het streven naar een sluitende begroting in bepaalde delen van de vakantiesector een minder zwaar accent krijgt dan in de andere takken van het bedrijfsleven. In tal van gevallen dienen educatieve idealen en niet het streven naar winst als richtsnoer voor het handelen. Vooral de exploitanten van sommige nieuwe vormen van vakantie accommodatie bijv. waren — zeker in de begintijd, d.w.z. in de jaren dertig — idealistisch gestemd. Wij hebben de indruk dat na de tweede wereldoorlog, mede door de toeneming van het aantal vakantie gangers en de groei van de bedrijven, een steeds verdergaande verzakelijking valt waar te nemen.

4.1.5. Aard van de vakantie accommodatie.

Wij wezen er reeds op⁷, dat de vakantie accommodatie *meer* is dan alleen maar onderdak. In wezen zijn de verschillende vormen van accommodatie sociale systemen met een eigen recreatiestijl, waarin de vakantie ganger tijdelijk wordt opgenomen. Aan de gast wordt dan een bepaalde sociale rol toebedeeld. De gast koestert op zijn beurt weer bepaalde verwachtingen met betrekking tot het gedrag van de gastheer en de overige gasten in deze tijdelijke sociale omgeving.

Aan de verschillende soorten van logies accommodatie wordt over het al-

gemeen een verschillende sociale betekenis toegekend. Door zijn keuze van accommodatie wordt de reiziger veelal naar sociale rang ingedeeld. Bepaalde logiesvormen boezemen sommige reizigers schrik in, omdat de accommodatie geassocieerd wordt met een hogere sociale klasse die hier gewoonlijk gebruik van maakt. Omgekeerd kan het voorkomen, dat men juist een bepaalde soort van accommodatie kiest, omdat men meent hierdoor meer aanzien te krijgen. Knebel⁸ gebruikt de statusbehoefte als een der voornaamste verklaringsgronden, niet alleen voor de keuze van de logiesvorm maar vooral ook voor de keuze van de vakantieform in meer algemene zin. Op de theorie van Knebel komen wij hierna nog uitvoerig terug⁹.

Dat de verblijfsaccommodatie meer betekent dan louter een behuizing waar men overnacht, komt duidelijk naar voren uit een onderzoek naar het forensenkamperen¹⁰. De forensenkampeerders zien hun wijze van vrijetijdsbesteding als zeer vooruitstrevend en zij beschouwen hun forensenkamperhuisje als een teken van de eigen geavanceerdheid. Trouwens, het is een bekend feit, dat de tent voor de volbloed kampeerder veel meer betekent dan een lap linnen, gespannen over enkele stokken. De tent is een symbool van het vrije, ongebonden bestaan, van een stukje leven in en met de natuur.

Het hanteren van de aard van de accommodatie als indelingscriterium voor het type van vakantiebesteding bergt overigens wel enkele gevaren in zich. Men zou ertoe kunnen komen de logiesvorm als indicatie te beschouwen voor een bepaald soort van sociaal systeem. Zo eenvoudig liggen de zaken echter niet. In de behuizing die hotel heet overnachten niet alleen hotelgasten die weinig contacten onderhouden met de medegasten, echter ook deelnemers aan geleide groepsreizen maken gebruik van hotels. Zouden wij de logiesgelegenheid als een één-dimensionaal indelingscriterium beschouwen, dan zouden de hotelgasten „oude stijl” en de groepsreizigers onder dezelfde noemer gebracht worden en dit is sociologisch gezien niet aanvaardbaar. De aard van de vakantieaccommodatie dient dus tezamen met de andere criteria gebruikt te worden om tot een indeling van vakantietypen te komen.

4.1.6. Geografische situatie.

Men kan zich afvragen, of — naast de indeling naar verschillen in waarden en doeleinden waarmee wij ons in par. 2.1.4. hebben bezig gehouden — ook het geografisch element voor de typering van vakantievormen kan of moet worden gehanteerd. Is het voor een indeling naar recreatietypen belangrijk of iemand naar de Alpen of naar de Adriatische Zee reist? Men zegt, dat de vakantiegangers uit de lage landen — op zoek naar een geheel ander, contrasterend geografisch milieu — gaarne de bergen intrekken, terwijl omgekeerd bergbewoners een voorliefde zouden hebben voor het vlakke land en de zee. Afgezien van het feit, dat dergelijke beweringen lang niet altijd hout snijden, blijft de vraag open of de factor geografische verandering ook sociologisch relevant is. Wij zijn geneigd op deze vraag een bevestigend antwoord te geven en wel om de volgende redenen.

In de eerste plaats komt de vakantieganger bij een geografische verande-

ring veelal in een andere cultuurkring terecht*. Bij een vakantie in eigen land is dat zelfs al enigmatischer het geval, hoewel men met de in het toeristengebied wonende lokale bevolking ongetwijfeld een groot aantal waarden en opvattingen deelt, die nu eenmaal besloten liggen in de Nederlandse cultuur. Bij de vakantie doorgebracht „in den vreemde” zijn de socio-culturele verschillen meestal groter. De cultuur van de ontvangende landen hangt echter nauw samen met de geografische situatie, waarin deze landen zich bevinden. Het is heel wat anders, of men zijn vakantie doorbrengt in Noorwegen of in Tunesië. Dit verschil is niet alleen terug te voeren op de andere waarden- en normenstelsels in beide landen, maar evenzeer op het verschil in geografische omstandigheden, welke doorwerken op alle aspecten van leven, dus ook op de materiële en immateriële cultuur.

Een tweede punt dat met de geografische verplaatsing samenhangt is de afstand die wordt afgelegd. Niet zelden wordt deze — mits groot genoeg — als statussymbool beschouwd. De mogelijkheid tot het overbruggen van aanzienlijke afstanden wordt bevorderd door de ontwikkeling van het moderne verkeer, door de groei van het autobezit en — vooral in de laatste tijd — door het meer en meer inschakelen van het vliegtuig voor het vervoer van toeristen.

Volgens sommigen geeft het afleggen van grote afstanden en het bezoeken van exotische landen een zeker aureool van gewichtigheid. Badinerend zegt de schrijver van een artikel in het Engelse reisblad „Go” dat wordt aangehaald in de Toeristenkampioen¹¹, dat men vër weg moet gaan (Japan, de Zuidzee-eilanden, Mexico-City) of een moeilijk bereikbaar en liefst bij familie en vrienden thuis volkomen onbekend eiland moet uitzoeken als men nog prestige wil verwerven. De „snob-waarde” van de vakantielanden zou zich voortdurend wijzigen. „Ga, wanneer U Uw familie en kennissen wilt imponeren”, zo meent de auteur, „zeker niet naar de Costa Brava, naar Parijs of naar Rome: dat doet iedereen”. Eenzelfde argumentatie, maar nu in het wetenschappelijke vlak, levert — zoals gezegd — Knebel. Ook hij is van mening, dat de reis naar verre landen voornamelijk dient om de goegemeente thuis verbaasd te doen staan. Mede hieruit valt — zo oordeelt deze auteur — het streven te verklaren om op reis zoveel mogelijk kilometers te verslinden. Men kan daardoor prentbriefkaarten uit verre, uitheemse oorden naar huis zenden. Eveneens het feit dat de toerist steeds druk in de weer is om foto's te maken van cultuur-monumenten of exotische landschappen (waarop de eigen auto liefst moet voorkomen om te laten zien dat men er echt zelf geweest is) is volgens Knebel voor een groot deel terug te voeren op het verlangen aanzien in eigen kring te verwerven.

Bij de verscheidene enquêtes, die in ons land en het omringende buitenland naar de vakantiebesteding zijn gehouden, is doorgaans afzonderlijk aandacht besteed aan het op reis gebruikte vervoermiddel. Wij menen dit aspect niet als een apart indelingscriterium te moeten gebruiken. Ten dele

* Het kan uiteraard voorkomen dat het aantal toeristen zo groot is, dat deze de cultuur van het vakantiegebied gaan bepalen. Een voorbeeld hiervan vindt men in de kleine bergdorpjes in Oostenrijk, waar wekelijks treinen vol toeristen arriveren. Vooral indien dit toeristen zijn van dezelfde nationaliteit beheersen zij in de vakantietijd het beeld volkomen.

komt de wijze van vervoer al indirect bij de voorgaande criteria aan de orde. Zo houden met name de aard van de geografische verplaatsing en het beschikbare vervoermiddel nauw verband met elkaar. Ook bestaat er een zekere relatie tussen het gekozen vervoermiddel en de mobiliteit van de vakantieganger. Beschikt men over een auto, dan kan men gemakkelijker een rondreis maken dan wanneer men uitsluitend is aangewezen op de trein. Vooral via het geografisch indelingscriterium kan de factor „vervoermiddel” dus enigermate in rekening worden gebracht.

4.2. Vakantietypen op basis der gestelde criteria.

De hiervóór geschetste indelingscriteria geven vrij globaal aan, welke sociaal-logisch relevante verschillen er ten aanzien van de uiteenlopende wijzen van vakantiebesteding kunnen bestaan. Het is niet onmogelijk, dat er nog andere scheidslijnen te trekken zouden zijn, doch wij menen de voornaamste typen met onze indeling te kunnen vangen.

Gezien het feit, dat met behulp van de boven beschreven indelingscriteria steeds „dwarsdoorsneden” gemaakt worden die elkaar min of meer overlappen, is het niet doenlijk om de onderscheiden criteria op steeds andere wijze met elkaar te combineren, zodat telkens andere vakantietypen kunnen worden geconstrueerd. Zoals gezegd biedt de door ons ontwikkelde methode van typering echter goede mogelijkheden om de meest voorkomende vormen van vakantiebesteding schematisch te beschrijven. Schematisch, want bij de typering zullen wij met het schetsen van vrij grove contouren genoeg moeten nemen. Alleen het meest kenmerkende van de diverse vakantietypen kan naar voren worden gehaald, terwijl — noodgedwongen — veel details in het duister moeten blijven. Ook bestaan er ongetwijfeld overgangstypen die door de mazen van het net heenglippen en die daardoor niet in onze opsomming zullen voorkomen.

Bij onze typering willen wij de volgende indeling maken:

- (a) vormen, waarbij betrekkelijk weinig verandering optreedt. Met name denken wij hierbij aan het thuisblijven,
- (b) vormen, waarbij sociale en geografische veranderingen optreden en die zich vooral kenmerken door sterke structurele en culturele bindingen in het vakantiemilieu (bijv. familiebezoek, verblijf in een conferentieoord, Butlinkamp, e.d.),
- (c) vormen, waarbij eveneens sociale en geografische veranderingen optreden, doch waarbij de bindingen in het vakantiemilieu doorgaans gering zijn te achten (bijv. hotels, pensions, kampeershuisjes, doortrekkende caravanners, kampeerders, e.d.).

Ter verduidelijking menen wij wel te moeten opmerken, dat de overgangen tussen de categorieën (b) en (c) vloeiend zijn. Als men in een bepaald vakantieoord lang verblijft of steeds op hetzelfde plekje, in hetzelfde hotel of kampeershuisje terugkomt, zullen de bindingen met vertegenwoordigers van het vakantiemilieu sterker worden: de vluchtige contacten die normaliter tussen gasten en gastheer bestaan worden hechter en intensiever: langzaam maar zeker wordt men „gast” inplaats van „vreemdeling”.

4.2.1. *Vormen met weinig verandering.*

In deze categorie kunnen wij vooral de *thuisblijvers* plaatsen. Zij blijven in het eigen, dagelijkse milieu: van een wat langduriger verplaatsing is bij hen geen sprake. Toch vindt ook in deze situatie een zekere wijziging plaats in de manier van leven en daarmee in de sociale betrekkingen en verhoudingen die de thuisblijvers met hun omgeving onderhouden. Zij stappen immers uit de vrij strakke structuur van het dagelijks werk. De rol van deelnemer aan het arbeidsproces valt weg, de contacten met leden van de werkgemeenschap worden tijdelijk onderbroken. Men heeft nu meer tijd om aan andere relaties, bijv. aan de relaties binnen het gezin ruimer aandacht te besteden. Daarnaast is — ook voor de thuisblijver — in de vakantie de mogelijkheid groter om de tijd naar eigen believen en voorkeur in te delen. Men kan vroeg opstaan of uitslapen, luieren of actief bezig zijn, thuisblijven of een dagje op stap gaan. Uiteraard zijn de mogelijkheden niet onbeperkt: economische omstandigheden, de gezinssituatie e.d. hebben invloed op de keuze van de besteding. Dit neemt niet weg, dat er, vergeleken met de werksituatie, toch een marge aanwezig is voor eigen initiatief.

Het thuisblijven in de vakantie kan tot een van de minder geavanceerde vormen van vakantiebesteding worden gerekend. Het kwam vroeger veelvuldig voor, dat — ook al had men vakantie — men de vrije dagen thuis doorbracht. Een dagje „Artis” of een bezoekje aan de familie waren dan de uitjes die men zich nog net kon veroorloven. Ook thans is het percentage thuisblijvers relatief nog vrij groot¹². De mogelijkheden om dagtochtjes te maken hebben zich echter aanmerkelijk uitgebreid. Wij behoeven slechts te wijzen op de door de reisbureau's en de Nederlandse Spoorwegen aangeboden dagtrips om tot de conclusie te komen dat ook de thuisblijvers die een dagje op stap willen gaan wel aan hun trekken kunnen komen.

4.2.2. *Vormen met verandering en sterke bindingen.*

In tegenstelling tot de hiervoor besproken categorie gaat het bij deze vormen om *vakantiegangers*, dus om hen die een *vakantiereis* ondernemen en daarbij buiten de woonplaats overnachten. Deze vakantiegangers verwisselen hun dagelijkse omgeving voor een ander geografisch en sociaal milieu. Het kenmerk van de hier besproken categorie is, dat de toeristen in een milieu terecht komen, dat hen — sociaal gesproken — opvangt. Met de leden van de groepering met wie zij in de vakantie in contact komen, staan zij in een min of meer persoonlijk getinte relatie. Er bestaat (of ontstaat) een geheel van normen en verwachtingen binnen het vakantiemilieu, dat het gedrag van de vakantieganger in (vrij) sterke mate reguleert. Wij willen beginnen met een vorm die een vrij traditioneel karakter draagt, namelijk:

(a) *het bezoek aan familie en vrienden.* De vakantieganger wordt als lid opgenomen in een functionerend sociaal systeem. Met de leden van dit systeem onderhoudt hij reeds persoonlijke relaties. Het vakantiemilieu is bekend en vertrouwd, men wordt of als lid van de gemeenschap beschouwd of krijgt de rol van gast toegewezen. Door het karakter van deze vorm van vakantiebesteding — men komt per slot van rekening in een bestaand systeem — is de vrijheid van de vakantieganger om naar believen over de eigen tijd

te beschikken over het algemeen niet zo groot. Men heeft zich aan „de regels van het huis” te houden. Ook is het gebruikelijk, dat men in het gezin waar men verblijft kleine handreikingen verricht. Met de lokale bevolking zal men bij deze vakantieform vermoedelijk wel enigmate in contact komen. De ontvangende groep heeft bindingen met het eigen woonmilieu: de gast wordt in deze bindingen betrokken.

Voor de tweede wereldoorlog was het bij verschillende lagen van onze bevolking gewoonte om bij familie te gaan logeren. Men was dan niet zo duur uit, kwam toch enigmate uit de dagelijkse sleur en zag elkander weer eens. Er valt in de laatste decennia procentueel enige daling in deze vorm van vakantiebesteding te constateren. Vermoedelijk hangt een en ander samen met een grotere behoefte aan vrijheid van de hedendaagse vakantieganger die over het algemeen zo weinig mogelijk gebonden wil zijn aan regels en voorschriften. Daarenboven zoekt de toerist dikwijls verder weg gelegen landen. De kans dat daar familieleden wonen die bereid zijn als gastheer op te treden is in zo'n geval niet zo groot.

(b) het verblijf in een conferentieoord, natuurvriendenhuis, vakantiedorp (village de vacances), Butlingkamp e.d. Ook deze modernere vormen van vakantiebesteding kan men onder de categorie van „verandering en sterke bindingen” onderbrengen. In dergelijke vakantieverblijven heeft zich een eigen patroon van normen en verwachtingen ontwikkeld. De aan deze normen ten grondslag liggende waarden kunnen van zeer verschillende aard zijn. Zij hebben echter alle gemeen, dat zij de bezoekers tot één groep samenbinden. Het kunnen waarden zijn die verband houden met een politieke of religieuze overtuiging. Natuurstudie of natuurbeleving kunnen eveneens een centrale plaats in het waardensysteem innemen. Ook kunnen, zoals in het door Raymond¹³ beschreven vakantiedorp sportiviteit, meesterschap in zeilen en bruin-verbrand-zijn als centrale waarden gelden. Soms gaat het er vooral om gezellige mensen te ontmoeten van het eigen slag, waarmee men veel en uitbundig kan lachen.

De groepsintegratie heeft de meeste kans van slagen, indien mensen samen vakantie houden die niet alleen een bepaalde waardenoriëntatie gemeen hebben, doch die ook eenzelfde recreatiestijl bezitten. Dikwijls lopen de scheidslijnen tussen recreatiestijlen parallel met de scheidslijnen tussen de sociale klassen. In een vakantiehuis waar bijv. vertegenwoordigers van de arbeidersklasse zich uitstekend thuis voelen, zal een vertegenwoordiger van de hogere sociale lagen wellicht wat uit de toon vallen. Uit een gesprek met een kampbeheerder kregen wij de indruk, dat de vakantiegangers het dikwijls op prijs stellen hun gemeenschap sociaal homogeen te houden. Dit geldt niet alleen voor de hogere sociale lagen, die bevreesd zijn dat door toetreding van vertegenwoordigers van sociaal minder geklasseerden het sociaal aanzien van hun vorm van recreatie daalt, maar evenzeer voor de lagere geplaatsten op de maatschappelijke ladder, die een lid van een hogere sociale laag als een lastige pottenkijker beschouwen.

De waardenoriëntatie kan bij vakantiegangers echter ook zo identiek zijn, dat verschillen in sociale herkomst van secundair belang worden. Dit treft men o.a. aan bij hobbyisten, die het uitstekend kunnen vinden met soortge-

noten uit een ander sociaal milieu. Het lijkt waarschijnlijk, dat naarmate een bepaalde hobby van wezenlijker belang is voor de persoon in kwestie, verschillen met mensen afkomstig uit andere sociale lagen gemakkelijker te overbruggen zijn.

De cultuur die besloten ligt in het bewuste vakantietype moet aan nieuwkomers worden overgedragen. Het is dan wel goed, dat er of wel deelnemers zijn die langer blijven en voor de cultuuroverdracht kunnen zorgen, dan wel dat er een staf aanwezig is die de nieuw aangekomenen wegwijs maakt. Veelal is er bij deze vormen van vakantiebesteding sprake van enig collectief ritueel: er wordt een vlag gehesen, er wordt gezamenlijk gebeden of gezamenlijk een lied gezongen, zelfs de gezamenlijke ochtendgymnastiek of de verzorging van de maaltijd kan tot een dergelijk ritueel uitgroeien.

Wij hebben de indruk, dat deze vormen van vakantiebesteding die vooral in de periode tussen de beide wereldoorlogen een bloeitijd beleefden, thans iets aan belangstelling hebben ingeboet. Wij komen hierop nog in hoofdstuk XI terug.

(c) *de groepsreis*. In dit geval komen vakantiegegers (veelal eenlingen en echtparen zonder kinderen) bijeen met het doel gezamenlijk een rondreis of een reis naar een bepaald vakantieoord te maken. De motieven, waarom aan een dergelijke reis wordt deelgenomen kunnen vele zijn. Men wil een land of streek beter leren kennen, hetgeen naar men aanneemt beter onder deskundige leiding kan gebeuren. Men voelt zich niet opgewassen tegen de moeilijkheden die men verwacht in de andere omgeving te zullen tegenkomen. Men is alleen en zoekt reisgezelschap. Trouwlustige ongehuwden hopen een levenspartner tegen te komen, gehuwden die op elkaar zijn uitgekeken pogen door uitbreiding van hun contacten een boeiender vakantie te krijgen.

Er is een verschil te maken tussen de geleide groepsreis, waarbij het programma zeer gedetailleerd is vastgesteld en weinig aan het initiatief van de deelnemers wordt overgelaten en de vrije groepsreis waarbij minder wordt georganiseerd. Indien men een studie wil maken van bepaalde objecten zal een geleide groepsreis uiteraard het beste voldoen, terwijl bij de vrije groepsreis over het algemeen de ontspanning en het vertier meer op de voorgrond zullen staan.

De deelnemers staan in het begin wat onwennig tegenover elkaar, maar langzamerhand begint groepsvorming op te treden. Hiermede ontstaat een bepaalde saamhorigheid. De groepsleden zetten zich af tegen andere reisgezelschappen, vooral als een gevecht geleverd moet worden om „de goede kamers” of „de goede plaatsen aan tafel”. Er worden normen ontwikkeld over de hulp aan minder goed ter been zijnde medereizigers. Er ontstaat een collectieve houding ten opzichte van lastige leden van de groep en van de leiding wordt verwacht, dat deze de bewuste deelnemers die min of meer uit de toon vallen op hun nummer zal zetten. Ook ten aanzien van de geschenken aan de reisleider en (voor zover aanwezig) aan de chauffeur werkt men in gezamenlijk overleg regels uit. Gelukkig bestaat er meestal enige jurisprudentie: enkele deelnemers hebben namelijk dergelijke problemen bij

vroegere reizen meer bij de hand gehad en zij kunnen dan, tot opluchting der reisgenoten, uit hun ervaring putten.

Meestal ontstaan binnen het reisgezelschap subgroepen, die met elkaar optrekken. Het komt niet zelden voor, dat dergelijke groepjes een onmiskenbaar antagonisme ten opzichte van elkaar ten toon spreiden, hetgeen tot flinke spanningen binnen de groep kan leiden. Er is dan veel tact van de zijde van de reisleider nodig om de vakantiereis te doen slagen.

4.2.3. Vormen met verandering en zwakke bindingen.

Ook bij deze vormen is van verandering ten opzichte van het dagelijks milieu sprake. Men gaat op reis, overnacht buiten de woonplaats en breekt met de sleur van alledag. In tegenstelling tot de hiervoor besproken vormen zijn de contacten met medereizigers in het vakantie milieu dikwijls gering. Hierbij moeten wij echter wel de variabele „mobiliteit” invoeren. Immers, indien de desbetreffende toeristen lang in het vakantieoord verblijven, zullen de contacten met o.a. mede-gasten wat hechter worden dan bij een kortstondig bezoek. Daarentegen zal bij de mobiele vorm van toerisme, die heden ten dage vrij veel voorkomt (men trekt van plaats tot plaats) het sociaal systeem waarin men terecht komt, voor de vakantie-gangers weinig betekenen. Het komt voor, dat de reiziger 's avonds laat arriveert en de volgende morgen weer zo vroeg mogelijk vertrekt, omdat hij aan een rondreis bezig is die een maximum aan bezienswaardigheden omvat. Hij heeft dan de sfeer van het vakantieoord waar hij zeer kortstondig verbleef, in het geheel niet kunnen proeven.

Als eerste in de hier te behandelen reeks kunnen wij noemen:

(a) *de hotelgast.* Nemen wij de moderne hotelgast onder de loupe, dan is deze zonder meer in de bovengenoemde categorie onder te brengen. De hotelgast van deze tijd gaat somtijds alleen op reis, meestal echter zal hij het gezelschap van gezinsleden en vrienden verkiezen. Hij komt dan in een bestaand, voor hem echter vrij irrelevant sociaal systeem. Over het algemeen heeft hij weinig of geen bindingen met de andere gasten. Een enkele keer kan het tot een wat diepgaand contact komen, welk contact echter na de vakantieperiode snel vervluchtigt. Het kan zijn, dat hij een volkomen door derden voorgestructureerd reisplan afwerkt: meestal echter zal hij zijn activiteiten zelf kiezen. Met de plaatselijke bevolking heeft hij over het algemeen weinig van doen. Hij leeft in de sfeer van het hotel, die nu eenmaal een andere is dan die van de inheemse bevolking. Van de lokale gebruiken zal hij dikwijls slechts kennis nemen via volksdansavonden e.d. Naarmate hij verder uit de eigen cultuurkring stapt, zal de plaatselijke bevolking hem vreemder zijn.

Deze typering gaat echter voor de hotelgast van voor en rond de eeuwwisseling minder goed op. Men komt in die tijd inderdaad hotelgasten tegen die aan bovengenoemde beschrijving beantwoorden. Daarentegen komen ook duidelijk geprofileerde vakantiesamenlevingen voor (men denke bijv. aan de (bron)badplaatsen), waarbij de hotelgasten wel in een hechter verband waren opgenomen. De verblijfsduur van deze toeristen was over het

algemeen lang. Alleen al hierdoor werd het ontstaan van sociale relaties tussen de gasten begunstigd.

(b) de pensiongast en de toerist die kamers huurt. Deze vakantiegangers hebben — ook heden ten dage — wat meer contact met de gastheer en staan wat dichter bij de plaatselijke bevolking. Vooral wanneer zij langer blijven of jaar op jaar terugkomen, komen wat hechtere relaties met het vakantie milieu tot stand. Weliswaar worden de vakantiegangers dan nog niet in de lokale gemeenschap opgenomen, maar men kent hen echter wel als persoon; zij krijgen in zo'n geval de status van „gast”.

De pensiongast zal misschien nog wel eens alleen komen, de vakantieganger die kamers of een appartementje huurt, is over het algemeen vergezeld van familieleden of vrienden. Het clubje dat met elkaar op reis gaat, trekt meestal wel met elkaar op. Met de andere pensiongasten of de andere huurders heeft men gewoonlijk weinig contact.

De pensiongast is iets meer aan regels gebonden dan de huurder van kamers of een appartementje. Degeen die zijn intrek in een pension heeft genomen, dient op gezette uren aan de maaltijd te verschijnen. De huurder heeft het, althans op dit punt, wat gemakkelijker. Toch verschaffen beide vormen een vrij grote mate van vrijheid, de tijdsindeling wordt aan de vakantiegangers zelve overgelaten, een gedetailleerd vakantieprogramma — ontworpen door derden — is er niet.

Juist omdat de mogelijkheid tot contact met de lokale bevolking bij dit type van vakantiebesteding wat groter is dan bij de andere vormen is hier — ook vanuit de sociologische optiek — de geografische situatie van belang. Komt men in een cultuurkring terecht die men kent dan zal het contact met de bevolking wat gemakkelijker vloten dan het geval is, indien men volkomen vreemd tegenover de cultuur van het ontvangende land staat.

(c) de huurder van kampeerhuisjes, châteaux en zomerbungalows. Zelden zal een vakantieganger die alleen wegtrekt een dergelijk huisje huren. Men bevindt zich, indien men een dergelijke vorm kiest, doorgaans in gezelschap van gezins- en/of familieleden. Ook komt het veel voor, dat een groepje vrienden tezamen in een zomerhuisje terecht komt. Tenzij men elke vakantie op dezelfde plaats terugkomt, heeft men betrekkelijk weinig contact met de plaatselijke bevolking. Over het algemeen zet men het huishouden in de vakantie bungalow voort. De vrijheidsmarge binnen deze vakantie vorm is vrij groot. Behoudens het feit, dat men het huishouden moet doen kan men de vrije tijd — in overeenstemming met de groep waarmee men vakantie houdt — naar believen indelen.

De situatie ligt enigszins anders als de kampeerhuisjes op een bungalowterrein liggen waar de leiding bepaalde collectieve activiteiten organiseert. Dan is de kans groter dat tussen de kampgenoten ook wat frequenter contacten ontstaan. De vakantie vorm gaat dan lijken op die welke wij in par. 4.2.2. beschreven. Toch zal dan vermoedelijk geen „eigen” recreatiestijl ontwikkeld worden zoals in vele vormen met hechte bindingen wel het geval is.

Het maakt ook verschil, of kampeerhuisjes of bungalows langdurig bewoond worden door bijv. de eigenaars. Wij kunnen dan overigens niet meer van vakantiebesteding spreken. Het gaat meer om forensenkamperen, dat als een bepaalde vorm van wonen betiteld kan worden.

(d) *de kampeerder*. Er zijn heel wat soorten kampeeters te onderscheiden. Soms lijkt deze vorm van vakantiebesteding veel op die van de huurders van kampeerhuisjes. Men bevindt zich dan op een groot terrein met tal van andere kampeeters en geniet mede van bepaalde collectieve voorzieningen. Indien men wat langer op een dergelijk kampeerterrein vertoeft is de kans niet uitgesloten, dat er relaties tussen de kampeeters ontstaan. Gaat het om doortrekkers, dan zal men zich weinig om zijn mede-kampeergenoten bekommeren en heeft men op zijn hoogst wat last van anderen, voor zover de tent op „gespreksafstand” staat.

Er bestaat ook een andere vorm van kamperen. Het gaat hier om de (ruige) kampeerder, die zich het liefst of alleen met een groepje gelijkgestemden in de stilte van de natuur terugtrekt om de wereld op andere wijze te beleven dan thuis. Zij hebben geen contact met anderen van node, hetzij dan met degenen die dezelfde hang naar het simpele leven hebben, hetzelfde verlangen hebben de beschaving de rug toe te keren.

Tot slot de groepen die ook in het dagelijkse leven al groepsvorming kennen en die nu gezamenlijk gaan kamperen. Wij denken in dit verband aan bijv. de padvindes, die in feite echter onder de categorieën met sterke binding moeten worden gerangschikt.

De contacten tussen de kampeeters en de lokale bevolking zijn over het algemeen gering. Het maakt uiteraard verschil of men op het terrein van een particulier (bijv. een boerenerf) kampeert en dan de gastheer wat beter leert kennen. Ook wanneer men jaar op jaar op dezelfde plaats terugkomt, zullen de contacten tussen gastheer en gast en tussen gast en lokale bevolking groter worden.

De kampeerder neigt iets meer tot mobiliteit (in de vorm van een rondreis) dan de pensiongast of de huurder van een huisje of appartementje. Hij kan zijn linnen huis uiteindelijk gemakkelijk inpakken en ergens anders weer opzetten. De charme van de trekkende vakantie dreigt overigens te verdwijnen door de komst van de grote bungalowtenten, die heel wat minder gemakkelijk te verplaatsen zijn.

(e) *de caravanner*. Een nieuwkomer op het terrein van de vakantiebesteding is de caravanner. Hij heeft zijn vakantiewoning op wielen gezet en wint daardoor aanmerkelijk aan mobiliteit. Ook bij deze vorm kan men weer twee soorten onderscheiden: de bewoners van de sta-caravans en de doortrekkers. De sta-caravan heeft dikwijls de functie van tweede woning, deze vorm is in het kader van ons onderzoek dus van minder belang. De trekkende caravanner gebruikt de kampeerwagen vooral voor de vakantie. Hij zal betrekkelijk weinig contacten hebben met de bevolking. Vooral als hij kort op de campings, waar hij de caravan 's nachts neerzet, verblijft zal

hij de gastheer/eigenaar nauwelijks kennen. Ook de contacten met de medegasten zijn gering. De mate van vrijheid en de mogelijkheid tot eigen inventiviteit zijn bij deze vorm van vakantiebesteding verhoudingsgewijs groot. Weliswaar is de caravanner over het algemeen genoodzaakt zijn wagen op een camping te zetten, maar het net van campings is in de vakantie-landen zeer uitgebreid. Hij kan dus, voor wat dit betreft, gemakkelijk een keuze maken. Slechts in de topweken van het hoogseizoen is zijn keuzevrijheid beperkter, op de zeer gezochte campings zal hij dan wel eens het bordje „vol” tegenkomen. Dit is trouwens een tegenvaller waarmee niet alleen de caravanner te maken krijgt, wanneer hij in de top met vakantie gaat. Ook andere verblijfstoeristen komen voor dit probleem te staan, wanneer zij dan vakantie nemen.

De huidige omvang van het caravanpark is reeds indrukwekkend; er is daarbij een groeiende belangstelling voor deze vorm van vakantiebesteding. Het lijkt waarschijnlijk, dat de vrijheid die in dit vakantietype besloten ligt, vele moderne toeristen aanspreekt, waardoor men zich meer en meer tot het caravannen aangetrokken voelt.

4.3. Samenvattende conclusie.

Wij zijn er ons van bewust, dat wij met onze indeling, waarbij de elementen

- (a) verandering,
- (b) mobiliteit,
- (c) verhoudingen en betrekkingen tussen de gasten onderling, de gasten en de gastheer, de gasten en de lokale bevolking,
- (d) het waardensysteem van de vakantieform

de voornaamste instrumenten zijn, de bont geschakeerde werkelijkheid maar ten dele hebben gevangen. Wij hebben een classificatie gemaakt, waarbij wij de voor onze studie relevante punten van de bestaande soorten van vakantiebesteding naar voren hebben gehaald. Met dit schema, dat ongetwijfeld pover aandoet, indien men zich de vakantiebesteding in haar rijke verscheidenheid voor ogen haalt, menen wij echter toch een middel gevonden te hebben om het complexe verschijnsel, waar wij ons mee bezig houden, zowel in zijn historische gedaante als in zijn eigentijdse vorm zo goed mogelijk door te lichten.

Het is zonder meer duidelijk, dat er ten aanzien van de door ons beschreven vakantietypen talrijke tussenvormen bestaan, die in het schema niet geheel tot hun recht komen. Zo kan men zich heel goed hotelgasten voorstellen, die op grond van interesse of geaardheid frequente contacten onderhouden met de plaatselijke bevolking en die met het wel en wee hiervan geheel meelevende. Evengoed komen er bewoners van zomerhuisjes voor die met de vakantiegevoelens in de andere huisjes één grote familie gaan vormen. Het ligt evenwel in onze bedoeling bij onze classificatie enkele grote lijnen te trekken, waarbij wij dan de meest pregnante verschillen tussen de vakantievormen naar voren halen. De „varianties op het hoofdthema” komen bij onze verdere analyse vanzelf naar voren.

Theoretische benadering van de vakantiebesteding

5.1. Inleiding.

In voorgaande hoofdstukken hebben wij in de eerste plaats gepoogd een wat dieper gravende definitie dan tot nu toe gebruikelijk te geven van het begrip vakantie¹. Vervolgens hebben wij getracht tot een classificatie te komen van de verschillende in de praktijk voorkomende vakantietypen. Naar wij veronderstellen, bestaat er een verband tussen de ontwikkelingen in de samenleving en de keuze van, resp. de veranderingen in de vakantietypen. In par. 5.5. zullen wij een eigen visie ontwikkelen over de aard van dit verband. Vooreerst lijkt het ons echter nuttig ons wat grondiger bezig te houden met de sociologische theorieën, welke men inzake de vakantiebesteding in de literatuur tegenkomt.

Wij moeten beginnen met erop te wijzen, dat er zeer weinig wetenschappelijke theorievorming op het gebied van de vakantiebesteding aanwezig is. Het onderzoek dat met betrekking tot de vakantiebesteding is gedaan draagt over het algemeen een beschrijvend karakter en geeft weinig aanknopingspunten voor het formuleren van theorieën op een wat hoger abstractieniveau. Desondanks gevoelen toch velen zich geroepen over het verschijnsel vakantie te filosoferen en te theoretiseren.

Men kan de verschillende filosofieën, beschouwingen en hypothesen in een drietal categorieën onderbrengen. Veel schrijvers menen het verschijnsel van de vakantiebesteding in hoofdzaak te kunnen verklaren met behulp van de *compensatietheorie*. Andere auteurs hebben vooral oog voor de weetgierigheid, de behoefte aan het opdoen van nieuwe ervaringen van de vakantieganger. In het kader van deze visie zou een theorie die wij als *exploratietheorie* zouden willen omschrijven voor de verklaring van het verschijnsel goede diensten kunnen bewijzen. Tot slot ziet een aantal schrijvers de vakantieganger vooral als statuszoeker. Deze laatste optiek kan men in verband brengen met de *statustheorie*. Wij zullen de genoemde theorieën in de volgende paragrafen de revue laten passeren. Daarna zullen wij trachten een eigen visie te ontwikkelen.

5.2. De compensatietheorie.

Men kan in de hedendaagse samenleving een meer consumptieve levenshouding waarnemen dan vroeger het geval was. Door de vergroting van de vrije tijd en door de stijgende welvaart, waaraan ook de lagere inkomensca-

tegorieën deel hebben, heeft „het consumeren” een steeds zwaarder accent gekregen. De sector van de consumptie wordt — hierop leggen velen de nadruk — gekenmerkt door een zekere mate van vrijheid.

Schmidhauser merkt in dit verband op „Der Konsum ist in der heutigen Zeit zu einer vielfältigen Manifestation menschlicher Ausdruckswillen geworden. Er wird zum prägnantesten Ausdruck der gesellschaftlichen Rolle des einzelnen, denn nunmehr zeigt die Wahl der Güter, mit denen sich der Mensch umgibt, sehr genau an, welcher sozialen Gruppe er sich zurechnet, was er ist und was er sein möchte. Das bedeutet aber auch, dass sich im Konsum ein guter Teil menschlicher Freiheit manifestiert . . .”².

Het is duidelijk, dat Schmidhauser niet alleen oog heeft voor de menselijke vrijheid die in de consumptie tot uitdrukking komt, maar ook voor de functie van de vrijetijdsbesteding als markering van de sociale geleiding van de samenleving. Op dit aspect komen wij later nog terug. Het is op deze plaats onze bedoeling vooral op het element van *vrijheid*, dat volgens de auteur in sterke mate in de sector van de vrije tijd besloten ligt de nadruk te leggen.

Er schijnt, zo menen velen, juist in onze samenleving een grote behoefte aan vrijheid te bestaan; vrijheid om die vorm van vrijetijdsbesteding te kiezen die iemand het meeste aanspreekt, vrijheid om weg te trekken en de dwang en sleur van alledag achter zich te laten. Veel schrijvers zien de vakantie ook als een tegenwicht ten opzichte van het dagelijkse leven. In sociologische termen vertaald betekent dit, dat de vakantie functioneel is ten opzichte van het leven van alledag resp. delen daarvan. De vakantie dient om ofwel het individu een psychisch evenwicht te doen behouden of weer te verschaffen ofwel om het sociale systeem, de totale samenleving resp. een deel hiervan in evenwicht te houden of beter te doen functioneren. De vakantie levert dus een bijdrage tot het goed functioneren van de samenleving en tot blijvende aanpassing van haar leden aan normen en verwachtingen binnen die samenleving.

De arts Hittmair³ wijst op het biologisch en psychisch evenwicht dat de mens moet hervinden in zijn vrije tijd en in de vakantie. De spanning (misschien zelfs de overspanning), de overgevoeligheid voor bepaalde prikkels die men bij de stedeling kan constateren wordt niet alleen veroorzaakt door de arbeid maar volgens hem ook door „die nicht mehr naturgemässe Lebensweise des Städters von heute”. Schrijver is dan ook van oordeel dat de mens zeker drie weken achter elkaar vakantie moet nemen om weer geheel tot rust te kunnen komen. Ook Olsen is dezelfde mening toegedaan. Hij meent, dat de levenswijze van de mens door de moderne techniek „onnatuurlijk” is geworden. „Seine vorherrschende sitzende Lebensweise, die tägliche Benutzung moderner Verkehrsmittel, Fliessband und Automation erfordern eine dauernde geistig-seelische Anspannung, sperren ihn zunehmend vom Naturgeschehen aus und zerstören mehr und mehr seinen natürlichen Lebensrhythmus. Die Folgen sind eine Reihe von Zivilisationsschäden sowie eine allgemeine Belastung und Schwächung des Nervensystems, die in einem wachsenden Erholungs- und Ausspannungsbedürfnis oder sogar in der zunehmenden Notwendigkeit die angegriffene Gesundheit wieder herzustellen, ihren Niederschlag finden”⁴. Een soortgelijke opvatting huldigt

Pierre Defert. Deze merkt nl. op, dat „la vie moderne urbaine serait dont fatigante non parce que mouvementée et agitée mais parce que faisant trop appel au reflexe”⁵.

Wij kunnen nog andere representanten van deze richting voor het voetlicht halen, zoals bijv. Dieter Ebert⁶, die eveneens de mening is toegedaan, dat de trek naar buiten een compensatie vormt voor de schadelijke invloeden van het stedelijk milieu. Ook Glikson⁷ ziet de recreatie als een reactie op de complexiteit van onze industriële samenleving. Zijn gedachte impliceert, dat het leven in de vrije tijd eenvoudiger, de sociale structuren in deze sector overzichtelijker en minder complex zullen zijn. Naar het oordeel van Bauer⁸ moet de recreatie (en dus ook de vakantiebesteding) een actief, onafhankelijk en positief antwoord zijn op de negatieve kanten van de industriële beschaving met haar gevoel van passiviteit, reglementatie en conformiteit en een van de belangrijkste vragen, die naar zijn mening ten aanzien van de recreatie gesteld kan worden, is die naar de betekenis van de vrijetijdsbesteding voor de sociale integratie.

De laatste representant van de compensatietheorie die wij het woord willen geven, is Pöschl⁹, die op vrij emotionele wijze zijn mening kenbaar maakt. Hij gelooft, dat de sociologie van het vreemdelingenverkeer een voortzetting en aanvulling is van de stadssociologie. Men heeft, zo zegt hij, veel geschreven over de verkommering van de instincten in de grote stad. De welhaast explosieve behoefte van stedelingen om de vrije natuur in te trekken, is een bewijs dat de juiste instincten nog aanwezig zijn. Hoe groter de stad en hoe onnatuurlijker de levensvoorwaarden ter plaatse, des te sterker zijn de vitale behoeften om zich buiten te ontspannen en tot rust te komen. „Verstädterung und Industrialisierung führen zum Naturbedürfnis, nach zeitweiligen Szenenwechsel, nach einem Aufenthalt in der freien Natur, nach Erholung und Sommerfrische. Das Wordt drückt deutlich genug die frische reine Luft zum Unterschied von der verdorbenen und vergifteten Stadtluft aus”.

Opmerkelijk is dat uit de woorden van Pöschl een kritiek op de grote stad opklinkt, die naar wij menen, nu toch wel min of meer verleden tijd is. De bekende Duitse socioloog Bahrdt¹⁰, gaat in zijn boek „Die moderne Groszstadt” uitvoerig op de kritiek die in de loop van de tijd op de grote stad is geuit in en komt tot de conclusie, dat veel van deze kritiek op de stad nu niet meer van toepassing is. Ook willen wij verwijzen naar Groffen¹¹, die op grond van sociaal-psychologische onderzoeken ervoor waarschuwt in onze westerse samenleving niet te snel de deprivatie als motief voor de trek naar buiten te aanvaarden. Het is twijfelachtig of herstel of behoud van de gezondheid (frisse lucht, rust, ontspanning) van doorslaggevende betekenis is voor de trek naar buiten. „People”, zo merkt hij op, „soon get bored in fresh air (as in any other air), unless a number of other interests can be catered for together with the fresh air. Some obvious social needs, out of many, in outdoor recreation are companionship, doing something for others, meaning something to others, using one's possessions, gaining fresh experience”.

De kritiek op de compensatietheorie houdt overigens niet in, dat alles wat de tot deze richting behorende schrijvers naar voren hebben gebracht zonder betekenis zou zijn. Wanneer wij de rolgedragingen van de mens in zijn dagelijks milieu bestuderen en het vakantiegedrag hier ter vergelijking naast plaatsen, dan kunnen wij het geheel met Glikson eens zijn, dat de vakantie-situatie doorgaans overzichtelijker is dan de situatie waarin men zich in het dagelijks leven bevindt. Met veel zaken waarover men zich in zijn gewone doen het hoofd breekt, behoeft men in de vakantie geen rekening te houden. Vooral wanneer men op reis gaat, wordt de wereld geografisch weliswaar wijder maar qua sociale contacten veelal eenvoudiger. Veel rolverwachtingen waaraan men in het leven van alledag moet voldoen vallen weg.

De rol van vreemdeling die men in de vakantie toebedeeld krijgt, heeft vrij vage contouren; de vrijheidsmarge is voor de vakantieganger tamelijk groot. Met de groepering waarmee men in de vakantie wel rekening moet houden, bijv. de reisgenoten, staat men in directe interactie. De normale veelheid en gedifferentieerdheid van de rolverwachtingen thuis maakt gedurende de vakantiereis plaats voor eenvoudiger en overzichtelijker structuren. Men is dan niet meer de min of meer gewichtige figuur die men in het dagelijks leven pleegt te zijn, men heeft met weinig anderen intensief te maken. Dit wordt dikwijls als een bevrijding beleefd. Het komt niet zelden voor, dat vakantiegangers met een zekere trots vertellen, dat zij gedurende hun vakantie in het geheel geen krant hebben gelezen.

De belasting van de mens in onze moderne samenleving in biologisch en psychisch opzicht mag stellig niet worden onderschat. Het is voor velen een ware verademing om inplaats van benzine bosgeuren te ruiken en inplaats van motorgeronk het ruisen van de bomen te horen. Een werkkring met grote verantwoordelijkheden of aan de andere kant een beroep waar de mens weinig eigen initiatief kan ontplooiën, kunnen de behoefte aan vakantie eveneens doen toenemen¹².

Het lijkt overigens niet waarschijnlijk, dat met deze theorie het gehele verschijnsel van de vakantiетrek te verklaren zou zijn. Wij vragen daarom aandacht voor een aantal factoren, die wij in de volgende paragraaf onder de titel „exploratietheorie” nader in beschouwing zullen nemen.

5.3. De exploratietheorie.

Deze theorie legt bij de verklaring van het menselijk gedrag de nadruk op de nieuwsgierigheid van de mens. Zij gaat ervan uit, dat in de mens krachten aanwezig zijn die hem als het ware steeds tot kennisvermeerdering drijven. Sommige schrijvers menen deze behoefte als de voornaamste factor ten aanzien van de vakantiebesteding te moeten aanmerken. In „Tourism in the Caribbean” wordt deze opvatting op pregnante wijze naar voren gebracht: „Man was born curious. Even since the dawn of record history the great wonders to any group of people or nation have been the habits of its neigh-

bours, their tastes and behaviour"¹³. De schrijver gaat ervan uit, dat het de aangeboren nieuwsgierigheid van de mens is die hem doet reizen.

Van der Kerken¹⁴ verwijst naar Bollnow, die de verhouding tussen mens en ruimte op indringende wijze aan de orde stelt. Bollnow¹⁵ merkt op, dat er drie dingen zijn die de mens aantrekken, te weten „die Weite”, „die Ferne” en „die Fremde”. De ruimte (die Weite) verschaft vrijheid van beweging, biedt mogelijkheid tot nieuwe of andere activiteiten. De verte (die Ferne) trekt aan en lokt. De Duitser spreekt zelf over „Sehnsucht nach der Ferne”. In de ruimte kan de mens doordringen, de verte bereikt hij echter nimmer, de horizon wijkt steeds terug. Het vreemde (die Fremde) tenslotte is het niet-eigene. In eerste instantie is het vreemde iets dat een zekere angst inboezemt. Pas vrij laat in de historische ontwikkeling komt de mens ertoe het vreemde te zoeken en voor genoeg in den vreemde te trekken. Oorspronkelijk werd het als een ramp beschouwd, wanneer men zijn land moest verlaten. Thans ligt dit echter anders. Als het onbekende trekt het andere land aan door zijn mogelijke verrassingen. Het vreemde stelt ervaringen in het verschiet die mogelijkwijs sensationeel kunnen worden. „Maar”, zo schrijft Van der Kerken¹⁶, „de tegenstelling van het vreemde met het eigene is minder sterk dan men zou verwachten, daar toch het vreemde niets anders is dan het eigene van anderen. Dit heeft tot gevolg, dat mensen die in den vreemde gaan, objectief gezien, d.i. in de context van het zogenaamde vreemde, het enige zijn dat in de vreemde werkelijk vreemd is”.

Verscheidene auteurs brengen soortgelijke aspecten in het geding. Mayerhofer en Morgenroth¹⁷ wijzen erop, dat naast behoefte aan nieuwe ervaringen er ook een „Bildungshunger” bestaat. Deze dorst naar kennis zou in de laatste decennia zijn toegenomen, waaruit ook te verklaren zou zijn dat de toerist thans korter op één plaats verblijft dan vroeger. Gölden¹⁸ brengt een en ander in verband met het feit, dat monumenten, musea, kunstwerken, opgravingen e.d. tegenwoordig zo in de belangstelling staan. Men blijft kort, wil tijdens de vakantie veel zien en horen. Ook Banning¹⁹ is van oordeel, dat de mens leergieriger is geworden. De voortgang der industriële ontwikkeling stelt hogere eisen aan scholing en ontwikkeling voor alle groepen der bevolking op straffe van sociale achteruitgang. De mens van nu is kritischer geworden, hij wil meer weten over andermans leven, hij wil de toestanden in eigen land vergelijken met die in het buitenland.

Ook in het verslag van het tweede internationale congres voor sociaal toerisme dat in 1959 plaats vond, wordt gesteld dat de vakantie aan tweemaal behoefte voldoet, nl. „dem Bedürfnis nach gründlicher Erholung und dem Bedürfnis nach Bereicherung der Kenntnisse über die gesamte Umwelt, mit der auch der arbeitende Mensch immer mehr schicksalhaft zusammenhängt”²⁰. Schrijvers als Kahn²¹ en René Duchet²² gaan zelfs zover dat zij aannemen, dat kennis vergaren omtrent de andere mens en het andere volk vanzelf bijdraagt tot wederzijds begrip en wederzijdse achting. Het toerisme zal leiden tot internationale samenwerking en door het reizen zou naar hun wel zeer hooggestemde verwachting zelfs de vrede gediend worden.

Het valt niet te ontkennen dat het toerisme kan bijdragen tot beter begrip

voor het vakantieland, hoewel men niet moet vergeten dat de contacten tussen vakantiegangers en autochtone bevolking meestal vrij oppervlakkig van aard en van korte duur zijn. Of het toerisme ook de vrede kan bevorderen, is zeer dubieus. Kahn maakt de fout, dat hij — gedachtig aan het spreekwoord „onbekend maakt onbemind” — aanneemt dat „bekend bemind maakt” en niets is minder waar. En zelfs wanneer een zeker begrip en waardering tussen toeristen van verschillende nationaliteiten zou groeien, dan nog betekent dit geen waarborg voor de vrede.

Eugen Diesel²³, de zoon van de uitvinder van de Diesel-motor, beschrijft een vakantiereis die hij in 1905 met zijn ouders maakte. De reis ging per auto, in die tijd een hele bijzonderheid. Men overnachtte in eerste klasse hotels, waar de meer gegoede toeristen uit vele Europese landen hun vakantie doorbrachten. De hotelgasten kwamen uit hetzelfde sociale milieu en hoewel van verschillende nationaliteit, week hun levensstijl onderling niet veel af. Zij waren beschaafd, ontwikkeld en tolerant. De nationale eigenaardigheden van elke groepering werden door de andere met een lichte glimlach bekeken, zij wekten geen wrevel of ergernis. Dit verdraagzame publiek was nog geen tien jaar later in verschillende kampen verdeeld: de eerste wereldoorlog was begonnen! In de periode tussen de beide wereldoorlogen herhaalt zich dit verschijnsel. Ook toen was de reislust groot; vertegenwoordigers van de lagere inkomenscategorieën begonnen aan de vakantietrek deel te nemen. De meer welgestelden konden zich betrekkelijk gemakkelijk reizen naar het buitenland permitteren. Voor de minder draagkrachtige groeperingen waren dergelijke reizen weliswaar veelal een onbereikbare luxe, maar toch was er toen ook al — zij het op geringere schaal — sprake van internationale contacten tussen mensen met een smalle beurs. Men denke hierbij aan de opkomst van de jeugdherbergen, aan de stichting van de natuurvriendenhuisen, waar men voor een gering bedrag in het buitenland kon overnachten, voorts aan de uitwisseling (leden van verenigingen werden ingekwartierd bij gelijkgezinde buitenlandse gezinnen), aan esperantocongressen enz. Dergelijke min of meer frequente contacten tussen de volkeren hebben evenwel de tweede wereldoorlog niet kunnen voorkomen.

Om op ons hoofdthema terug te komen: de stelling dat nieuwsgierigheid resp. weetgierigheid of, om in de termen van Thomas²⁴ te spreken de behoefte aan nieuwe ervaring, met de vakantietrek van doen heeft, lijkt ons zeer plausibel. Wanneer men de geduldig naar gidsen luisterende vakantiegangers in oude kastelen, musea, grotten e.d. gadeslaat, kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat inderdaad van een zekere weetgierigheid sprake moet zijn. Wellicht vloeit dit gedrag in veel gevallen trouwens voort uit de angst iets te missen, dat men in het vakantiegebied gezien behoort te hebben. Als men andere vakantiegangers hoort uitwiden over bezienswaardigheden die men zelf niet bezocht heeft, dan voelen de meesten onzer zich een beetje te kort schieten. Wij krijgen dan het gevoel, dat wij heel wat gemist hebben en wij nemen ons voor voortaan onze reisgidsen beter te raadplegen, opdat ons zulks niet nog eens overkomt. Of dit soort motieven uitsluitend verantwoordelijk is voor de vakantietrek, wagen wij overigens te betwijfelen. Wij kunnen in dit verband Rümke²⁵ aanhalen die zegt, dat „het reizen waarover het hier gaat zo duidelijk een tijdsverschijnsel is dat het

niet waarschijnlijk is dat in een exploratieve aandrift de voornaamste drijvende kracht schuilt". Daarom zullen wij de aandacht thans richten op de zgn. statutetheorie.

5.4. *De statutetheorie.*

Het is Thorstein Veblen²⁶ geweest, die als eerste de functie van de vrije tijd en de vrijetijdsbesteding bij het streven naar sociaal aanzien heeft onderkend en wetenschappelijk onderzocht. De mens is een sociaal wezen en in zijn gedrag gericht op anderen. Niet op alle anderen, maar op die groeperingen die voor hem relevant zijn, die voor hem een referentiekader vormen. Met die anderen staat hij in een bepaalde sociale relatie, welke relatie het karakter kan hebben van hoger en lager, van boven- en ondergeschiktheid. Bepaalde individuen genieten meer aanzien dan anderen en bepaalde groeperingen bezetten een hogere plaats op de maatschappelijke ladder dan andere. Bij elke plaats behoren symbolen, zoals de toga van de hoogleraar, de ambtsketen van de burgemeester, maar ook het zeiljacht op het Veerse meer of de tweede woning in Loosdrecht.

Vormen van vrijetijdsbesteding kunnen ook het kenmerk van statussymbool verwerven. Het lidmaatschap van een exclusieve club verschaft prestige. Het clubbestuur zal dan ook zijn best doen de exclusiviteit te handhaven en zal ongewenste aspirant-leden weren. Een dergelijk gedrag behoeft overigens niet uitsluitend voort te komen uit de behoefte het sociaal prestige dat de club geniet veilig te stellen. Het kan ook zijn, dat men de homogeniteit van de groepering wil handhaven.

Volgens Veblen is het kunnen beschikken over vrije tijd alreeds een statussymbool. Er bestond (althans in zijn tijd, d.w.z. in het einde van de negentiende eeuw) een zogenaamde „leisure class" die er een eer in stelde, dat zij niet aan het arbeidsproces behoefde deel te nemen. Deze sociale klasse die tot de toplagen van de samenleving behoorde, besteedde haar tijd aan allerlei bezigheden, waaraan men geen inkomen ontleende, doch waardoor men wel een groot sociaal prestige verwierf. Sinds Veblen is er veel veranderd. Heden ten dage hebben juist de hogere sociale lagen doorgaans minder vrije tijd dan de lagere²⁷. Voor de vakantie gaat deze regel overigens (nog) niet op. Hierbij verkeren de hogere sociale lagen nog steeds in een bevoorrechte positie.

De behoefte aan maatschappelijk aanzien speelt — zo menen verschillen de auteurs in navolging van Veblen — ongetwijfeld een grote rol bij de besteding van de vrije tijd. Lammers²⁸ heeft er ten onzent terecht op gewezen, dat activiteiten in de vrije tijd goed kunnen dienen om sociale rangverschillen te accentueren en de distinctiebehoefte van mensen uit bepaalde sociale lagen te bevredigen. Olsen²⁹ die wij reeds eerder aanhaalden, meent, dat het consumeren van het consumptie-artikel recreatie zelfrespect en sociaal prestige oplevert. Ook in „Tourism in the Caribbean"³⁰ wordt als drijvende kracht voor het reizen — naast de wens tot het ontvluchten van het dagelijks milieu en het verlangen om andere dingen te zien en andere mensen te ontmoeten — de behoefte om vrienden te imponeren genoemd. Anderson³¹ laat eenzelfde geluid horen. Naar zijn mening is de vakantiebeste-

ding buiten de woonplaats norm geworden en is elk type van vakantie een cluster van regels en gedragsvoorschriften. Wanneer men niet met vakantie gaat, kan men verwachten dat men wordt beklaagd of misschien zelfs als „wonderlijk” wordt beschouwd. Ook door deze auteurs wordt er dus de aandacht op gevestigd, dat de mens prestige en aanzien zoekt of althans de waardering van zijn medemens niet wil verliezen. Met het oog hierop gaat hij dan ook zijn vakantie op een in zijn milieu geaccepteerde of „voorgeschreven” wijze besteden.

Tot slot dient in het kader van dit onderdeel van onze studie de theorie van Knebel³² behandeld te worden. Knebel is, zoals hiervoor reeds is opgemerkt, één van de weinige auteurs die de onderhavige problematiek vooral vanuit het sociologische gezichtspunt benadert. Hij heeft de theorieën van een tweetal sociologen als basis voor zijn studie genomen, nl. de theorie van de hiervoor genoemde Veblen en die van de bekende Amerikaanse socioloog David Riesman³³.

De vrijetijdsbesteding fungeert — zo meent Veblen en met hem Knebel — als symbool van iemands positie. Veblen introduceert in zijn studie het begrip „conspicuous consumption”. Dit begrip kan men het best vertalen door de term „demonstratieve consumptie”. De mens consumeert niet alleen uit o.a. biologische behoefte, maar hij wil met deze consumptie tevens aangeven, welke plaats hij bezet of meent te moeten bezetten op de maatschappelijke ladder. Zo kunnen het bezit van een Mercedes, het geven van cocktailparties, echter ook het maken van een vakantietrip naar Mexico-City of Japan uitingen zijn van demonstratieve consumptie.

Knebel, die leeft in de huidige tijd waarin het toerisme massale vormen heeft aangenomen, gelooft niet meer in het „demonstratieve-consumptie”-karakter van het verblijf in de vakantiegebieden zelf. Vroeger, toen slechts een kleine elite het voorrecht had naar buiten te trekken en deze elite elkaar in de badplaatsen e.d. steeds weer ontmoette, had het zin daar ter plaatse via demonstratieve consumptie aan te duiden, welke positie men in het maatschappelijk leven innam. In onze tijd echter gaat men onder in de massaliteit, terwijl ook de mobiliteit van de toeristen aanmerkelijk is toegenomen. Het is in het huidige tijdsgewricht dan ook niet erg interessant meer om in vakantiegebieden te proberen prestige te verwerven door middel van demonstratieve consumptie. De contacten die men op de reis legt zijn immers te vluchtig om hierdoor beïnvloed te worden. Naar de mening van Knebel gaat het heden ten dage vooral om de „conspicuous experience”, de demonstratieve ervaringsconsumptie³⁴. Met behulp van foto's dia's, reisdagboeken en interessante verhalen tracht men zijn familie alsook de vrienden- en kennissenkring te imponeren met zijn vakantie-reizen.

De andere theorie waar Knebel mee werkt en die hij pasklaar voor zijn studie over het toerisme heeft gemaakt is — zoals gezegd — die van Riesman over veranderingen en verschuivingen die naar tijd en plaats gezien optreden in de „basic personality” in de westerse wereld. In navolging van Riesman onderscheidt Knebel drie maatschappij-typen:

- (a) de door traditie bepaalde samenleving,
- (b) de samenleving waarin het gedrag van de leden bepaald wordt door het eigen, geïnternaliseerde waardenpatroon (inner-directed) en

(c) de samenleving waarbij de leden zich in hun handelen vooral naar de anderen richten (other-directed).

In het eerste geval is de traditie het richtsnoer voor het handelen, in de tweede „de stem van binnen”, terwijl in het derde geval de medemens model staat voor het gedrag. In het laatste geval zal men zijn uiterste best doen zich aan de anderen aan te passen, net te doen als zij, of die dingen te doen waarvan men verwacht dat zij door de anderen, die men als referentiegroep beschouwt, worden geapprecieerd. Knebel nu, ziet deze drie „basic personality”-typen ook in het toerisme optreden.

In de gesloten standenmaatschappij van de 17e en het begin van de 18e eeuw — zo releveert Knebel — werd het sociale gedrag overwegend bepaald door de stand waarin men was geboren. Ieder wist wat er van hem verlangd werd, de zeden en gebruiken lagen voor iedere stand vast en dit gaf een grote mate van zekerheid ten aanzien van het te verwachten gedrag. In de lagere standen, vooral in kringen van ambachtslieden was het „wandern” usance, met name voor de gezellen. Deze trek werd min of meer als middel tot vorming beschouwd. Daarnaast kende men de „grand tour” voor de jeugd van aanzienlijken huize die ten doel had het blikveld te verruimen en breder ervaring op te doen. Dergelijke reizen werden volkomen door de traditie bepaald. Indien men tot deze kringen behoorde was het vanzelfsprekend, dat men bij het begin van de volwassenheid in gezelschap van een staf bedienden op reis ging!

Langzamerhand verandert het beeld. Tal van processen o.a. industrialisering, urbanisering en individualisering doen geleidelijk een nieuw menstype ontstaan, dat o.a. gekenmerkt wordt door een andere houding t.o.v. het reizen. Nieuwe groeperingen gaan aan het toerisme deelnemen. Voor wat hun reizen betreft kunnen zij niet terugvallen op enige traditie, want die hebben zij nog niet. Zij beginnen met de hulp van Baedekers en andere reisgidsen de wereld te verkennen. De natuur wordt ontdekt; men gaat de schoonheid leren zien van tal van gebieden (bijv. de Alpen) die men in vroeger tijden lelijk placht te vinden. Verder komt het sportieve element steeds meer op de voorgrond. De bergsport begint geestdriftige aanhangers te vinden, in eerste instantie vooral onder de Engelsen. Talloze initiatieven worden ontplooid: met niet geringe financiële offers worden berghutten en natuurvriendenhuisjes gebouwd. De beherende verenigingen zijn trots op hun bezit en de leden voelen zich nauw betrokken bij de waarden en normen van hun bond. Deze periode zou men kunnen typeren als „inner-directed”, men leeft ook ten aanzien van het reizen vanuit geïnternaliseerde waarden.

Heden ten dage bevinden wij ons volgens Knebel in de laatste toeristische fase: het tijdperk van het *massa-toerisme* is aangebroken. Het toerisme draagt thans het stempel van de „other-directedness”. Men dient te reizen, omdat alle anderen het doen. Men kan het zich niet permitteren geen zin te hebben en liever thuis te blijven. Wij citeren Knebel³⁵: „Man kann es sich als Aussengeleiteter, als von anderen innerlich Abhängiger nicht leisten anders als die anderen zu sein, jedenfalls dann nicht, wenn dieses Anderssein eine gewisse „marginal differentiation” übersteigt”. Men moet zich aanpassen; de rol van spelbreker, van sociaal onaangepaste, wordt in onze samenleving (wij volgen nog steeds de gedachtengang van Knebel) niet meer geto-

lereerd. De sociaal-onaangepasten hebben naar het oordeel van de meerderheid van de leden van de moderne „other-directed” massasamenleving psychiatrische behandeling nodig!

Dat de geest van de tijd is veranderd en de grondhouding van de mens is verschoven van de innerlijke gerichtheid naar de gerichtheid op anderen, meent Knebel aan een aantal verschijnselen in het toerisme te kunnen aflezen. In de eerste plaats wijst hij op de sterke toeneming van de gezelschapsreizen. De deelnemer aan een dergelijke reis geeft een deel van zijn vrijheid en van de mogelijkheden tot ontplooiing van eigen initiatief prijs: hij legt zijn lot in handen van de reisleader. Deze moet dan niet alleen gids zijn, maar ook optreden als stemmingmaker: hij moet ervoor zorgen, dat de reisindrukken van de reizigers in overeenstemming zijn met de gevoelens die men volgens de reisprospectus dient te hebben. Het opgeven van een stuk vrijheid heeft ook positieve kanten. Het verschaft nl. zekerheid, waaraan de mens in onze complexe, dynamische samenleving veel sterker behoefte heeft dan in vroegere, overwegend traditionele en statische samenlevingen.

Verder herkent Knebel het op-andere-gericht-zijn in de behoefte om ook in de vrije tijd prestaties te leveren, waarmee men de anderen kan imponeren. „Der Mensch in der industriellen Gesellschaft ist unfähig ohne Leistungsnorm zu werten, was auch immer er treibt”³⁶. Enkele bladzijden verder wordt opgemerkt „... scheint es für unsere Gegenwart einer aussengeleiteten Freizeitgesellschaft bedeutsam zu sein, dass neben der Kategorie des Konsums auch die Produktivität sich als Kriterium zur Analyse des Freizeitverhaltens anbietet”³⁷. En waarin kan die behoefte aan prestatie beter zijn uitdrukking vinden dan in het aantal gedurende de vakantie afgelegde kilometers? „Freizeitkilometer geniessen hohes Ansehen, wenn sie im Auto zurückgelegt wurden; noch höheres, wenn das Flugzeug Transportmittel war”³⁸.

Ook signaleert Knebel een verschuiving van persoonlijke neigingen en verlangens naar de dictatuur van de mode. De mode evenwel is aan snelle wisselingen onderhevig: wanneer de samenleving de ene vorm goed en wel geaccepteerd heeft, komt er al weer een nieuwe vorm naar voren. Dit leidt tot een tegelijkertijd aanwezig zijn van uiteenlopende vormen van vakantiebesteding. Het komt er voor de consument dan vooral op aan om met zorg die vorm te kiezen die hem sociaal prestige verschaft of hem althans niet aan aanzien doet inboeten. Kort gezegd: „Der Wunsch des einzelnen baut sich in einer aussengeleiteten Gesellschaft an der Wirklichkeit des anderen auf, der eine Kaufkraftsklasse höher als man selber lebt, der der Mode näher ist als man selbst”³⁹.

Knebel is vervolgens de mening toegedaan, dat er per sociale laag duidelijk waarneembare houdingsverschillen bestaan. De nieuwe middenstand, dus de employé's e.d. worden gekenmerkt door een op anderen gerichte houding, terwijl de arbeiders, de oude middenstand en de zelfstandigen meer „inner-directed” zijn. Uit bepaalde verschijnselen meent Knebel af te kunnen leiden, dat bronbadplaatsen toevluchtsoorden zijn voor meer innerlijk-gerichte toeristen; daar staan waarden als rust en gezondheid centraal. Een reis naar een dergelijke verblijfplaats levert niet veel „conspicuous ex-

perience" op, maar daar is het de innerlijk gerichte mens ook niet om begonnen.

Op de theorieën van Knebel is, vooral van de zijde van Leugger⁴⁰, ernstige kritiek gekomen. Knebel heeft, zoals wij hebben laten zien, de drie door Riesman geconstrueerde maatschappelijke karaktertypen gebruikt. Riesman's theorie heeft in de U.S.A. aan de ene kant veel succes geogen, echter anderzijds ook — vooral in vakkringen — veel kritiek ontmoet. Ook al zou men aannemen, dat Riesman's theorie een bruikbare verklaring van verschuivingen in de totale samenleving kan opleveren, dan nog kan men zich met recht en reden afvragen, of de veranderingen in het toerisme met behulp van deze theorie sociologisch te verklaren zijn.

Het klinkt niet onwaarschijnlijk, dat in de 17e en 18e eeuw de „grand tour" van de jongeman uit aanzienlijke kringen als een door de traditie bepaalde vorm van toerisme kan worden beschouwd. In die tijd richtte de traditie in sterke mate het handelen en ook het reizen werd vanuit op traditie stoelende waarden noodzakelijk geacht.

Als in de volgende fase van de maatschappelijke ontwikkeling de natuur wordt ontdekt en de bergsport in de belangstelling komt, wanneer men met de Baedeker in de hand binnen- en buitenland gaat exploreren en wanneer — dank zij de burgerlijke en proletarische reisverenigingen — steeds meer lagen van de bevolking aan het toerisme gaan deelnemen, dan schrijft Knebel dit toe aan een verandering in de dominante persoonlijkheidsstructuur. Er zou een nieuw tijdperk zijn aangebroken, waarin de mens vanuit de eigen geïnternaliseerde waarden gaat handelen (en reizen). Het is niet onwaarschijnlijk, dat dank zij het in de loop van de laatste eeuwen op gang gekomen proces van individualisering bepaalde toeristen nieuwe wegen zoeken en vanuit het eigen waardenpatroon individuele keuzen, ook op het gebied van het reizen, weten te maken. Het komt ons echter voor, dat vele reizen die in die tijd plaats vonden enerzijds een vrij traditioneel karakter hadden. Anderzijds gingen een groot aantal mensen — ook toen al — op reis, omdat zij mee wilden doen met de categorieën die zij als referentiegroep beschouwden. Voor de elite uit de 19e en begin 20ste eeuw was het „bon ton" om in de winter naar het zuiden te gaan. Was men daartoe door de een of andere oorzaak niet in staat, dan gaf dit aanleiding tot frustratie. Men hield terdege rekening met het gedrag en het oordeel van de groep waartoe men behoorde of wilde behoren. Ook in die tijd zijn dus reeds duidelijke „other-directed" trekken in het reisgedrag te bespeuren.

Naar het oordeel van Leugger — en met deze opmerking zijn wij het volmondig eens — zijn vooral in de Europese, pluralistische samenlevingen de sociale „karaktertypen" op een dusdanige wijze door elkaar gemengd, dat zij chronologisch niet te scheiden zijn. Knebel heeft gepoogd een ideaal-typische indeling van de verschillende „reistijdperken" op te stellen, waarbij hij een duidelijke voorkeur heeft voor de „inner-directed" toerist. Deze stellingname heeft hem het zicht doen verliezen op de complexe sociale werkelijkheid van nu. Leugger meent dan ook, dat het beter ware geweest, indien Knebel scherperzinniger had geanalyseerd en minder snel tot het uitspreken van een waarde-oordeel was overgegaan.

De kritische opmerkingen overziende, menen wij wel te mogen constate-

ren, dat — hoewel de factor status in de vakantiebesteding ongetwijfeld een rol zal spelen — hieraan een minder grote betekenis mag worden toegekend dan uit het betoog van Knebel zou mogen worden afgeleid. Naar ons oordeel zijn de beschouwingen van Knebel, vooral op dit punt, niet geheel vrij te pleiten van een zekere eenzijdigheid.

5.5. Eigen visie op het verschijnsel.

De vakantie is in haar historische dimensie alsook in haar eigentijdse gedaante een verschijnsel van grote complexiteit.

Wij hebben in het voorgaande enkele theorieën beschreven, welke een verklaring pogen te geven voor dit verschijnsel. Hoewel wij er ons van bewust zijn, dat in deze theorieën waardevolle uitgangspunten liggen voor doordenking van en onderzoek naar het bewuste fenomeen menen wij toch zelf andere wegen te moeten bewandelen. Dit neemt overigens niet weg, dat wij hopen de genoemde theorieën in onze conceptie een zinvolle plaats te kunnen geven.

Zoals wij reeds in hoofdstuk I⁴¹ hebben uiteengezet, is onze studie macro-sociologisch van opzet. Onze belangstelling gaat in de eerste plaats uit naar de relatie tussen aard en ontwikkeling van de samenleving en de veranderingen in de vakantiebesteding. Wij veronderstellen, dat tussen vakantiebesteding en de samenleving als zodanig een verband aanwezig is en dat bij een verandering in de samenleving de aard van de vakantiebesteding ook een wijziging ondergaat.

In feite is onze doelstelling dus identiek aan die van Knebel. Deze auteur trachtte immers eveneens aan de hand van maatschappelijke ontwikkelingen wijzigingen in het door hem bestudeerde object — het toerisme — te verklaren. Hij poogde daarbij de samenlevingen naar de elkaar in de tijd opvolgende persoonlijkheidstypen te categoriseren. Was in de 16e en 17e eeuw het traditionele menstype dominant, in de 18e en 19e eeuw zou het „inner-directed” menstype op de voorgrond zijn getreden, terwijl men in de samenleving van nu vooral de „other-directed” mens zou tegenkomen.

Door de verschuivingen in waarden en doeleinden in de samenleving, waardoor een ander menstype naar voren komt, zouden volgens Knebel ook de veranderingen in de aard en de doeleinden van het toerisme kunnen worden verklaard. Wij zijn op diens visie al uitvoerig ingegaan bij de behandeling van de statutheorie⁴². Wij hebben ons toen afgevraagd, of de door Riesman⁴³ voor het inzichtelijk maken van bepaalde dynamische processen in de Amerikaanse samenleving ontwikkelde theorie wel voor de verklaring van veranderingen in het Europese toerisme mag worden gebruikt. Hier komt nog bij, dat Knebel's theorie onvoldoende empirisch onderbouwd is en naar ons oordeel ook te normatief geladen. Dat de grote meerderheid van de vakantiegangers heden ten dage voornamelijk zou reizen om prestige te verwerven in eigen kring lijkt ons weinig geloofwaardig. Hoewel wij wat ons materieel object van studie betreft weinig afwijken van Knebel — ook hij zocht immers het verband tussen samenleving en toerisme — kiezen wij een andere benadering voor de sociologische analyse van het verschijnsel.

5.6. *Typering van samenlevingsvormen.*

Om het veld van onderzoek toegankelijker te maken menen wij goed te doen in navolging van Knebel de verschillende typen van samenlevingen, welke elkaar in de tijd hebben opgevolgd te karakteriseren, waarmee wij dus min of meer ideaal-typisch te werk gaan.

Een stylering van de complexe werkelijkheid is bij een historisch-sociologische benadering, waarvoor wij opteren, zeer gebruikelijk. Wij behoeven slechts te wijzen op o.a. het werk van vooraanstaande sociologen zoals Sorokin⁴⁴ en Alfred Weber⁴⁵, die hebben gepoogd de „gang van de geschiedenis” in een bepaald model te vatten. Het heeft echter betrekkelijk weinig zin om in het kader van een studie als de onze uitgebreid aandacht te besteden aan dergelijke concepties. Deze beslaan over het algemeen gesproken immers veel grotere tijdsperiodes dan waaraan wij behoefte hebben: zij trachten als het ware de levensgang van gehele culturen te schetsen. Uiteraard zijn er ook onderzoekers te noemen die ten behoeve van hun analyses typering van wat korter adem gebruiken. Men denke bijv. aan sociologen als Mackenroth⁴⁶ en Hofstee⁴⁷, die in het kader van hun onderzoek naar geboortepatronen eveneens tot classificatie van maatschappijvormen kwamen.

Het tijdvak waarop wij ons richten is — vergeleken met de perioden welke door bovengenoemde auteurs in beschouwing worden genomen — betrekkelijk kort: het omvat slechts zeven à acht decennia. Desondanks menen wij toch wel een bepaalde geleiding van samenlevingsvormen in de tijd te kunnen onderkennen. Voor de vormen, welke elkaar hebben opgevolgd, zouden wij in chronologische volgorde de hierna te noemen typeringen willen gebruiken. Uiteraard heeft onze typering vooral betrekking op de Westeuropese cultuurkring en heeft met name de Nederlandse samenleving model gestaan voor de door ons geformuleerde karakterisering.

Het gaat dan om de volgende maatschappijtypen:

- a) *de agrarisch-ambachtelijke samenleving met sterk traditionele inslag.*
Deze maatschappijvorm heeft haar beginpunt weliswaar vóór 1900, doch wij menen, dat in de Nederlandse samenleving van rond de eeuwwisseling nog duidelijk sporen van de structuur en cultuur van deze maatschappijvorm terug zijn te vinden. Kenmerken voor een dergelijke samenleving is de plaats, welke de traditie in het denken inneemt. De overgeleverde gedragsvormen staan in zo'n maatschappij in hoog aanzien en zij normeren het actuele gedrag in vrij sterke mate. Deze als traditioneel te betitelen samenleving heeft voorts een overwegend statisch karakter; de verhoudingen en betrekkingen tussen de hiërarchisch geordende standen liggen vast. De sociale orde met haar vrij rigide standenstructuur wordt door de onderscheiden sociale geleidingen geaccepteerd. Over het algemeen heeft deze maatschappijvorm een overwegend agrarisch — ambachtelijke signatuur. Hiermede gaat dan gepaard een geringe mate van industrialisatie, een betrekkelijk geringe graad van urbanisatie en een lage mobiliteit.
- b) *de industrieel-urbane samenleving.* Als karakteristieken voor dit maatschappijtype, dat zich in de loop van de 19de eeuw (in enkele landen

wat vroeger, in andere wat later) ontwikkelde kunnen o.a. een sterke industriële expansie, een toenemende verstedelijking en een groeiende mobiliteit genoemd worden. De samenleving verliest haar statisch karakter en wordt gekenmerkt door een sterke dynamiek en door ingrijpende sociale veranderingen. De macht van de traditie neemt af. De standenstructuur die in de traditionele samenleving in beginsel door ieder werd aanvaard, wordt — stellig voor de categorieën die zich aan de voet van de maatschappelijke ladder bevinden — ongeloofwaardig.

Door de industriële wijze van productie ontstaat een uitgebreid fabrieksproletariaat, dat zich langzamerhand van zijn deplorabele toestand bewust begint te worden. De standenstructuur maakt plaats voor een klassenstructuur, waarbij de verschillende klassen diametraal tegenover elkaar komen te staan.

- c) Na de tweede wereldoorlog komt de samenleving geleidelijk in een nieuwe fase, die o.a. als de *post-industriële samenleving*⁴⁸ te boek staat. Sommige schrijvers die de hedendaagse wereld vanuit andere perspectieven beschouwen, typeren de huidige maatschappij als een welvaartsstaat⁴⁹, terwijl ook de termen verzorgingsstaat⁵⁰ en consumptiemaatschappij⁴⁹ ingang hebben gevonden. Veel van de kenmerken van de industrieel-urbane samenleving zijn ook nog op de post-industriële maatschappij van toepassing. Ook in dit maatschappijtype is van een voortgezette industriële groei sprake, hoewel toch de industrie als maatschappelijk ordeningsverschijnsel aan betekenis inboet. Ten aanzien van de samenstelling van de beroepsbevolking valt een verschuiving naar de tertiaire sector te constateren. Een verschil met de voorgaande fase is voorts, dat de welvaart thans aanmerkelijk is gestegen en de vrije tijd een uitbreiding heeft ondergaan. De hedendaagse mens kan zich financieel veel meer veroorloven dan vroeger het geval was. Zijn belangstelling voor de consumptieve sfeer is gegroeid. Was vroeger de marge in het budget welke voor luxe-consumptie kon worden gebruikt voor velen zeer gering, thans is de situatie op dit punt grondig gewijzigd. Men kan consumeren en men wil dat ook. Deze consumptiebehoefte strekt zich ook uit tot het met vakantie gaan: de vakantiereis wordt door velen als een zeer belangrijk en onmisbaar consumptiegoed gezien.

Wij zouden aan de werkelijkheid tekort doen, indien wij op deze plaats niet tevens zouden wijzen op een vrij recente mentaliteitswijziging bij enkele groepen — vooral van jongeren — in onze post-industriële samenleving.

Bij deze categorieën begint een zekere afkeer te ontstaan tegen de consumptie-mentaliteit van de ouderen. Men pleit voor groter soberheid, waardoor meer mogelijkheden ontstaan om de brandende problemen van onze tijd (ontwikkelingshulp, milieubeheer) tot een oplossing te brengen. Deze roep om soberheid heeft overigens vooral betrekking op duurzame gebruiksgoederen; de vakantiereis wordt kennelijk nog niet als overdaad beschouwd.

- d) Tot slot komen wij dan aan de toekomstige samenleving, die wij in na-

volging van Polak⁵¹ de *vrijtijdsmaatschappij* zouden willen noemen. Deze samenlevingsvorm begint hier en daar al enige vorm te krijgen. Een zeer typerend kenmerk van de genoemde maatschappij lijkt ons de sterke vergroting van de vrije tijd te zijn, terwijl ook een verder groeiende welvaart en een gestaag stijgende mobiliteit in het verschiets liggen. Wij verwachten, dat in de maatschappij van morgen de computer een sterker plaats zal gaan innemen, terwijl ook processen als mechanisering en automatisering voortgang zullen vinden. De complexiteit en onoverzichtelijkheid van de samenleving zullen toenemen en mede hierdoor zal de vrije tijd en de vrijetijdsbesteding in de ogen van veel mensen meer gewicht krijgen, omdat men in deze vrije tijd aan de complexe werkelijkheid kan ontsnappen.

De hiervóór gegeven indeling naar maatschappelijke ontwikkelingsfasen of opeenvolgende maatschappijtypen is uiteraard te globaal om hiermede zonder verdere detaillering te kunnen werken. Wij zullen ons later in onze studie nog uitgebreid met de bewuste fasen bezig moeten houden. Wel menen wij thans reeds te kunnen stellen, dat er geen markante scheidingslijnen zijn aan te brengen tussen de genoemde fasen of soorten van samenlevingen. Bepaalde elementen van een vroegere structuur en cultuur lopen als het ware over in de daarop volgende fase. Sporen van de agrarisch-ambachtelijke samenleving komen nog tot ver in de twintigste eeuw voor, elementen van de industrieel-urbane samenleving zijn nog volop in de post-industriële samenleving terug te vinden.

5.7. *Theoretische benadering van ons probleem.*

Het is thans zaak aandacht te besteden aan de door ons gekozen theoretische benaderingswijzen, welke stoelen op twee sociologische uitgangspunten die elkaar overigens niet uitsluiten. De samenleving is te analyseren op basis van een *harmoniemodel*, welke visie nauw samenhangt met de structureel-functionalistische beschouwingswijze, terwijl bij de analyse ook gebruik gemaakt kan worden van een *conflictmodel*, hetwelk inhaerent is aan de conflict-theoretische benadering.

5.7.1. *Het harmoniemodel.*

De structureel-functionalistische theorie ziet de samenleving als een sociaal systeem, welk systeem men o.a. zou kunnen definiëren als een samenhangende bundeling van instituties. Van het begrip institutie wordt door Parsons de volgende omschrijving gegeven: „a complex of institutionalized role integrates which is of strategic structural significance in the social system”⁵². In het kader van de door ons in par. 2.5. ontwikkelde theorie⁵³ kunnen wij ook zeggen, dat een institutie een aantal gedragsmodellen omvat welke betrekking hebben op verschillende sectoren van leven. Met Ogburn⁵⁴ zijn wij van oordeel dat instituties dienen ter regulatie van het gedrag; zij kanaliseren en bevredigen menselijke behoeften.

Tussen de delen van een sociaal systeem, d.w.z. de sub-systemen of instituties, bestaat normaliter een zekere mate van interdependentie. Dit betekent

dus, dat veranderingen in bepaalde instituties doorwerken in andere instituties. Het is bijv. gemakkelijk te begrijpen, dat veranderingen in de sector van de arbeid invloed hebben op de vakantiebesteding. Ook kan men zich voorstellen, dat wijzigingen in het onderwijs van betekenis zijn voor het vormgeven aan de vakantie. Het is overigens wel duidelijk, dat de sector van de arbeid — althans voorlopig nog — groter invloed op de vakantiebesteding uitoefent dan de sector onderwijs.

Bij het hanteren van het harmoniemodel legt de functionalistische stroming in de sociologie er de nadruk op, dat het sociaal systeem — waarvan de instituties deel uitmaken — over het algemeen een zekere mate van integratie en continuïteit vertoont. De instituties, zo zegt men, hebben een functie ten aanzien van de handhaving van het sociaal systeem in zijn geheel gezien. Of om met Goddijn te spreken: „onder functie wordt verstaan de objectief waarneembare gevolgen van een sociaal-cultureel verschijnsel, voor zover deze gevolgen van betekenis zijn voor het voortbestaan en de continuïteit van groepen en samenlevingen”⁵⁵.

Als er binnen een sociaal systeem interdependentie aanwezig is tussen de onderdelen ervan en deze onderdelen een functie hebben ten aanzien van het voortbestaan van het gehele systeem, dan valt eveneens aan te nemen, dat er overdracht van functies kan plaatsvinden tussen de onderdelen, i.c. de instituties. Indien een of meer instituties dusdanige veranderingen ondergaan, dat zij niet meer aan de behoeften van groeperingen beantwoorden, dan kunnen andere instituties de bewuste taken overnemen, waardoor het evenwicht van de totaliteit toch niet in gevaar wordt gebracht. Wij menen, dat het toerisme en de vakantie in veel gevallen een dergelijke „ventiefunctie” hebben gehad en in verschillende opzichten nog steeds bezitten. De vakantie is dan een soort *evenwichtsmechanisme* en biedt als het ware een compensatie voor deprivaties in andere sectoren van leven opgedaan.

De hierboven omschreven sociologische benaderingswijze dienen wij uiteraard in verband te brengen met de in par. 5.1. aangeduide historische maatschappijtypen. Wij kunnen ons voorstellen, dat de vakantie resp. het toerisme in elk der beschreven maatschappijtypen inhoudelijk gezien een andere functie heeft en verschillende behoeften bevredigt. Zo ligt het in de lijn van de *leisure class* theorie van Veblen, dat het toerisme in de traditionele samenleving vooral heeft bijgedragen tot instandhouding of verhoging van het maatschappelijk prestige van die upper-class groeperingen die in staat waren een reis te ondernemen. Het is zelfs waarschijnlijk, dat bepaalde maatschappelijke groeperingen die in de toenmalige samenleving aan sociaal prestige begonnen in te boeten juist de toeristische reis als middel hebben aangegrepen om dit aanzien te handhaven.

In de industrieel-urbane maatschappij alsook in de post-industriële samenleving heeft de vakantie vermoedelijk een andere functie dan in de traditionele maatschappij. Het rigider worden van de doorsnee arbeidsstructuren, het gejaagder leven, de grotere complexiteit en onoverzichtelijkheid van het maatschappelijk gebeuren, alsook de groeiende tekorten op het punt van het fysiek-urbane milieu roepen spanningen op, welke o.a. via de vakantie in meer of mindere mate kunnen worden gereduceerd. Wij hebben het vermoeden, dat naarmate meer instituties of sectoren van maatschappelijk le-

ven zich in bovenomschreven ongunstige zin wijzigen er meer behoefte aan vakantie zal ontstaan. Daarenboven valt te verwachten, dat mede hierdoor in de loop van de tijd in steeds sterker mate vakantiemodellen gekozen zullen worden, welke weinig normatief gestructureerd zijn en daardoor de meeste ruimte laten voor het doen van een eigen keuze.

Daarbij valt ook te bedenken, dat in genoemde maatschappijvormen de behoefte aan verandering en aan het opdoen van nieuwe ervaring, door groeiende mobiliteit en intensievere communicatie tussen groeperingen, aanmerkelijk toeneemt. De horizon wordt ruimer: mogelijkheden waar men vroeger eenvoudig niet aan dacht, komen binnen het bereik. Het is te verwachten, dat dit proces van mentale schaalvergroting een extra impuls geeft ten aanzien van de vakantietrek.

Wij hebben hiervoor als hypothese gesteld, dat vakantie in de drie genoemde maatschappijtypen als functioneel beschouwd kan worden, daar zij als evenwichtsmechanisme telkens meehelpt de bestaande maatschappelijke systemen in stand te houden. Het is echter een open vraag, of — althans in het perspectief van de huidige maatschappelijke orde — deze functionaliteit in de toekomst, dus in de vrijetijdsmaatschappij niet zal omslaan in dysfunctionaliteit. Vooral als de vakanties maar steeds doorgaan langer te worden en ook de mobiliteit blijft toenemen, is het niet onmogelijk, dat de nadelen van de vakantietrek gaan domineren boven de voordelen. Hierdoor zou de samenleving niet alleen in haar geheel, maar ook de in haar geïntegreerde instituties afzonderlijk in ongunstige zin kunnen worden beïnvloed.

Tot nu toe hebben wij ten behoeve van de analyse de vakantie beschouwd als onderdeel van een sociaal systeem. Het is vanzelfsprekend ook mogelijk om het accent te verleggen en de vakantie zelf, dus als institutie, in het centrum van de belangstelling te plaatsen. Wij menen dat deze verschuiving in optiek in bepaalde gevallen nuttig kan zijn om het proces van institutionalisering van het verschijnsel vakantie op de meest efficiënte wijze door te lichten. Dan kan de aandacht mede gericht worden op de gevolgen van een groeiende belangstelling voor bepaalde vormen van vakantiebesteding. Een enkel voorbeeld moge ter verduidelijking dienen. Het kan zijn, dat enkele pioniers zich aangetrokken voelen tot een tot dan weinig bekende wijze van vakantiebesteding. Zij vormen dan als het ware een „in-groep” tegenover een niet-begrijpende of afwijzende buitenwereld. Neemt de belangstelling toe en institutionaliseert deze wijze van vakantie-houden zich binnen de samenleving, dan is de kans groot dat het elan van de vakantiegangers van het eerste uur vermindert; de verhoudingen en betrekkingen tussen deze bepaalde soort van vakantiegangers verzakelijken en de pioniers vinden tenslotte weinig meer van hun idealen in de in de tijd veranderde vorm van vakantiebesteding terug. Dat dergelijke institutionaliseringsprocessen voor ons onderzoek van belang zijn, zal niemand kunnen betwijfelen.

5.7.2. Het conflictmodel.

Wij hebben in de voorgaande paragraaf de nadruk gelegd op de structureel-functionalistische benaderingswijze, welke de belangrijkste plaats inneemt bij onze analyse. Op deze veel gebruikte benadering is in de laatste jaren

van veel kanten ernstige kritiek geleverd. De bezwaren zijn somtijds niet geheel terecht: men ontwerpt als het ware een subjectief beeld van de bewuste benadering, voornamelijk gebaseerd op eigen veronderstellingen en gaat vervolgens dit zelf gemaakte beeld met „harde” argumenten te lijf. Toch kunnen er tegen de hantering van het harmoniemodel ook wel zeer wezenlijke bezwaren worden ingebracht. Er blijven bij toepassing van het evenwichtsmodel soms problemen liggen, die beter op andere wijze kunnen worden opgelost.

Van de vele critici van het evenwichtsmodel willen wij vooral Dahrendorf⁵⁶ aan het woord laten, die als een van de meest markante exponenten van de „tegenstroom” kan worden beschouwd. Het structureel-functionalisme — zo meent hij — is een aanpassingssociologie. De functionalisten gaan bij de beschouwing van de samenleving ten onrechte uit van een harmoniemodel. Naar hun oordeel staan in de cultuur van de samenleving waarden en doeleinden als ordening, stabiliteit, integratie, evenwichtsstreven, consensus, samenwerking en aanpassing hoog genoteerd. Sociale verschijnselen hebben veelal een functie ten aanzien van de werking van de totale samenleving; zij bevorderen de integratie en continuïteit ervan. Een dergelijke beschouwingswijze is volgens de conflict-sociologen weinig realistisch. De maatschappij is geen volkomen geïntegreerd geheel, waarbij de onderdelen als instituties e.d. de taak hebben aanpassing en evenwicht te bereiken, hetgeen doorgaans dan ook wel zou lukken. In het maatschappelijk bestel zijn altijd tegenstellingen en spanningen aanwezig, welke ten dele uit de structuur van de samenleving zelf voortvloeien. Dahrendorf merkt in dit verband op: „Man darf es wohl als empirisch eindeutig bezeichnen, dass Gesellschaften nicht durchweg harmonische und gleichgewichtige Gefüge sind, sondern stets auch Auseinandersetzungen zwischen Gruppen, unvereinbare Werte und Erwartungen aufweisen”⁵⁷.

Conflicten zijn verschijnselen, waarin tussenmenselijke tegenstellingen zich manifesteren. Deze tegenstellingen ontstaan — zoals gezegd — veelal door het samenleven zelf. Ze zijn somtijds terug te voeren op verschillen in waarden en normen. Dikwijls staan ze echter in verband met posities die door bepaalde groeperingen worden ingenomen en de sociale rollen, welke door deze worden gespeeld. Het gaat hierbij dan vooral om de heerschap-pijverhoudingen die in het maatschappelijk bestel zijn verankerd, om de verschillen in macht — dus de mogelijkheid om de gedragsalternatieven van anderen te beperken⁵⁸ — tussen de groeperingen in de samenleving. Een en ander geeft meestal aanleiding tot spanningen en zal onder bepaalde omstandigheden tot een open conflict leiden⁵⁹.

Het is inderdaad waar, dat de menselijke samenleving niet uitsluitend gekenmerkt wordt door integratie, consensus en continuïteit. Het sociale conflict is in deze dynamische tijd een zeer wezenlijk bestanddeel van ons samenleven. Beide verschijnselen, harmonie én conflict komen in de huidige maatschappij tegelijkertijd voor. Het is voornamelijk een kwestie van optiek, of men alle aandacht richt op de integratieve krachten dan wel de nadruk legt op de conflictsituaties. Wij kunnen dan ook geheel met Dahrendorf meegaan als hij stelt, dat de functionalistische aanpak voor de analyse van bepaalde problemen minder goed bruikbaar is dan de zogenaamde con-

flicttheoretische benadering. Wij hebben de intentie in hoofdstuk VI aandacht te besteden aan de strijd om de vakantie. Bij analyse van een dergelijk probleem ligt het uiteraard meer voor de hand het conflictmodel toe te passen dan het evenwichtsmodel. In het kader van het conflictmodel kunnen wij meer gericht aandacht besteden aan de oorzaken van en de aanleiding tot de conflicten, welke samenhangen met de eis tot toekenning van vakantie. Ook zullen wij met behulp van dit model de machtsverhoudingen gedurende de strijd meer expliciet aan de orde stellen. Tenslotte zullen wij een verband trachten te vinden tussen de aard en de entourage van de conflicten enerzijds en de resultaten die werden bereikt anderzijds.

5.8. Verdere aanpak.

Na de hoofdstukken I t/m V, die voornamelijk gewijd waren aan de ontwikkeling van een theoretisch, sociologisch instrumentarium willen wij in de nu komende hoofdstukken overgaan tot meer empirisch gericht onderzoek, in het kader waarvan wij onze globaal geformuleerde vraagstellingen zullen toespitsen en toetsen.

In hoofdstuk VI zullen wij — zoals gezegd — aandacht besteden aan de strijd om de vakantie. De bestudering van dit verschijnsel zal ons, naar wij hopen, een goed beeld geven van de conflicten welke over de toekenning van vakantie zijn ontstaan. Tevens verwachten wij door deze analyse inzicht te verkrijgen in de processen van institutionalisering die met betrekking tot het verschijnsel vakantie hebben plaatsgevonden.

In de hoofdstukken VII t/m XI zullen wij ons vervolgens bezighouden met de ontwikkeling van de vakantiebesteding in de periode vóór 1914, het tijdvak tussen de beide wereldoorlogen en dat van na de tweede wereldoorlog.

In hoofdstuk XII tenslotte zullen wij aandacht besteden aan de Nederlandse situatie, waarbij vooral de ruimtelijke consequenties onze belangstelling hebben. Een en ander zal worden afgesloten door een samenvatting in hoofdstuk XIII, welke samenvatting eveneens een blik op de toekomst zal inhouden.

De strijd om de vakantie

6.1. Inleiding.

Zoals wij in het voorgaande hoofdstuk hebben aangekondigd, zullen wij in dit onderdeel van onze studie in de eerste plaats onze aandacht richten op de strijd om het bezit van vakantieverlof, welk probleem wij met behulp van het conflictmodel willen analyseren. Daarnaast hopen wij via onze analyse van de strijd om de vakantie beter zicht te kunnen krijgen op het institutionaliseringsproces, de ingroei van de vakantie in onze samenleving.

In het kader van de conflicttheoretische benadering dienen wij ons uiteraard in eerste instantie te bezinnen op de vraag, wat in feite een conflict is en op welk moment men over een conflictsituatie kan gaan spreken. Wij gaven hiervoor¹ als globale definitie: conflicten zijn vormen waarin tussenmenselijke tegenstellingen zich manifesteren. Hieruit blijkt dus al, dat er volgens ons pas van een conflict gesproken kan worden als er tegenstellingen bestaan die manifest worden, die openlijk tot uiting komen.

Niet alle tegenstellingen kunnen daarom onder de noemer van het begrip „conflict” gebracht worden. Thurlings² maakt terecht onderscheid tussen concurrentie en conflict. Van concurrentie is sprake, als twee of meer personen of groepen zich inspannen tot het verwerven van dezelfde schaarse goederen, waarbij — en dat is kenmerkend — de wederzijdse posities worden aanvaard. Bij een conflict liggen de zaken anders. Daarbij worden de wederzijdse posities met de daarin geïncorporeerde macht in twijfel getrokken. De conflicterende partijen staan tegenover elkaar en zij trachten elk voor zich doeleinden te verwerkelijken, welke voor de andere partij onaanvaardbaar zijn of lijken.

Er bestaan uiteraard conflicten in allerlei maten en grootten. Coser heeft vooral oog voor de zeer ingrijpende vormen van een conflict als hij definieert „a conflict is a struggle over values and claims to scarce status, power and resources in which the aims of the opponents are to neutralize, injure or eliminate their rivals”³. Hier wordt kennelijk gedacht aan vormen als oorlog en revolutie, waarop werkwoorden als „verwonden” en „eliminieren” van toepassing zijn. Het conflict, waar wij ons hier mede bezig houden t.w. de strijd om de vakantie, heeft zeker niet dit formaat, hoewel de weigering vakantieverlof toe te kennen toch aanleiding heeft gegeven tot bijv. stakingen.

Een ander punt, waar wij onze gedachten over moeten laten gaan, is de vraag op welk moment men van conflict c.q. strijd kan gaan spreken. Is een

simpele vraag van werknemers om vakantieverlof in de periode vóór 1914 al een aanduiding van een conflict? Als de vragers na een weigering ontmoedigd naar huis gaan, is er in feite van een conflict geen sprake. Men aanvaardt de beslissing (in wezen de positie!) van de werkgever, buigt zich voor zijn gezag (of voor de overmacht) en daarmee is de kous af. Ook is het mogelijk, dat men tracht — al of niet met hulp van anderen — door onderhandeling tot overeenstemming te komen. Of zulks als een conflict betiteld moet worden, hangt ervan af, of dit overleg overwegend vanuit machtsposities plaatsvindt. Bij stakingen e.d. is onze vraag uiteraard al bij voorbaat beantwoord. Dat in zo'n geval van een conflict sprake is, zal niemand willen betwijfelen.

Uiteraard is het van belang te weten welke partijen in het conflict betrokken zijn. Daar het in dit hoofdstuk grotendeels om een conflict in de sfeer van de arbeid gaat, is het vanzelfsprekend dat werkgevers en werknemers als de belangrijkste partijen beschouwd kunnen worden in de strijd om het vakantieverlof. Het is niet onmogelijk, dat de strijdende partijen uit andere hoeken reële of morele steun hebben ontvangen. Ook dat aspect zullen wij onder de loupe moeten nemen. Met name de rol van de overheid in het gehele proces heeft onze belangstelling.

Een verdere hypothese welke wij met behulp van het voorhanden materiaal zullen moeten toetsen is of het juist de beter betaalde, ofwel de beter georganiseerde werknemers zijn geweest die zich het eerst tot de strijd hebben aangejord. Vermoedelijk hebben dergelijke „stoottroepen” tot voorbeeld gediend voor andere, minder militante groeperingen en was het aan de eerstgenoemde categorieën toegekende recht een aansporing voor anderen om dezelfde eisen te gaan stellen.

Ten aanzien van het ontstaan, de groei en de beëindiging van conflicten zijn, naar men kan aannemen, algemene wetmatigheden c.q. regelmatigheden te onderkennen. Er is een zekere incubatietijd, waarin al aanwijzingen zijn te vinden voor een groeiende controverse. Nemen de tegenstellingen toe, dan komen de contouren van het conflict scherper naar voren. Er vindt dan een duidelijke polarisatie plaats tussen de partijen en de neiging tot negatieve beeldvorming ten opzichte van de tegenstander groeit. Men heeft in die situatie de neiging om de werkelijkheid tot een zwart-wit tekening te versimpelen: de tegenstander heeft voornamelijk negatieve kenmerken, de eigen partij lijkt alle positieve eigenschappen in zich te verenigen. De polarisatie werkt anderzijds ook een sterke integratie binnen de eigen gelederen in de hand. Men richt zich in sterke mate op het gemeenschappelijk doel, aan verschil van mening binnen de eigen groepering wordt dan over het algemeen minder zwaar getild. In de loop van het conflict kan een zekere escalatie optreden, waardoor de partijen onverzoenlijker tegenover elkaar komen te staan. De strijd kan tot het bittere einde uitgevochten worden, waarbij of de ene of de andere partij de nederlaag lijdt en de ander in staat is de tegenstander zijn wil op te leggen. In veel gevallen zal het conflict echter eindigen met het tot stand komen van een compromis. Dit neemt niet weg, dat door het conflict bij de strijdende partijen ressentimenten zijn gevormd, die nog lange tijd nadien hun invloed doen gelden.

Elke samenleving baart haar eigen conflicten. De strijd om de vakantie is

typisch een conflict behorende bij de beginfase van de industrieel-urbane maatschappij. Door de groei van de productie en de toeneming van de welvaart werden mogelijkheden voor een vergroting van de vrije tijd geschapen, die voordien niet aanwezig waren. Daarenboven begon men — ook ten aanzien van de differentieële verdeling van de vrije tijd over de verschillende sociale lagen — de traditionele sociale orde meer en meer in twijfel te trekken. Vooral zij die tot de lagere sociale categorieën behoorden, kwamen langzamerhand tot de overtuiging, dat hun rechten onthouden werden, waarop zij als mens en als werker aanspraak meenden te mogen maken. Het ging hierbij om een emancipatiebeweging, die overigens een veel bredere basis had dan alleen de eis tot toekenning van verlof. De beweging werkte in tal van andere sectoren van leven door en beoogde in wezen een doorbreking en omvorming van de bestaande sociale structuur. Het is geen wonder, dat een dergelijk streven tegenstand ondervond vanuit de gevestigde orde. De controversen spitsten zich — ook op het vlak van de vakantietoekenning — toe. Dominante groeperingen in het werkgeverskamp meenden op grond van tal van overwegingen, waaraan overigens ideologische motiveringen dikwijls niet vreemd waren, eisen inzake vakantieverlof te moeten afwijzen. Op een dergelijk moment is een conflict geboren!

Behalve de analyse van de strijd om de vakantie ligt het — zoals gezegd — in onze bedoeling ook het institutionaliseringsproces meer in detail in beschouwing te nemen. Wij hebben onze stof voor de behandeling van ons onderwerp wederom verdeeld in drie perioden, namelijk het tijdvak vóór de eerste wereldoorlog, de periode tussen de beide wereldoorlogen en de perioden na de tweede wereldoorlog. In de eerstgenoemde periode was vakantie nog een schaars goed en de toekenning hiervan werd min of meer als gunst beschouwd. In de periode tussen de beide wereldoorlogen beginnen de groeperingen, die tot dan van vakantie verstoken gebleven waren, met klem om vakantieverlof te vragen; de vakantie verschuift van gunst naar eis. Naar ons vermoeden ligt het culminatiepunt ten aanzien van de strijd om de vakantie vooral in dit tijdvak. Na de tweede wereldoorlog is de strijd geluwd. De vakantie wordt tot gewoonte, het institutionaliseringsproces is voltooid. Uiteraard zullen nog wel wat „achterhoede gevechten” plaatsvinden ten aanzien van het aantal vakantiedagen, doch van echte strijd is weinig sprake meer.

Ten behoeve van onze analyse hebben wij gebruik gemaakt van het door het Centraal Bureau voor de Statistiek en de Kamers van Arbeid verzamelde statistische materiaal, voorts van gedenkschriften en andere relevante literatuur, van mededelingen van o.a. vakbonden en bedrijven, alsook van kamerverslagen. Daarnaast hebben wij in de periode van 1963-1965 uitgebreide gesprekken gevoerd met een vijftigtal bejaarden, die voor het merendeel in Haagse bejaardentehuizen vertoefden. Deze bejaarden kwamen uit verschillende lagen van de samenleving en ieder van hen heeft vanuit zijn eigen situatie voor ons het verleden doen herleven. Wij pretenderen niet met deze „case-studies” enige representativiteit te hebben bereikt, doch wij menen wel dat de bewuste gesprekken ons hebben geholpen de problemen van die tijd duidelijker voor ogen te krijgen.

6.2. *De vakantie als gunst: de periode vóór de eerste wereldoorlog.*

Wij stelden in de voorgaande paragraaf, dat het bezit van vakantie toentertijd over het algemeen een prerogatief was van de hogere sociale lagen in de samenleving. Deze stelling geeft evenwel een te ongenueanceerd beeld van de werkelijkheid. Bij nadere analyse blijkt namelijk, dat bepaalde groeperingen die niet tot de toplagen behoorden in deze periode toch over vakantie-dagen konden beschikken. Wij vragen ons af wat er de oorzaak van is, dat deze categorieën in een dergelijke bevoorrechte positie zijn komen te verkeren. Het kan zijn, dat hun maatschappelijk aanzien zodanig was, dat zij op grond hiervan in aanmerking konden komen voor vakantieverlof. Ook kunnen meer specifieke factoren voor deze situatie verantwoordelijk zijn.

Wij zullen onze aandacht in eerste instantie richten op de bevoorrechte categorieën, die reeds vakantie hadden. Daarna zullen wij aandacht besteden aan de werknemers die in het hier te behandelen tijdvak vakantie verwierven. Wij vragen ons daarbij vooral af, of de aard en het aanzien van deze groeperingen hebben bijgedragen tot hun succes inzake de toekenning van vakantie op een zo vroeg moment. Dat in dit kader ook de positie van de categorieën die geen vakantie hadden in de beschouwingen wordt betrokken, spreekt vanzelf.

Voor de periode voor de eerste wereldoorlog geldt overigens wel, dat het verlenen van verlof meer beschouwd werd als het toestaan van een gunst dan als het toekennen van een recht. Vele malen komt bij mededelingen over vrije dagen de opmerking voor: „Wanneer daarom wordt gevraagd”. In de opeenvolgende versies van de „Algemeene instructie voor Ambtenaren en Beambten van Politie in de Gemeente Amsterdam” resp. van 25 mei 1896, van 12 november 1908 en van 20 september 1916, wordt steeds de zin toegevoegd: „Ieder verlof is als gunst te beschouwen”.

In de „Voorschriften betreffende den Politiedienst in de Gemeente Amsterdam” van 2 augustus 1920 is de toevoeging verdwenen, hoewel dan toch een voorbehoud wordt gemaakt door middel van de formulering „kan een verlof worden verleend . . .”. Deze min of meer patriarchale houding ten opzichte van het vakantieverlof die zo kenmerkend is voor het tijdvak vóór de eerste wereldoorlog verdwijnt in later jaren.

Voor de goede orde menen wij nog wel te moeten opmerken, dat voor de tijd, welke wij hier behandelen betrekkelijk weinig materiaal voorhanden is. Behalve op literatuur zoals gedenkboeken e.d., sporadische verslagen van onderzoekingen en informatie van bepaalde bedrijven zijn wij voornamelijk aangewezen op de opgaven van de Kamers van Arbeid⁴, welke gegevens regelmatig in de „Maandschriften van het Centraal Bureau voor de Statistiek” werden opgenomen. In de bewuste tabellen worden nu en dan, naast veel informatie over loon- en arbeidsvoorwaarden en door de Kamers beslechte geschillen, mededelingen inzake de toekenning van verlof verstrekt.

Het is moeilijk na te gaan, of deze opgaven geheel representatief zijn voor alle werknemers. Immers, art. 1 van de „Wet tot oprichting van Kamers van Arbeid van den 2den Mei 1897” bepaalt, dat „waar de behoefte daaraan is gebleken en eene behoorlijke samenstelling mogelijk blijkt, bij

Koninklijk Besluit op voordracht van den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid hetzij voor eene gemeente, hetzij voor verschillende gemeenten gezamenlijk, . . . eene Kamer van Arbeid wordt opgericht"⁵. Is de behoefte niet zo groot of een behoorlijke samenstelling niet gewaarborgd (de Kamer moet voor de helft uit patroons, werkzaam in de bedrijven door de Kamer vertegenwoordigd bestaan, voor de andere helft uit werklieden, gekozen door de werklieden in die bedrijven werkzaam), dan komt dus geen Kamer van Arbeid tot stand en ontbreken gegevens over die gemeente of dat rayon.

Verder hebben de opgaven van de Kamers betrekking op een aantal, echter niet op alle bedrijven welke in het ressort van de desbetreffende Kamers zijn gevestigd. Uiteraard is het daarenboven mogelijk, dat bedrijven wel een vakantieregeling kenden, doch deze niet ter kennis van de Kamers brachten. Het voorgaande heeft tot gevolg dat uit de gegevens van vóór de eerste wereldoorlog zeker geen exact beeld verwacht mag worden van de situatie op dit punt.

6.2.1. De bevoorrechten die in deze periode reeds recht hadden op vakantie.

Wij zullen de verschillende categorieën die — hoewel geen deel uitmakend van de toplagen van onze samenleving — toch over vrije dagen konden beschikken achtereenvolgens de revue laten passeren. Wij beginnen dan met

(a) *de handels- en kantoorbedienden.* Het valt op, dat deze beroepsgroep ten aanzien van het bezit van vakantie in het door ons geanalyseerde materiaal meestal gunstig voor den dag komt. Bij bestudering van het „Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek” van 1904⁶ valt meteen op, dat het vooral de administratieve krachten zijn die volgens de opgaven van de Kamers van Arbeid verlof genoten. Wij komen in de opgave een boekhouder tegen in een bakkerij te Rotterdam met twee dagen verlof, een kassier in een bierbottelarij te Rotterdam, die zowaar vijf dagen verlof incasseert, een boekhouder in een cacao- en chocoladefabriek te Rotterdam met acht dagen verlof. In de desbetreffende tabel volgen dan enkele werknemers, werkzaam in gemeentelijke diensten. Daarna wordt een goudsmidsbedrijf in Den Haag in de tabel opgenomen, dat aan zijn werknemers twee vrije dagen verstrekt. Een kaarsenfabriek in Gouda blijkt aan zijn arbeiders twee tot vier vrije dagen te geven. De boekhouders, klerken en procuratiehouders van diezelfde fabriek krijgen echter resp. zes, acht en tien vrije dagen per jaar.

Een door het gemeentebestuur van Amsterdam in 1902 ingestelde commissie voor het onderzoek naar de arbeidstoestanden in het handels-, credit- en verzekeringswezen⁷ leverde in 1903 een rapport af betreffende de arbeidsvoorwaarden van bedienden op geld- en effectenkantoren. Volgens het bewuste rapport hebben de ondervraagde Amsterdamse kantoorbedienden dan een vakantie van drie tot veertien dagen per jaar.

In 1907 wordt door de Algemeene Nederlandsche Bond van Handels- en Kantoorbedienden⁸ een vakantie van veertien dagen per jaar geëist. Deze eis bleef lange jaren een punt van actie van de bond vormen, tot in de

twintiger jaren een dergelijke vakantie voor de kantoorbedienden nagenoeg een feit was geworden.

In 1910 stelde de Kamer van Arbeid voor het Crediet- en Verzekeringswezen te 's-Gravenhage een uitgebreid onderzoek in naar de arbeidsvoorwaarden voor het personeel bij de geld- en effectenhandel, het assurantiewezen, de administratiekantoren, cultuurmaatschappijen en de hypotheekbanken⁹. Van het aantal berichtgevers, dat administratief werkzaam was in de geld- en effectenhandel (totaal 233 personen) had slechts 40% geen vakantie, 33% had een week of minder, 60% genoot een vakantie van een t/m twee weken. Eenzelfde beeld leverden de verzekeringsmaatschappijen. De meerderheid van het administratieve personeel had een tot twee weken vakantie, terwijl bij de administratiekantoren, cultuurondernemingen en hypotheekbanken het zwaartepunt op een vakantie van veertien dagen lag.

In 1911 besluit de afdeling Amsterdam van de Nationale Bond van Handels- en Kantoorbedienden „Mercurius” te volstaan met een vakantieactie op bescheiden schaal met als reden, dat „alle leden blijkens ingesteld onderzoek vakantie genoten . . . ”¹⁰.

Het is wel te begrijpen, dat de handels- en kantoorbedienden op het punt van vakantie in een gunstiger positie verkeerden dan de arbeiders. Zij genoten meer maatschappelijk aanzien, o.a. ook blijkend uit een hogere salariëring, kortere werkuren en betere secundaire arbeidsvoorwaarden. Dat dit sociaal prestige ook tot uiting komt in toekenning van vakantiedagen lijkt voor de hand te liggen.

(b) *overheidspersoneel*. Een groepering, die eveneens onder de meer bevoorrechte categorieën op het stuk van vakantietoekenning gerangschikt kan worden, is die der ambtenaren en rijks- en gemeentewerklieden. Over de periode vóór 1914 zijn ons slechts fragmentarische gegevens bekend over het verlof, dat aan de ambtenaren en werklieden werd toegekend, maar uit de voorhanden stukken blijkt toch steeds weer de voorsprong, welke de ambtenaren en werklieden ten opzichte van de andere beroepsgroepen bezitten. Meijer¹¹ deelt in 1910 mede, dat de werklieden in dienst van de gemeente Amsterdam volgens het Werkliedenreglement van 1894 recht hadden op verlof. In dit reglement was overigens de bepaling opgenomen, dat gedurende de tijd van het verlof 1/4 van het loon wordt ingehouden, hetgeen verschillende werklieden wel zal hebben belet hun vakantie op te nemen. Toen Meijer zijn boek samenstelde, was de bepaling uit het reglement verdwenen.

In dezelfde publikatie van genoemde auteur worden ook het aantal verlofdagen genoemd, dat door de verschillende gemeenten aan hun ambtenaren en werklieden werd gegeven. Het gaat daarbij meestal om zes à zeven dagen. Een enkele uitzondering valt ons op: in Delft genieten de ambtenaren veertien dagen verlof, de werklieden slechts zes. In Dordrecht worden maar vier verlofdagen toegekend.

De Werkliedenreglementen, waarvan in de verschillende Maandschriften van het Centraal Bureau voor de Statistiek in de periode 1903-1914 mededeling wordt gedaan, bevatten ook steeds weer de mededeling, dat zes à acht dagen verlof aan de werklieden worden toegekend. Er is voor wat dit

aantal betreft in deze jaren weinig verandering te constateren, de vakantie-duur neemt toe, noch af. Is door de overheid eenmaal een standpunt bepaald, dan zal hierin over het algemeen geen snelle wijziging optreden. Overigens blijkt wel, dat de overheid zich — althans op het punt van de toekenning van vakantieverlof — een goede werkgeefster betoonde. De opmerking van Van Braam¹², dat de ambtenaren in deze tijd op een zekere verworven positie en relatieve exclusiviteit konden bogen, kan op grond van het verzamelde materiaal wel worden onderschreven.

Wat ten aanzien van de administratieve ambtenaren en rijks- of gemeentewerklieden gezegd werd, geldt in gelijke mate voor bijv. het politiepersoneel. Zo luidt een voorstel van de hoofdcommissaris van politie aan de burgemeester van Amsterdam in 1890 „... voor te stellen om te bepalen, dat 's jaarlijks aan de Politiebeambten die zich om de een of andere reden buiten de Gemeente wenschen te begeven een verlof met behoud van tractement kan worden toegestaan als volgt: aan de Inspecteurs hoogstens veertien dagen en aan de Brigadiers en Agenten hoogstens acht dagen”.

Opmerkelijk is bij bovengenoemd voorstel wel, dat dit verlof alleen scheen te gelden, indien de desbetreffende functionaris zich buiten de gemeente wilde begeven. Zo hij zijn vrije dagen in de gemeente had willen opnemen, werd hem dus geen verlof toegekend.

(c) *personeel bij de spoorwegen*. Een andere groep werknemers, die eveneens ten aanzien van vakantie-regelingen min of meer bevoorrecht genoemd kan worden, was het personeel werkzaam bij de spoorwegen. Een steekproefenquête, welke in 1903-1904 door een staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 11 april 1903 werd gehouden, leverde dienaangaande interessante cijfers op¹³. Ondervraagd werden 984 personen in dienst van de Staatsspoorwegen en 949 bij de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij. Over het algemeen varieerde de vakantie-duur van zeven tot veertien dagen. Zo hadden 28 wegwerkers en 5 hulpwegwerkers der sectie Utrecht-Breukelen (S.S.) een verlof van veertien dagen, 46 wegarbeiders van de Dienst Weg en Werken (H.S.) zeven dagen. Bij de Dienst der Exploitatie van de Staatsspoorwegen genoten voorlieden-rangeerdienst, wisselwachters en arbeiders veertien dagen verlof, bij de Dienst van het Vervoer (H.S.) konden dezelfde arbeiders rekenen op zeven dagen verlof.

In 1905 luidde de bepalingen bij de Staatsspoorwegen, dat aan personeel (hetwelk gedurende tenminste zes maanden onafgebroken in dienst was) bij getrouwe plichtsbetrachting verlof met behoud van volle bezoldiging werd toegekend en wel, per kalenderjaar voor de hoofd- en eerstaanwezende ambtenaren gedurende eenentwintig dagen, het overige personeel gedurende veertien dagen voor zover het niet — en gedurende zeven dagen voor zover het wel viel in de termen van een wettelijke regeling der dienst- en rusttijden, terwijl volgens de verlofregeling voor het personeel van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij op grond van het reglement van 1 augustus 1903 aan hoofdamttenaren en aan ambtenaren met rangnummer 2-4 dertig dagen, aan ambtenaren met rangnummers 5 en lager veertien dagen en aan beambten zeven dagen verlof werd toegekend. Deze vakantie-duur is in het licht van die tijd gezien vrij royaal gemeten. De meeste arbeiders

ders immers konden over het algemeen nog geen recht op vakantie doen gelden.

(d) *personeel, werkzaam in het mijnbedrijf.* Ook dit personeel bevond zich ten opzichte van de vakantietoekenning in een bevoorrechte positie. Zo blijkt uit een regeling van 1 februari 1909, dat gehuwde arbeiders, die 25 jaar oud en tenminste drie jaar onafgebroken bij de mijnonderneming in dienst waren (en niet meer dan tweemaal in het voorafgaande jaar zonder reden van het werk zijn weggebleven) recht hadden op een jaarlijkse gratificatie van twee dagen loon, met of zonder verlof. Op een gelijke gratificatie hadden eveneens recht ongehuwde arbeiders, die door een verklaring van de Burgemeester van de woonplaats van hun ouders konden bewijzen, dat zij kostwinnende zoons waren. Het valt op, dat bij deze regeling slechts gehuwden en kostwinners een gratificatie ontvingen, welke gratificatie in verlof kon worden omgezet. Duidelijk komt hieruit naar voren, dat vakantie toendertijd als een „extra”, als gunst (gelijk aan de toekenning van een gratificatie) beschouwd werd.

Toen de mijnen later door de staat werden overgenomen, bleven dezelfde verlofregelingen van kracht. Wel blijkt uit de regeling van 1 april 1912, dat de karakteristieke voorbehouden zijn weggevallen. De bepaling blijft dan echter wel gehandhaafd, dat werklieden die van hun recht op verlof geen gebruik wensden te maken, na afloop van het kalenderjaar een uitkering ontvangen, gelijk aan het normaalloon over zoveel dagen als waarop zij verlof hadden kunnen hebben.

(e) *personeel, werkzaam bij coöperatieve verenigingen.* Een volgende groep die er ten aanzien van de vakantieregelingen vrij gunstig voorstond, was het personeel werkzaam bij coöperatieve verenigingen. Naar aanleiding van een door de „Algemeene Arbeiderscoöperatie De Dageraad” te Amsterdam in de algemene vergadering van de Nederlandsche Coöperatieve Bond ingediende motie werd in 1909 door de Bondsraad een onderzoek ingesteld, waarvan de resultaten in het Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek van 1910¹⁴ werden opgenomen. Ook uit dit onderzoek valt een zekere gradatie van het aantal vakantiedagen naar de aard en de status van het beroep af te leiden. De onderboekhouders, klerken en andere kantoorbedienden genoten een verlof van vier dagen tot drie weken. Ten aanzien van de winkelhouders, onderwinkelhouders, kruideniersbedienden e.d. werd opgemerkt „dat de noodzakelijkheid van een korter of langer aantal verlofdagen reeds algemeen wordt erkend. De regelingen zijn echter over het algemeen van zeer huislijke aard¹⁵, die uitnemend zijn, zoolang de verstandhouding ongestoord blijft. Is dit niet het geval, dan zijn dergelijke afspraken echter zeer onbevredigend”.

De zetters en drukkers blijken dan een vakantie van drie tot zes dagen te genieten. Over de bakkers en broodlopers wordt gezegd „dat de billijkheid van enkele vakantiedagen per jaar gereedelijk wordt begrepen”, terwijl ten aanzien van de timmerlieden en ververs, de schoenmakers en borstelmakers, de melkknechts en slaggers in het geheel niet over vakantie wordt gesproken. Het rapport besluit met de conclusie, dat „over het algemeen de arbeids-

voorwaarden bij de coöperaties beter zijn dan het gemiddelde van de arbeidsvoorwaarden in de goed geregelde particuliere bedrijven van gelijken aard. Er kan gezegd worden, dat uit het onderzoek, moge het ook onvolledig zijn, gebleken is dat het personeel wordt beschouwd als een werkelijk deel der vereeniging, dat zijne bestaansvoorwaarden en de regeling zijner werkzaamheden medetellen in de overwegingen van verreweg de meeste bestuurders . . . ”.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat ook in goed geleide particuliere bedrijven „de bestaansvoorwaarden en de regeling der werkzaamheden van het personeel medetelden”. Men kan zich echter voorstellen, dat bij de coöperatieve vereenigingen nog een extra stimulans aanwezig was om het iets beter te doen dan de particuliere bedrijven. Zij stoelen immers op een voor die tijd vooruitstrevende mens- en maatschappijbeschouwing en trachtten dan ook de bij hen levende idealen in de voor hun personeel geldende arbeidsvoorwaarden uit te dragen.

Tot slot vallen dan nog enkele groeperingen te noemen, welke wij echter niet uitvoerig willen behandelen. Wij denken bijv. aan veel Brabantse en Limburgse bedrijven die hun werknemers een dag of drie vrijaf gaven om kermis te vieren¹⁶. Verder zijn er aan deze rij nog incidenteel wat bedrijven toe te voegen zoals bijv. een scheepswerf en werktuigenfabriek in Haarlem, waarvan de werknemers in 1906 3½ dag verlof kregen toegekend, terwijl hun bovendien nog een weekloon extra werd uitgekeerd. Dergelijke regelingen waren echter meestal uitzonderingen. De meerderheid der arbeiders had in feite geen vrije dagen, die men als vakantie zou kunnen betitelen.

6.2.2. De koplopers die in deze periode vakantie verwierven.

Het is wel duidelijk, dat de meerderheid van de arbeiders niet in het bezit was van vakantie. Volgens een opgave van de Kamers van Arbeid in 1906, had van de onderzochte werknemers (in totaal 11.054) 88% geen vakantie¹⁷. En zo er al vakantie werd gegeven, dan was het aantal verlofdagen zeer gering, namelijk niet meer dan een tot drie dagen.

In 1907 delen de Kamers van Arbeid mede, dat volgens een in 1907 gehouden onderzoek¹⁸ werknemers in de volgende bedrijfstakken (behoudens incidentele uitzonderingen) geen vakantie hadden:

- fabricage van aardewerk, glas, kalk en stenen,
- bouwbedrijven,
- hout, kurk- en strobewerking, snij- en draaiwerk,
- kleding en reiniging,
- leder, wasdoek, caoutchouc,
- bewerking van metalen, loodgieters,
- vervaardiging van stoom- en andere werktuigen,
- scheepsbouw, vervaardiging van rijtuigen,
- textielnijverheid,
- landbouwbedrijven,
- visserij,
- warenhandel,

terwijl in de voedings- en genotmiddelenbranche bij enkele bedrijven wel, bij de meeste evenwel geen vakantie werd toegekend.

Als wij vanuit onze hedendaagse situatie en ons huidige denken terugschouwen op de wereld van toen, dan doet het ons vreemd aan, dat er zo weinig protest opklonk bij de „have-nots” tegen de bevoorrechtiging van de hogere klassen in de samenleving, die wel over vrije dagen konden beschikken en wel op reis konden gaan. Van een massaal protest was geen sprake. Wel vonden over dit punt enige schermutselingen plaats, maar toch stond — althans in die tijd — het bezit van vakantie niet vooraan op de ranglijst van eisen.

Wij hebben er de jaarstatistieken van werkstakingen en uitsluitingen eens op nagekeken, maar vóór 1914 komt de vakantie-eis als stakingsmotief weinig voor. In 1907 wordt een eis van twee dagen vakantie met behoud van loon door 60 stakende metaalbewerkers in Enschede ingewilligd¹⁹. Dit is in deze periode de eerste ingewilligde eis tot toekenning van vakantie, die wij hebben kunnen vinden. Hierbij moet wel worden opgemerkt, dat voor de periode van 1902 tot 1905 geen systematische beschrijving van de arbeidsconflicten aanwezig is. Bovendien werden conflicten over de vakantie meestal bij de categorie „conflicten over de arbeidsduur” ondergebracht, hoewel van de aard van het conflict over het algemeen wel aantekening werd gehouden²⁰.

Het ligt overigens wel voor de hand, dat bij de lagere inkomenscategorieën de wens om vakantie te krijgen niet bovenaan stond op hun verlanglijstje. Men behoeft slechts een greep te doen uit de terzake overvloedige literatuur, of de onderzoekingen inzake de arbeidersbudgets²¹ uit die tijd te bestuderen om te begrijpen dat hoger loon (resp. verzet tegen verlaging van het loon), verkorting van de per dag te werken tijd of doorbetaling van het loon op christelijke feestdagen dwingend motieven waren om tot staking over te gaan dan het verwerven van enkele vakantiedagen. Uit het onderzoek naar de arbeidersbudgets, dat door de S.D.A.P. in 1910-1911 werd gehouden, blijkt duidelijk dat het voor de gewone arbeiders bijzonder moeilijk was om de touwtjes aan elkaar te knopen.

Ook de vraaggesprekken over het met vakantie gaan, die wij — zoals hiervoor vermeld — in de periode 1963-1965 gehouden hebben met een vijftigtal bejaarden bevestigen, dat het leven voor arbeiders in die tijd verre van rooskleurig was. Wij hoorden bij een aantal van deze gesprekken eveneens schrijnende verhalen over lage lonen, ontoereikende voeding, slechte huisvesting en het werd ons wel duidelijk, dat toentertijd voor de laagste categorieën in onze samenleving betere lonen en korter werken van groter belang waren dan vakantie.

Desondanks zijn er — ook in deze tijd — arbeiders die er toch naar streven vakantie te krijgen. Vooraan in de rij van hen die ijveren voor een aantal vrije dagen, staan de *typografen*. De eerste onderhandelingen over een vakantieregeling komen omstreeks 1902 aarzelend op gang. Zo behelst een rapport van de Kamer van Arbeid voor de Drukkersbedrijven te Rotterdam²² de mededeling, dat „verschillende typografische verenigingen te Rotterdam een poging hebben aangewend tot het verkrijgen van een toezegging van alle patroons, dat den typografen jaarlijks enkele vrije dagen met behoud van loon zouden worden toegekend. Aangezien de bedoelde verenigingen van oordeel waren, dat een twintigtal bevestigende antwoorden

van patroons niet als voldoende succes konden worden aangemerkt, riepen zij de tusschenkomst der Kamer van Arbeid tot datzelfde doel in, vertrouwende dat de Kamer van Arbeid meer zou kunnen bereiken. Als antwoord gaf deze te kennen, dat zij van het gemis aan succes niet overtuigd was en derhalve — hoewel in beginsel niet ongeneigd de zaak nader te overwegen — toch eerst wenschte af te wachten, of de bemoeiingen der vereenigingen werkelijk zoo weinig resultaat zouden opleveren . . . ”.

In Utrecht werd door de Federatie van Typografen een loonregeling ontworpen, waarbij eveneens voorstellen werden gedaan inzake de toekenning van vakantie. Deze loonregeling werd bij wijze van circulaire aan de patroons gezonden, terwijl ook de medewerking van de Kamer van Arbeid werd ingeroepen²³. Na ampele overweging besloot de Kamer met algemeene stemmen adhesie te verlenen aan het door de Federatie gedane verzoek.

Ook in Amsterdam werd in 1903 door de Kamer van Arbeid voor de Drukkersbedrijven medegedeeld, dat de steendrukkerspatroons, leden van de „Vereeniging voor Grafische Kunstnijverheid” hadden besloten aan hun personeel per jaar twee vrije dagen met behoud van loon toe te kennen, naast de algemeen erkende Christelijke feestdagen²⁴. Volgens de opgaven van 1906²⁵ staat het personeel van alle daarin vermelde drukkerijen voor enkele vakantiedagen te boek; slechts een tweetal boekdrukkerijen in Haarlem maken hierop een uitzondering. Ook na dit jaar komen de typografen voortdurend in de maandschriften voor; de Kamers van Arbeid rapporteren in 1910 dat in de door hen onderzochte drukkerijen slechts zes gezellen geen recht op vakantie hadden tegen 397 werknemers met een vakantie van een tot zeven dagen. De grootste frequentie lag bij een aantal van drie à vier vrije dagen.

De *diamantbewerkers* hebben eveneens op een vrij vroeg moment een voor die tijd relatief lange vakantie weten te verwerven²⁶. De Jong merkt in het door hem samengesteld overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling van het N.V.V. op, dat „het fraaiste resultaat werd . . . bereikt door de zo ver in ontwikkeling vooruit zijnde Amsterdamse diamantnijverheid. Daar werd in 1911 de achturedag bevochten en — korte tijd later — zowaar een betaalde vakantieweek!”²⁷. En dit is dan in dezelfde tijd, waarin door een comité van actie uit een viertal meubelmakers- en behangersverenigingen te Amsterdam aan de patroons werd verzocht de arbeidsvoorwaarden op zodanige wijze te verbeteren, dat een tien-urige arbeidsdag zou worden ingevoerd en het loon op Christelijke feestdagen zou worden doorbetaald²⁸.

Het is niet te verwonderen, dat de typografen en de diamantbewerkers als „koplopers” fungeren bij de strijd om de vakantie in deze periode. Zij vormen als het ware de toplaag van de arbeidersklasse. De lonen van de typografen bijv. lagen — volgens opgave van de Kamers van Arbeid over 1902²⁹ — over het algemeen op een hoger niveau dan die der overige werknemers. Hierbij komt, dat beide beroepscategorieën goed georganiseerd waren. Het is een bekend feit, dat economische en politieke macht een basis vormen voor maatschappelijk prestige. Het is dan ook zeker geen toeval, dat deze beroepscategorieën die reeds vroeg³⁰ tot hechte organisatie³¹ kwamen op een vroeg moment over vakantiedagen konden beschikken. Men kan hiertegen aanvoeren, dat ook de Amsterdamse scheepmakers

zich reeds in 1869 organiseerden³², terwijl ook de metaalbewerders in 1886 de Ned. IJzer- en Metaalbewerdersvereniging stichtten³², hetgeen toch niet geleid heeft tot een vroege toekenning van verlofdagen. Nu was het maatschappelijk aanzien van deze laatste twee categorieën, althans als men de hoogte van het loon als maatstaf neemt, niet zo hoog als dat der diamantbewerders en typografen. Bovendien kunnen er in een bedrijfstak barrières aanwezig zijn die toekenning van vakantiedagen in de weg staan. In de bouwvakken bijvoorbeeld, waarin het percentage georganiseerden ook vrij hoog was (in 1920 was dit 59%), kwam toch in 1929 pas een vakantie-regeling tot stand. Hier waren het vooral aan het beroep inherente structurele factoren, welke een belemmering vormden voor de toekenning van vakantie. De werknemer in de bouwvakken wisselt vaak van werkgever en het gaat niet aan in een dergelijke situatie de laatste werkgever voor de vakantie-gelden te laten opkomen. Pas toen via vakantiefondsen met een bonnensysteem de vakantie financieel-organisatorisch mogelijk gemaakt werd, kreeg ook deze beroepscategorie verlof.

Naast de genoemde categorieën zijn er uiteraard meer werknemers te noemen die zo gelukkig waren in deze tijd vakantie te verwerven. Wij krijgen de indruk dat de grote bedrijven eerder tot toekenning van verlof overgingen dan de kleine en dat in de grote steden verhoudingsgewijs meer vakantie werd gegeven dan in de kleinere gemeenten. Het voorhanden materiaal is echter te onvolledig om een dergelijke hypothese cijfermatig te toetsen.

6.2.3. Samenvattende conclusie.

Vakantie was — het blijkt duidelijk uit onze analyse — in de periode voor de eerste wereldoorlog nog lang geen gemeengoed. Toch blijkt de stelling, dat alleen de elite vakantie genoot, niet op te gaan. Zo konden handels- en kantoorbedienden, overheids- en semi-overheidspersoneel reeds in die tijd op een aantal vakantiedagen rekenen.

Verhoudingsgewijs goed betaalde en goed georganiseerde beroepsgroepen als de diamantbewerders en de typografen weten in deze periode vakantie te veroveren.

Kenmerkend voor deze tijd is wel, dat toekenning van een aantal vrije dagen als „gunst” werd gezien. In feite lag het veelal aan de goedgunstigheid van de werkgevers, of men vakantie kreeg of niet. Van een uitgesproken conflictsituatie was in feite nog geen sprake. In de periode na de eerste wereldoorlog verandert de situatie in dit opzicht aanmerkelijk.

6.3. De vakantie als eis: de periode van 1918-1940.

Er wordt wel eens gezegd, dat de negentiende eeuw eindigde in 1914. De tijd voor de eerste wereldoorlog zou dan dus nog geheel de geest hebben geademd van de 19de eeuw, terwijl na de oorlog de nieuwe tijd zijn intrede zou hebben gedaan. Dit nu is niet geheel waar: er lopen veel draden van de periode van voor de eerste wereldoorlog naar die era. Toch is het een feit, dat de oorlog aanmerkelijk heeft bijgedragen tot versnelling van de emancipatieprocessen welke reeds voor de eeuwwisseling waren begonnen. Bouman³³ merkt op, dat „de oorlog van 1914-1918 voor de vierde stand ver-

vulde, wat de Franse Revolutie de derde stand, de burgerij, in het vooruitzicht had gesteld: sociale en economische gelijkwaardigheid, die voorlopig geen volwaardigheid zou zijn". Men zou kunnen zeggen, aldus deze auteur, dat voor grote groepen in onze samenleving het biologisch bestaansminimum plaats maakte voor het cultureel bestaansminimum³⁴.

Men begint in breder kring oog te krijgen voor zaken die niet in onmiddellijke relatie staan met het loon en de dagelijkse arbeidsduur. Ook het bezit van vakantie wordt nu meer en meer als een „normale" behoefte gevoeld. Daarbij wordt het vakantieverlof in feite niet meer als een gunst beschouwd, men begint het als een onvervreemdbaar recht te zien, een recht dat reeds te lang aan werknemers was onthouden. Bij deze eis om vrije dagen gaat het niet alleen om dat wat men in die tijd aan plezierigs kan doen, maar evenzeer om een stukje erkenning als mens. Het hebben van vakantie geeft maatschappelijk prestige en het streven van veel groeperingen is juist gericht op het verwerven hiervan. De behoefte aan erkenning klinkt duidelijk door in de woorden van De la Bella, wanneer hij in 1927 schrijft: „De eisch van een wettelijke vacantieweek met behoud van loon is een eerste stap om ook op dat terrein den arbeiders de plaats te geven welke hun toekomt"³⁵, terwijl dezelfde schrijver in 1929 opmerkt: „De natuur met al haar pracht en schoonheid zij er niet voor de bezittende klasse alleen; zij moet worden opengesteld voor allen die krachtens hun maatschappelijke functie recht hebben te deelen in wat de natuur biedt . . . "³⁶.

Dit is een stem uit de socialistische hoek, een geluid waarin vrij veel ressentiment tegen de bestaande verhoudingen doorklinkt. Dat echter ook de arbeiders van andere politieke kleur de vakantie als symbool van hun emancipatie beschouwen, valt niet alleen uit de acties van o.a. R.K. vakbonden voor het verkrijgen van vakantiedagen op te maken, maar evenzeer uit het feit, dat alle vakbonden de loodgietersstaking in 1928, welke staking de toekenning van vakantie tot inzet had, hebben gesteund.

Dat er sinds de eerste wereldoorlog veel is veranderd, wordt bevestigd door de Arbeidsinspectie. In een verslag van 1927 wordt gezegd: „Het behoorde voor den wereldoorlog tot de uitzonderingen, dat het volledige fabriekspersoneel het genot eener jaarlijksche vacantie deelachtig was. Deze gunst viel als regel uitsluitend het kantoorpersoneel en de hogere technische beambten ten deel. De groote groep der arbeiders bleef daarvan — behalve in sommige loffelijke uitzonderingsgevallen — verstoken. Kwam het voorheen nimmer voor, dat een geheel bedrijf wegens vacantie werd stopgezet, (de diamantindustrie was de eerste die daartoe overging, doch zij is voor den oorlog vrijwel een uitzondering gebleven) in de laatste jaren behoort het niet langer tot de uitzonderingen, dat zelfs groote ondernemingen den bedrijfsgang gedurende eenige dagen per jaar volledig stopzetten, ten einde bedrijfsleiding en arbeiders gelijktijdig in de gelegenheid te stellen door het genot der vacantie nieuwe werklust en veerkracht voor de komende werkperiode op te doen . . . "³⁷.

In de hierna volgende paragrafen zullen wij uitvoerig aandacht schenken aan de strijd die er in deze periode om de vakantie is gevoerd. Alvorens wij echter hiertoe overgaan, willen wij eerst een paragraaf wijden aan het materiaal, dat ons voor onze analyse in deze periode ter beschikking staat.

6.3.1. Voorhanden gegevens.

De gegevens over de vakantieregelingen zijn — toen het sluiten van collectieve arbeidsovereenkomsten³⁸ meer en meer in zwang kwam — vooral te vinden in de statistieken inzake de omvang en de voornaamste inhoud der collectieve arbeidsovereenkomsten. Deze statistieken werden in deze periode regelmatig door het Centraal Bureau voor de Statistiek gepubliceerd.

Enkele cijfers over de groei van de collectieve arbeidsovereenkomsten: in 1911 vielen rond 23.000 werknemers onder de werkingssfeer van deze vorm van arbeidsovereenkomst, in 1920 waren dit er 273.600, terwijl hun aantal in 1940 was toegenomen tot 351.800 personen. Als wij de vakantieregelingen van werknemers op collectief contract bestuderen, dan bestrijken wij hiermede over het geheel genomen een behoorlijk percentage van de loon- en salaristrekkende beroepsbevolking³⁹.

Toch geven de genoemde statistieken voor bepaalde bedrijfsklassen vermoedelijk geen juist beeld. Immers, in enkele sectoren van het bedrijfsleven kwamen collectieve arbeidsovereenkomsten slechts sporadisch voor. Zo was in 1920 in de landbouw slechts 30% van de werknemers gebonden door een c.a.o., voor verkeer en vervoer wordt ook een percentage van 3 genoemd, terwijl het percentage voor kantoor- en winkelpersoneel nog lager lag. Het is dus aan twijfel onderhevig, of de gegevens inzake de vakantieregelingen, opgenomen in de statistieken over de collectieve arbeidsovereenkomsten voor dergelijke bedrijfstakken nog wel voldoende representatief zijn. Daarnaast blijft het een open vraag, of de werknemers, vallend onder een collectieve arbeidsovereenkomst waarin geen bepalingen inzake vakantie waren opgenomen, ook inderdaad geen vakantie kregen toegekend. Voor enkele bedrijfsklassen, zoals bijvoorbeeld de bouwvakken — waar zoals gezegd eerst in 1929 een vakantieregeling tot stand kwam — is dit vrijwel zeker. Voor een branche als de voedingsmiddelenindustrie valt dit minder goed te beoordelen. Het is niet uitgesloten, dat de werknemers in deze bedrijfsklassen die op een collectief contract zonder vakantieregeling werkten in enkele gevallen toch vakantie genoten.

Ten aanzien van het eerste punt, dus de representativiteit der regelingen in collectieve contracten voor de vakantietoekenning van de gehele loontrekkende beroepsbevolking, is enige vergelijking met andere gegevens mogelijk. Door de Arbeidsinspectie werd namelijk in 1927 een enquête naar vakantieregelingen⁴⁰ gehouden bij werknemers *buiten* het terrein der collectieve contracten. Men was er namelijk benieuwd naar, in hoeverre het instituut van vakantieregelingen ook ten behoeve van de op individueel contract werkzamen ingang had gevonden. In verband hiermee verzocht het hoofdkantoor aan de districtshoofden der Arbeidsinspectie te bevorderen, dat bij het bezoek aan bedrijven e.d. de betrokken ambtenaar tevens informatie zou inwinnen inzake het al of niet geven van vakantie. Daar de gegevens alleen betrekking hebben op bedrijven die werden geïnspecteerd, zijn zij uiteraard niet volledig. Op de representativiteit van de bewuste gegevens valt dus vermoedelijk wel wat af te dingen. Desondanks lijkt het ons toch nuttig de resultaten van deze enquête te vergelijken met de gegevens uit de statistiek inzake de collectieve arbeidsovereenkomsten.

Als men dan de vakantieregelingen voor werknemers op collectief con-

tract vergelijkt met de regelingen die door de Arbeidsinspectie werden geregistreerd, dan blijkt voor 41% der eerstgenoemde werknemers een vakantieclausule in het collectief contract te zijn opgenomen, terwijl 68% van de werknemers op individueel contract recht op vakantie had. Dit is een verschil, dat wij uiteraard niet hebben verwacht! Nadere analyse van de cijfers per beroepsgroep leidt echter spoedig tot verklaring van dit verschil. In de statistiek der collectieve arbeidsovereenkomsten zijn de bouwvakken met een groot aantal werknemers vertegenwoordigd. Voor deze beroepscategorie was echter in het jaar 1927 nog geen vakantieregeling van kracht. Verder zijn in de statistiek van het Centraal Bureau ook de landbouw en de visserij opgenomen. In deze sectoren waren namelijk veel collectieve contracten afgesloten, meestentijds evenwel zonder vakantieregeling. De Arbeidsinspectie liet echter de bedrijfstakken landbouw en visserij buiten beschouwing, terwijl in haar enquête de bouwnijverheid nagenoeg niet voorkwam. Het is dus begrijpelijk, dat de totaalcijfers van de statistiek en de enquête gebaseerd op zulk verschillend materiaal niet met elkaar kloppen. Als men evenwel de cijfers *per beroepsgroep* vergelijkt, dan blijken de percentages elkaar niet al te veel te ontlopen. Wel is het zo, dat arbeiders op individueel contract verhoudingsgewijs wat minder vakantie kregen dan die op collectief contract. Ook op andere punten stonden arbeiders op collectief contract er iets beter voor dan de overige arbeiders. Zo ontving bijvoorbeeld ca. 15% van de werknemers uit de enquête van de Arbeidsinspectie niet het volle loon tijdens de vakantie, van de werknemers op collectief contract was dit slechts 2%⁴¹.

Het bovenstaande overziende, kan men binnen niet al te nauwe marges wel aannemen, dat de statistiek inzake de collectieve arbeidsovereenkomsten — zoals deze jaarlijks door het Centraal Bureau voor de Statistiek werd gepubliceerd — de mate van toepassing van vakantieregelingen voor arbeiders in deze periode redelijk weergeeft, echter met dien verstande dat deze cijfers mogelijkerwijs een iets te gunstig beeld van de algemene situatie leveren. Wij menen dan ook, dat het verantwoord is voor onze analyse van de vakantie en vakantieduur in deze periode gebruik te maken van de bewuste cijfers waarbij dus aan mogelijke fluctuaties een wat ruimer betekenissen kan worden toegekend dan uitsluitend voor het betrekkelijk beperkte terrein der collectieve contracten.

6.3.2. *Vakantieregelingen voor werknemers op collectief contract.*

Thans lijkt het moment gekomen om na te gaan, welke ontwikkelingen zich in de periode tussen de beide wereldoorlogen ten aanzien van de vakantietoekenning hebben voorgedaan. Wij laten de bewuste cijfers, samengevoegd in tabel 6.1. volgen.

Tot 1929 valt er betrekkelijk weinig verandering te constateren in het percentage van hen die vakantie genieten. Het cijfer ligt vrij laag, omdat aan werknemers in belangrijke bedrijfstakken, zoals de bouwnijverheid, de metaalnijverheid en de landbouw en visserij nog geen vakantie is toegekend. Na 1928 verandert de situatie. Het percentage der werknemers waarvoor een vakantieregeling in het collectieve contract is opgenomen stijgt aanmerkelijk: de bouwvakkers en de werknemers in de metaalnijverheid krijgen va-

Tabel 6.1. Werknemers waarvan in collectieve contracten de vakantie was geregeld in % van het totaal aantal werknemers, betrokken bij collectieve contracten per jaar*.

Jaar	Totaal aantal werknemers	waarvan vakantie geregeld in %
1-1-'20	273.563	44.8
1-1-'22	257.552	49.0
1-6-'23	237.974	54.3
1-6-'24	285.239	42.8
1-6-'25	265.425	40.3
1-6-'26	261.576	41.9
1-6-'27	266.283	41.0
1-6-'28	277.984	41.2
1-6-'29	290.738	81.1
1-6-'30	383.727	87.4
1-6-'31	358.354	88.3
1-6-'32	252.832	85.6
1-6-'33	243.050	85.0
1-6-'34	258.185	79.4
1-6-'35	209.688	77.9
1-6-'36	252.312	74.0
1-6-'37	282.863	70.6
1-6-'38	293.218	74.3
1-6-'39	322.933	73.6

kantie. De fluctuaties in het dan bereikte niveau zijn tot en met 1933 niet erg groot. Daarna zet een daling in. Dit zou het gevolg kunnen zijn van een ongunstiger worden van de arbeidsvoorwaarden door de crisis van 1929 en de hierop volgende laagconjunctuur. In de Tweede Kamer wordt hier o.a. door Cohen bij de behandeling van de Rijksbegroting voor 1939⁴² op gewezen. Naar zijn overtuiging zijn er vakantieregelingen ten offer gevallen aan

Tabel 6.2. De collectieve arbeidsovereenkomsten, onderscheiden naar het aantal vakantiedagen, welke de werknemers met een vakantieregeling genoten in de periode 1920-1939.

Periode	Gemiddeld aantal werknemers die vakantie genoten per jaar	Werknemers verdeeld naar aantal genoten vakantiedagen in % van totaal		
		1 t/m 5 d.	6 t/m 11 d.	12 dagen en meer
1920 t/m '24	124.744	35	61	4
1925 t/m '28	109.954	23	72	5
1929	235.691	59	24	17
			1 week	meer dan 1 week
1930-1931	325.985	51	35	14
1932-1937	147.169	49	31	20
1938-1939	227.625	19	63	18

* Samengesteld op grond van de overzichten van de omvang en de voornaamste inhoud der collectieve arbeidsovereenkomsten, verzameld door het Centraal Bureau voor de Statistiek, jaarlijks verschijnend.

de depressie van de jaren dertig. Wij hebben om deze stelling te toetsen voor deze periode — vanaf 1929 tot en met 1939 — een correlatiecoëfficiënt berekend tussen de werkloosheidscijfers in deze jaren en het percentage werknemers, dat vakantie kreeg toegekend. Wij vonden een coëfficiënt van 0.7, hetgeen als een indicatie beschouwd kan worden, dat de opmerking van Cohen een grond van waarheid bevat.

In deze periode ziet men eveneens een toeneming optreden van het aantal vakantiedagen per vakantie. Tabel 6.2. geeft hiervan een beeld.

In de tabel zijn om het materiaal overzichtelijker te maken de vergelijkbare jaren samen genomen. In 1929 valt een sterke stijging van het aantal vakantie van 1 t/m 5 dagen te constateren; de bouwvakkers kregen toen vakantie. In de jaren 1938 en 1939 blijkt de grote meerderheid van de werknemers een week of meer te hebben.

6.3.3. *De strijd om de vakantie.*

Zoals wij uit tabel 6.1. hebben kunnen lezen, hebben de grootste verschuivingen in de vakantiebesteding zich rond 1929 voorgedaan. Zoals gezegd, verwierven toen de bouwvakkers en de werknemers in de metaalnijverheid vakantie, de naar aantal belangrijkste categorieën van allen die op collectief contract werkten. Het is dan ook geen wonder, dat het percentage van hen die recht hadden op vakantie van 1928 op 1929 verdubbelde.

Somtijds werd het recht op vakantie zonder enige moeite verkregen, maar meestal werd dit recht pas verworven na langdurig onderhandelen of zelfs na strijd. Het is misschien wel goed enkele van deze conflicten te schilderen. Uit de beschrijving komt tevens naar voren, dat het bezit van vakantie door de werknemers mede als een teken van maatschappelijke erkenning, als een status-symbool werd ervaren.

Een beroepsgroep welke niet zonder moeite vakantie verwierf was die der loodgieters. De loodgieterspatroonsverenigingen van Amsterdam, Den Haag en Haarlem wensten in 1928 bij de onderhandelingen over de vernieuwing van het collectieve contract niet tegemoet te komen aan de door de werknemers gestelde eis inzake toekenning van vakantie⁴⁸. Deze eis was overigens niet voor de eerste maal een punt van geschil. Van jaar tot jaar had — bij iedere onderhandeling over vernieuwing van het contract — de vakantie-eis van de vakverenigingen schipbreuk geleden. Weliswaar werden door meerdere werkgevers vakantiedagen toegekend, doch dit waren slechts incidentele regelingen, welke niet voor de gehele branche gelding hadden. De werkgevers wilden ook nu geen vakantieclausule in het contract opnemen. De vier vakorganisaties, te weten de twee confessionele, de neutrale en de socialistische vakbonden, stelden nu voor per kalendermaand een halve dag vakantie te verlenen. De werkgevers meenden evenwel, dat zij — zolang in de bouwbedrijven geen vakantie werd gegeven — als loodgieterspatroons zulks ook niet in overweging konden nemen. Zij waren immers ten nauwste met de bouwbedrijven verbonden. De werknemersorganisaties waren verbolgen over deze afwijzing en besloten tot staking over te gaan, die dan ook in begin mei van dat jaar werd geproclameerd.

De rijksbemiddelaar deed al spoedig een voorstel om de partijen tot elkaar te brengen. Hij stelde voor drie dagen vakantie te verlenen, waarvan

één dag hetzij op Goede Vrijdag, hetzij op 1 mei of op Koninginnedag zou vallen. Dit voorstel kreeg wel de instemming van de werknemers, echter niet die van de werkgevers. De staking ging dus door. In een verder stadium werd weer een bemiddelingspoging ondernomen, welke uiteindelijk succes had. De loodgieters hadden het pleit gewonnen. Zij kregen vier vakantiedagen per jaar toegewezen en het werk werd op 19 september 1928 hervat. De staking had ruim 19 weken geduurd. In het gedenkboek van de Algemene Nederlandse Metaalbewerdersbond wordt hierover opgemerkt: „Wij kennen uit de geschiedenis van de vakbeweging in ons land geen ander geval, waarin zo langdurig en . . . hardnekkig gestreden is voor een verlangen, dat voortaan van culturele aard en betekenis was . . .”⁴⁴.

Het is niet geheel duidelijk wat de auteur bedoelt met de zinsnede „een verlangen dat vooral van culturele aard was”. Vermoedelijk moet men het zo interpreteren, dat het verlangen naar het bezit van vakantie nu dusdanig geïntegreerd was in het waardenpatroon, in de cultuur van de arbeiders, dat men bereid was ervoor te staken. De woorden van De la Bella⁴⁵ maken het overigens waarschijnlijk, dat — zoals gezegd — aan het streven naar vakantie eveneens een behoefte aan sociale erkenning en — zo men wil — aan verbetering van een als te laag ervaren statuspositie ten grondslag lag.

Omstreeks dezelfde tijd kregen ook de bouwvakkers vakantie. In 1930 hadden zij recht op drie vrije dagen⁴⁶. De vergoeding in deze bedrijfstak voor de vakantiedagen geschiedde (en geschiedt nog steeds) door middel van fondsvorming. Aan de arbeiders worden bij het loon vakantiebonnen uitgereikt. De waarde van deze bonnen was toendertijd voldoende om het gemiddelde verzuim voor drie vakantiedagen en de Christelijke feestdagen te dekken. De bonnen werden in de aanvang uitgegeven door vakantiefondsen, welke eigendom waren en uitsluitend beheerd worden door de patroonsbonden⁴⁷. Later werden deze fondsen samengesmolten tot één fonds; het wordt thans beheerd door het Sociofonds van de bouwnijverheid, waar ook het risicofonds en het pensioenfonds voor de bouwvakken zijn ondergebracht.

Het systeem van vakantiebonnen, dat voor het eerst in het bouwbedrijf is ingevoerd, is — zo deelt de schrijver van het voornoemde gedenkboek mede — de enige wijze, waarop in een bedrijfstak met een zo los dienstverband en met zoveel mutaties, een vakantieregeling kan worden bereikt⁴⁸. Bij bonden en werknemers wekte de nieuw verworven vakantieregeling terecht voldoening. Wij lezen in het gedenkboek hierover: „Het was een historisch ogenblik, toen in juli 1929 voor het eerst de vakantiebon werd verstrekt en toen in augustus 1930 de bouwvakarbeiders voor het eerst met vakantie gingen, was er vreugde in hun harten. Eindelijk was aan een onrecht een einde gemaakt”⁴⁹.

Ook hier dus weer een sterk gevoel van miskend te worden. Andere, meer bevoorrechte en hoger in de ranghiërarchie geplaatste categorieën, bezaten reeds lang vakantie-rechten. Eindelijk wordt — zo proeft men duidelijk uit deze regels — ook aan de bouwvakkers recht gedaan en verwerven zij eveneens op dit gebied de plaats die hun toekomt.

Een ander voorbeeld van een conflict m.b.t. de vakantie, dat echter voor de werknemers minder goed afliep, betreft de sigarenmakers. Volgens de

„Algemene Nederlandse Bedrijfsbond voor de Tabakverwerkende Industrieën” staakten zij in 1913 gedurende elf weken om een voor hen gunstige loonregeling te bereiken. Als een later resultaat van deze strijd kan — aldus de bond — het vakantierecht van 1920 beschouwd worden.

De collectieve arbeidsovereenkomst voor de sigarenmakers en tabakbewerkers van 1920, waarbij dus ook de vakantie werd geregeld, werd overigens door de werkgevers in het zuiden met weinig enthousiasme ontvangen. Al spoedig ontstond een geschil, waarbij de fabrikanten de werknemers van niet-naleving van het contract beschuldigden. De zuidelijke werkgeversorganisatie ontbond zichzelf, waarmede ook aan het collectief contract een einde kwam. Weliswaar was volgens de bepalingen der collectieve arbeidsovereenkomst ieder der werkgevers bij zodanige ontbinding persoonlijk aansprakelijk voor de naleving van het contract, doch de werkgevers achtten zich hieraan niet meer gebonden. Zij waren van oordeel dat de situatie van de bedrijven dusdanige rigoureuze maatregelen eiste dat de bepalingen van de collectieve arbeidsovereenkomst niet meer konden worden nagekomen. Bovendien vermoedden zij, dat — gezien het grote aanbod van arbeiders — deze toch wel bereid zouden zijn aan het werk te gaan tegen ongunstiger arbeidsvoorwaarden. Door alle gewezen leden der ontbonden patroonsvereniging werd aan de arbeiders ontslag aangezegd. Zij konden zich na het verstrijken van de ontslagdatum opnieuw aanmelden voor minder loon, terwijl voorts de vakantieregeling zou vervallen, geen loon op feestdagen zou worden uitgekeerd en ook de overwerkregeling niet meer van kracht zou zijn⁵⁰.

Na besprekingen, stakingen bij enkele fabrieken alsook bemiddeling van derden, werden de bepalingen van het collectieve contract weer aanvaard. Bij het sluiten van de nieuwe arbeidsovereenkomst in 1922 moest evenwel — gezien de moeilijkheden door felle buitenlandse concurrentie in de sigarenindustrie — een loonverlaging van 15% geaccepteerd worden. In de overeenkomst van 1 mei 1923 tot 1 februari 1924 kwamen de vergoedingen inzake verzuim op Christelijke feestdagen te vervallen. Van de drie vakantiedagen, welke eerlang waren toegekend, bleef er één over.

Na deze schildering van de moeilijkheden die verbonden waren aan het verwerven van vakantie willen wij thans aandacht besteden aan de achterhoede, dus de categorieën die in de periode tussen de wereldoorlogen niet, of op een zeer laat moment vakantie kregen.

6.3.4. De achterhoede.

Het gaat hierbij in feite om een tweetal categorieën, namelijk:

- (a) om hen die wel vakantie wensten doch die ofwel de mogelijkheid misten om aan hun eisen kracht bij te zetten, ofwel in verband met organisatorische moeilijkheden geen kans zagen zich vrij te maken;
- (b) om degenen voor wie de vakantie nog weinig relevant was. Het hebben van vakantie werd door hen nog niet of nauwelijks als een behoefte gevoeld: vakantie was nog niet in het systeem van waarden en normen van de bewuste groepering opgenomen.

Ad (a). In de eerste plaats kunnen wij als voorbeeld van deze categorie de *textielarbeiders in Twente en de Achterhoek* ten tonele voeren.

Volgens De la Bella⁵¹ hadden deze werknemers (het gaat hier om ca. 30.000 arbeiders) in 1927 geen enkele vakantiedag⁵². Het wekt wel enige verwondering, dat de textielarbeiders t.a.v. de vakantieregeling in een zoveel minder gunstige positie verkeerden dan tal van andere arbeiders. Indien men evenwel het proefschrift van IJzerman⁵³ raadpleegt en zich verdiept in de Twentse verhoudingen, dan wordt deze achterstand begrijpelijk. Ook in Twente vond tussen 1920 en 1930 bij de arbeiders in de textielfabrieken de roep om vakantie weerklank. De hieraan door de werkgevers verbonden voorwaarden waren echter voor de werknemers onaanvaardbaar. Door de patroons werd namelijk voorgesteld om vier dagen vakantie te verlenen met behoud van loon, mits 34 overuren werden gemaakt tegen 15% extra loon. Van werkgeverszijde werd met name vakantie met behoud van loon een „volstrekt onjuist beginsel” geacht: hier moest een contraprestatie in de vorm van overwerk tegenover staan. De verloren uren moesten worden ingehaald⁵⁴. De bonden verwierpen in 1929 dit voorstel. Daarmede was de vakantie — althans voor enige tijd — van de baan. Wel werden nog besprekingen voor de afsluiting van een collectieve arbeidsovereenkomst gevoerd, waarbij de bonden met het verlangen kwamen een vakantie van zes dagen met behoud van het werkelijk verdiende loon in het contract op te nemen. Door het uitbreken van de crisis kwam de collectieve arbeidsovereenkomst op de achtergrond. Nadat de periode van de diepste depressie voorbij was en ook in de textielbranche weer enige opleving viel te constateren, poogden de bonden wederom tot een collectief contract te komen, hetgeen evenwel nog vrij lang afstuitte op de onwil van de werkgevers. Deze wensten „baas in eigen huis” te blijven en wilden zich door een collectieve overeenkomst niet binden. Wel kwam in 1937 — dus vrij laat in de ontwikkeling der vakantietoekenning — een regeling tot stand, waarbij een betaalde vakantie van 2½ dag werd ingevoerd. Wanneer men bedenkt, dat in 1937 slechts 13% van alle werknemers op collectief contract — voor zover zij vakantie hadden — een vakantie genoten van een t/m drie dagen (87% kreeg meer dan drie vrije dagen) dan betekent dit dat de textielarbeiders in Twente en de Achterhoek niet alleen laat, maar ook verhoudingsgewijs weinig vakantie kregen. Het behoeft geen betoog, dat deze situatie in de bedrijfstak niet erg bevorderlijk was voor de goede arbeidsverhoudingen.

Er is daarnaast nog een andere categorie te noemen, die eveneens wel behoefte had aan vrije dagen, doch die — vooral om organisatorische redenen — geen vakantie kon nemen. Wij denken in dit verband aan de oude middenstand. Vooral de kleine neringdoenden konden er moeilijk toe overgaan hun zaak voor enkele dagen te sluiten om op vakantie te gaan. Zij liepen dan immers grote kans, dat de klanten naar de concurrent zouden gaan (en er misschien zouden blijven). Bovendien zouden zij bij winkelsluiting inkomsten derven, hetgeen zij in de dertiger jaren, de tijd van de grote depressie, zeker niet konden missen.

Ad (b). Als voorbeeld van de tweede categorie zouden wij *de arbeiders werkzaam in land- en tuinbouw, alsook de werknemers in de veeteeltbedrijven* (alsmede overige onder deze bedrijfstak vallende beroepen) voor het

voetlicht willen halen. Zelfs aan het einde van de hier behandelde periode in 1939, was in de collectieve arbeidsovereenkomsten voor deze bedrijfstak voor 75% der arbeiders nog geen vakantieregeling opgenomen. Wel waren voor enkele beroepsgroepen al enige tijd individuele regelingen van kracht. Omstreeks 1920 had bijv. de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken aan de aangesloten fabrieken geadviseerd om per jaar een vakantie van drie dagen toe te staan. Ook de bloemisterij-arbeiders in Leeuwarden genoten vanaf 1930/31 een vakantie van zes dagen per jaar. Hun collega's werkzaam in de tuinbouw ter plaatse, hadden met hun werkgevers een afspraak, dat per jaar drie vakantiedagen zouden worden gegeven. Bekend is, dat dergelijke afspraken goed werden nageleefd. Zulke individuele overeenkomsten bestonden overigens ook in andere plaatsen, o.a. in Wassenaar en Hilversum voor hoveniers⁵⁵.

Voor de *landarbeiders in akker- en weidebouw* bestonden echter tot aan het jaar 1946 nauwelijks vakantieregelingen. Het is de vraag, of zulks — althans in die tijd — sterk als een gemis werd gevoeld. De beroepsuitoefening van de landarbeiders concentreert zich immers in sterke mate in het seizoen, waarin de stedelingen juist met vakantie gaan. Het zal voor hen dan ook lange tijd „vanzelfsprekend” zijn geweest, dat zij geen vrije dagen in de zomer konden krijgen. Ook de boeren — in de dorpssamenleving tot de hogere statuscategorieën behorend — gingen weinig of niet met vakantie. Dus, ook indien zij de toplagen in hun samenleving (de boeren) als referentiegroep beschouwden, dan stimuleerde het gedrag van deze groepering hen niet om stringente vakantie-eisen naar voren te brengen. Uiteraard waren er in de dorpen ook mensen werkzaam, zoals de onderwijzers, het administratieve personeel, de gemeente-arbeiders, die kortere werktijden hadden en wel vakantie genoten. De communis opinio omtrent die groeperingen was dan evenwel, dat deze „niet werkten”. Als norm gold, dat men van 's morgens vroeg tot 's avonds laat in touw moest zijn⁵⁶.

De situatie verandert uiteraard, als er langzamerhand andere referentiegroepen binnen het gezichtsveld van de landarbeider komen. De geleidelijke industrialisatie van het platteland, waardoor naast de landarbeiders ook industrie-arbeiders tot de dorpssamenleving gaan behoren, het toenemend contact van de autochtone bevolking met andere, meer urbane groeperingen door verkeerstechnische, economische en culturele ontsluiting veroorzaakte een mentaliteitsverandering, waardoor ook de waardering voor de vakantie toenam. Men ontwikkelde een nieuwe maatstaf om de eigen arbeidsvoorwaarden te toetsen. In een rapport van het Landbouw-Economisch Instituut over landarbeiders in Nederland⁵⁷ wordt opgemerkt, dat pas na 1945 de arbeidsvoorwaarden en de werkomstandigheden zodanig zijn verbeterd, dat een vergelijking met andere groeperingen enigermate mogelijk wordt. Het behoeft dus geen verwondering te wekken, dat in de periode tussen 1920 en 1940 de landarbeiders — ook wat de vakantieregelingen betreft — uitgesproken tot de achterhoede behoorden.

6.3.5. *De loon- en salaristrekkende middenstand.*

Uiteraard dienen wij eveneens aandacht te besteden aan de categorieën die reeds in de periode vóór de eerste wereldoorlog ten aanzien van de vakan-

tietoekenning in een bevoorrechte positie verkeerden. De *handels- en kantoorbedienden* handhaafden grotendeels hun plaats en wisten in het tijdvak tussen de wereldoorlogen ook een wat ruimer aantal dagen te verwerven. Het aantal vakantiedagen dat hun in deze periode wordt toegemeten, bedraagt meestal veertien. Toch is er t.a.v. hun vakantieregelingen veel minder beweging dan bij de arbeiders. De vakantie duur neemt voor hen niet spectaculair toe, de strijd om de vakantie wordt — zo deze ontbrandt — minder heftig gevoerd dan bij de arbeiders. Een enkel geval kan hier worden gereleveerd, niet omdat het typisch zou zijn voor de situatie maar juist omdat het als min of meer uniek te boek staat. In 1931 ontstonden moeilijkheden met Mähler's bank te Amsterdam⁵⁸. In die tijd was de kans groot, dat er een werktijdenbesluit voor kantoren zou worden ingevoerd. Dit gaf de directie aanleiding haar personeel mede te delen, dat zodra en wanneer de 8-urendag voor kantoorpersoneel van kracht zou worden, alle vakantie automatisch zou vervallen. Alleen zij, die meer dan f 3000,— salaris ontvingen, zouden in het genot van vakantie blijven. Evenwel werd dan van hen — evenals voorheen — in drukke tijden overwerk zonder extra vergoeding verwacht. Overleg had geen succes en hoewel in 1931 het werktijdenbesluit niet werd ingevoerd, raakte het (lagere) personeel van de bank toch zijn vakantie kwijt. De collega/werkgevers bewonderden de houding van de directie geenszins en hebben daarvan ook wel doen blijken. Toch heeft het tot 1937 geduurd, eer de bedienden van deze banken hun vakantie weer terugkregen.

Ook de *ambtenaren* genoten in de genoemde periode over het algemeen veertien dagen vakantie (of meer). De gemeentewerklieden waren er — althans in 1931 — iets slechter aan toe. Voor hen was toentertijd meestal ca. zeven dagen vastgesteld⁵⁹. Dit aantal was overigens toch nog vrij groot vergeleken met de arbeiders in het particulier bedrijf. Het aantal vrije dagen neemt geleidelijk toe. De statistiek inzake de collectieve arbeidsovereenkomsten van 1939⁶⁰ meldt, dat in dat jaar het civiel personeel en militair beroepspersoneel in Rijksdienst (ca. 76.000 personen) minimaal twaalf werkdagen vakantie genoot. De gemeentewerklieden (gegevens over ca. 25.000 personen) ontvingen minimaal twaalf werkdagen en de gemeente-ambtenaren (gegevens over ca. 30.000 personen) kregen overwegend ten minste 12 à 14 dagen verlof.

6.3.6. *Prille aandacht van het parlement voor de vakantietoekenning.*

In ons parlement begint de vakantie in de periode tussen de beide wereldoorlogen ook aandacht te krijgen. Drop die voor de S.D.A.P. zitting had in de Tweede Kamer, vroeg reeds in 1928 om een wettelijke regeling van de vakantie. Hij meende, dat de vakantie „een eisch is die uit de samenleving zelf voortkomt, ook in verband met het feit dat het arbeidersleven op een hoger plan is gebracht”⁶¹. Een wettelijke regeling moest — volgens hem — overigens niet alleen het belang van de handarbeiders dienen, maar ook dat van de handels- en kantoorbedienden en technici. Verder merkte hij op (en dit is bepaald een nieuw geluid), dat „de groote groep van jeugdige personen, die in de bedrijven werkzaam zijn natuurlijk op een andere en zelfs bijzondere wijze in die vacantieregeling zullen moeten worden betrokken”. Hij

stelde aan het slot van zijn betoog met een aantal leden van zijn fractie een motie voor, waarin wordt verklaard dat een wettelijke regeling van een jaarlijkse vakantie wenselijk wordt geacht.

Ook naar het oordeel van de vrijzinnig-democraat Joekes⁶² was het streven van arbeiders naar vakantie volkomen billijk. Hij had echter zijn aarzelingen ten aanzien van een wettelijke regeling en voelde er meer voor, dat de regering een onderzoek zou instellen naar de middelen ter bevordering van een jaarlijkse vakantie voor personeel in loondienst. Ook dit voorstel kwam in de vorm van een motie ter tafel. De toenmalige minister van het Departement van Arbeid, Handel en Nijverheid, Slotemaker de Bruïne⁶³ voelde voor regelingen van overheidswege betrekkelijk weinig. De beide moties kwamen verder niet in behandeling, omdat de in 1929 ontstane crisis en de daaropvolgende laagconjunctuur het bewuste punt minder urgent maakte. Nadat de moties enige jaren op de agenda hadden gestaan, zonder dat ze het tot openbare behandeling hadden kunnen brengen, werd in 1933 in gemeenschappelijk overleg besloten ze van de agenda af te voeren⁶⁴.

In 1937 kwam de bewuste zaak weer aan de orde. In het voorlopig verslag ten aanzien van het 11e hoofdstuk van de rijksbegroting voor 1938 werd opgemerkt, dat verscheidene leden een wettelijke regeling van de vakantie op prijs zouden stellen. Nu wordt echter een nieuw, nog niet eerder gehoord argument aangevoerd. Een wettelijke regeling met behoud van loon zou kunnen meehelpen om meer arbeiders in het arbeidsproces op te nemen⁶⁵. De toenmalige minister van Sociale Zaken, Romme, voelde wederom niets voor een wettelijke vakantieregeling⁶⁶. Volgens hem zou een wettelijk ingrijpen alleen gerechtvaardigd kunnen worden, indien het bedrijfsleven zelf zich onmachtig of onwillig toont die voorzieningen te treffen, welke in het algemeen belang niet kunnen worden gemist. Hij was zo onhandig om toe te voegen, dat naar zijn mening een dergelijke regeling „de-klok-terugzetten” (d.w.z. bevoogding van de zijde van de overheid) zou betekenen. Hiermede streek hij een groot aantal leden van de Kamer tegen de haren. Men was van mening, dat werknemers vakantie behoren te krijgen en vele leden meenden, dat een regeling dienaangaande het best in de wet verankerd zou kunnen worden. In elk geval zou de minister kunnen overwegen een onderzoek in te stellen naar de meest geëigende weg om alle werknemers in het bezit van vakantie te stellen.

Ondanks deze aanbevelingen was de minister⁶⁷ nog steeds niet overtuigd van de noodzaak van een wettelijke regeling en wees erop, dat een centrale regeling de tendentie heeft nivellerend te werken. Meestal zijn dergelijke bepalingen bedoeld als minimumregeling, maar bij de betrokkenen worden ze toch wel als maatgevend beschouwd. Daardoor mist men een zekere souplesse, die men wel heeft indien een en ander bedrijfsgewijze wordt aangevat. In elk geval was hij bereid de zaak nogmaals in overweging te nemen. Door deze toezegging was de Kamer gerustgesteld en de motie inzake een wettelijke regeling werd dan ook met 59 tegen 25 stemmen verworpen⁶⁸.

6.3.7. Samenvattende conclusie.

Indien wij de toestand aan het eind van de periode tussen de beide wereldoorlogen overzien, dan kan geconcludeerd worden, dat — vergeleken met

de situatie van vóór de eerste wereldoorlog — een grote vooruitgang is geboekt. Het aantal werknemers dat recht krijgt op enige vakantie neemt, vooral in de jaren twintig, procentueel sterk toe. De jaren dertig worden overschaduwd door de crisis in 1929 en de daarop volgende laag-conjunctuur. De arbeidsvoorwaarden worden voor veel werknemers ongunstiger en het is wel aan te nemen dat ook summiere vakantieregelingen aan de ongunst der tijden ten offer zijn gevallen.

Vooralsin binnen de industrieel-urbane sfeer wordt vakantie steeds sterker als een behoefte gevoeld. In het kader van hun emancipatiestreven zien arbeiders de toekenning van vakantie mede als een bewijs van maatschappelijke erkenning. Er ontstaan in deze tijd dan ook op uitgebreide schaal conflicten over het bezit van vakantiedagen.

In de agrarische sfeer leeft in deze periode het vraagstuk van de vakantie minder dan in de meer stedelijk georiënteerde sectoren van de samenleving. De vakantie is dan kennelijk nog niet als waarde opgenomen in het cultuuroptreden van de plattelander.

De tweede wereldoorlog sluit een tijdvak af, maar maakt geen einde aan de in gang gezette ontwikkeling inzake de toekenning van vakantie. Het is interessant na te gaan, hoe de situatie zich in en na de tweede wereldoorlog verder heeft ontwikkeld.

6.4. De vakantie als recht en gewoonte: de periode in en na de tweede wereldoorlog.

In deze periode wordt het meer en meer tot een vanzelfsprekendheid, dat mensen recht hebben op vakantieverlof. Het bezit van vakantie is niet meer het voorrecht van een bepaalde klasse: heden ten dage valt iedereen in de termen om vakantie te krijgen. Men kan het hebben van vakantieverlof dus in feite niet meer zien als een teken van maatschappelijk prestige en de strijd om het bezit van vakantie als zodanig behoort grotendeels tot het verleden.

Wij willen in dit onderdeel van onze studie in de eerste plaats aandacht besteden aan de verdere ontwikkeling van het verschijnsel vakantie in en na de tweede wereldoorlog. Voor veel werknemers valt een gestage groei van het aantal vakantiedagen te constateren, terwijl ook het toekennen van een vakantietoelage gebruikelijk wordt. Daarnaast hebben wij uiteraard belangstelling voor de groeperingen die in de voorgaande periode duidelijk tot de achterhoede behoorden. De vraag is daarbij, of zij hun achterstand in de nu te behandelen periode hebben ingehaald, dan wel dat zij zich nog steeds in een uitzonderingspositie bevinden.

In dit kader vragen wij ons eveneens af, of de groeperingen zoals o.a. de handels- en kantoorbedienden die in voorgaande perioden in een bevoorrechte positie verkeerden hun voorsprong na de tweede wereldoorlog hebben gehandhaafd, of dat op dit punt een zekere nivellering is opgetreden. Wij willen vervolgens aan een thans op groter schaal naar voren komend verschijnsel, namelijk de variatie in het aantal vakantiedagen naar leeftijd aandacht besteden. Tot slot ligt het in onze bedoeling om veel aandacht te schenken aan de houding van het parlement en de overheid ten opzichte

van het vakantieververschijnsel. Uit deze houding blijkt namelijk ten duidelijkste, hoe de gedachten over de vakantie in de loop van de tijd zijn veranderd. Men krijgt in brede kring oog voor de goede invloed die er — vooral in een gehaaste en complexe samenleving als de onze — van het hebben van vakantie en het maken van een vakantiereis kan uitgaan.

Voor onze analyse maken wij wederom gebruik van het door het Centraal Bureau voor de Statistiek verzamelde statistische materiaal inzake de collectieve arbeidsovereenkomsten, van publikaties van het loonbureau, van Kamerverslagen en van andere voor ons onderwerp van belang zijnde rapporten en publicaties.

6.4.1. Vakantieregelingen voor de werknemers op collectief contract.

Als wij de statistiek inzake de bindende regelingen van de arbeidsvoorwaarden van 1942⁶⁹ ter hand nemen, dan blijkt dat in dat jaar 1.032.00 werknemers onder het bereik van deze regelingen vallen. Deze cijfers omvatten dan (a) de werknemers, onderworpen aan de vroegere collectieve arbeidsovereenkomsten, voor zover zij in 1942 nog golden, (b) diegenen waarvoor regelingen waren vastgesteld door het college van rijksbemiddelaars alsmede (c) werknemers waarvoor regelingen waren opgesteld door afzonderlijke ondernemingen of groepen van ondernemingen, welke waren goedgekeurd door het college van rijksbemiddelaars. Het aantal werknemers, waarop de statistiek betrekking heeft, is — doordat in de cijfers dus verschillende regelingen zijn verwerkt — driemaal zo groot als in 1940. Hierdoor verkrijgen wij, naar wij aannemen, een wat exacter beeld van de vakantietoekenning aan werknemers.

De voor ons doel belangrijkste tabel in deze publicatie (die gezien de Duitse bezetting de ondertitel „Ferien mit Beibehaltung des Lohnes” heeft meegekregen) laat zien, dat behoudens enkele uitzonderingen in alle regelingen bepalingen over vakantie met behoud van loon voorkomen. Voor het overgrote deel der arbeiders is dan de duur der vakantie zes dagen per jaar. Een kortere vakantie hadden o.a. arbeiders in de glasfabrieken, in aarde-werkfabrieken, in de schoenindustrie, terwijl een langere vakantie voorkwam in de grafische nijverheid, de confectie-industrie en in het hotel-, café- en restaurantbedrijf. Het is niet geheel duidelijk of de arbeiders, werkzaam in land- en tuinbouw ook in dit jaar vakantie-rechten verwierven. Volgens de Algemene Nederlandse Agrarische Bedrijfsbond werden pas in 1945 verschillende collectieve arbeidsovereenkomsten afgesloten met zes dagen vakantie per jaar. Voor de landarbeiders kwam eerst in het contractjaar 1946-1947 (1 mei t/m 30 april d.a.v.) landelijk het recht op vakantie vast te staan. Hier ziet men dus nog steeds een „nahinken” van de agrarische sector ten aanzien van de vakantietoekenning. Dit neemt niet weg, dat voor de overgrote meerderheid der arbeiders het bezit van vakantie in 1942 was gegarandeerd.

Na het verdwijnen van de bonafide vakcentralen in de periode 1940-1945 werd door de „Gemachtigde van de Arbeid” bij beschikking van 1 september 1943 besloten, dat de vakantiebepalingen, voorkomend in een groot aantal regelingen van arbeidsvoorwaarden die in 1942 in werking waren getreden, in 1943 volledig dienden te worden uitgevoerd. Bij beschikking van

30 maart 1944 werd door deze instantie een algemene vergunning verleend tot het uitkeren van gratificaties door de werkgevers aan hun werknemers tot een gezamenlijk bedrag van één week loon (20/0)⁷⁰. Hier is dus sprake van een soort vakantietoeslag die vóór de oorlog nagenoeg niet voorkwam. In 1920 bijv. genoot slechts 1.3.0/0 van alle op collectief contract werkenden een toeslag, in 1930 was dit 3.50/0 en in 1939 bedroeg het percentage 4.80/0⁷¹.

In 1946 is de situatie voor de werknemers, vallend onder de collectieve regelingen, vergeleken met 1942 gunstiger geworden⁷². Voor veel werknemers, o.a. werkzaam in aardewerkfabrieken, in boekdrukkerijen, in de chemische industrie en in de confectie-industrie is dan een vakantieregeling van kracht welke hen recht geeft op twaalf dagen vakantie. De werknemers in het bouwbedrijf, in de voedingsmiddelenindustrie, in de landbouw (akkerbouw en veehouderij) en in de groente- en ooftteelt vormen nog steeds de hekkensluiters: zij beschikken slechts over gemiddeld zes vakantiedagen in plaats van 12. Deze achterstand wordt in de daarop volgende jaren betrekkelijk snel ingehaald; in 1950 blijken deze werknemers ook over twaalf vakantiedagen te kunnen beschikken⁷³.

Met ingang van 11 augustus 1952 wordt door het College van Rijksbemiddelaars⁷⁴ een minimum vakantieregeling vastgesteld ten behoeve van de in het bedrijfsleven werkzame personen, die niet onder de werkingssfeer van enige collectieve arbeidsovereenkomst of loonregeling vallen. De vakantierechten van werknemers, waarvan de arbeidsvoorwaarden in een collectieve arbeidsovereenkomst of bindende regeling zijn vastgelegd, zijn naar het oordeel van het College over het algemeen op afdoende wijze gewaarborgd. De vakantierechten van de overige buiten deze werkingssfeer vallende werknemers zijn weliswaar in een aantal gevallen door middel van onderlinge afspraken tussen partijen vastgesteld. Toch blijft — zo meent het College — op dit punt meestal wel enige onzekerheid bestaan. Daarom wordt het wenselijk geacht een minimum-vakantieregeling in het leven te roepen. Deze regeling geeft uitsluitend een voorziening voor een week aaneengesloten vakantie en heeft geen betrekking op het veel voorkomende gebruik om daarnaast ook zogenaamde snipperdagen te geven. De regeling geldt voor alle werknemers in de zin van het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen 1945⁷⁵, op wie geen collectieve arbeidsovereenkomst van toepassing is en voor wie geen bepalingen omtrent vakantie zijn opgenomen in een andere door het College van Rijksbemiddelaars vastgestelde of goedgekeurde regeling. De wel onder de werkingssfeer van een collectieve arbeidsovereenkomst vallende werknemers hebben — zoals gezegd — over het algemeen een vakantie van twaalf dagen (waaronder snipperdagen).

In 1956 blijkt het aantal vakantiedagen voor werknemers vallend onder de vigeur van de collectieve arbeidsovereenkomsten en andere bindende regelingen weer te zijn uitgebreid. Wij zien, dat in dat jaar de meerderheid van de werknemers reeds de beschikking heeft over vijftien dagen vakantie⁷⁶.

Volgens de cijfers van 1962⁷⁷ is het aantal vakantiedagen weer teruggevallen op dertien dagen. Dit houdt verband met de invoering van de vrije zaterdag, waardoor de vakantie toch op 2½ week gefixeerd blijft. De va-

kantietoeslag bedraagt dan in de meeste gevallen 40/0 van het jaarsalaris.

In 1964 valt wederom een verhoging van het aantal vakantiedagen te constateren en wel voor het merendeel der werknemers tot vijftien dagen, indien men over een vrije zaterdag beschikt en achttien dagen, indien de zaterdag bij de vakantie moet worden opgeteld⁷⁸.

De toeneming van het aantal vakantiedagen gaat in de daarop volgende jaren door. Over het algemeen genieten werknemers in 1970 een vakantie van zeventien à achttien dagen⁷⁹, in 1972 achttien tot twintig dagen⁸⁰. In 1970 wordt een vakantietoeslag van minimaal 60/0 toegekend, in 1972 is dit percentage gestegen tot 7 à 8. Het laat zich aanzien, dat de groei zowel in vakantiedagen als in vakantietoeslag zich ook in de toekomst zal voortzetten.

6.4.2. De vroegere achterhoede.

In de periode tussen de beide wereldoorlogen konden bij tal van groeperingen verschillen geconstateerd worden ten aanzien van de toekenning van vakantie. Zo vielen bepaalde categorieën van arbeiders in de jaren dertig niet of nauwelijks in de termen voor vakantieverlof. Wij behoeven slechts te herinneren aan de textielarbeiders, die pas aan het einde van de vorige periode vakantie kregen of aan de landarbeiders, die nagenoeg geheel van vakantiedagen verstoken waren. Na de tweede wereldoorlog is voor deze groeperingen de situatie veranderd. Alle werknemers kunnen thans — dit recht is zelfs wettelijk verankerd⁸¹ — aanspraak maken op een aantal vrije dagen per jaar.

Een andere categorie die indertijd een achterstand te zien gaf, was die der bedrijfshoofden. Met name de oude middenstand had — vooral wanneer het kleine zaken betrof — moeilijkheden om met vakantie te gaan. Als het om een eenmansbedrijfje ging, moest de zaak gesloten worden, indien de eigenaar vrij wilde nemen. Vele eigenaars durfden hieraan uit vrees voor de concurrentie niet te beginnen. Bovendien stonden gedurende de vakantie de verdiensten stil, hetgeen uiteraard ook een belemmering vormde voor bedrijfssluiting. Pas toen wettelijke maatregelen werden getroffen, konden ook de kleine neringdoenden eraan gaan denken vakantie te houden.

In 1951 kwam een nieuwe winkelsluitingswet tot stand die werd herzien in 1959. Art. 5 van deze wet houdt in, dat de gemeenteraad een verbod kan uitvaardigen voor een door hem aan te wijzen categorie van winkels om voor het publiek geopend te zijn gedurende een door de raad aan te wijzen periode van ten hoogste twaalf werkdagen of twee perioden van ieder ten hoogste zes werkdagen per jaar. De gemeenteraad kan overigens niet zelf bepalen, of bij bepaalde branches in de detailhandel een vakantieregeling van kracht moet worden. Art. 14 van de winkelsluitingswet zegt namelijk, dat een dergelijke regeling alleen kan worden vastgesteld op verzoek van de Kamer van Koophandel en Fabrieken, of nadat de Kamer dienaangaande gunstig heeft geadviseerd.

Als branchegenoten het in meerderheid eens zijn geworden over de wenselijkheid van een vakantieregeling, dienen zij zich tot de Kamer van Koophandel te wenden met het verzoek medewerking te verlenen voor het tot

stand komen hiervan. Het valt dan ook niet te verwonderen, dat er in diverse gemeenten wat het aantal branches betreft verschillen voorkomen ten aanzien van de vakantieverordeningen. In Den Haag bestonden er in 1968 regelingen voor de handel in groenten en fruit, de slagers, de sigarenwinkels, de melkzaken, de kruideniers en de slijterijen. In Rotterdam waren er voor een vijftal branches vakantieregelingen, in Amsterdam waren slechts een viertal branches bij de vakantieregelingen betrokken. Als zaken van gelijke economische sterkte (of zwakte!) tot een branche behoren, leveren regelingen minder moeilijkheden op dan wanneer grote filiaalbedrijven of supermarkten in de branche voorkomen. Het is dan ook waarschijnlijk, dat bij groei van het grootwinkelbedrijf de regelingen voor winkelsluiting ten behoeve van de vakantie zullen afnemen, zulks ten nadele van de eenmanszaken. Deze situatie werkt als het ware tegen de algemene ontwikkeling in, welke juist naar zekerstelling en vergroting van het aantal vakantiedagen tendeeft.

Er valt nog een andere categorie te signaleren die moeilijkheden ondervindt met het realiseren van vakantie. Het gaat hier om de agrarische bedrijfschefs. Houist⁸² merkt overigens op, dat „dans les milieux ruraux — surtout quand l'habitat est dispersé — ce besoin de vacances n'a pas, la même acuité qu'à la ville”. Ook Dijkstra⁸³ vraagt zich af, of de agrarische bevolking een even grote behoefte heeft aan vakantie als de stedeling. Naar zijn mening zijn er vooral onder de kleinere boeren weerstanden aanwezig om de mogelijkheden die er misschien zijn ook te benutten. Toch blijkt uit een enquête van de Gelderse Maatschappij van Landbouw⁸⁴ dat 70% van de geënquêteerden behoefte heeft aan vakantie, 52% is wel eens met vakantie geweest, echter slechts 16% ging langer dan drie dagen weg. Het grote struikelblok is de verzorging van het bedrijf. 56% acht de kosten te hoog om bedrijfsverzorging aan te trekken, teneinde met vakantie te kunnen gaan. Jongeren oordelen over het algemeen wat positiever dan ouderen en bij hen vindt men ook hogere percentages ten aanzien van het vakantiehouden dan bij de oudere generatie.

In dit verband merkt Dijkstra op, dat de gedachte aan bedrijfshulp tijdens de vakantie in de agrarische wereld meer en meer veld begint te winnen. Hij deelt mede, dat er in verschillende plaatsen over het oprichten van bedrijfsverzorgingsorganisaties wordt gesproken en constateert een merkbare ommekeer in de gedachtevorming over de vakantie. Vooral bij jongeren zou de behoefte aan vakantie sterk leven. Wij komen op dit punt in hoofdstuk IX terug.

6.4.3. Verschillen in aantal toegekende vakantiedagen naar aard der werkzaamheden.

Over het algemeen is het wel zo, dat bij hoog gekwalificeerde arbeid naast meer loon of salaris ook meer vakantiedagen worden toegekend. Bij de overheid vindt men, correlerend met de hoogte van het salaris, verschillen in de vakantieperiode. Ook bij o.a. de mijnbouw en de zeevaart bestaat een verschil in honorering van vakantiedagen bij hoger en lager personeel. Volgens de door het loonbureau voor 1970⁸⁵ verzamelde gegevens heeft bij de bouwkundige technici het bureaupersoneel achttien dagen vakantie, een

chef de bureau of hoofdopzichter twintig dagen. In groothandelsbedrijven in technische producten, in textielgoederen en in levensmiddelen hebben werknemers met zeer verantwoordelijke en/of leidinggevende arbeid 20 dagen vakantie, terwijl het overige personeel recht heeft op zeventien dagen.

Toch heeft in de loop van de tijd een zekere nivellering plaats gevonden. Zoals wij gezien hebben, hadden in 1940 de handels- en kantoorbedienden bijvoorbeeld een voorsprong op de arbeiders ten aanzien van het vakantieverlof. In de collectieve arbeidsovereenkomsten bestaat heden ten dage echter — behalve voor de hierboven genoemde zeer gekwalificeerde arbeid — geen verschil meer tussen vakantieverlof van arbeiders en van het lagere administratieve personeel. Deze gelijkenschakeling vindt overigens niet alleen ten aanzien van de vakantietoekenning plaats: op allerlei andere gebieden is een dergelijk proces aan de gang⁸⁶. De markante scheidingslijnen tussen arbeiders en administratief personeel die rond de eeuwwisseling nog duidelijk zichtbaar waren, vervagen meer en meer.

6.4.4. Verschillen in aantal toegekende vakantiedagen naar leeftijd.

Het kwam vóór de eerste wereldoorlog reeds sporadisch voor, dat werknemers na een bepaald aantal jaren trouwe dienst een of meer dagen vakantie (extra) verwierven. Zo wordt bijvoorbeeld in het maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek van 1910 vermeld, dat werklieden, die 12½ en 20 jaar bij een emaillefabriek in Kampen in dienst waren, resp. twee en vier dagen vrijaf kregen, zonder dat hiervoor op het loon werd gekort⁸⁷. De werknemers die een dergelijk aantal dienstjaren niet hadden bereikt, kregen overigens slechts tweede Kerstdag, tweede Paasdag, Pinksteren, Hemelvaartsdag en 31 augustus (de verjaardag van de koningin) vrij met behoud van loon. Bij het mijnbedrijf en bij de spoorwegen werd „langdurige en trouwe dienst” eveneens beloond in de vorm van extra vakantiedagen, terwijl vele gemeenten soortgelijke bepalingen in hun reglementen hadden opgenomen. Dit gebruik nam in de loop van de tijd groter vormen aan. Bij werkgevers groeide de overtuiging, dat men aan hen die het bedrijf lange jaren trouw waren gebleven als blijk van waardering enkele dagen extra vakantie diende toe te kennen. Echter, ook werd het meer en meer gewoonte om — afgezien van het aantal jaren dat werknemers in dienst waren — aan oudere personen meer vakantie toe te staan. Wij hebben aan de hand van de gegevens van het loonbureau voor 1970⁸⁸ nagegaan, welke omvang dit verschijnsel thans heeft aangenomen. De cijfers hebben betrekking op bedrijfstakken met 5000 en meer werknemers. Onze analyse wijst uit, dat in 1970 voor ca. 70% van de bewuste werknemers bij langdurig dienstverband én voor oudere leeftijdscategorieën dergelijke regelingen van kracht zijn. Van de 30% voor wie geen soortgelijke bepalingen in het collectieve contract zijn opgenomen, behoort 2/3 tot het bouwbedrijf en de aanverwante bedrijven. Wij kunnen hieruit afleiden, dat men er zich meer en meer van bewust wordt, welk een fysieke en psychische belasting het dagelijkse werk vooral voor de ouder wordende werknemer kan gaan betekenen. Om enigermate aan deze bezwaren tegemoet te komen, kent men hun dan extra vakantie toe. De gedachte is daarbij, dat vakantie recreatieve (i.c. herschep-

pende) betekenis heeft en dat het oudere werknemers „goed doet” meer vakantie te hebben. De vraag rijst dan wel, of een betrekkelijk gering aantal extra vakantiedagen een gunstig effect kan sorteren en of men met bijvoorbeeld kortere werkdagen of een kortere werkweek niet betere resultaten zou bereiken. Met een kortere werkdag wordt overigens al geëxperimenteerd.

Een na 1945 sterk opkomend verschijnsel, dat hier eveneens behandeld dient te worden, is de toekenning van extra vakantie aan jeugdige werknemers. Vóór 1914 was hiervan — voorzover wij hebben kunnen nagaan — geen sprake. Wij kwamen zelfs een mededeling tegen in het maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek van 1908⁸⁹, dat bij een drukkerij de werklieden boven de 16 jaar drie dagen, beneden die leeftijd twee dagen verlof per jaar met behoud van loon genoten.

Tussen de beide oorlogen begint er aandacht te komen voor de gedachte, dat jeugdigen meer vakantie zouden moeten genieten dan volwassenen. Drop⁹⁰ wees er reeds in 1928 op, dat voor jeugdige werknemers andere regelingen moeten worden getroffen dan voor volwassen arbeiders. In 1936 plaatste de internationale arbeidsconferentie te Genève zich achter het voorstel, volgens hetwelk o.m. aan arbeiders onder 16 jaar twaalf dagen vakantie zouden moeten worden gegeven. De conventie werd overigens slechts door een gering aantal landen geratificeerd. In 1940 sprak zich ten onzent een grote meerderheid van de Hoge Raad van Arbeid voor de mogelijkheid uit voor bepaalde categorieën van jeugdige arbeiders, namelijk de categorieën beneden 18 jaar, een vakantie van twee weken voor te schrijven.

In 1948 werd door het Bestuur van de Stichting van de Arbeid een commissie in het leven geroepen die tot taak kreeg het vraagstuk van de verlenging van de vakantie voor jeugdige arbeiders te bestuderen. Na enige tijd werken bracht zij een rapport uit, waarin zij tot een langere vakantieduur voor jeugdige werknemers adviseerde⁹¹. De commissieleden wezen in de eerste plaats op schadelijke invloeden binnen het bedrijf die de lichamelijke gezondheid van de nog in hun groei zijnde jeugdigen kunnen bedreigen, namelijk het geheel of ten dele ontbreken van de noodzakelijke klimaatregelingen en de dikwijls zeer eenzijdige spierbewegingen. Daarnaast achtte men om ontwikkelings-psychologische redenen en op grond van sociologische overwegingen verlenging van de vakantieduur voor jeugdigen gewenst. De jeugdige werknemer (men dacht hierbij vooral aan jonge mensen van 18 jaar en jonger) is in feite lichamenlijk en geestelijk nog niet geheel volwassen. Deze periode in het leven wordt — althans in onze Westerse samenleving — gekenmerkt door stemmingslabiliteit, verhoogde onrust en onzekerheid, verhoogde behoefte aan romantiek en een protesthouding tegen de wereld der volwassenen. De jonge arbeiders komen nogal abrupt via de werksfeer in de wereld der volwassenen terecht, waar men met hun bijzondere noden en behoeften niet in voldoende mate rekening houdt, resp. kan houden. Daarom achtten de commissieleden het noodzakelijk, dat de jeugdige werknemers de mogelijkheid gegeven wordt er wat langer tussen uit te breken.

Uit de aanbevelingen in het onderhavige rapport blijkt wel, dat men een bepaalde verwachting heeft ten opzichte van het effect van de vakantie. Aan de vakantie wordt een opvoedende, regeneratieve werking toegeschre-

ven. Verhoudingen die in het normale leven scheef zijn getrokken, behoeften waaraan in de sfeer van alledag niet kan worden voldaan, krijgen — naar de commissie aanneemt — de vereiste aandacht in de vakantie. Echter, niet de vrije tijd als zodanig heeft, zo meent de commissie, voor de jeugd deze regeneratieve kracht. Waar de jeugd het van zou moeten hebben, is het zgn. derde milieu, de jeugdorganisaties.

De beschouwingen in het rapport zijn bepaald normatief geladen. Men heeft het over „gezonde” vrijetijdsbesteding en denkt daarbij aan groepsgewijs of individueel kamperen of trekken, bezoek aan volkshogescholen en conferenties e.d., die ontspanning aan geestelijke opbouw paren. Ook wordt gesproken over een „verantwoorde” wijze van vakantiebesteding. Hierbij gaat het niet aan — zo meent men — om de jeugdige werknemers tot een bepaalde wijze van vakantiebesteding te dwingen. Men zou hen met zachte hand, door propaganda, financiële bijstand bij deelname aan bepaalde vormen van georganiseerde vakantiebesteding, moeten leiden naar die vormen die men voor hun vorming en ontwikkeling nodig vindt. Gezien de betekenis van het „derde milieu” acht de commissie het zelfs wenselijk de extra vakantiedagen niet in het hoogseizoen te geven, doch de uitbreiding buiten het echte vakantie seizoen te doen plaatsvinden.

In de praktijk was het overigens in veel gevallen al gebruikelijk geworden om meer vakantiedagen aan jeugdige werknemers toe te kennen. Een van de eerste collectieve arbeidsovereenkomsten die rekening hield met de jongeren is die van het grafisch bedrijf van 1950/1952, waarbij aan de categorie van werknemers beneden 18 jaar drie extra vakantiedagen werden toegekend. Bij de metaalindustrie was men ten aanzien van de collectieve arbeidsovereenkomsten in 1950 ook al zover, dat men aan de jongeren beneden 18 jaar twee extra vakantiedagen toestond. In de loop van de jaren volgden vele bedrijfstakken hun voorbeeld. Vooral in de jaren zestig kwamen veel collectieve arbeidsovereenkomsten tot stand, waarin dergelijke clausules waren opgenomen.

De wetgever heeft het bestaande gebruik in 1966 in overeenstemming met de aanbevelingen van de eerder genoemde commissie als bepaling in de wet opgenomen. In de wettelijke regeling van de vakantie met behoud van loon van 14 juli 1966⁹² komt namelijk een artikel voor, waarin wordt voorgeschreven dat voor jeugdige arbeiders (waaronder hier wordt verstaan arbeiders die op 1 mei van dat kalenderjaar de leeftijd van 18 jaar nog niet hebben bereikt), de duur van de vakantie tenminste driemaal het bedongen aantal arbeidsdagen per week moet bedragen. Voor de volwassen werknemers geldt, dat de vakantie minstens tweemaal het aantal arbeidsdagen moet omvatten.

Met de wet van 9 juni 1971⁹³ wordt het aantal vakantiedagen voor jeugdigen gebracht op tenminste viermaal het aantal arbeidsdagen per week. Volwassen werknemers hebben dan recht op driemaal het bedongen aantal arbeidsdagen per week. Jeugdige werknemers verkeren dus in de periode na de tweede wereldoorlog, vergeleken met de volwassenen, ten aanzien van de vakantietoekenning kennelijk in een bevoorrechte positie. Deze ontwikkeling werpt een duidelijk licht op de kijk die men op het vakantie fenomeen heeft gekregen en de verwachtingen die men ten aanzien van de vakantie

koestert. Over het „derde milieu”, waarin de jeugd tijdens de vakantie nieuwe krachten zou moeten opdoen, wordt in deze tijd overigens niet meer gesproken. De werkende jeugd heeft, zo is over het algemeen het oordeel, net als haar leeftijdsgenoten die nog op school gaan, recht op een langere vakantie die zij op eigen wijze kan besteden.

6.4.5. Bemoeiingen van de overheid en het parlement met de vakantie.

Voor al in de periode na de tweede wereldoorlog begint de overheid zich actief met de toekenning van vakantieverlof te bemoeien. Ook voor de oorlog was overigens — zoals wij in voorgaande paragraaf hebben gezien — al van enige activiteit van die zijde sprake. Reeds op 10 januari 1940 werd door de toenmalige minister van Sociale Zaken een voorontwerp van wet betreffende de vakantie met behoud van loon aan de Hoge Raad van Arbeid ter advies voorgelegd. De Raad stelde op 13 april 1940 zijn advies vast, waarna op 7 mei 1940 de Raad van State over het ontwerp advies uitbracht. De oorlogsomstandigheden maakten evenwel een verdere behandeling van dit wetsontwerp, dat een publiekrechtelijke, met strafsancties omklede regeling inhield, onmogelijk⁹⁴.

Na de tweede wereldoorlog wordt het vraagstuk van een wettelijke regeling van de vakantie weer aan de orde gesteld. Weliswaar was o.a. in de collectieve arbeidsovereenkomsten voor veel werknemers het recht op vakantie gewaarborgd, doch in brede kringen was men van oordeel dat een wettelijke regeling geldend voor alle werknemers, noodzakelijk was. De minister van Justitie en de Staatssecretaris van Sociale Zaken zonden de Sociaal-Economische Raad een in september 1955 in druk verschenen voorontwerp van wet tot wettelijke regeling van de vakantie met behoud van loon ter advies⁹⁵. Uit dit voorontwerp van wet komt duidelijk naar voren, dat de tijden veranderd zijn. Men stelt dan officieel — en dit zou voor 1914 als zeer revolutionaire taal zijn betiteld — dat het recht op vakantie gezien moet worden als een op rechtvaardigheid berustende aanspraak. Wie arbeid verricht, zo wordt in het voorontwerp opgemerkt, dient niet slechts de vruchten van die arbeid te plukken in de vorm van inkomen of loon, doch evenzeer in de vorm van vrije tijd en wel vrije tijd naast de normale dagelijkse en wekelijkse rustperiodes. Het gaat dan vooral om de toekenning van een wettelijk recht aan diegenen die niet zelfstandig hun arbeidsduur plegen te regelen. Wij menen hier de kanttekening bij te moeten plaatsen, dat vakantie in dit ontwerp en ook in de verdere gedachtenwisseling bij de Sociaal-Economische Raad wel heel sterk in de sfeer van de arbeid wordt getrokken. Het spreekwoord „wie niet werkt, zal niet eten”, kan hier gevoegelijk worden vertaald in „wie niet werkt, krijgt geen vakantie”. Dit is begrijpelijk, indien men de vrije tijd primair vanuit de werksfeer beschouwt. Ziet men de vrije tijd en dus ook de vakantie als een waarde op zich, dan komt men er toe — zoals heden ten dage ook veel gebeurt — om eveneens aan vakantie voor de niet-werkenden bijv. de bejaarden te denken. Hierbij valt op te merken, dat bij vakantie vrije dagen én vakantietoeslag meer en meer als eenheid worden beschouwd. Dit laatste (voor)recht is uiteindelijk voor de niet- of niet-meer-werkenden van het grootste belang. Immers, dan kunnen zij werkelijk „op vakantie” gaan.

Verder blijkt uit het voorontwerp, dat de wettelijke regeling uitsluitend bedoeld is voor werknemers. Hierin treft men dus geen regeling aan voor zelfstandigen, winkeliers e.d. Dat toch van overheidswege aan deze categorieën van de bevolking wordt gedacht, bewijst de eerdergenoemde winkelsluitingswet van 1951 die herzien werd in 1959.

In tegenstelling tot het ontwerp van 1940 was de voorgestelde regeling van *privaat-rechtelijke aard*. De aanspraak op vakantie werd gekoppeld aan het bestaan van een arbeidsovereenkomst. Om deze reden werd geen *aparte* vakantiewet ontworpen, doch werd voorgesteld de wettelijke bepalingen aangaande de vakantie in te passen in het Burgerlijk Wetboek.

In het wetsontwerp werd de vakantieduur geregeld alsmede de omstandigheden waaronder men aanspraak op het volle aantal vakantiedagen resp. een deel hiervan kan maken. Volgens het ontwerp van wet zou de werkgever verplicht worden aan de arbeider over elk jaar dat de dienstbetrekking had geduurd vakantie te verlenen gedurende tenminste twaalf werkdagen. Ten aanzien van jeugdige arbeiders (d.w.z. arbeiders die op 1 mei van het lopende jaar de leeftijd van 18 jaar nog niet hadden bereikt) bedroeg de duur van de vakantie dan tenminste achttien werkdagen.

De Sociaal-Economische Raad bracht na twee jaar zijn advies uit. De leden van de Raad waren het er unaniem over eens, dat iedere arbeider, in welk beroep of in welke bedrijfstak ook werkzaam, recht behoort te hebben op een jaarlijkse vakantie van tenminste een bepaalde duur. Er bestond echter (zoals vroeger in het Parlement) nog wel een zekere controverse over het feit, of een *wettelijke* regeling wenselijk was. Een deel van de Raad meende, dat de erkenning van een recht op vakantie voor de arbeidende mens zich zodanig heeft verankerd in het rechtsbewustzijn van het Nederlandse volk, dat het juist moet worden geacht deze erkenning wettelijk te consolideren. Weliswaar viel naar schatting ca. 85% van de werknemers in loondienst onder een landelijke collectieve arbeidsovereenkomst of bindende loonregeling, waarin de arbeidsduur was geregeld, welk percentage — op enkele uitzonderingen na — betrekking had op alle bedrijfstakken en individuele ondernemingen van enige omvang. Toch waren er nog altijd kleinere bedrijfstakken of bedrijven waarvoor geen collectieve arbeidsovereenkomst bestond. In het onderhavige rapport⁹⁶ wordt dan een opsomming (en dit geldt dan zeer speciaal voor 1956) gegeven van bedrijfstakken, branches e.d. waarvoor geen landelijke collectieve arbeidsovereenkomst of bindende regeling van lonen en andere arbeidsvoorwaarden van kracht was. Het ging hierbij om o.a. huishoudelijk personeel, reizigers en colporteurs, kleinere administratieve kantoren, fabriekskantoren, het schadeverzekeringsbedrijf e.d. Deze opsomming houdt overigens niet in, dat al deze werknemers niet over vakantie zouden beschikken. Hun (eventuele) vakantie berustte echter op onderlinge afspraak en dit vond — zoals gezegd — een deel van de Raad een te wankel basis.

Verschillende leden van de Raad waren echter een andere mening toegedaan. De vakantie is — zo was hun oordeel — in steeds toenemende mate een zaak van overleg tussen de werkgevers- en werknemersorganisaties. Dit overleg loopt bevredigend, zodat er aan een wettelijke regeling in feite geen behoefte bestaat. Een deel van deze leden die enige aarzeling gevoelden ten

aanzien van het wetsontwerp wilden overigens niet zo ver gaan om elke wettelijke regeling af te wijzen. Hun uiteindelijke positieve houding baseerden zij mede op het feit, dat in 1952 reeds in 54 landen (waaronder 49 landen behorend tot de Internationale Arbeidsorganisatie) een wettelijke regeling van kracht was⁹⁷.

Een minderheid tenslotte was geheel tegen een dergelijke regeling gekant. Naar het oordeel van deze leden moest overleg over arbeidsvoorwaarden zoveel mogelijk bij het georganiseerd bedrijfsleven berusten. Aanvaardt men een dusdanige wettelijke vakantieregeling, dan werkt men — naar hun oordeel — mede aan de uitholling van de verantwoordelijkheid van het georganiseerde bedrijfsleven.

Het advies, waarin verder nog gedetailleerd wordt ingegaan op de verschillende wetsartikelen, werd in 1957 aan de minister van Justitie en aan de staatssecretaris van Sociale Zaken aangeboden. Men hoort er dan niets meer van tot in 1963 een ontwerp van wet inzake deze materie in de Kamer wordt behandeld. Aan het eind van dat jaar verschijnt een verslag van de bijzondere Kamercommissie, die het onderhavige ontwerp van wet had behandeld⁹⁸. De vraag, of de vakantie tot de onderwerpen behoort welke wettelijke regeling behoeven werd over het algemeen instemmend beantwoord. Vele leden achtten het vastleggen van het recht op vakantie in de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek zeer wenselijk, mede omdat hierdoor die werknemers bereikt werden, op wie de regelingen van het georganiseerde bedrijfsleven niet van toepassing waren. De werknemer dient — zo was hun oordeel — vakantie te krijgen, niet alleen om zich te ontspannen of om zich beter voor te bereiden op het werk, maar ook omdat hij recht heeft deel te hebben aan de welvaart, welke de maatschappij mede door zijn arbeid ten deel valt.

Ook in de Kamer waren de sprekers over het algemeen tevreden met de regeling. Men ziet het voorstel van tweemaal het aantal werkdagen per week als vakantie voor volwassenen en driemaal het aantal werkdagen als vakantie voor jeugdigen wel als een minimum-regeling. De vertegenwoordigster van de Partij van de Arbeid spreekt van een *uiterst* minimum en zij meent, dat wij toegroeien naar een minimum vakantieregeling van drie weken voor volwassenen en vier weken voor jeugdigen. De vertegenwoordigers van de C.P.N. en de P.S.P. zijn van oordeel, dat in het onderhavige voorstel al met een groter aantal vakantiedagen als minimum rekening gehouden had moeten worden. Volgens de vertegenwoordiger van de C.P.N. zou dit minimum in 1966 reeds drie weken voor volwassenen en vier weken voor jongeren beneden de 18 jaar moeten bedragen.

Enig verschil van mening was in de Kamer nog aanwezig over het feit, of een „minimum-vakantietoeslag” in de bewuste wettelijke regeling moest worden opgenomen. Tegenstanders van een dergelijke regeling — waaronder zich ook de minister schaarde — waren van oordeel, dat de vakantietoeslag een bestanddeel van het loon is, waardoor een bepaling hierover niet in een dergelijke regeling thuishoorde.

Hoe dit ook zij, men bleek in de Tweede Kamer wel van oordeel te zijn, dat een wettelijke regeling van vakantie met behoud van loon er komen moest. De minister wees er in zijn repliek op, dat de gedachten over de va-

kantietoekenning zich kennelijk in een stroomversnelling bevonden. De regeling bij de wet, die in 1957 bij de besprekingen in de Sociaal-Economische Raad nog een omstreden punt was, was dit — gezien de debatten in de Tweede Kamer in 1966 — in het geheel niet meer.

Het bewuste voorstel vond in beide Kamers van ons parlement de vereiste meerderheid en in juli 1966 kon de bewuste wettelijke regeling dan ook in het staatsblad worden afgekondigd.

In 1971 wordt de regeling van 1966 in dier voege gewijzigd, dat volwassen werknemers driemaal het aantal bedongen werkdagen per week als vakantie krijgen toegekend en jeugdigen viermaal het aantal werkdagen⁹⁹. In het parlement komt er o.a. van de zijde van de P.v.d.A. en D'66 nog enige oppositie, daar naar hun oordeel een minimum vakantieduur van vijf weken voor jeugdige werknemers een betere oplossing zou zijn geweest. Men wil echter „het goede niet het slachtoffer laten worden van het betere” en het wetsontwerp wordt dan ook aangenomen¹⁰⁰.

6.5. Ontwikkelingslijnen sinds de eeuwwisseling (in vogelvlucht).

Omstreeks de eeuwwisseling zien wij een samenleving, waarin vakantie (en toerisme) al een zekere rol spelen. Een logiesapparaat was — weliswaar op beperkter schaal dan heden ten dage — aanwezig. Ook de vervoermiddelen boden de mogelijkheid om zich op een geriefelijke wijze naar elders te begeven. Echter, slechts bepaalde groeperingen konden hiervan profiteren, de overgrote meerderheid van de bevolking ontbrak tijd en geld om op vakantie te gaan.

Het bezit van vrije tijd, die de naam vakantie kan dragen, was toen over het geheel genomen klassegebonden. Vakantieverlof kan men in die tijd geredelijk als teken van maatschappelijk prestige, als statussymbool beschouwen. De hogere lagen waren op dit punt (zoals trouwens op meerdere punten) bevoorrecht. De lagere sociale categorieën moet men ten aanzien van de vakantietoekenning vanuit de hedendaagse optiek gezien, misdeeld noemen. Over het algemeen was bij de „have-nots” het gevoel van achtergesteld te zijn t.a.v. de vakantie echter vooralsnog slechts in geringe mate aanwezig. Het was desondanks wel een roerige tijd. Meermalen ontbrandde er een strijd voor verbetering van de arbeidsvoorwaarden. Het bezit van vakantie behoorde echter nog niet tot het aspiratieniveau van de meerderheid van de werknemers; velen hadden vakantie in feite niet als wensenswaard in het eigen waardenpatroon opgenomen. Er zijn overigens uitzonderingen: de best georganiseerde en meest ontwikkelde categorieën van werknemers weten dan — overigens zonder veel strijd — al een aantal vakantiedagen te verwerven.

De eerste wereldoorlog treedt ten opzichte van de vakantietoekenning als katalysator op. Men spiegelt zich op het stuk van vakantie in sterker mate dan voorheen aan de hogere lagen en stelt als *eis*, wat vroeger als *gunst* werd ervaren. De vakbonden plaatsen zich achter de verlangens van de werknemers. Van linkse zijde worden arbeiders opgeroepen zich in te zetten voor verwerving van vakantiedagen en te strijden voor datgene wat hen — zo wordt betoogd — ten onrechte wordt onthouden.

Een staking welke vooral het bezit van vakantieverlof tot inzet had was die der loodgieters in 1928. De werknemers in deze branche hadden al meermalen het verlangen te kennen gegeven over vakantiedagen te kunnen beschikken. De werkgevers wilden hier echter niet van horen, daar ook het bouwbedrijf — waarmede de eigen bedrijfstak ten nauwste verbonden was — nog geen vakantieregeling kende. De werknemers „namen” dit niet en er werd van mei tot september gestaakt met als inzet de toekenning van vakantieverlof. Inmenging van de rijksbemiddelaar in het begin had weinig effect, doch in september werd een regeling getroffen, waarbij aan de eisen van de werknemers werd voldaan.

Ook in het parlement begint men zich met wettelijke toekenning van vakantie bezig te houden. In 1928 wordt door het socialistische kamerlid Drop een motie dienaangaande ingediend. Deze motie verliest overigens door de crisis van 1929 en de daarop volgende laagconjunctuur aan actualiteit en wordt dan ook in 1933 van de agenda afgevoerd.

In het gehele proces van groei zijn er in de periode tussen de twee wereldoorlogen categorieën die relatief (*employés*) en absoluut (textielarbeiders, werknemers werkzaam in land- en tuinbouw) achterblijven. De *employés* hadden al in een vroeger tijdvak vakantie verworven, maar het aantal vrije dagen neemt voor hen in deze periode verhoudingsgewijs maar weinig toe. Wat de textielarbeiders betreft, zij gaan in 1937 wel enigermate in de pas lopen. De werknemers in de land- en tuinbouw vormen echter ook dan nog een achtergebleven groep; hun positie wordt pas na de tweede wereldoorlog rechtgetrokken.

In 1937, wanneer de conjunctuur zich weer in opgaande richting begint te bewegen, gaan er in het parlement wederom stemmen op om tot een wettelijke regeling van de vakantie te komen. Weliswaar komt de kamer nu wat meer in beweging dan in 1928, doch na de belofte van de minister om een en ander grondig te bezien, worden moties in deze richting verworpen en wachten de kamerleden de zaak rustig af.

De tweede wereldoorlog kan wederom — zoals de eerste — als katalysator voor de aan de gang zijnde ontwikkelingen beschouwd worden. Het aantal vakantiedagen neemt regelmatig toe. Het recht op vakantie wordt in 1966 in de wet vastgelegd. Volwassen werknemers maken dan aanspraak op tweemaal het aantal bedongen werkdagen per week, jeugdigen krijgen drie maal het aantal werkdagen per week als vakantie toegekend. In 1971 stijgt het aantal wettelijk toegekende dagen: de vermeningvuldigingsfactor wordt voor volwassenen drie en voor jeugdigen vier.

Na de tweede wereldoorlog krijgt de vakantie een ietwat andere kleur, een andere betekenis dan vroeger. Werd vóór de tweede wereldoorlog de aandacht vooral gericht op het recht op vakantie voor de minder bedeelde, thans is vakantie een zaak geworden die de gehele bevolking aangaat. Vakantie, een begrip dat rond de eeuwwisseling voor vele categorieën nagenoeg buiten de horizon lag en toen nog niet in het waardenpatroon van grote delen van de bevolking was opgenomen, heeft thans een vrij centrale plaats gekregen. Binnen onze Westerse cultuur geldt vakantie nu als een noodzakelijkheid, als een middel om het leven van alledag weer aan te kun-

nen, ja nagenoeg als een geneesmiddel! Het is dan ook begrijpelijk, dat alle lagen van de bevolking dit geluk deelachtig willen worden.

Wij zien dan ook, dat categorieën die — om welke reden dan ook — in het verleden achtergeraakt waren, thans eveneens aan vakantie toekomen. Dank zij de winkelsluitingswet kan nu ook de oude middenstand zich een aantal vrije dagen veroorloven (hoewel ten aanzien van deze categorie weer tendenties tot afremming aanwezig zijn). Er gaan tevens stemmen op, om bejaarden in de vakantievreugde te laten delen. Het gaat hierbij dan echter meer om de toekenning van een vakantietoeslag dan om vrije dagen: bejaarden werken immers als regel niet meer.

Na 1945 treden bepaalde trends duidelijker aan het licht dan in de periode voor de tweede wereldoorlog, hoewel in het tijdvak tussen de beide oorlogen toch ook al aanzetten tot de bewuste ontwikkelingen zijn te onderkennen. Er valt bijvoorbeeld een zekere mate van nivellering tussen het aantal toegekende vakantiedagen aan employés en beambten enerzijds en arbeiders anderzijds te constateren. Deze nivellering vindt overigens niet alleen ten aanzien van de vakantietoekenning plaats, op allerlei andere gebieden is een dergelijk proces eveneens aan de gang. De markante scheidingslijnen tussen „white” en „blue collar” vervagen meer en meer, er ontstaat volgens Bui-ter¹⁰¹ een modern salariaat.

Is de differentiatie van het aantal vrije dagen per sociale laag in grote lijnen gezien enigermate aan het verdwijnen, thans treedt een andere differentiatie op, namelijk die naar leeftijd. Het kwam vroeger incidenteel voor, dat langjarige trouwe dienst met extra vakantiedagen werd beloond. Thans is het meer en meer usance aan het worden om niet alleen bij langer dienstverband extra dagen toe te kennen, maar ook — onafhankelijk van de duur van het dienstverband — aan oudere werknemers supplementair meer vrije dagen te geven. Hier blijkt begrip uit voor het feit, dat een zekere compensatie moet worden geboden voor de fysieke en psychische belasting welke vooral de oudere werknemer binnen het arbeidspatroon ondervindt.

Ook voor de problematiek van de werkende jeugd brengt men — reeds enigermate tussen de beide oorlogen, maar zeker na 1945 — meer begrip op. De jonge mens is nog in ontwikkeling — zo meent men thans — hij moet zich in vrijheid kunnen ontplooien. Dit denkt men o.a. te kunnen bereiken door ook aan die categorie van werknemers extra vrije dagen te verlenen.

Wil men de bovenvermelde ontwikkelingen met enkele woorden typeren, dan zijn hier de termen democratisering, nivellering (in de zin van egalisering) en — weliswaar op een ander vlak — ook differentiëring op hun plaats. En dit zijn aanduidingen van processen die sinds de eeuwwisseling niet alleen op het terrein van de vakantietoekenning worden aange- troffen.

De vakantiebesteding vóór de eerste wereldoorlog

7.1. Inleiding.

Zoals wij in hoofdstuk V hebben aangekondigd, zullen wij ons achtereenvolgens bezighouden met de vakantiebesteding vóór de eerste wereldoorlog, de vakantiebesteding tussen de twee wereldoorlogen en de vakantiebesteding na de tweede wereldoorlog.

Onze centrale stelling is, dat de vakantie een — afhankelijk van de aard van de samenleving — wisselende functie heeft. Zij kan beschouwd worden als een evenwichtsmechanisme, waardoor bijvoorbeeld deprivaties in andere sectoren van leven opgedaan kunnen worden gecompenseerd. Het is te verwachten, dat de behoeften, waarop de vakantie een antwoord moet geven, in de verschillende maatschappijtypen als het ware een andere inhoud hebben. Zo zal bijvoorbeeld in een overwegend traditioneel-ambachtelijke samenleving de functie van het toerisme (vakantiebesteding is een wat te modern begrip voor een dergelijke maatschappij) een andere zijn dan in een industrieel-urban bestel).

Vooraf Pimlott² heeft een boeiende beschrijving gegeven van de aard en de functie van het reizen in de traditionele standenmaatschappij. In de 17e en 18e eeuw waren de bronbadplaatsen zeer in trek. Hier zochten niet alleen zieken herstel van tal van kwalen, maar ook gezonden sloegen er bij voorkeur hun tenten op. Uit de voorhanden literatuur valt op te maken, dat het zoeken en instandhouden van sociaal prestige als een zeer belangrijke factor voor dit soort van reizen beschouwd kan worden. Het is waarschijnlijk dat vooral die groeperingen van welgestelden die door veranderingen in het maatschappelijk bestel aan prestige begonnen in te boeten op deze wijze trachten hun tanend maatschappelijk aanzien te herstellen. Wij kunnen in dit verband naar Veblen³ verwijzen, die de begrippen „conspicuous leisure” en „conspicuous consumption” introduceerde. Het tentoonspreiden van overdadige luxe leverde bijv. maatschappelijk prestige op. Op hetzelfde vlak ligt het reizen als „luxe-consumptie”⁴; voor de weinigen die aan het toerisme konden deelnemen, werkte het verblijf in een kuuroord zonder twijfel statusverhogend.

De functie van de vakantie in de industrieel-urbane samenleving spruit naar het ons voorkomt voort uit een geheel andere behoefte. De mens in dit type van samenleving, dat in de 19e eeuw vorm begint te krijgen, komt onder voortdurende druk te staan van de aan dit maatschappelijk bestel inherente krachten (massale fabrieks- en kantoorarbeid, verzakelijking, bureau-

cratisering, stedelijk wonen e.d.). De vakantie is dan mede een uitwijkmogelijkheid, een middel om zelf gestalte te gaan geven aan een deel van het eigen leven. Hierbij dient men tevens te bedenken, dat door wijzigingen in het productieapparaat (industrialisering, mechanisering) geleidelijk aan de omvang van de vrije tijd toeneemt. Ook de welvaart stijgt, terwijl het vervoersapparaat meer en meer geperfectioneerd wordt. De „materiële onderbouw” begint op deze wijze te ontstaan, waardoor de vakantiereis voor steeds breder kringen tot de mogelijkheden gaat behoren.

Bovenstaande algemene gedachtenconstructies op de samenleving vóór 1914 toepassend, menen wij te kunnen stellen (en dit geldt dan zeer speciaal voor de Nederlandse samenleving), dat er toentertijd sprake was van een maatschappij in overgang. Resten van een vroegere, meer traditioneel geërichte cultuur vinden wij naast elementen van een zich verder ontwikkelende industrieel-urbane samenleving, welke overigens reeds in de tweede helft van de 19e eeuw vorm begon te krijgen.

Wat betekent een en ander nu voor onze analyse van het toerisme c.q. de vakantiebesteding in de periode van vóór 1914? In de eerste plaats menen wij, dat de randvoorwaarden voor de vakantietrek gegeven zijn door de genoemde materiële onderbouw. Ontbreekt het aan vrije tijd of aan financiële middelen, dan behoort een vakantiereis tot de onmogelijkheden. En voor veel van de in deze tijd levende mensen gaat zulks ongetwijfeld op: de meesten hebben noch tijd noch geld om met vakantie te gaan.

Ten aanzien van degenen die wel een vakantiereis konden ondernemen, menen wij verschillen te kunnen waarnemen voor zover het vakantiepatroon nog uit de meer traditioneel-ambachtelijke samenleving stamt, dan wel geïnspireerd is door en geënt is op het modern industrieel-urbane leefpatroon. Bij de meer traditioneel georiënteerde elite zal de verblijfsduur lang zijn. Men zal trachten in het vakantie-oord door een bepaalde vorm van consumptie de aandacht op zich te vestigen en de medegasten te imponeren. Tevens zal men beogen — via dit verblijf elders — thuis aan maatschappelijk prestige te winnen.

Het op de moderne samenleving gebaseerd vakantiepatroon daarentegen leidt — zo nemen wij aan — tot een kortere verblijfsduur, als ook tot een grotere mobiliteit. Dit soort vakantiegangers zoekt vooral recreatie, herstel, verandering en vrijheid. De behoefte aan compensatie voor een als drukkend ervaren dagelijks leven staat op de voorgrond, het verlangen via de vakantiereis maatschappelijk prestige te verwerven, speelt voor deze vakantiegangers geen grote rol meer.

In onze analyse zullen wij eveneens enige aandacht moeten besteden aan de democratisering van de vakantie, welke in deze tijd zeer schuchter op gang begint te komen.

Vervolgens willen wij het zoeklicht richten op enkele nieuwe vormen van vakantiebesteding zoals de groepsreis en het kamperen. Naar het ons voorkomt, zijn deze vakantietypen voorboden van een nieuwe vakantiestijl.

Tot slot zullen wij ons bezighouden met de toentertijd nog zeer omvangrijke categorie der thuisblijvers. Voor een groot deel is gebrek aan tijd en geld verantwoordelijk voor dit thuisblijven in de vakantie. Wij menen echter, dat daarnaast ook bepaalde uit de standenmaatschappij stammende

weerstanden hiervoor aansprakelijk zijn. Toentertijd was de vakantie(reis) bij veel categorieën nog nauwelijks als waarde in het cultuurpatroon opgenomen. Men vond het reizen wel oorbaar voor „de anderen”, d.w.z. de hoger geplaatste klassen of (in de agrarische sfeer) de stedelijke groeperingen binnen de samenleving, maar kwam er in feite niet toe om deze vorm van vrijetijdsbesteding als passend voor de eigen groep te beschouwen.

Alvorens met onze analyse van de periode vóór 1914 te beginnen, moeten wij er wel voor waarschuwen, dat er voor dit tijdvak bijzonder weinig bruikbaar materiaal voorhanden is. Wij hebben ons tevreden moeten stellen met enkele rapporten, met verslagen van verenigingen voor vreemdelingenverkeer, met reisgidsen, reisverslagen en dergelijke documenten. Daarnaast hebben wij een aantal romans uit die tijd doorgewerkt, waarbij wij er vooral op gespitst waren, of iets over het reizen van de romanfiguren werd verhaald. Ook hebben wij — zoals eerder medegedeeld — gebruik gemaakt van het materiaal, verkregen uit een vijftigtal in de periode 1963-1965 gehouden, uitvoerige vraaggesprekken met bejaarden uit alle lagen van de bevolking, toen voor het merendeel woonachtig in Haagse bejaardentehuizen. Zoals gezegd, is dit materiaal niet representatief voor de vakantiebesteding rond de eeuwwisseling, maar wij menen toch dat onze blik — dankzij deze vraaggesprekken — zowel op het tijdvak zelve als op de vakantiebesteding van toen aanzienlijk is verruimd.

7.2. Globale typering van de samenleving van vóór 1914.

Het is een moeilijke opgave om een heel tijdvak in slechts enkele bladzijden te moeten typeren en wij zullen dan ook moeten volstaan met het natrekken van enkele lijnen die wij in het kader van onze studie van belang achten.

Historici zijn het er in het algemeen wel over eens, dat de opkomst van het industriële tijdperk, ook voor de Nederlandse samenleving, vóór de eeuwwisseling gelegen is. Brugmans is van oordeel, dat Nederland — vergeleken met o.a. zijn buurlanden — in de 19de eeuw achterbleef in industriële ontwikkeling. Het jaar 1870 kan voor ons land min of meer als een keerpunt beschouwd worden. Wel merkt hij op, dat „die ommekeer zich niet plotseling voltrok, doch het gevolg was van de steeds intensievere werking van reeds lang bestaande ontwikkelingsfactoren”⁵.

Volgens De Jonge, die een studie maakte van de industrialisatie van Nederland tussen 1850 en 1910, begon gedurende het tijdperk van 1870-1890 zich in allerlei bedrijfstakken de eerste fase van een technologische vernieuwing te openbaren⁶. De start was echter nog maar bescheiden. Eerst in het in economisch opzicht milde klimaat der decennia tussen 1890 en 1910 deed zich in allerlei bedrijfstakken een versnelling van de groei voor. In deze jaren — speciaal na 1895 — zou de fase van de „take-off” zijn aangebroken, waarin de economische expansie op eigen kracht voortgaat⁷.

In nauwe samenhang met de door De Jonge geschatte economische ontwikkeling heeft zich in de periode van 1850 tot 1910 een reële loonsverbetering voor werknemers voorgedaan. Volgens zijn berekeningen is het reële loon toegenomen met ongeveer de helft, misschien met iets meer, doch de stijging heeft vermoedelijk niet meer dan 70 procent bedragen⁸. De verbete-

ring van de inkomenspositie van de arbeidende klasse (zoals gezegd van 50 tot 70%) was ingebed in de algemene welvaartstoename. Deze was overigens wat geringer: omstreeks 30, misschien 50%. Zijn conclusie is, dat de fabrieksarbeiders op de inkomenspyramide vermoedelijk een stuk zijn opgeschoven. De structuur van deze pyramide moet — zo stelt hij — tegelijkertijd ook veranderd zijn als gevolg van de sterke uitbreiding van het aantal employés, een relatief goed betaalde personeelscategorie⁹.

Een en ander houdt overigens niet in, dat de welvaart rond de eeuwwisseling nu ook zijn intrede heeft gedaan in alle Nederlandse gezinnen en dat men er nu bijvoorbeeld ook toe zou kunnen overgaan om jaarlijks een vakantiereis te ondernemen. Wij hebben reeds in het vorige hoofdstuk gezien, dat toentertijd slechts een kleine minderheid over vrije dagen kon beschikken die men als vakantie zou kunnen betitelen. Bovendien waren de lonen van veel werknemers niet zodanig, dat men geld opzij kon leggen om met vakantie te gaan. Wij willen niet nalaten ter illustratie enkele cijfers te geven, enerzijds met betrekking tot de lonen die arbeiders gemiddeld verdienen en anderzijds over de vervoerskosten voor een binnen- of buitenlandse reis. Hieruit blijkt overduidelijk, dat de lagere inkomenscategorieën aan dergelijke reizen niet toe konden komen.

Volgens een opgave van de Kamers van Arbeid¹⁰ verdiende een arbeider omstreeks 1900 f 10,— à f 15,— per week. Zou hij met de fiets op reis willen gaan dan zou hij, om zich een dusdanig vervoermiddel aan te schaffen, een bedrag moeten spenderen van f 130,— tot f 375,—¹¹. Natuurlijk zou hij ook de trein kunnen nemen. Een reis van Amsterdam naar Maastricht kostte omstreeks 1900 3e klasse f 6,75 (een half weekloon!), een rondreisbiljet in België (over Brussel en Antwerpen) bedroeg 3e klasse in 1908 f 14,46, een retourtje Amsterdam-Parijs 2e klasse kostte f 28,35, een retour Amsterdam-Interlaken 2e klasse f 53,50. Abramsen¹² zegt in zijn reisgids van 1908, dat de bescheiden toerist aan verblijfskosten dagelijks met f 7,— à f 10,— kan toekomen. „Het spreekt vanzelf”, zo voegt hij eraan toe, „dat de reiziger die slechts in eerste hotels een onderkomen zoekt, hiermede zijn dagelijkse uitgaven niet kan bestrijden. Ook niet wanneer men veel rijtoeren maakt, wat bijvoorbeeld in Zwitserland nogal kostbaar is”.

Uit het voorgaande wordt wel duidelijk, dat zeker de lagere inkomenscategorieën niet tot een vakantiereis konden overgaan. Wij vragen ons af, of de minder bevoorrechte klassen met deze gang van zaken zo maar vrede hadden. En zo ja, was dit een gevolg van het feit dat een vakantiereis ver buiten hun horizon lag, of werd — ondanks kritische bewegingen zoals bijvoorbeeld het socialisme — de sociale orde met zijn ongelijke verdeling van (voor)rechten door de grote meerderheid toch nog algemeen geaccepteerd? Wat is eigenlijk het gezicht van dit tijdperk? Is de bewuste tijdperiode goed getypeerd door Fockema Andrae¹³ die in 1938 schrijft: „Liefelijk en kalm, misschien ietwat vlak van gestalte en mat van kleur schijnen thans in onze herinnering de jaren 1889-1914 . . .”, of geeft De Jong¹⁴ een betere typing, wanneer hij schrijft: „De nu komende vijftien jaar (. . . 1889-1904 . . .) zijn vol van het rumoer van de sociale strijd . . .”.

Ook Verwey-Jonker¹⁵ merkt op, dat er omstreeks de eeuwwisseling een doorlopende agitatie was in woord en geschrift, die niet beperkt bleef tot de

verkiezingsstrijd. Er waren openbare vergaderingen, colportages, optochten, petitionnementen en er werden steeds nieuwe verenigingen gevormd, maar zo merkt zij op „een groot deel van deze actie was nodig om potentiële medestanders — leden van de eigen groep — tot het besef van hun „onvrijheid” te brengen: de leden van de bewegingen zijn te beschouwen als een bewuste voorhoede, wier taak het was een nogal onverschillige massa te activeren”. Wanneer de geschiedenis van een voorhoede geschreven wordt zoals De Jong doet, dan lijken de tijd turbulent, terwijl Fockema Andrae vanuit een hele andere positie de periode als „lieflijk en kalm” typeert.

Een beter criterium voor de roerigheid van een tijdvak is wellicht het aantal stakingen dat heeft plaatsgevonden en het aantal arbeidsdagen dat door stakingen verloren is gegaan. Van Dam van Isselt¹⁶ releveert, dat het in deze periode aan hardnekkige arbeidsgeschillen niet heeft ontbroken. De stakingen in de periode van 1904 tot 1907 waarbij o.a. glasblazers, veenarbeiders en aardappelrooiers, textielarbeiders en diamantbewerkers waren betrokken, veroorzaakten een niet onbelangrijk verlies aan arbeidsdagen. De meeste conflicten, zo meent de schrijver, waren overigens van betrekkelijk geringe betekenis en meer dan de helft eindigde binnen een week. Slaat men de uitkomsten van de jaarstatistieken inzake werkstakingen en uitsluitingen¹⁷ hierop na, dan blijkt dat de periode vóór 1914 — hoewel op dit punt onrustiger dan in de dertiger jaren (crisis!) en na 1945 — toch minder turbulent was dan bijvoorbeeld de jaren 1918 t/m 1923.

Toch lijkt de typering van Fockema Andrae van een zekere gezapigheid overdreven. Op het politieke front en op het loonfront was zeker al iets aan de gang. De samenleving in zijn geheel was hierdoor evenwel (nog) niet in sterke beweging geraakt. De sociale afstand tussen de verschillende sociale lagen was nog steeds groot en de stratificatie zeer gedifferentieerd. Een huwelijk tussen personen uit verschillende sociale strata — hoe gering in wezen hun verschil in maatschappelijk aanzien ook mocht zijn — werd nog steeds als een *mésalliance* beschouwd.

De lagere inkomenscategoricën spraken over het algemeen met zekere eerbied over de „betere stand”, er was nog altijd een streng verschil in aanspreektitel voor gehuwde vrouwen: de lagere groeperingen mochten zich met vrouw of juffrouw vergenoegen, slechts de gehuwde vrouwen uit hogere kringen waren mevrouw.

Ovink¹⁸ die een onderzoek deed naar de waarde-oriëntering van de Nederlandse samenleving in de periode 1856-1956 aan de hand van een analyse van familiebladen komt overigens tot een andere conclusie. Hij constateert dat omstreeks 1900 — in de meeste landen de eigenlijke groeijaren van de moderne arbeidersbeweging — zich duidelijk het einde van de volgzzaamheid aankondigde. „Een ontwakende massa”, zo zegt deze schrijver, „wil onder de bevoogding van de welgestelde bourgeoisie uit om zelf de dienst uit te maken . . .”. Hij meent dit op te kunnen maken uit het opkomen van familiebladen die zich niet bekommeren om hogere idealen en goede voorbeelden, maar een intense belangstelling aan de dag leggen voor de gewone man en het dagelijkse leven. Het is wel mogelijk, dat ook deze tendenties in de samenleving van toen zijn terug te vinden. De hoofddruk die wij echter van dit tijdvak krijgen is, dat een roerige voorhoede vooral op

politiek terrein geschiedenis maakt, terwijl de meerderheid nog een vrij grote onverschilligheid aan de dag legt en dat in de sociale betrekkingen en verhoudingen nog maar weinig te merken was van de nieuwe tijd. Het is vooral de eerste wereldoorlog geweest die een versnelling in het ongetwijfeld reeds aan de gang zijnde proces van democratisering en nivellering tot stand heeft gebracht.

7.3. Groei van het toerisme vóór de eeuwwisseling.

De toeristen anno 1900 konden zich (tenzij zij gingen kamperen) bepaald niet als pionier beschouwen. Zoals wij al eerder opmerkten¹⁹, had het toerisme vooral in de 19de eeuw een behoorlijke groei doorgemaakt en de reizigers uit het begin van de 20ste eeuw hadden dan ook al een vrij uitgebreid toeristisch apparaat te hunner beschikking. Pimlott²⁰ die wij reeds meermaalen ten tonele voerden meent — zoals gezegd — dat voor Engeland het begin van het vreemdelingenverkeer* te zoeken is in het midden van de 16de eeuw, toen de bronbadplaatsen opkwamen. Het reizen voor genoeg over een grotere afstand was overigens zelfs aan het eind van de 18de eeuw in dat land nog zeer ongebruikelijk. Hofstra²¹ doet een vermakelijk verhaal over een Duitser die in 1782 een tocht door Engeland maakte en door de meeste herbergiers als een soort zwerver werd beschouwd. Slechts de herbergen van het laagste allooi wilden hem logies verschaffen. Men kon zich eenvoudig niet voorstellen, dat iemand alleen maar voor genoeg door het land zou willen trekken. Trouwens de wegen waren dikwijls erg onveilig, zodat een dergelijke reislust ook daarom verbazing wekte.

In de 19de eeuw kwam het toerisme pas goed op gang. Er werd een uitgebreid spoorwegnet aangelegd en juist de spoorwegen droegen toentertijd aanmerkelijk bij tot uitbreiding en verbreiding van het toerisme, waarvan in Engeland vooral de Britse zeekust profiteerde.

Ook Knebel²² wijst op de toeneming van het toerisme vooral in de 19de eeuw welke eeuw hij als het tijdperk van het reizen van de gegoede burgerij kenschetst. Hij geeft interessante tabellen over de groei van het bezoek aan bronbadplaatsen als Baden-Baden (van 391 bezoekers in 1800 tot 72.109 in 1900) en Wiesbaden (van ca. 900 bezoekers in 1800 tot 135.811 in 1900)²³.

Hunziker en Krapf, de grote Zwitserse deskundigen op het gebied van het vreemdelingenverkeer, geven in hun standaardwerk getiteld „Allgemeine Fremdenverkehrslehre”²⁴ eveneens een goede beschrijving van de toeristische ontwikkeling vooral die in Zwitserland, de „playground of Europe”. Zij concluderen, dat omstreeks 1830 de hotelbouw parallel met de ontwikkeling van het verkeer van start ging. Zij vervolgen dan: „Die Entwicklung war, von gelegentlichen Rückschlägen wie etwa durch die Krisen von 1857 und 1874 unterbrochen, eine fortschreitende bis in die Kriegsjahre 1914-1918”.

* Dit vreemdelingenverkeer was slechts voor een deel toerisme. Men ging immers ook naar de bronbadplaatsen om genezing te vinden voor zijn of haar kwalen. Toerisme omvat slechts die reizen die voor genoeg gemaakt worden en waarbij gebruik wordt gemaakt van betaalde logiesaccommodatie.

In Nederland had vooral de kust al vrij vroeg de belangstelling getrokken van vreemdelingen, die — doch dan meer om gezondheidsredenen — een kuur kwamen doen. In 1818 werd een badhuis (overigens een houten barak die één ontvangvertrek en vier kleine badkamertjes bevatte) in Scheveningen gebouwd. In 1820 werd dit houten gebouw door een stenen vervangen²⁵. In 1837 werd te Domburg de eerste steen gelegd voor een badhotel, zijnde een „eenvoudig, doch welingerigt gebouw, waaruit men een bekoorlijk uitzicht over zee en land heeft”²⁶. De eerste badinrichting op Ameland werd in 1853 gebouwd, doch deze badinrichting was geen lang bestaan beschoren. Reeds in 1858 besloot men gezien de grote verliezen tot verkoop over te gaan. De toeloop van vreemdelingen was te gering, mede omdat bij gebrek aan voldoende geneeskundige hulp op het eiland, vreemdelingen voor het gebruik van zeebaden en tot herstel van de gezondheid niet naar Ameland durfden te gaan²⁷.

Dat het *hotelwezen* over het geheel in Nederland aan het eind van de vorige eeuw een behoorlijke uitbreiding (en verandering) had ondergaan, kunnen wij lezen in een publicatie van de A.N.W.B. in 1916²⁸. De bond schrijft daarin: „In de laatste kwart eeuw heeft het hotelwezen zich verbazend ontwikkeld en zijn de eischen die eraan gesteld worden zeer verzwaaard. Ongetwijfeld (zo vervolgt de schrijver) waren er vóór 25 jaar reeds tal van groote en weelderige hotels, kostbaar ingericht met zware tapijten, gordijnen en portières, met groote spiegels, veel pleisterornament en een overvloed aan verguldsel, een luxe die gewoonlijk haar hoogtepunt bereikte in de somptueuze eetzaal met de lange tafels der *table d'hôte* . . .”.

Het toerisme richtte zich in de 19de eeuw niet alleen op hotels, er waren ook al andere vormen opgekomen. Wij denken in dit verband in de eerste plaats aan de *berghutten*, die in deze eeuw zijn gebouwd. Volgens Gröger en Rabl²⁹ kwam de eerste berghut reeds aan het eind van de 18de eeuw tot stand. In het jaar 1799 zou deze namelijk op initiatief van bisschop Salm bei Heiligenbluth zijn opgetrokken ten behoeve van een bestijging van de Gross Glockner. Anderen daarentegen menen, dat het „officiële” tijdstip voor het begin van het alpinisme omstreeks 1830 te dateren is, omdat toen een eerste toeristische hut voor het alpinisme op de Gamskarkogel bij Gasstein werd geplaatst. Weer andere schrijvers zijn van oordeel, dat pas het midden van de 19de eeuw als de periode is te beschouwen, waarin van een enigszins uitgebreide belangstelling voor de bergsport sprake is³⁰. In 1857 wordt de alpine club in Engeland gesticht (Engelsen hebben vooral in de begintijd van het alpinisme de toon aangegeven bij deze sport). Als opmerkelijk verschijnsel kan hierbij genoemd worden, dat de Nederlandse Alpenvereniging pas in 1902 is ontstaan³¹. Hoe dit ook zij, reeds ver vóór de periode, waarop ons onderzoek zich richt bestaat er al een levendige belangstelling voor de Alpen en een behoefte om de bergen ook daadwerkelijk te bestijgen.

Een andere vorm van toerisme die eveneens in de 19de eeuw — en dan met name in Engeland — ontstond, was de *groepsreis*. De bekende Thomas Cook was pionier op dit gebied. Hij zocht mogelijkheden, opdat ook de armere bevolkingscategorieën tot reizen zouden kunnen komen. Zijn recept was eenvoudig. Hij trad in onderhandeling met de spoorwegmaatschappijen

over de prijs van het vervoer en gaf de garantie tegen een bepaald gereduceerd tarief een aantal plaatsen in de trein te bezetten. In 1841 bracht hij 570 mensen met een extra trein van Leicester naar Loughborough, waar een geheelonthouderscongres werd gehouden³². Zijn opzet had succes: in 1845 organiseerde hij een tocht naar Liverpool, in 1846 naar Schotland, in 1851 bracht hij alleen al uit Yorkshire 165.000 toeristen naar de wereldtentoonstelling in Londen en in 1854 organiseerde hij de eerste buitenlandse groepsreis vanuit Engeland naar Parijs³³. Zijn oorspronkelijke beroep had hij er inmiddels aan gegeven en hij besteedde al zijn energie aan zijn reisbureau, dat hij met veel fantasie en groot zakelijk inzicht tot bloei wist te brengen. Zijn klanten kwamen vooral uit de middengroepen en zelfs al uit de arbeidersklasse „tradesmen and their wives, clerks away for a weeks holiday, roughing it with a knapsack, and getting over an immense number of miles before they return; swart mechanics, who seem never to be able entirely to free themselves from traces of their life-long labour but who are by no means the worst informed, and are generally the most interested about the places they visit . . . ”³⁴.

Een van de eerste personen, die zich in Nederland met het organiseren van groepsreizen bezig is gaan houden was Jac. P. Lissone³⁵. Omstreeks 1876 begon hij met zijn activiteiten en organiseerde hij de eerste reis naar Londen. In de loop der jaren werden door zijn bemiddeling reizen gemaakt naar o.a. Wight, de Schotse Hooglanden, Rusland, Noord-Amerika en Jeruzalem. In de jaren negentig opent de heer Lindeman, een gepensioneerd ambtenaar uit Indië, een reisbureau. Veel later — in 1928 — zullen beide bureau's na een felle onderlinge concurrentie fuseren.

De Nederlandse groepsreizigers „van het eerste uur” waren over het algemeen welgestelde lieden met speciale wensen en eisen, waaraan tegen betaling van de extra kosten werd tegemoet gekomen. Het duurt nog tot vlak voor het einde van de 19de eeuw, aler er in Nederland groepsreizen worden georganiseerd voor de „kleine luyden”.

Uit het voorgaande moge duidelijk geworden zijn, dat het reizen in de vorige eeuw al een tamelijk geschakeerd beeld vertoonde. Wel waren in deze tijd bijna uitsluitend de financieel draagkrachtige categorieën tot het maken van een reis in staat. Pas vrij laat verschijnen er nieuwe groeperingen op de toeristische markt. En dan beginnen ook vakantiebehuizingen aangepast aan de beurs van dit soort toeristen op te komen. Op deze tendenties komen wij hierna nog uitgebreid terug.

7.4. Algemene karakteristiek van het toerisme in het tijdvak van de eeuwswisseling tot de eerste wereldoorlog.

Zoals uit het voorgaande kan worden geconcludeerd, werd er rond de eeuwswisseling al vrij veel voor genoeg gereisd. Nikerk³⁶ merkt in dit verband op, dat vooral in de beginjaren van de twintigste eeuw het massa-toerisme op gang komt. Dit toerisme zou dan kort voor het uitbreken van de eerste wereldoorlog zijn hoogtepunt hebben bereikt. Hierna volgde een in-zinking, doch na 1920 kwam het toerisme deze teruggang weer te boven.

Fabius en Van Biema zijn overigens van oordeel, dat in hun tijd (zij

schrijven in 1895) al van een top in de toeristische ontwikkeling gesproken kan worden. Zij roepen in vervoering uit: „In onze eeuw van stoom is het reizen niets bijzonders meer. De spoorwegen en booten doen ons spotten met afstanden, een reis om de wereld is slechts een quaestie van weken. Cook en Lissone hebben plaatskaartjes naar alle deelen van den aardbol in voorraad: Pullman biedt ons zijn wagens aan, even geriefelijk als de schitterende salons in de varende hotels, welke wij mailsteamers heeten . . . ”³⁷.

Ook Feith is in 1907 vol lof over de toeristische mogelijkheden die de reiziger worden geboden: „De treinen vertrekken op de minuut van de eene hoofdstad naar de andere; de aansluitende trein staat behoorlijk gereed; geduldig ligt de stoomboot in de haven te wachten; een dicht spoorwegnet biedt in het volgende werelddeel den reiziger de keus hoe hij zijn route zal kiezen; de hôteldienden buigen al voorkomend op de perrons; de geuniformde grooms klauteren achter de loads aan boord; geperfectioneerde transportmaatschappijen concurreren om het vervoer van de bagage . . . ”³⁸. Ook uit deze citaten valt wel af te leiden, dat het toerisme aan het begin van onze eeuw bepaald geen achtergebleven gebied was.

Voordat wij ons gaan bezighouden met een analyse van het gedrag en de motiveringen van de verschillende categorieën van toeristen (resp. vakantie-gangers) waarbij wij de thuisblijvers zeker niet mogen vergeten, lijkt het ons juist eerst een globaal overzicht te geven van de toenmalige toeristenstromen. Hierdoor wordt het immers mogelijk het toerisme van rond de eeuwwisseling en de hedendaagse vakantietrek te vergelijken. Bovendien menen wij dank zij een dergelijk overzicht beter in staat te zijn de later te behandelen categorieën van toeristen een plaats te geven binnen een totaal kader. Wij zullen achtereenvolgens aandacht besteden aan de landen, waarop het toerisme zich toentertijd richtte, de vormen van logiesaccomodatie die door de meerderheid van de reizigers werd gekozen, het vervoermiddel dat meestal werd gebruikt en tenslotte aan de gemiddelde verblijfsduur van de toeristen.

Vakantiebestemming. Voor deze tijd bestaan er nog geen systematische onderzoeken naar de vakantiebestemmingen van de toeristen c.q. vakantie-gangers. Wij hebben ons dus op andere wijze moeten behelpen, teneinde enig inzicht te krijgen in de bewuste materie. Wij zijn begonnen met een aantal romans uit die tijd te lezen om te zien, welke reisdoelen door de romanfiguren — zo zij op reis gingen — werden gekozen. Ons is daarbij opgevallen, dat de bewuste personen veel en soms ver reisden. Eline Vere³⁹ ondernam met haar vader een reis naar Griekenland en verbleef later in Spanje. Paul, een broer van Eline's zwager, had „in Keulen zijn vriend Oudendijk rendez-vous gegeven en zij zouden vandaar een reis door Duitsland en Zwitserland aanvangen”⁴⁰. In „Hilda van Suylenburg” van C. Goekoop-De Jong van Beek en Donk⁴¹ gaat het neefje Edward naar Parijs en Nice en heeft hij zelfs plannen om met een kennis die hij aan de Rivièra heeft ontmoet op diens jacht gedurende de winter een reis naar Japan te maken. In „Zomer” van Cornélie Huygens⁴² maakt de hoofdpersoon een reis naar Noorwegen. Het is niet moeilijk om deze lijst met tal van reislustige romanfiguren aan te vullen. Zoals gezegd, is het opmerkelijk dat de in de romans

beschreven personen zo ver van huis gaan. Het is niet onmogelijk, dat de schrijvers die zelf graag naar elders trokken, resp. zouden willen trekken, zich op deze wijze in hun romanfiguren uitleefden.

Een beeld van de toenmalige trek kan ook verkregen worden uit reisdagboeken van toeristen, zoals bijvoorbeeld dat van Wilbrandt⁴³, Feith⁴⁴, Wherry⁴⁵ of Couperus⁴⁶, doch men kan zich met recht afvragen, of het reizen van dergelijke lieden wel representatief is te achten voor de richting van het toenmalige toerisme.

De door ons geïnterviewde bejaarden, die — zoals eerder gezegd — uit alle lagen van de bevolking kwamen⁴⁷, noemden (zo zij het geluk hadden op reis te kunnen gaan) vakantie-bestemmingen die veel dichterbij huis lagen. Zij waren te gast bij familie, gingen logeren in een pension in Nunspeet of Valkenburg. Ook als zij de grens over gingen, was de afgelegde afstand gewoonlijk niet zo groot. Zij haalden herinneringen op aan een reis naar Brussel, naar Parijs, een tochtje langs de Rijn of een bezoek aan Zwitserland. Over een reis naar Japan sprak niemand! Uiteraard is de informatie verkregen uit een vijftigtal vraaggesprekken niet voldoende representatief voor de vakantiebesteding van een gehele generatie, doch een zekere indicatie kan hieruit toch wel worden verkregen.

Op nog andere wijze hebben wij getracht te weten te komen op welke vakantielanden het toerisme zich in die tijd richtte. Wij hadden namelijk de beschikking over een reisgids van Abramsen en Meertens⁴⁸, waarin een beschrijving wordt gegeven van de plaatsen resp. landen waar een toerist heen kan gaan. Wanneer wij van de (naar ons gevoel niet geheel onjuiste) veronderstelling uitgaan, dat aan die plaatsen en landen de meeste aandacht wordt besteed waar het reizende publiek ook het meest komt, dan krijgen wij hierdoor een indruk van de favoriete vakantiestreken. De bewuste gids op deze wijze interpreterend, komen wij tot de conclusie, dat vooral Parijs en de Noord-Italiaanse meren in de belangstelling stonden. Echter, ook Duitsland (o.a. langs de Rijn*, het Schwarzwald en de Harz) krijgt veel aandacht. Wij menen goed te doen een en ander nog eens in cijfers weer te geven (tabel 7.1.).

Aan Frankrijk en Duitsland worden in de gids veel bladzijden gewijd, evenals aan ook thans nog gerenommeerde vakantielanden als Zwitserland en Italië. Parijs (29 blz.) krijgt in de gids veel meer aandacht dan bijvoorbeeld Rome (7 blz.) of Londen (5½ blz.).

Een andere indicatie van de richting van de trek wordt verschaft door het aantal oplagen van bepaalde reisgidsen. Knebel⁴⁹ heeft een en ander voor de gids van Baedeker en die van Meyer voor 1906 nagegaan. Het blijkt dan, dat Zwitserland op de eerste plaats komt: de reisgids van Baedeker bereikte voor dit land dan de 31ste oplage, die van Meyer de 21ste. Duitsland, Oostenrijk/Hongarije, België/Nederland, Parijs en omgeving en het Noorden van Italië staan dan — gezien de oplagen van de bewuste gidsen — ook sterk in de belangstelling. Een gering aantal oplagen bereikten de reisgidsen van Rusland, Engeland, Canada, Spanje en Portugal, Noord-Amerika en

* Marnix Gijsen geeft in zijn roman „*Telemachus in het dorp*” (Meulenhoff pockets) een bijzonder amusante beschrijving van een dergelijk Rijnreize, zie blz. 134 e.v.

Tabel 7.1. Aantal bladzijden, gewijd aan verschillende vakantielanden en vakantieplaatsen volgens de gids van Abramsen en Meertens 1908 in totaal en in %.

Vakantie- landen	Vakantie- streken en plaatsen	Bladzijden		%	
		vakantie- land	vakantie- streek en plaats	totaal vakantie- land	per streek in % van land
België en Luxemburg		22		7	
Frankrijk		67		21	
waarvan	Parijs		29		44
	Normandië		13		20
	Bretagne		10		15
	Riviera di Ponente				
	Côte d'Azur				
Duitsland		73		23	
waarvan	Langs de Rijn		11		15
	Schwarzwald		9		12
	De Harz		14		19
Zwitserland		41		12	
Italië		37		11	
waarvan	Italiaanse meren		23		62
Oostenrijk-		15		5	
Hongarije		9		3	
Balkan		6½		2	
Spanje		28½		9	
Scandinavië		3½		1	
Finland		18		6	
Gr. Britannië					
		320½		100	

Konstantinopel/Klein-Azië. Deze gegevens wijzen dus in dezelfde richting als de gids van Abramsen en Meertens.

Het is niet verwonderlijk, dat Zwitserland in de 19de eeuw een geliefkoosd vakantie-oord werd voor vele toeristen. De tijd was voorbij, dat men de Alpen eer angstaanjagend dan mooi vond en meer bekoord werd door lieflijke, gecultiveerde landschappen. Mede onder invloed van de romantiek begon de waardering voor landschappen zich te wijzigen en men kreeg oog voor het majestueuze karakter van het hooggebergte. Men ging de bergen „domesticeren”, er werden verkeerswegen aangelegd, met tandradbaantjes kon men op voordien onbereikbare toppen komen, op mooie punten werden berghutten en hotels gebouwd. Sportieve lieden ontdekten de mogelijkheid van het „klettern” en minder sportieve toeristen vonden het goed toeven in de lager gelegen dalen. Gölden merkt dan ook op, dat Zwitserland reeds in de 19de eeuw door zijn natuurlijke schoonheid, door een hoog ontwikkeld verkeersnet en door zijn goede en uitgebreide hotelaccomodatie „das eigentliche Reiseland im vollen Sinne des Wortes” was⁵⁰. Weliswaar trokken — aldus Gölden — in deze tijd ook de Franse en Italiaanse Rivière-

ra alsmede de Italiaanse meren veel belangstelling, maar van een concurrentieverhouding was toen eigenlijk nog geen sprake omdat er tussen Zwitserland en deze gebieden een zekere mate van arbeidsverdeling bestond: de vreemdelingenverkeersstromen richtten zich 's winters op de Rivièra en 's zomers op Zwitserland. Na de eeuwwisseling komen geduchte concurrenten op: Oostenrijk, Duitsland, Frankrijk beginnen dan ook op grote schaal toeristen aan te trekken. Dit blijkt ook uit de oplagen van de eerder genoemde reisgidsen. De situatie wordt dan voor Zwitserland moeilijker.

Logiesaccommodatie. Het merendeel van de toeristen omstreeks 1900 overnachtte in hotels. Deze waren in alle soorten en prijzen voorhanden. Van zeer luxueus tot eenvoudig, van het buitenhotel tot het hotel in de stad, van het familiehôtel tot het grandhotel met internationale vermaardheid. En al deze categorieën van hotels ademden als het ware een verschillende sfeer. Er waren hotels, waar de eigenaar zich volledig gastheer voelde, waar de gasten aan elkaar werden voorgesteld en waar men gezamenlijk het diner aan de table d'hôte gebruikte. Daarnaast kende men evenzeer het lossere verband, waarbij de hotelier minder „gastheer” was en de toeristen minder „gast”.

Naast deze vrij dure vorm van logiesaccommodatie ontstonden ook andere vormen, die aan de minder draagkrachtige toeristen onderdak boden. Knebel⁵¹ wijst in dit verband op het meer en meer gebruikelijk worden om „Privatzimmer in ländlicher Gegend” te huren. Bernecker⁵² meent, dat deze vorm, die hij de „bürgerliche Sommerfrische” noemt, tegelijkertijd opkwam met de betaalde vakantie voor ambtenaren en dergelijke categorieën, dus omstreeks 1880.

Vóór 1914 waren overigens nog andere vormen van logiesaccommodatie aanwezig. Wij denken aan de berghutten, die in de 19de eeuw een qua aantal behoorlijke uitbreiding hadden ondergaan. Zoals eerder medegedeeld, was in 1830 op de Gamskarkogel bij Gastein de eerste toeristenhut gebouwd, in 1909 waren er reeds 530 van deze hutten in de Oostalpen⁵³. Verder valt te wijzen op de oprichting van de Oostenrijkse Vereniging van Natuurvrienden in 1895 met als direct gevolg de bouw van het eerste Oostenrijkse Natuurvriendenhuis aan het Padaster Joch in 1907, terwijl het eerste Duitse huis verrees in het Schwarzbachtal in 1912⁵⁴.

Vervoermiddelen. Vooral de aanleg van de spoorwegen hebben tot de ontwikkeling van het toerisme bijgedragen. Het is niet verwonderlijk, dat Fabius en Van Biema in 1895 menen, dat wij „alles in hoofdzaak slechts aan den stoom te danken hebben, want onze vaders die vóór vijftig jaar reisden, waren te land al niet veel sneller dan de voorvaders uit de 17de eeuw, ja wellicht niet veel beter dan de Romeinen vóór 18 eeuwen”⁵⁵. Ook Hunziker en Krapf zijn van oordeel, dat het vreemdelingenverkeer door de spoorwegen belangrijke impulsen kreeg en dat veel toeristengebieden juist door de aanleg van nieuwe spoorlijnen werden ontsloten. In Zwitserland bijvoorbeeld verplaatste het toerisme zich voor een deel naar hoger gelegen gebieden toen naar deze plaatsen in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw spoorwegen werden aangelegd⁵⁶.

Toch beginnen omstreeks deze tijd ook al andere vervoermiddelen op de markt te komen, die echter nog geenszins als concurrent van de trein of de boot beschouwd kunnen worden. In de eerste plaats valt de personenauto te noemen. In 1905 waren er circa 1000 auto's in ons land, in 1910 omstreeks 2000⁵⁷. Ook toen al schijnen autobezitters gaarne naar bepaalde vakantie-landen te zijn getrokken. Eugen Diesel die in 1905 een reis met zijn vader naar o.a. Zwitserland maakte, merkte namelijk tot zijn verwondering, dat „verblüffend viele Wagen aus Deutschland, England, Frankreich bereits die Strecke (naar Zwitserland) befuhren. Wer zu jener Zeit ein Auto besass, gehörte offenbar zu der Kategorie von Menschen, welche die Schweiz besuchten. So hatte man hier den Eindruck einer bereits vollzogene Motorisierung, die freilich noch von Wolken der Missgunst umdüstert schien. War doch damals im ganzen Kanton Graubünden jeder Verkehr mit Motorfahrzeugen verboten . . . ”⁵⁸.

Ook in Nederland stond men, vooral in het begin, wat afwijzend tegenover de auto. Het is de vraag, of hier van afgunst sprake was, zoals Diesel meent. Eerder vond men het vervoermiddel nog zeer ongewoon en gevaarlijk. In 1899 werd in Den Haag een speciale vergunning vereist voor het gebruiken van motorrijtuigen op de openbare weg en in tal van gemeenten ging men ertoe over de snelheid tot een minimum te beperken. In 1908 voerde de A.N.W.B. een actie tegen de bepaling, dat automobilisten en wielrijders met niet meer dan 10 km snelheid per uur op doorgaande wegen in de bebouwde kom mochten rijden⁵⁹.

In deze tijd begint ook de fiets als vervoermiddel enigermate in te burgen. In 1889 waren er ca. 95.000 fietsen in ons land, welk aantal in 1902 was gestegen tot rond 180.000⁶⁰. De Nederlandse hotelhouders hadden al vrij gauw in de gaten, dat de ontwikkeling van het rijwieltoerisme hun bedrijf ten goede zou kunnen komen. Reeds in 1884 boden zij aan de leden van de A.N.W.B. een verminderd tarief, op vertoon van een door deze bond uitgereikt insigne. De bond zelf was met dit systeem toch niet erg ingenomen. Men besloot in 1887 de door de bond erkende hotels met hun vaste tarieven in het A.N.W.B. handboek te publiceren⁶¹. In 1899 was het aantal bondshotels reeds gestegen tot 575, hetgeen als een aanwijzing mag worden beschouwd dat deze vorm van toerisme toen reeds enige omvang moet hebben gehad.

Verblijfsduur. De gemiddelde verblijfsduur was in de periode rond de eeuwwisseling veel langer dan nu. Kämpfen⁶² deelt mede, dat in Zwitserland de gemiddelde verblijfsduur in 1870 nog 1½ maand bedroeg, in 1907 27 dagen. Ter vergelijking moge dienen dat men in 1925 gemiddeld ca. 15 dagen in dit land verbleef, terwijl dit cijfer in 1935 was gedaald tot 5.4 dag en in 1956 nog slechts 2.5 dag bedroeg⁶³.

Na de voorgaande, meer algemene typering van het toerisme vóór de eerste wereldoorlog is het zaak thans over te gaan tot bespreking van de verschillende categorieën van toeristen c.q. vakantieangers die wij in dit tijdvak tegen komen.

7.5. De reizende elite.

Als wij in het kader van deze analyse over elite spreken, dan hebben wij hiermede de financieel welgestelde categorieën binnen de toenmalige samenleving op het oog. Wij denken dus aan degenen die over voldoende tijd en financiële middelen konden beschikken om die reisdoelen te kiezen, welke hun om welke reden dan ook aantrekkelijk voorkwamen. Het is — zoals gezegd — niet geheel juist om (althans in de periode rond de eeuwwisseling) bij deze groeperingen zonder meer over vakantiebesteding te spreken. Weliswaar hadden toen al heel wat vertegenwoordigers van de bewuste sociale lagen uit hoofde van hun beroep vakantie, maar men komt in de literatuur toch ook heel wat lieden uit de toplagen tegen die helemaal niet werkten en toch reisden. Gezien onze omschrijving van het begrip vakantie⁶⁴ lijkt ons binnen het kader van onze definitie voor deze laatste categorie het begrip „vakantie” in bepaalde opzichten minder op zijn plaats.

Het komt ons voor, dat wij — zeker in deze tijd — de reizende elite niet als een homogene groepering mogen beschouwen. Wij hebben in het voorgaande de samenleving vóór 1914 beschreven als een maatschappij in overgang. Het is dan te verwachten, dat bepaalde tot de bovenlaag behorende groeperingen toeristische vormen kiezen die als het ware thuis horen in de vroegere, meer traditionele samenleving, terwijl andere vertegenwoordigers van de toplagen een meer geavanceerd toeristisch patroon te zien geven, welk patroon min of meer aansluit bij de over de traditionele samenleving heenschuivende industrieel-urbane maatschappij. Het is waarschijnlijk, dat het hier dan gaat om categorieën die verschillende posities in de samenleving innemen en waarvoor het reizen ook een andere functie heeft. Wij menen goed te doen met het meer traditionele reispatroon te beginnen.

7.5.1. Uit de traditionele samenleving stammende vormen van reizen.

In de traditionele samenleving reist men om andere mensen te zien en gezien te worden. Pimlott⁶⁵ wijst op de sociale functie van de bronbadplaatsen in de toenmalige samenleving. Bernecker⁶⁶ maakt de opmerking, dat dergelijke badplaatsen in de 19de eeuw voornamelijk bezocht werden door de adel en door vertegenwoordigers van de zeer gegoede burgerstand. Nohl is dezelfde mening toegedaan. Hij merkt op „Schon das 18. Jahrhundert bringt z.B. in die Heiratsverträge Frankfurter Patriziertöchter das Recht auf die jährliche Badereise. Wir fahren ins Bad, wird die Lösung des guten Bürgertums, das seine jährliche Urlaubszeit nun hier verbringen muss, wenn es nicht sein vermeintliches *Ansehen* verlieren will”⁶⁷.

Ook Scheveningen is begonnen — wij schreven hierover reeds — als een kuuroord voor de toplagen van de samenleving. Vermaas⁶⁸ verhaalt uitvoerig over de combinatie van gezondheidskuur en vermaak, welke in deze badplaats aan de aristocratie van die dagen werd geboden.

Tissot wijst erop, dat o.a. de gasten aan de Côte d'Azur tot aan de eerste wereldoorlog uit de hogere kringen kwamen. Hij merkt op, dat „la proportion des rentiers et des propriétaires-rentiers variait dans les stations de la Côte d'Azur entre 82 et 96% des séjournants dans les hôtels. Le surplus était composé de gens liés par leur état à cette clientèle aristocrati-

que . . . ”⁶⁹. Het waren dus kennelijk lieden die weinig omhanden hadden en die in feite niet in het arbeidsproces waren ingeschakeld. Op deze klasse van mensen doelde Veblen, toen hij zijn „theory of the leisure class” opstelde. In de toenmalige samenleving was vrije tijd een statussymbool, vrije tijd was een middel om sociaal prestige te verwerven⁷⁰. Echter, er was meer voor nodig om aanzien te oogsten. Men diende ook via zijn uitgavenpatroon te laten zien, dat men tot de elite behoorde, of in de woorden van Veblen „conspicuous consumption of valuable goods is a means of reputability to the gentleman of leisure”. Het verblijf aan de Côte d’Azur leverde ongetwijfeld prestige op. Bovendien kon men door het tentoonspreiden van weelde trachten de mede-gasten (die men al kende of zeer spoedig leerde kennen) te imponeren. Pietri⁷¹ geeft van de sfeer van de Côte — en van Nice in het bijzonder — van rond de eeuwwisseling een uitstekende beschrijving. Het seizoen, zo zegt hij, van het vreemdelingenverkeer begon in het najaar. Iedere gast werd persoonlijk in de krant welkom geheten en hem werd een goed verblijf toegewenst. Vanaf eind oktober tot eind april waren de „hivernants” aanwezig en men stelde alles in het werk om hen te vermaken en te amuseren. Het was de tijd van de grote festiviteiten: carnaval, végioni, bataille des fleurs, concours d’élégance. De festiviteiten bereikten hun hoogtepunt op de derde zondag van januari, de dag van de „grand prix de la ville de Nice”, waar op de zonovergoten renbaan de fine fleur van de Europese aristocratie zich verzamelde om niet alleen de feestelijkheden bij te wonen, maar ook om acte de présence te geven.

Overigens waren plaatsen als Nice tevens kuuroord, waar zieken heentrokken in de hoop in het zachte klimaat beterschap te vinden voor hun kwalen. Pietri beschrijft hen als „des malades (on dit alors des valétudinaires) dont l’affection va de la simple dépression nerveuse vite guérie à la plus profonde tuberculose qui emportera les sujets parmi les fêtes et les fleurs . . . ”.

Het leven verloopt — zo vertelt Pietri verder — over het algemeen kalm en rustig. De festiviteiten vormen hierop een onderbreking. Men wandelt, men zit op terrasjes, men maakt nu en dan een tochtje per rijtuig. Zonnebaden is er niet bij en ook watersport wordt weinig bedreven. Zodra het voorjaar wordt en te warm, trekt men weg en met het vertrek van de „hivernants” sluiten de luxe winkels en gaan de luiken voor de ramen. Na april hebben de inwoners van Nice de stad weer voor zichzelf.

Het boven beschreven traditionele toeristische patroon, dat zich rond de eeuwwisseling min of meer in zijn nadagen bevond, vertoonde grote gelijkheid met dat van de 18e en 19e eeuw. Pietri merkt dan ook op „on peut sans paradoxe, affirmer que l’hôte de 1900 ou de 1910 est plus proche par sa manière de vivre de celui de 1830 que de celui de 1920, et à plus forte raison de 1956”. Ditzelfde patroon komen wij inderdaad ook tegen in de Engelse kuuroorden. Een dergelijk verblijf bevredigde ongetwijfeld de behoefte aan sociaal prestige. Men wilde zich door levensstijl, kleding, vrijetijdsbesteding, alsook door een verblijf van lange duur in een van de gerenommeerde badplaatsen exposeren als de toonaangevende elite en dit temeer omdat iets van de glans van vroeger dagen, van het maatschappelijk aanzien

dat men eerlang genoot, teloor dreigde te gaan. In de traditionele samenleving van de 18e en 19e eeuw had deze wijze van vakantiebesteding ongetwijfeld een functie: zij bevredigde een vitale behoefte van toch nog steeds dominante groeperingen en droeg daartoe bij tot een zeker evenwicht in de samenleving. Er is echter een ander patroon in wording, dat wederom voornamelijk door de bovenlagen wordt gekozen en dat wij hierna in enkele korte trekken zullen beschrijven.

7.5.2. *Het nieuwe reispatroon van de elite.*

Reeds in de periode voor de eeuwwisseling valt de opkomst van een ander vakantiepatroon te constateren, dat belangrijk afwijkt van de wijze van vakantiebesteding, die wij hiervoor hebben beschreven. De gemiddelde verblijfsduur is hierbij korter, de mobiliteit groter. De nadruk valt in sterker mate op vrijheid, op verandering, op nieuwe dingen zien en beleven. In de reisverslagen van deze soort „nieuwe” toeristen proeft men als het ware de andere functie die de vakantie gaat krijgen. In de hier behandelde periode begint het accent zwaarder op het moderne patroon te vallen, terwijl de hiervoor besproken traditionele vorm aan betekenis inboet.

Het is onbegonnen werk om te proberen alle uit deze tijd daterende reisverslagen die in deze categorie thuishoren hier te bespreken. Wij moeten dan ook volstaan met een paar exponenten van het nieuwe vakantietype te behandelen.

In de eerste plaats valt dan Rudolf Diesel⁷² te noemen, aan wiens autoreis ondernomen in 1905⁷³ wij reeds eerder aandacht hebben besteed. Rudolf Christian Karl Diesel was geboren in 1858 in Parijs, waar zijn vader een klein fabriekje had. In 1870 na de slag bij Sedan moest het Duitse gezin uit Frankrijk vertrekken en kwam in Londen terecht. De toestand was voor de familie Diesel verre van rooskleurig; eind 1870 gaat de jonge Rudolf naar familie in Augsburg, waar hij eerst de Gewerbeschule en later — dank zij een beurs en het geven van lessen — de Technische Hogeschool te München bezoekt. Hij is bijzonder begaafd en legt het examen voor werktuigbouwkundig ingenieur dan ook met de hoogste lof af. Motoren hebben zijn grote belangstelling en tussen 1893-1897 houdt hij zich bezig met de ontwikkeling van een motor, welke later de dieselmotor zal worden. Hij werkt hard en lang, heeft met allerlei tegenslag en tegenwerking te kampen, doch in 1897 is het dan zover — de motor is er. Diesel is op slag rijk en beroemd, maar heeft vooreerst van zijn succes weinig plezier. Hij is geheel overwerkt en een zenuwuitputting nabij. Daar hij gelooft niet meer te herstellen, verkoopt hij zijn rechten op zijn uitvinding en hij kan dan tot 1908 niet meer aan de verdere ontwikkeling hiervan werken.

We zien hem dan in 1905 met zijn gezin een autoreis maken, welke reis door zijn zoon Eugen wordt beschreven. De tocht gaat naar Zwitserland en Venetië. Vader Diesel rijdt zelf, maar er moet wel een chauffeur-mécanicien mee, omdat er gedurende de reis geregeld aan de wagen gesleuteld moet worden. De zoon Eugen typeert de gasten in de hotels, waar men overnacht als volgt: „Die Luxushotels füllten sich jahrein jahraus mit Menschen aus jener Schicht die sich seit der Mitte des neunzehnten Jahrhunderts zum Erfolg durchgerungen hatte und in vielen Ländern, zusammen-

wirkend und zusammenspielend ihren Einfluss auf der ganzen Erde wirksam werden liess . . . ". Uit het reisverslag blijkt wel, dat zowel Diesel als de beschreven hotelgasten merendeels mensen zijn met een zware taak, welke zij tijdens hun reis pogen te vergeten.

Een andere figuur die wij ten tonele willen voeren is George Wherry⁷⁴, een chirurg en docent aan een universiteit. Hij houdt ervan voettochten met de rugzak door Zwitserland te maken. Ook hij heeft een veel van zijn krachten eisend beroep en zijn tochten betekenen een grote ontspanning voor hem. Hij is daarbij geen uitzondering. Pimlott merkt op, dat „mountain climbing has always appealed to the professional classes, a section of the community which enjoys a high degree of social security without commensurate opportunities for intellectual excitement or physical adventure”⁷⁵. Clark zegt het nog iets pregnanter. Hij meent, dat „many of them climbed because they found in the mountains the greatest escape from, the greatest contrast to their normal, densely packed life . . . ”⁷⁶.

Deze vorm van vakantiebesteding wijst dus wel heel sterk in de richting van compensatie voor een te zware belasting in het leven van alledag. Dit is overigens in overeenstemming met onze theorie. De industrieel-urbane samenleving legt enerzijds een groter druk op de mens, maar biedt anderzijds de mogelijkheid via een vakantiereis spanningen op te heffen. Hierdoor verschuift als het ware de functie van de vakantie. Was in de traditionele samenleving de behoefte aan maatschappelijk prestige een sterke drijfkracht om naar elders te trekken, in de moderne maatschappij ligt bij het vakantiehouden het accent meer op de behoefte aan compensatie: de reis biedt mogelijkheid tot sociale en geografische verandering en verschaft tevens een stuk vrijheid. In deze samenleving wordt de vakantie dan als het ware een uitlaatklep voor elders in het sociale systeem optredende spanningen en zij kan beschouwd worden als een soort evenwichtsmechanisme, dat (mede) bijdraagt tot instandhouding van het maatschappelijk bestel.

Een ander verschijnsel dient in dit kader eveneens vermeld te worden. Men begint namelijk meer en meer uit het maatschappelijk systeem voortvloeiende verplichtingen, welke men vroeger als normaal beschouwde, als bijzonder knellend te ervaren. Niet alleen de maatschappelijke structuren veranderen, de mens verandert zelf eveneens. En ook hierdoor wordt de behoefte aan vakantie als compensatie voor echte of vermeende druk groter.

Het is begrijpelijk, dat het moderne reispatroon zich in eerste instantie bij de hogere lagen in de samenleving manifesteerde. Immers, in deze kringen kon men zich een vakantiereis veroorloven, terwijl men een dergelijke reis ook als wenselijk en passend voor de eigen klasse beschouwde. Voor de minder (en minst) draagkrachtigen lag het reizen veelal (nog) buiten de horizon. Deze lieden hadden geen geld voor een vakantiereis, doch zij voelden dit niet als een ernstig gemis. Toch valt in deze tijd, vooral bij de midden-groepen, op dit punt enige verandering te constateren: ook zij beginnen op reis te gaan. Aan deze tendentie willen wij in de hierna volgende paragraaf aandacht besteden.

7.6. Vakantieangers met een „smalle beurs”.

Wat deed men als men over weinig vrije dagen beschikte, terwijl ook het geld ontbrak om een dure vakantiereis te maken? Men kon — en dit werd ook veel gedaan — met het hele gezin bij familie gaan logeren. Het was overigens een vorm van vakantiebesteding welke bij alle sociale lagen in trek was. De vakantieangers met een smalle beurs waren hier echter veelal op aangewezen. Een door ons geënquêteerde gepensioneerde spoorbeambte die indertijd bij de spoorwegen vrij reizen had, trok in zijn vakantie met pak en zak naar zijn ouders. Hij vond dit een vanzelfsprekende zaak; hij had in die tijd noch geld noch lust om ergens anders heen te gaan.

Natuurlijk bestond ook de mogelijkheid om te gaan kamperen, doch daar voelde dit soort mensen betrekkelijk weinig voor. Men associeerde het kamperen met het soldatenleven en vond de lieden die met de tent op stap gingen curieuze figuren. Voor zichzelf nam men deze vorm van vakantiebesteding bepaald niet in overweging. Ook de groepsreis was voor de hier genoemde categorieën meestal geen reëel alternatief. Aan de toenmalige groepsreizen namen vooral jonge, voor het merendeel ongehuwde mensen deel die nog wat geld te missen hadden om de vakantie op deze speciale wijze door te brengen. Met een gezin kon men zich dit niet permitteren en de vorm was trouwens ook niet erg geschikt voor gezinnen met kinderen.

Een andere manier om vakantie te houden was het huren van kamers bij particulieren in een aantrekkelijke streek. Zoals eerder gezegd⁷⁷ betitelde Bernecker deze vorm als de „bürgerliche Sommerfrische”. Op deze wijze kon men in stilte van het buiten-zijn en de natuur genieten. Veel vertier had een dergelijk vakantiehoudend gezin niet, maar daar had men ook niet direct behoefte aan. Knebel schrijft in dit verband „Die Ferien dienten vor allem der Erholung der Familie, insbesondere der Kinder, nicht der Teilnahme an einem kostspieligen Vergnügungsbetrieb oder an gesellschaftlichen Veranstaltungen . . .”⁷⁸.

Men kon uiteraard ook in niet te dure pensions en hotels terecht. Als voorbeeld voor een dergelijke vakantiebesteding willen wij enkele van onze geënquêteerde bejaarden ten tonele voeren, o.a. een in 1892 geboren en ten tijde dat wij een vraaggesprek met hem hadden gepensioneerd directeur van een rijkskweekschool. Zijn vader die als kantoorbediende bij een particulier bedrijf werkzaam was had aan het eind van de vorige eeuw slechts één dag vakantie. Later (omstreeks 1910) werd die vakantie uitgebreid tot drie dagen. De respondent kan zich nog bijzonder goed herinneren, dat hij toen met zijn ouders naar Valkenburg ging. Een andere bejaarde, een gepensioneerd directeur van een postkantoor (die in 1901 als aspirant-commies bij de P.T.T. reeds 14 dagen vakantie had) ging in 1906 een week naar Valkenburg in pension.

Dat Valkenburg omstreeks de eeuwwisseling bepaald al enige naam had als vakantieoord blijkt wel uit een wat lyrische beschrijving van ons land in 1900⁷⁹, waarin op de schoonheden van o.a. Zuid-Limburg wordt gewezen. De schrijver geeft een beeld van de ontwikkeling van Valkenburg en merkt daarbij op: „Eerst de aanleg van de spoorwegen bracht sommige belangstellenden ertoe in dezen uithoek een kijkje te gaan nemen, en dit viel zoo mee,

dat weldra Zuid-Limburg eene belangrijke plaats begon in te nemen op 't program der zomeruitstapjes. . . . Inzonderheid is Valkenburg het algemeen aantrekkingspunt, en geen wonder. . . . De vrees voor hooge hotelrekeningen behoeft de toerist niet af te schrikken. Zelfs de bezitter van een slechts matig gevulde beurs kan in Valkenburg of in een der naburige dorpen uitnemend terecht".

Hoe goed ook Valkenburg het belang van het vreemdelingenverkeer onderkende, blijkt wel uit het feit, dat hier in 1885 de eerste vereniging voor vreemdelingenverkeer in Nederland werd opgericht⁸⁰. Bovendien zorgde men voor enige voorzieningen. „De vereeniging „Het Geuldal" heeft voor het plaatsen van banken gezorgd", zo meldt de schrijver van „Voorheen en thans" verheugd.

Hoewel het verleidelijk is om uitgebreide beschrijvingen te geven van andere vakantieoordn, waar de vakantieganger met de smalle beurs naar toe kon gaan, menen wij dat wij het voor wat dit betreft bij bovenstaande voorbeelden moeten laten. Wij komen thans tot een iets geavanceerder vorm van vakantiebesteding, namelijk de groepsreis.

7.7. *De groepsreis.*⁸¹

Wij hebben gezien, dat voor de eeuwwisseling de groepsreis al enige bekendheid genoot in Nederland. Reeds in de tweede helft van de 19de eeuw hielden Lissone en Lindeman zich hier mee bezig. Aan dergelijke reizen konden aanvankelijk echter slechts de financieel draagkrachtige groeperingen deelnemen. Hierin begint nu echter rond de eeuwwisseling verandering te komen.

In 1894 komt voor het eerst een goedkope groepsreis tot stand. Een twintigtal leden van de leeszaal van de Toynbeevereniging „Ons Huis" te Amsterdam maakte een tweedaags reisje naar een tentoonstelling in Antwerpen. De deelnemers aan de reis — voornamelijk jeugdige arbeiders — hadden er een jaar voor gespaard. De reis stond onder leiding van een bestuurslid van de vereniging. De eerste reis beviel zo goed, dat er een vaste reisclub werd gevormd. Dit voorbeeld werd door andere Toynbeeverenigingen nagevolgd. De „Ons Huis"-reisclub maakte na 1894 verschillende reizen o.a. drie dagen naar het Zevengebergte, vier dagen naar het Geuldal en Luik, vier dagen naar de Rijn en de Ahr en vier dagen naar Brussel, Dinant en Luik. De kosten voor een dergelijke reis waren ca. f 15,— per persoon en elke week moest dan ook door de leden een kwartje worden gespaard om het bedrag bij elkaar te krijgen. In 1904 splitste een deel van de „Ons Huis"-reisclub zich af, omdat deze leden langere en duurdere reizen wilden gaan ondernemen. De Toynbeereizen vormden een nevenactiviteit van het „Ons Huis"-werk en zij hadden — althans wat betreft het aantal deelnemers — slechts geringe betekenis. De Toynbeeverenigingen richtten zich namelijk op de minst draagkrachtigen en voor deze categorieën was de tijd voor reizen in feite nog niet aangebroken.

In 1906 wordt de Nederlandse Reisvereniging opgericht. Van der Flier, de initiatiefnemer, was op dit idee gebracht, doordat hij in contact kwam met de reisleader van een groepsreis naar Rome van de Toynbee Travelling

Club uit Londen. Hij meende, dat zijn geesteskind, de Nederlandse Reisvereniging een nuttige functie zou kunnen vervullen ten aanzien van het reizen van de middengroepen, die niet veel geld konden spenderen noch veel (vakantie) tijd te hunner beschikking hadden, doch die zich niet bij de Toynbeereizen konden (of wilden) aansluiten.

Het is uiteraard belangrijk na te gaan, wie in die eerste jaren lid waren van de nieuwe reisvereniging. In „Reizen en Trekken” van 1907⁸² wordt gesteld, dat reizen van 2 of 3 dagen voor vele leden een bezwaar zijn, omdat de meeste leden niet zoveel vrije dagen hebben, terwijl ook de hoge kosten voor hen een belemmering vormen. Op een ingezonden stuk, waarin de vereniging er een verwijt van wordt gemaakt, dat (zo dunkt het althans de briefschrijver) alleen ambtenaren en onderwijzers lid zijn, verweert het bestuur zich in 1907 door te vermelden, dat aan een Berlijn-reis onderwijzers, renteniers, winkeliers, enige rijksambtenaren, een oud-kapitein, een bouwkundig tekenaar doch ook verschillende werklieden hebben deelgenomen⁸³. Dat de deelnemers uit de iets meer gegoede milieu's kwamen, blijkt eveneens uit een mededeling van het bestuur in „Reizen en Trekken” van 1908⁸⁴. Daarin werd namelijk opgemerkt, dat de uitbreiding van het leden-tal de N.R.V. noopte van haar oorspronkelijk doel af te wijken. Een ander publiek dan waarvoor de N.R.V. bedoeld was (in eerste instantie was de N.R.V. immers gesticht voor de middengroepen met smalle beurs) werd aangetrokken. Deze leden waren financieel draagkrachtiger en stelden hogere eisen. Het programma moest — zo meende men — daarom niet alleen bestaan uit goedkope, korte derde-klasse uitstapjes, maar er dienden ook langere en duurdere tochten in te worden opgenomen.

In „Reizen en Trekken” van 1913⁸⁵ vinden wij gegevens over een tweetal reizen die in dat jaar door de Nederlandse Reisvereniging werden georganiseerd. De ene reis bestond uit 316 deelnemers die voor ruim f 46,— een vakantie van 6½ dag in Zwitserland doorbrachten, de andere uit 313 deelnemers die voor ruim f 60,— naar Zwitserland en Italië gingen. Aan deze deelnemers werd een enquêteformulier uitgereikt. Van de groep van 316 personen leverden 311 een ingevuld formulier in, van de groep van 313 werden 291 formulieren terug ontvangen. Bij de reis naar Zwitserland namen evenveel mannen als vrouwen deel, bij de reis naar Zwitserland en Italië overheerste naar aantal het mannelijk element. Opmerkelijk is wel, dat bij de eerste reis 60% van de deelnemers beneden de 40 jaar was, en bij reis twee 50%. Het percentage ongehuwden was in beide groepen vrij groot, 50% voor reis één en 40% voor reis twee, hetgeen gezien de leeftijdsopbouw ook wel verwacht kon worden. Aan te nemen is, dat de reizen mede als huwelijksmarkt fungeerden.

De deelnemers aan de reis naar Zwitserland hadden de vraag naar het beroep slecht ingevuld, van slechts 99 wordt het beroep opgegeven. De enquêteformulieren van de reis naar Zwitserland en Italië waren voor wat dit betreft beter bruikbaar. Het blijkt, dat van de deelnemers met beroep 30% onderwijzer, 15% kantoorbediende en ruim 10% ambtenaar was, terwijl 10% een vrij beroep uitoefende. In de opgave komen geen arbeidersberoepen voor: het waren kennelijk vooral vertegenwoordigers van de nieuwe middenstand die zich bij het reisgezelschap aansloten.

Het bestuur van de N.R.v. heeft tussen 1910 en 1914 wel geprobeerd arbeiders bij het verenigingswerk en het reizen te betrekken. Verenigingen van arbeiders (zoals vakbonden) konden collectief lid worden. Dit gaf moeilijkheden met de individuele leden, omdat naar hun mening activiteiten voor arbeiders ten onrechte uit hun contributie gefinancierd werden. Er werden enkele reizen voor arbeiders, die collectief lid waren, georganiseerd (o.a. een tochtje van twee dagen voor de afdeling Rotterdam van de Nederlandse loodgietersbond) die als „arbeidersreizen” werden uitgeschreven en waaraan dus vermoedelijk alleen arbeiders deelnamen. Op de jaarvergadering van 1914 werd echter besloten, dat alle deelnemers aan reizen persoonlijk lid moesten zijn en dat ieder dus de volle contributie moest betalen. Het instituut van „arbeidersreizen” kwam te vervallen en hiervoor in de plaats verschenen de „vakreizen”, waaraan door werkgevers en werknemers in een bepaalde branche kon worden deelgenomen. De arbeiders voelden voor een dergelijke organisatie bitter weinig en zij stichtten dan ook een eigen reisvereniging, de Nederlandsche Arbeiders-Reisvereniging (N.A.R.v.). In het eigen maandblad schrijft een van de voormannen van de N.A.R.v.: „Wij willen wat de N.R.v. wil. Alleen willen wij het gedeeltelijk anders: geen luxe reizen. En dan, de arbeiders willen onder elkaar zijn. Arbeiders bij arbeiders”⁸⁶.

De ontwikkeling van het instituut der groepsreizen overziende menen wij te kunnen stellen, dat deze vorm binnen het veld der vakantiebesteding voor bepaalde categorieën een functie vervulde. Door veranderingen in het maatschappelijk bestel kwamen nieuwe groeperingen zoals bijv. de nieuwe middenstand tot ontwikkeling die via beroep en interesse reeds kennis hadden opgedaan van een veel ruimere wereld dan waarin zij dagelijks leefden. Ook bij de toplaag der arbeiders groeide de behoefte aan sociale en geografische verandering. Toen er een mogelijkheid ging ontstaan om op reis te gaan en de „andere wereld” van dichtbij te bekijken, grepen — overigens voornamelijk kleine — categorieën deze kans met beide handen aan. Een opmerkelijk verschijnsel is daarbij wel, dat vooral jongeren op de nieuwe mogelijkheden ingingen. De ouderen waren vermoedelijk te zeer financieel of anderszins gebonden om aan deze nieuwe vorm van vakantiebesteding te kunnen deelnemen.

7.8. Het kamperen: de eerste voorzichtige schreden.

Reeds vóór de eerste wereldoorlog begon het kamperen als nieuwe vorm van vakantiebesteding op te komen. In deze vorm is een grote mate van vrijheid en mogelijkheid tot eigen initiatief geïncorporeerd. Men zou dus verwachten dat diegenen met kamperen zouden beginnen die in het dagelijks leven onder grote druk zijn komen te staan. De kampeervakantie levert dan een goed tegenwicht voor een te grote belasting in het leven van alle dag. Deze verwachting blijkt overigens niet uit te komen. Het is grotendeels de opgroeiende jeugd die in deze tijd met de tent op stap gaat.

Kort na de eeuwwisseling wordt met het kamperen een aarzelend begin gemaakt. Cool⁸⁷ merkt op, dat in de aanvang van de twintigste eeuw het aantal kampeers op de vingers van één hand te tellen was. In de „Kam-pioen” van 1905 wordt een eerste artikel opgenomen over de vreugden van

het kamp, het genot van zelfbereide maaltijden in de openlucht en het contact met de natuur dat door het kamperen wordt verkregen⁸⁸. In 1908 schrijft de eerdergenoemde Cool in het weekblad „Buiten” en in de „Kampioen” enthousiaste artikelen over „vagebonderende wielrijders”, waarmee dan fietsende kampeerders worden bedoeld⁸⁷.

Bij het zwerven en trekken, dat in deze tijd vooral jongeren aanspreekt, is de tent een uitkomst. Harmsen⁸⁹ vertelt, hoe in 1900 vier kwekelingen uit Haarlem een kampeertocht ondernamen. Deze mislukte overigens jammerlijk, omdat de tent niet alleen log en zwaar maar bovendien niet waterdicht was. Dit mocht evenwel niet hinderen, er werd nog ijveriger met lijnolie gewerkt en het volgende jaar werd een nieuwe poging gewaagd.

De associaties die het kamperen opriep lagen op een verschillend vlak. Enerzijds dacht de gemiddelde burger bij het kamperen aan het soldatenleven. Een door ons geënquêteerde gepensioneerde P.T.T. ambtenaar merkte tijdens onze enquête op, dat hij nooit gekampeerd had, „dat was toch alleen iets voor soldaten”. Ook Harmsen deelt mede, dat de onfortuinlijke kwekelingen het kamperen van de soldaten hadden afgekeken. Anderzijds bracht men het kamperen in verband met de vakantiebesteding van jonge mensen uit hogere kringen. Een in 1886 geboren besteller bij de P.T.T. vertelde, dat hij nimmer gekampeerd had. Hij was er naar zijn oordeel „veel te oud voor toen dat begon. Bovendien (zo voegde hij eraan toe) was het meer voor mensen die beter gesitueerd waren. Vroeger was dat allemaal niet zo als tegenwoordig...”. Harmsen wijst erop, dat het kamperen toentertijd grotendeels beperkt bleef tot de bemiddelde lagen van de bevolking. De padvinderij, die in 1911 werd opgericht en waarvan de leden veel kampeerden, recruteerde haar leden uit de goeude kringen. „En dit is begrijpelijk”, zo merkt bovengenoemde auteur op, „want vrije tijd, fiets en kampeeruitrusting waren destijds een privilege van de beter gesitueerden”⁹⁰.

In 1910, 1911 en 1912 zette het blad van de A.N.W.B., de „Kampioen” zijn propaganda voor het kamperen ijverig voort⁹¹. In 1912 wordt dan door een aantal H.B.S.-ers de N.T.K.C., de Nederlandse Toeristen Kampeercentrale opgericht. In de „Kampeerkampioen” van 1942⁹² staat hier een aardig verhaal over. Wij nemen hieronder een alinea van het bewuste artikel over. Hieruit valt niet alleen te constateren, dat een en ander erg informeel is begonnen, maar ook dat de jeugd met betrekking tot het kamperen een actieve rol speelde: „Op zekeren, natuurlijk goeden dag zaten we met zijn vier-tjes bijeen op Carl's kamer, twee op beide stoelen die er waren, twee op de rand van het bed. En toen — en daar — werd het besluit genomen 'n kampeerclub op te richten en wij moesten dan maar het bestuur zijn, dan was er tenminste al iets. Die kamer, dat bed, is de bakermat geweest van onze N.T.K.C. De N.T.K.C. heeft later voor haar leden terreinen gekocht resp. gehuurd, maar dat was in 1912 nog niet aan de orde”.

Men kan zich afvragen wat de (jonge) mens van die tijd tot deze vorm van vrijetijdsbesteding bracht, waarom hij — overigens voor beperkte tijd — verkoos in de natuur onder een linnen dak te leven. Hiervoor zijn ongetwijfeld tal van factoren te noemen. Ons inziens staan een tweetal factoren aan de basis van het toenmalige gebeuren. In de eerste plaats zocht hij vrijheid, een zich kunnen onttrekken aan de als rigide ervaren leefregels van al-

le dag. De verhoudingen en betrekkingen in het kamp werden als natuurlijker, spontaner en oprechter beschouwd dan die in de gewone samenleving golden. De mogelijkheid van zuivere intermenselijke relaties vindt men — zo was de mening — in het kamp. In de tweede plaats speelt in dit geheel de natuur een zeer belangrijke rol. „De eerste kampeerder was niet hij, die de eerste tent bouwde, maar hij die dit oeroude gegeven gebruikte voor een nieuw doel: om de weg terug te vinden naar de natuur”⁹³.

De natuur begon — dit blijkt al uit voorgaand citaat — in deze tijd een nieuwe betekenis te krijgen. Harmsen⁹⁴ merkt op, dat het verlangen naar de natuur een wezenlijk bestanddeel vormde van de geestelijke kentering in de jaren negentig. Hij releveert, dat in 1896 het maandblad „De levende natuur” verscheen. In 1893 begonnen de bekende boekjes van Heimans en Thijssse uit te komen. In 1905 werd de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten opgericht, in 1906 startte men met de reeks Verkade-albums en in 1910 ontstond de Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging.

Het is zonder meer duidelijk, dat de kampeerders van het eerste (en trouwens ook van het tweede) uur in sterke mate beïnvloed waren door deze veranderde kijk op de natuur. Bij hen echter, zoals trouwens ook bij de jeugdbeweging van vóór de eerste wereldoorlog en tussen de twee oorlogen, kreeg deze houding een emotioneler karakter dan bij de bovengenoemde stroming. Zij zagen de natuur als symbool van het zuivere leven, als bron van regeneratieve krachten. Men moest teruggaan „Zur Mutterlieb Natur” om weer volledig mens te worden. Wij willen hier niet uitvoerig ingaan op de diepere oorzaken van deze veranderde houding. Wij komen hier nog uitvoerig over te spreken, als wij de periode van tussen de beide wereldoorlogen behandelen⁹⁵. Het is echter wel interessant hier een aanzet te vinden tot een levenshouding, welke in het tijdvak na de eerste wereldoorlog in vrij sterke mate de nieuwe vormen van vakantiebesteding, zoals het trekken langs jeugdhoeven, het kamperen, het verblijf in natuurvriendenhuizen heeft beïnvloed.

Dat de eerste kampeerders het temidden van een ietwat afwijzend staande wereld niet zo gemakkelijk hadden, blijkt wel uit beschrijvingen die in tijdschriften e.d. verschenen. De jongelui die anno 1900 hun tent op een ideaal plekje in de Haarlemmerhout hadden opgezet en zich na een flinke nachtelijke wandeling ter ruste hadden begeven, werden ’s nachts uit de slaap gehaald door „een middernachtzending die hen in naam der zedelijkheid gelastte op te breken”⁹⁶. ’s Maandagsmorgens werden zij bij de directeur van de kweekschool (het waren kwekelingen) op het matje geroepen om een flinke schrobbering in ontvangst te nemen. Wouter Cool⁹⁷, een van de voortrekkers op het gebied van kamperen vertelt, dat de waardering van chefs maar heel gering was voor de nieuwe vorm van tijdsbesteding van hun jonge employé’s: „De hooggeplaatsten stemden meestal niet met de kampeerdenbeelden van hun ondergeschikten in. Iemand, die een tractement had, waardoor hij een verblijf in een eenvoudig hotelletje kon betalen, moest niet op zulk een primitieve manier op zijn rug gaan liggen in de hei in den voor de nachtrust bestemden tijd. Zoodanige personen pasten feitelijk niet in een ordentelijke maatschappij”.

Cool herinnert zich nog, dat de kampeerders met hun beladen rijwielen

in vele dorpen bepaald opschudding verwekten en dat zij toen ook wel eens werden nagejouwd. Nico van Suchtelen⁹⁸ maakt — het is al weer enige jaren later — omstreeks 1915 een kampeertrektocht op de fiets. Hij stuit op volmaakt onbegrip bij de eigenaar van het theeschenkerijtje, waar hij een rustpauze houdt. Wanneer Van Suchtelen, op een desbetreffende vraag meedeelt, dat hij het kamperen voor zijn plezier doet, volgt de verbaasde uitroep: „Wat jullie padvindere maar plezier noemen”. Ook een troepje belangstellende hotelgasten, dat „toevallig” lang het kampement komt gewandeld, vindt de leefwijze van de tentbewoner zeer curieus. Men blijkt wat opgelucht, wanneer uit taal en woordkeus blijkt, dat de kampeerder als „een der hunnen” is te beschouwen. Van Suchtelen betrapt er zichzelf dan op, dat hij „de gebruikelijke frases afdraait over het zwerversleven, die toch steeds meer gelijken op verkapte verontschuldigheden voor een kinderlijke gril dan op de zakelijke inlichtingen van een woudloper”.

Het is begrijpelijk, dat gezien het betrekkelijk kleine aantal personen dat kampeerde en het isolement waarin men zich min of meer door zijn nieuwe vorm van vakantiebesteding plaatste, de banden tussen de kampeerders wat vaster werden aangehaald. De toon was informeel, men begroette elkaar (ook al kende men elkaar niet) als oude vrienden op de weg en wisselde ervaringen uit. O.a. door het toenemen van het aantal kampeerders — vooral na de tweede wereldoorlog — zal dit gedragspatroon sterk veranderen en de „old-timer” zal dan nog met weemoed terugdenken aan de tijden van informele kameraadschap. In deze periode is men echter nog „voortrekker” en het besef van pionier te zijn in een deze vorm van vrijetijdsbesteding niet begrippeende samenleving draagt bij tot een saamhorigheidsbesef, dat — althans na de tweede wereldoorlog — bij kampeerders weinig meer wordt aangetroffen.

Zoals gezegd, verbaasde het ons enigermate dat wij onder de kampeerders niet de mensen aantreffen die als compensatie voor een te druk en te overbelast bestaan de vrije natuur opzochten om onder het linnen dak de zorgen van alledag te vergeten. Het was echter vooral de opgroeiende middle-class jeugd uit wier midden de eerste kampeerders werden gerecruteerd. De verklaring ligt echter wel voor de hand. In de eerste plaats voelt de jeugd zich in vergelijking met de andere leeftijdscategorieën het minst gebonden aan bestaande regels en voorschriften. Op die leeftijd is men wel bereid iets nieuws te entameren. Men is ook minder bang voor verlies van maatschappelijk prestige: de jeugd heeft immers nog weinig te verliezen. Daarenboven broeide in de samenleving van toen al enig verzet tegen de naar het gevoel van jongeren verstarde maatschappelijke vormen. Het is begrijpelijk, dat de leerlingen van de Rijkskweekscholen — die uit de arbeidersklasse en de kleine middenstand voortkwamen doch zich daaraan min of meer begonnen te onttrekken — ook in hun vakantiebesteding nieuwe wegen gingen zoeken. Echter ook andere, meer „gesettelede” categorieën zoals de H.B.S.-ers van de N.T.K.C. volgden andere paden dan de oudere generatie. Men zou voor wat dit betreft gevoelig kunnen spreken over het begin van een „contra-vakantiecultuur”.

7.9. De thuisblijver.

Tot slot willen wij nog enige aandacht besteden aan de thuisblijvers. Zij vormden namelijk de meest omvangrijke categorie binnen de bevolking. Er is een onderscheid te maken tussen degenen die thuis moesten blijven omdat zij geen vakantieverlof hadden en de lieden die wel over enige vrije dagen beschikten doch desondanks niet op reis konden of wilden gaan. In hoofdstuk VI, waarin de strijd om de vakantie wordt behandeld zijn de groeperingen die (nog) geen vakantie hadden in voldoende mate voor het voetlicht gekomen, zodat wij aan deze categorie thans voorbij willen gaan.

Ten aanzien van hen die wel vakantie hadden doch geen vakantiegangster werden valt een differentiatie aan te brengen naar leeftijd. De schoolgaande jeugd bijv. beschikte wel over vakantie. Uit een in 1911 uitgebracht rapport over vakantie-regelingen in het binnen- en buitenland, welk rapport werd opgesteld door het Centraal Bureau voor Onderwijsadviezen⁹⁹ blijkt dat de duur van de zomervakanties voor de jeugd varieerde van 14 tot 24 dagen. De Paasvakantie ontbrak in veel gevallen en de herfstvakantie was een zeldzaamheid.

Hoe werd — als de mogelijkheid ontbrak om een vakantie-reis te maken — de zomervakantie dan besteed? De meest gebruikelijke wijze van vakantiebesteding voor de arbeidersjeugd was (voor zover men in de stad woonde) het „met vriendjes door de stad zwerven”. Hans vertelt over vakantie-ervaringen in zijn jeugd „... in de vakantie, als moeder geen raad met ons wist, omdat de kamer moest worden gedaan of de gang geschrobd, gaf ze ons een appel en een dubbeltje: ga maar tremmen...”¹⁰⁰. Voor meisjes was het minder gebruikelijk om „door de stad te zwerven” in hun vakantie. Zij hadden reeds jong huishoudelijke taken te verrichten; hun marge aan vrijheid was over het algemeen minder groot dan die bij de jongens.

Soms moesten kinderen ook werken tijdens de schoolvakantie. Een geënquêteerde bejaarde vertelde, dat hij in de vakantie zilveruitjes moest schoonmaken om het gezinsinkomen aan te vullen.

Een enkele keer ging de jeugd nog wel eens een dagje naar buiten. Zo deelde een 79-jarige gepensioneerd postbesteller mede, dat hij als kind nooit uit logeren ging. Hij vervolgde dan „Echt uit, dat was met moeder naar Scheveningen. Er stond een bus op het Scheveningse Veer, d.w.z. een wagen met een paard ervoor. Dat kostte f 0,05 per persoon, maar dat kon niet altijd lijden. Daarom gingen we altijd naar Scheveningen lopen. Het was dan een heel feest, wanneer je met de bus mee terug mocht...”.

Verder waren er de schoolreisjes, die meestal — vooral voor de kinderen uit de lagere inkomensklassen — ware hoogtepunten in hun leven vormden. De bejaarden waarmede wij een gesprek voerden wisten hierover dan ook meestal nog met smaak te vertellen.

Voor de volwassenen uit arbeidersmilieu's was vakantie — zoals gezegd — veelal een onbekend begrip. Een bejaarde vertelde, dat zijn vader die bouwvakker was op maandag niet werkte, maar zoiets kon men zeker niet als vakantie aanmerken. Een ander herinnerde zich, dat mensen in zijn omgeving nu en dan toch wel eens een dagje vrij waren. Hij beschreef die vrije dag op de volgende wijze: „Zij besteedden die dag dan aan allerlei huishou-

delijke karweitjes, zoals een buurman die brievenbesteller was. Een ander had één vrije dag per jaar (die geen vakantie genoemd werd), waarop de man zich een heel jaar lang kinderlijk verheugde. Hij stond dan zo vroeg mogelijk op en ging met zijn gezin naar Artis of naar familie in Haarlem en vervolgens erg laat naar bed om de dag maar zo lang mogelijk te maken. Ik had altijd de indruk, als hij ervan vertelde, dat hij elke minuut van die dag wilde aaien of op zijn tong wilde proeven . . .”.

In de gesprekken met die bejaarden die tot de arbeidersklasse behoorden konden wij overigens weinig ressentiment beluisteren ten aanzien van het feit dat anderen — de hogere inkomensklassen — op reis konden gaan, terwijl zij — de arbeiders — meestal zelfs niet over vakantiedagen konden beschikken. Het vakantiehouden lag kennelijk nog ver buiten hun horizon. Ook Van Hessen¹⁰¹ doet in zijn onderzoek bij bejaarden dezelfde ervaring op. Zijn respondenten gaven op desbetreffende vragen antwoorden als: „vakanties kwamen niet voor, wel een paar daagjes uit . . .”, „wij dachten nooit over vakantie na, het was vanzelfsprekend dat die er niet was”, „vakanties kenden wij niet. Ik zou niet weten, wat ermee te doen. Wij misten die vrije tijd niet . . .”.

Enkele van de door ons geëquëteerde bejaarden merkten op, dat zij indertijd geen mensen kenden die op reis gingen. Dit lijkt echter onwaarschijnlijk; de opgroeiende jeugd of de jonge volwassenen zullen toch wel eens kennis gemaakt hebben met de vakantie en vakantiebesteding van de meer gegoeden.

Ten dele is de geconstateerde ongeïnteresseerdheid ten opzichte van de toeristische activiteiten van de meer gegoeden te verklaren uit de situatie, waarin de arbeidersklasse zich toentertijd bevond. Een vakantiereis was — zeker in die tijd — voor arbeiders stellig als een luxe te beschouwen. Wanneer men gebrek heeft aan de eerste levensbehoeften, dan krijgen behoeften die hier niet direct verband mee houden, uiteraard minder aandacht. In het algemeen gesproken behoorde bij de lagere inkomenscategorïën de vakantiereis nog niet tot het „behoeftepakket”. Zulks betekent, dat men het „geprivilegieerd-zijn” van de hogere lagen op het stuk van de vakantiereis als een vanzelfsprekendheid aanvaardde. Men wist wel iets af van de reizen die de welgestelden ondernamen, maar men kon zich een dergelijke reis voor zichzelf niet voorstellen. Beschrijvingen hierover werden min of meer als „Marco-Polo” verhalen beschouwd en men vond het normaal dat dergelijke avonturen niet voor de gewone man waren weggelegd. Dit is een typisch uit de standenmaatschappij stammende houding, welke pas na de eerste wereldoorlog begint te veranderen.

Een dergelijke mentaliteit — wij spraken hier reeds over¹⁰² — bestond zeer zeker niet meer ten aanzien van de lonen en de arbeidstijd. Op dit punt was er toen al sprake van een uitgesproken conflictsituatie. De arbeiders oefenden een constante druk uit op de werkgevers, teneinde tot verbetering van de primaire arbeidsvoorwaarden te komen. In de periode vóór 1914 wordt veelvuldig gestaakt, òf voor meer loon òf tegen vermindering van loon. Stakingen met als inzet het verkrijgen van vakantie komen nauwelijks voor. Toch is er — wij hebben dit in hoofdstuk VI bij de behandeling van de strijd om de vakantie gezien — al wel enige beweging ten aanzien van

toekenning van vakantieverlof te constateren. Er zijn enkele beroepscategorieën, die trouwens min of meer als pioniers zijn te beschouwen, wie het gelukt vakantiedagen te verwerven. Ten aanzien van de vakantietoekenning begint men zich dus al enigermate te refereren aan de hogere klassen. Voor wat de vakantiebesteding betreft was dit echter nog geenszins het geval. Hoewel de „kleine luyden” wel weet hadden van het reizen van de meer bevoorrechte klassen in de samenleving, vonden zij hierin toch geen aanleiding dergelijke voorrechten voor zichzelf op te eisen.

7.10. Samenvattend beeld van toerisme en vakantiebesteding in de periode vóór 1914.

Ten aanzien van het toerisme en de vakantiebesteding in de periode vanaf de eeuwwisseling tot aan de eerste wereldoorlog vallen een aantal trendlijnen te onderkennen, welke tezamen het reispatroon van die dagen vormen. Het lijkt ons goed deze lijnen hieronder afzonderlijk te schetsen:

1) Het tijdvak kan getypeerd worden als een periode van overgang van de traditionele standenmaatschappij naar de industrieel-urbane samenleving. In het reispatroon van die dagen zijn nog duidelijke restanten van het traditionele patroon te onderkennen. Plaatsen als Nice waar de toplagen van de samenleving samenkwamen ademden nog geheel de geest van de 19de eeuw. De verblijfsduur was lang, men overwinterde er als het ware. Men trof er vertegenwoordigers uit dezelfde sociale laag, die men kon trachten te imponeren. Bovendien leverde het verblijf in dergelijke oorden maatschappelijk prestige in het dagelijks milieu op.

Aan de traditionele samenleving is verder inhaerent, dat bepaalde sociale lagen voorrechten genieten, welke sociale ongelijkheid door de meerderheid van de bevolking wordt aanvaard. Ook deze „traditionele houding” komt duidelijk in het hier behandelde tijdvak naar voren. Grote groepen van de bevolking kunnen niet met vakantie gaan, maar zij beschouwen zulks als een normale situatie. De reizende elite wordt door hen niet als referentiegroep beschouwd. De reisverhalen brengen de „have-nots” niet in beweging, zij zijn tevreden met een reisje naar de familie, een dagje „Artis” of een tochtje met een „Jan Pleizier”.

2) De industrieel-urbane samenleving schuift in de 19de eeuw als het ware over de agrarisch-ambachtelijke samenleving heen en begint in de hier door ons behandelde periode al een vaste vorm te krijgen. Door industrialisering en urbanisering nemen in bepaalde sectoren van leven (o.a. in de sfeer van de arbeid als ook ten aanzien van het fysieke milieu) de spanningen toe. Door de groter complexiteit van de samenleving wordt straffer organisatie op veel terreinen noodzakelijk. Binnen het maatschappelijk bestel ontstaan echter ook mechanismen die als uitlaatklep voor een te grote druk kunnen fungeren. De vakantiereis kan als een van die evenwichtsmechanismen worden beschouwd en zij heeft ten aanzien van dit bestel dan ook een duidelijke functie.

Het reispatroon dat past in de nieuwe samenleving wordt gekenmerkt door groter vrijheid, sterker verandering, grotere mobiliteit en kortere verblijfsduur. Wij kwamen bij onze analyse — ook in deze tijd — representan-

ten van de nieuwe richting in het reizen tegen. Voor wat de reizende elite betreft voerden wij o.a. Robert Diesel en George Wherry ten tonele, die elk op andere wijze hun vakantie doorbrachten. Zij hadden beiden een werkring die vrij veel van hen eiste. Het is niet onmogelijk, dat bij de keuze van hun vakantiebesteding de behoefte aan sociaal prestige meespeelde. Veel sterker lijkt ons echter de keuze bepaald door de behoefte aan compensatie ten opzichte van een wat overbelast dagelijks bestaan alsmede door het verlangen naar nieuwe ervaring en verandering, waaraan door hun vakantiereis kon worden voldaan.

3) Een andere trend die in deze tijd valt te constateren is de democratisering van de vakantiebesteding. Was het in de vroegere traditionele samenleving slechts aan representanten van de toplagen gegeven een vakantiereis te maken, omstreeks de eeuwwisseling beginnen ook lagere sociale categorieën t.w. de midden-groepen zoals handels- en kantoorbedienden, onderwijzers, e.d. aan de vakantietrek deel te nemen. Door de nieuwkomers worden verschillende vormen gekozen. Een deel van hen neemt de elite tot voorbeeld en houdt op min of meer vergelijkbare wijze, echter aangepast aan een bescheiden beurs, vakantie. Wij noemden Valkenburg als voorbeeld van een vakantieoord, waar de vakantieangers uit de middenlaag hun vakantie doorbrachten. Ook ging men er wel toe over om kamers bij particulieren ten plattelande te huren, waar van het buitenzijn en de natuur kon worden genoten.

Daarnaast ontstond de mogelijkheid om met een groepsreis mee te gaan. Dergelijke reizen werden al voor de eeuwwisseling georganiseerd voor de welgestelde toeristen, die comfortabel en zonder veel inspanning wilden reizen. Deze wijze van vakantiebesteding kwam nu ook binnen de horizon van de middengroepen. De aantallen „groepsreizigers” waren echter nog zeer gering en het ging om een vrij specifiek publiek, ongehuwde jongeren hadden de overhand bij dit soort reizen. De arbeiders zijn in deze periode — zoals gezegd — aan het reizen nauwelijks toe, eerst na de eerste wereldoorlog dringt de democratisering van het reizen ook tot deze groeperingen door.

4) Tot slot willen wij hier nog aandacht besteden aan een verschijnsel dat juist in deze tijd opkomt, namelijk het kamperen. Het zijn vooral de jongeren, die het aandurven onder het linnen dak te overnachten. De tent was voor hen niet alleen onderdak, zij was tevens symbool van vrijheid en natuurgebondenheid. De kamperende pioniers verzetten zich door hun vakantiebesteding zowel tegen een door hen als te rigide ervaren samenleving als ook tegen de dominante burgerlijke levensstijl. Zij vonden onder de luifel een stukje vrijheid en solidariteit terug, dat zij in de samenleving node misten. Het is begrijpelijk dat een dergelijke kleine groep, die zich enigermate isoleerde van de bestaande orde, onderling tot vrij grote verbondenheid kwam. Men voelde zich voortrekker en was daar trots op.

Er ontstond — althans in de hier behandelde periode — vooralsnog geen antagonisme tussen de vakantieangers oude stijl en de kampeerders, noch tussen kampeerders en de plaatselijke bevolking. Hiervoor zijn twee oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats was het aantal kampeerders nog zeer klein, zodat zij geen bedreiging vormden voor de anders gerichte waarden

van de overgrote meerderheid. In de tweede plaats waren het vooral de jongeren uit de hogere lagen van de samenleving die gingen kamperen en men was bereid hen een zeker „extremisme” in de vakantiebesteding te vergeven. Dit alles zal na de eerste wereldoorlog grondig veranderen.

De wereldoorlog van 1914 sluit een tijdperk af. Na 1918 gaat de wereld er — ook ten aanzien van de vakantiebesteding — geheel anders uitzien. In het volgende hoofdstuk zullen wij ons met de fase tussen de beide wereldoorlogen bezig houden.

De vakantiebesteding tussen de twee wereldoorlogen

8.1. Inleiding.

Na de eerste wereldoorlog is de wereld veranderd — ook ten aanzien van het vakantieverlof en de vakantiebesteding. Zoals wij in hoofdstuk VI¹ hebben gezien, treedt er een stroomversnelling op ten aanzien van de groei van de vrije tijd. De nieuwe arbeidswet van 1919 beperkt de dagelijkse arbeidsduur tot 8 uren, de wekelijkse tot 45 en geeft een strenge regeling aangaande overwerk. In 1922 wordt de wettelijk toegestane werktijd overigens weer verlengd tot 8½ uur per dag en 48 in plaats van 45 uur per week, doch de extreem lange werktijden van vóór de eerste wereldoorlog behoren voor de meeste werknemers dan toch wel tot het verleden. Er valt ook vooruitgang te bespeuren ten aanzien van de toekenning van vakantieverlof.

De vervoersmogelijkheden nemen in deze periode eveneens toe. Blonk en Kruijt, die een onderzoek instelden naar de vrijetijdsbesteding van arbeiders, wijzen er bijv. op, dat de fiets die in feite pas in de eerste na-oorlogse jaren binnen het bereik van de massa kwam „thans (dus in de jaren dertig) ontegenzeggelijk tot haar belangrijkste verkeersmiddel is geworden”². Dit heeft ongetwijfeld invloed gehad op de trek naar buiten. Men kon zich nu immers ook tijdens de vakantie gemakkelijker en zonder grote kosten verplaatsen.

Ten aanzien van de drie noodzakelijke voorwaarden voor de vakantiebesteding buiten de woonplaats nl. tijd, vervoersmogelijkheden en financiële middelen beginnen dus in deze periode — althans voor wat de eerste twee factoren betreft — ook voor de lagere inkomenscategorieën reële mogelijkheden te ontstaan. De financiële middelen vormen dan echter nog een belangrijk knelpunt.

8.2. Formulering van vraagpunten.

Ook voor deze periode rijst weer de vraag, welk verband er bestaat tussen de typerende kenmerken van die tijd, dus de aard van de samenleving aan de ene kant en de vakantiebesteding anderzijds. In het vorige hoofdstuk hebben wij gezien, dat vele uit de vroegere agrarisch-ambachtelijke samenleving stammende wijzen van vakantiebesteding nog een ruime plaats hadden in het toerisme van vóór 1914. Wij veronderstellen, dat dergelijke vormen in het thans aan de orde zijnde tijdvak nauwelijks meer zullen voorko-

men. De wereld heeft een ander gezicht gekregen, de urbaan-industriële signatuur van de samenleving wordt steeds duidelijker merk- en voelbaar in tal van sectoren die voorheen nog een vrij traditionele sfeer ademden.

In dit tijdvak verschijnt een steeds bredere stroom van mensen die vakantieverlof krijgen op de vakantiemarkt. De categorieën met beperkte financiële middelen beginnen dan langzamerhand aan vakantie toe te komen. Het is in overeenstemming met onze verwachtingen, dat — naarmate de samenleving meer industrieel-urbane trekken gaat vertonen — ook het verschijnsel vakantie een belangrijker plaats begint in te nemen en uit dien hoofde het aantal vakantiegangers groeit. Immers, wij nemen aan dat omvang en aard van de vakantie binnen de industrieel-urbane samenleving voor een groot deel te verklaren zijn uit de functie, welke zij in dit bestel heeft. In het kader van onze sociologische analyse beschouwen wij het verschijnsel vakantie ondermeer als een evenwichtsmechanisme: stress-situaties in bepaalde sectoren van leven kunnen door middel van vakantie worden gecompenseerd. Op deze wijze wordt binnen het maatschappelijk bestel een mechanisme geschapen om de „maatschappelijke machine” verder te laten draaien. Voor de moderne mens betekent vakantie in deze optiek dus een mogelijkheid tot compensatie. Door het element van vrijheid en verandering, dat de vakantie in zich bergt, ontstaat een mogelijkheid tot opheffing van spanningen, welke in het dagelijks leven optreden.

De bewuste ontwikkeling is ook nog op een andere wijze te kenschetsen. Vooral in dit tijdvak komt namelijk een proces van institutionalisering — ook op het gebied van de vakantiebesteding — op gang. Een dergelijk proces heeft de neiging in de loop van de tijd als het ware in een versnelde beweging te geraken. Door onderlinge communicatie krijgen steeds omvangrijker delen van de bevolking weet van de mogelijkheden op dit gebied. Vooral als groepen waaraan men zich refereert vakantie krijgen resp. vakantiereizen gaan maken ontstaat bij degenen, die voordien het verlangen naar een vakantiereis nauwelijks kenden, eveneens de behoefte op reis te gaan. Men begint ook voor de eigen groepering de vakantie als een noodzaak te ervaren.

De hiervoor genoemde structureel-functionalistische en institutionele benaderingswijzen zijn uitermate geschikt voor het doorlichten van het vakantieverschijnsel in algemene zin. Meer in het bijzonder gezien zijn zij echter niet geheel toereikend om bepaalde, zeer interessante en relevante processen binnen de vakantiebesteding, welke zich juist in dit tijdvak afspelen, op adequate wijze te benaderen. Wij zullen ons voor wat deze processen betreft derhalve ten dele op conflicttheoretisch gebied moeten wagen.

De maatschappelijke processen waarop wij in de vorige alinea doelden en die mede het gezicht van deze tijd bepalen, zouden wij met de volgende trefwoorden willen typeren: emancipatie, verzuiling en segregatie. Het lijkt ons juist de bewuste processen hieronder globaal te schetsen, op grond waarvan dan enkele vraagpunten kunnen worden geformuleerd.

Emancipatiestreven. De emancipatie van de arbeidersklasse had vóór de eerste wereldoorlog op bepaalde terreinen al vorderingen gemaakt. Op het vlak van de vakantie was toen echter nog weinig bereikt. Pas in het tijdvak

tussen de beide oorlogen worden de lagere beroepscategorieën zich meer en meer bewust van hun achterstelling en krijgt hun eis tot toekenning van vakantie een steeds dwingender karakter. De loodgieters bijv. zijn zelfs bereid te staken om vakantieverlof af te dwingen³.

Wij hebben reeds eerder gezien⁴, dat de arbeidersklasse het recht op vakantie niet alleen opeiste om over vrije dagen te kunnen beschikken. Men zocht tevens maatschappelijke erkenning en onderging toekenning van vakantiedagen als een (gerechtvaardigde) verhoging van de sociale status. Een dergelijke houding werd mede gestimuleerd door de politieke idealen van maatschappelijke stromingen welke in feite de grondslagen van de samenleving wilden veranderen. Wij denken in dit verband bijv. aan de S.D.A.P. of de C.P.H. (overigens niet aan deze groeperingen alleen), die een andere maatschappijstructuur voorstonden.

In de samenleving van vóór 1914 was in veel sectoren het emancipatiestreven merkbaar, t.a.v. de toenmalige vakantiebesteding viel hier echter nog weinig van te bespeuren. Pas in het tijdvak tussen de beide wereldoorlogen dringt het nieuwe denken ook in de vakantiebesteding door. Wij kunnen verwachten, dat hierdoor nieuwe vormen tot ontwikkeling zijn gekomen, die vermoedelijk een andere geest ademen dan de uit een vroegere periode stammende vakantietypen. Het is voorts waarschijnlijk, dat zich in die tijd op grond van een verschil in „vakantiecultuur” een zekere segregatie tussen vakantiegangers van verschillende sociale en politieke herkomst heeft gemanifesteerd.

Verzuiling. Een proces dat voor een deel samenhangt met de hiervoor genoemde problematiek is dat van de verzuiling, welke in de periode tussen de beide wereldoorlogen sterk aan betekenis won. Kruijt en Goddijn spreken over verzuiling, als in een land belangrijke groeperingen vanuit een verschillende religieuze of levensbeschouwelijke inspiratie door middel van overeenkomstig gekleurde en gecontroleerde organisaties en instellingen een zelfde maatschappelijke taak ter hand nemen voor de eigen groepsleden⁵. Het ligt voor de hand dat in een situatie, waarbij groeperingen op tal van voor hen zeer wezenlijke punten tegenover elkaar komen te staan, er binnen de groeperingen tussen de leden een vrij sterke groepssamenhang en solidariteit gaat groeien. Is er sprake van een continue bedreiging, dan kan er — zo zeggen Kruijt en Goddijn — een permanente frontmentaliteit tot ontwikkeling komen. In deze sfeer zullen godsdienstige en levensbeschouwelijke instellingen en organisaties er gemakkelijk toe overgaan om niet alleen de zuiver religieuze en ideologische belangen van de leden te behartigen, maar ook — met het oog op de handhaving of versterking van de ideologische binding — de strikt profane of minstens de gemengd religieus-profane belangen⁶. Het is haast vanzelfsprekend, dat een dergelijke verzuiling ook doorwerkt in de vakantiebesteding en wij kunnen verwachten, dat er tal van organisaties op religieuze of levensbeschouwelijke grondslag gaan ontstaan die als taak zien hun geloofs- of partijgenoten de helpende hand te bieden bij de besteding van de vakantie. Ten gevolge van de verzuiling lijkt verder een zekere segregatie (mogelijkerwijs zelfs enig antagonisme) tussen de vakantiehoudende groeperingen waarschijnlijk.

Groei en segregatie. Een probleem met enigszins andere dimensies vormt de groei van het aantal vakantiegangers. Hierdoor zet een proces van massificering in, dat zowel invloed heeft op de wijze van vakantiebesteding alsook op de verhoudingen en betrekkingen tussen de vakantiegangers onderling en tussen de vakantiegangers en de ontvangende bevolking. De sociale relaties krijgen een andere kleur, de verhoudingen en betrekkingen worden zakelijker, de anonimiteit groeit. De problemen spitsen zich toe, op het moment dat vakantiegangers uit *verschillende* sociale milieu's beginnen te reizen. Het ligt voor de hand dat dan de sociale afstand tussen de vakantiehoudende groeperingen nog extra wordt vergroot.

In de periode vóór 1914 stamden de vakantiegangers grotendeels uit de bovenlagen van de bevolking. De opvattingen van de toenmalige toeristen vertoonden natuurlijk wel verschillen, maar op fundamentele punten was het onderscheid in levensstijl niet zo groot. Dit leidde tot verdraagzaamheid over en weer. Ook al werden verschillende vormen van vakantiebesteding gekozen — men denke slechts aan de kampeerdere van vóór de eerste wereldoorlog — dan werd deze verscheidenheid door de vakantiehoudende elite over het algemeen wel geaccepteerd. Het ging daarbij immers veelal om vertegenwoordigers van dezelfde sociale lagen die nieuwe vormen gingen uitproberen. Deze verdraagzaamheid zal — zo veronderstellen wij — in de periode tussen de beide wereldoorlogen op grond van het feit dat het aantal vakantiegangers aanmerkelijk groeide en er nieuwe toeristen uit andere sociale lagen op de vakantiemarkt kwamen bepaald geringer geworden zijn.

Het ligt verder voor de hand, dat het toenemend aantal toeristen van verschillende sociale herkomst ook een verandering bewerkstelligde in de houding van de autochtone bevolking, die de vakantiegangers tijdelijk moest opnemen. Komen bijv. kamperende stedelingen in grote getale hun vakantie doorbrengen op het platteland, dan zal zulks tot strubbelingen kunnen leiden, vooral als de verschillen in levensstijl tussen gast en gastheer groot zijn.

Voorts is aan te nemen dat bij toeneming van het aantal vakantiegangers een verzakelijking in de onderlinge verhoudingen en betrekkingen gaat optreden. De kampeerdere van het eerste uur begroetten elkaar bijvoorbeeld en wisselden ervaringen uit. Toen het kamperen in de mode kwam en het aantal kampeerdere zich sterk uitbreidde, werd dit persoonlijk contact vrijwel onmogelijk; bovendien nam de behoefte aan contact ook af.

De verzuiling, waarover wij hiervoor hebben gesproken, heeft ten opzichte van de verzakelijking der verhoudingen een tegengesteld effect. Verzuiling immers brengt een zekere parcellering, een verkleining der groeperingen met zich mede, terwijl ook door de gemeenschappelijke achtergrond de integratie en de solidariteit binnen de verzuilde groeperingen groot zullen zijn. Hierdoor kunnen persoonlijk gekleurde contacten weer wat meer kans krijgen.

De groei van het aantal personen dat een bepaalde vakantieform kiest, kan verder aanleiding geven tot een zekere scheiding tussen de pioniers en de nakomere. De eerste kampeerdere bijv. hadden geheel andere doelstellingen en idealen dan zij die later de kampeertereinen bevolkten. Het is waar-

schijnlijk dat hierdoor antagonistische tendenties werden bevorderd tussen de vakantiegangers van het eerste uur en de lieden die op een (veel) later moment tot de groepering gingen behoren. Aan dit aspect willen wij in de hierna volgende analyse eveneens aandacht schenken.

Ook voor deze periode is het materiaal dat ons voor onze analyse ten dienste staat beperkt. Wij moeten ons baseren op voorhanden pré-sociologische literatuur, op rapporten van verenigingen voor vreemdelingenverkeer, geschiedschrijvingen van bepaalde organisaties, van politieke partijen e.d. Onderzoek — althans op het sociologische vlak — is er in deze tijd nagenoeg niet uitgevoerd. Wel zijn er na de tweede wereldoorlog wat sociologische studies verschenen over dit tijdvak, waarvan wij dankbaar gebruik hebben kunnen maken.

Zelf hebben wij — teneinde een indruk te krijgen van de opkomst van nieuwe vormen van vakantiebesteding — een enquête gehouden bij de in 1960 bestaande kampeerbedrijven, waarbij o.a. gevraagd werd naar het jaar van oprichting. Verder hebben wij, naast de eerder genoemde enquête welke wij in 1963/'65 bij een vijftigtal bejaarden hebben gehouden, een tiental uitvoerige gesprekken gevoerd met beheerders resp. eigenaren van kampeerterreinen, welke reeds vóór de tweede wereldoorlog bestonden. Een en ander heeft tot ons inzicht in de waarden en doelstellingen van de „gastheren” alsmede in de vakantiestijl van de toenmalige gebruikers van die vakantievormen bijgedragen.

8.3. Globale typering van het tijdvak.

Het ligt voor de hand, dat wij in het kader van onze studie geen uitvoerige analyse van het tijdvak tussen de beide wereldoorlogen kunnen geven. Wij moeten ons beperken tot die aspecten van de samenleving, die ons voor ons onderwerp onmiddellijk belangrijk lijken.

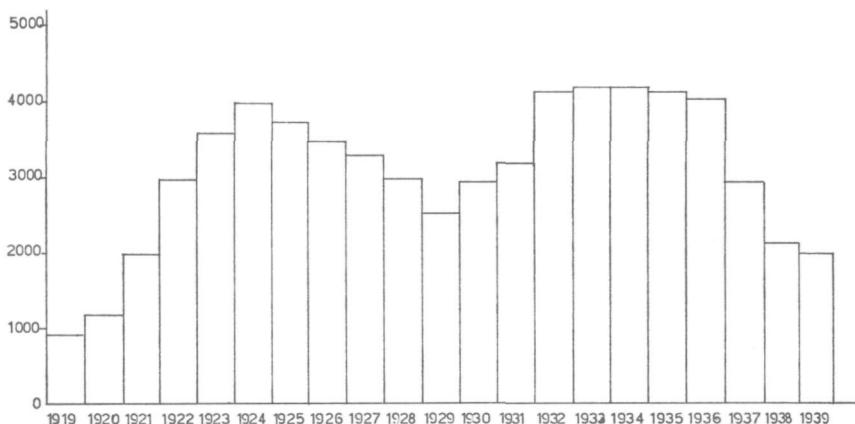
In feite kan men de periode — economisch gezien — in twee delen splitsen, namelijk de jaren twintig en de „magere jaren”⁷ tussen 1930 en 1940. In het begin van de jaren twintig ontstond er weliswaar een depressie met als dieptepunt de zomer van 1923 (in dat jaar waren er rond 120.000 werklozen⁸), maar daarna volgde een periode van herstel. Omstreeks 1925 waren de ergste naweeën van de oorlog overwonnen en ook in ons land zette een opgaande conjunctuur in met een vrij langzame maar ongestoorde groei van de economische bedrijvigheid. Hieraan kwam een abrupt einde door de crisis van 1929 en de zich daarna jaren voortslepende depressie.

Het is zonder meer duidelijk, dat de laagconjunctuur een ontwrichtende invloed op de gehele Nederlandse samenleving heeft gehad. De Jong deelt mede, dat begin 1933 de voortbrenging van de productiemiddelenindustrie vergeleken met 1929 met meer dan de helft, die van de consumptiegoederenindustrie met meer dan een kwart was gedaald, terwijl het havenverkeer met tweevijfde afnam⁹. Vooral de scheepsbouw kreeg zware klappen te verduren. Ten aanzien van de zeevarende handelsschepen was in 1933, gemeten in brt., het bouwvolume eenvierde van dat van 1929, voor de binnenvaart- en sleepschepen lag dit percentage nog veel lager¹⁰. Ook Beishuizen en Werkman maken er gewag van, dat de economische bedrijvigheid in

1933 op een bijzonder laag niveau was aangeland. „In de jaren die volgden”, zo schrijven deze auteurs, „bleef een verbetering uit. De buitenlandse handel, niet alleen sterk bemoeilijkt door de overwaardering van de gulden, maar ook door de vele belemmeringen die de meeste landen aan het handelsverkeer in de weg legden, boekte zijn laagterecord in 1935”¹¹. In dat jaar was de invoer (berekend op basis van hoeveelheidsindexcijfers) vergeleken met 1929 gedaald met 25%, de uitvoer met 30%¹².

Het ging Nederland dus erg slecht in die tijd. Een beeld hiervan kan worden geleverd door een overzicht van het aantal uitgesproken vonnissen inzake faillissementen. Ter illustratie hebben wij een diagram gemaakt inzake de faillissementen in de periode 1920 t/m 1939¹³.

Grafiek 8.1 Totaal aantal vonnissen inzake faillissementen van 1919/1939*.

* Gebaseerd op Centraal Bureau v. d. Statistiek, Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1969, 's-Gravenhage 1970, Staat W 60

In de eerste helft van de periode komen de aantallen, met uitzondering van 1924 niet boven de 4.000. In de jaren 1932 t/m 1936 daarentegen liggen de cijfers vele jaren achtereen boven dit niveau. Na 1936 treedt een daling in, hetgeen uiteraard op een zekere verbetering in de economische situatie wijst.

In de tijd van de laagconjunctuur in de jaren dertig nam ook de werkloosheid fatale vormen aan. Het cijfer liep op van 80.000 in 1929 tot 480.000 in 1936¹⁴. Het werkloosheidspercentage bedroeg in dat jaar volgens de officiële cijfers 17,4¹⁵. Volgens Beishuizen en Werkman was het aantal werklozen vermoedelijk groter dan officieel weergegeven. Volgens een in 1937 gepubliceerde schatting van particuliere zijde zouden in de winter van 1935-'36 niet minder dan 630.000 mensen zonder werk geweest zijn, hetgeen betekent dat het werkloosheidscijfer berekend op de totale beroepsbevolking zo'n 25 à 30% moet hebben bedragen¹⁶. Dit hoge werkloosheidscijfer was enerzijds een gevolg van de depressie, maar anderzijds werd deze depressie hierdoor mede in stand gehouden. Immers, bij een groot deel van de bevolking ontbrak de koopkracht, waardoor men zich zelfs het hoogst-

noodzakelijke niet kon aanschaffen. Omdat de koopkrachtige vraag voor een deel wegviel, konden veel producenten het hoofd niet meer boven water houden. Keesing zegt in dit verband heel treffend: „Krachtens een vicieuze cirkelgang groeide de werkloosheid doordat de stagnatie toenam en nam de stagnatie toe doordat de werkloosheid groter werd”¹⁶. De politiek van versobering en het dogma van de sluitende begroting welke door de toenmalige regering als opperste wijsheid werd aanvaard, heeft — zeker voor die tijd — een funeste invloed gehad.

Dat de leefomstandigheden vooral voor de werklozen weinig vreugdevol waren, wordt ons uit literatuur en onderzoek wel duidelijk. De Jong¹⁷ maakt bijv. melding van een onderzoek, dat van september 1934 tot februari 1935 gehouden is naar de levensomstandigheden van 78 Amsterdamse gezinnen van werkloze arbeiders in vergelijking met 37 gezinnen van werkende arbeiders. Was de toestand van de werkende arbeiders al niet bijzonder rooskleurig, in de gezinnen der werklozen was de situatie zeer somber. Het geld, dat als steun van overheidswege werd verstrekt, was slechts toereikend voor voedsel en onderdak en nauwelijks voor kleding. Het is te begrijpen, dat vooral in de gezinnen der werklozen voor de vakantie nagenoeg niets opzij gelegd kon worden. Tijdens enkele van de door ons gevoerde gesprekken met bejaarden hoorden wij de echo van de zorgen van die dagen nog doorklinken. Een bejaarde, die tussen de beide wereldoorlogen een kapperszaak had, merkte op: „In die tijd waren de financiële zorgen zo groot, dat er van reizen niets kon komen. Wij als kleine zakenmensen hadden het in dit opzicht slechter dan de werklozen. Zij kregen stempelverlof en wij moesten doorsappelen om niet helemaal ten onder te gaan . . .”.

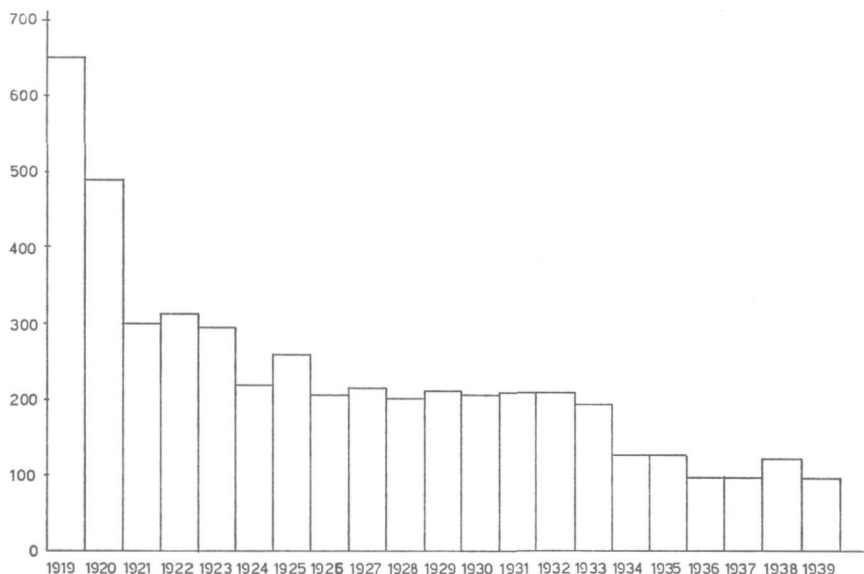
Een volgend gegeven dat de samenleving van toen kan typeren is de verhouding tussen de verschillende sociale lagen binnen het maatschappelijk bestel. Wij menen, dat — vergeleken met de voorgaande periode — de tegenstellingen zich op tal van punten toespitsten. Ovink schrijft in dit verband, dat „de crisisjaren grote verwoestingen hebben aangericht in het vertrouwen van de arbeider op de wijsheid en de barmhartigheid van werkgevers en overheid, in het algemeen van „de anderen”, die onbekommerd bijv. nog luxueuse modeshows voor honden hielden, doch de plannen van de arbeid verwierpen die in verscheidene landen werden opgesteld om honderdduizenden werklozen weer bij het arbeidsproces in te schakelen”¹⁸.

Een indicatie voor een mogelijk antagonisme kan men eveneens verkrijgen door bestudering van het aantal stakingen. De Jong en Beishuizen zijn het over frequentie en intensiteit van de arbeidsconflicten in dit tijdvak niet eens. De Jong schrijft: „Massale stakingen behoorden dan ook allerminst tot het verleden. Drie van zeer grote omvang deden zich voor, de zeeliedenstaking van 1920 en de twee grote stakingen in de Twentse textielindustrie van 1923-1924 en 1932-1933, alle drie van de zijde van de arbeiders met grote verbittering volgehouden”¹⁹. Beishuizen en Werkman, die overigens vooral aandacht besteden aan de „magere jaren”, dus de periode na 1929, menen „dat deze periode — in haar geheel beschouwd — zich kenmerkte (althans in ons land) door een betrekkelijke rust aan het sociale front”²⁰. Naar hun oordeel leven de crisisjaren ten onrechte in de herinnering voort als een tijd van sterke sociale onrust. Enkele spectaculaire sociale

conflicten zoals de grote textielstaking geven deze tijd een image van grote beroering, terwijl in feite op dit vlak niet veel plaats vond.

Bezien wij de cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek inzake de aantallen voorgekomen arbeidsgeschillen en het aantal verloren arbeidsdagen per jaar²¹, dan blijkt de periode van 1919 t/m 1924 vrij onrustig te zijn geweest, terwijl de crisisjaren inderdaad een verhoudingsgewijs gering aantal arbeidsgeschillen te zien geven. Aan de hand van voorhanden zijnde cijfers hebben wij onderstaand diagram gemaakt, hetwelk ons inziens zeer illustratief is voor de door ons geschetste ontwikkeling.

*Grafiek 8.2. Aantal voorgekomen arbeidsgeschillen in de periode 1919 t/m 1939.**

* Gebaseerd op Centraal Bureau v. d. Statistiek, Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1969, 's-Gravenhage 1970. Staat V 29

In de grafiek zijn alleen het aantal voorgekomen geschillen verwerkt. Ten aanzien van het aantal verloren arbeidsdagen (welk gegeven wij niet opnamen) valt een zelfde trend als bij de arbeidsgeschillen te constateren. Beide reeksen hebben een dalend verloop. Het is wel te begrijpen, dat het aantal arbeidsconflicten alsmede het aantal verloren arbeidsdagen per jaar gedurende de crisisjaren terugliep. In de eerste plaats was het percentage werklozen bijzonder groot. De arbeidsconflicten en het aantal verloren arbeidsdagen hadden betrekking op de werkende bevolking en deze was door de grote werkloosheid verhoudingsgewijs gering. In de tweede plaats bedacht men zich in de depressie-periode wel tweemaal aler men tot staking overging. Er stond nl. een leger van werklozen te dringen om de plaatsen te be-

zetten. Ook daarom schikte men zich meestal — morrend — in loonsverlagingen e.d.

Ondanks de betrekkelijke rust aan het arbeidsfront kwamen toch wel botsingen voor. Zo valt in dit verband te noemen het oproer in de Jordaan in juli 1934, dat mede het gevolg was van een vrij drastische verlaging van de steunnormen²². Daarnaast heeft het, zo schrijven Beishuizen en Werkman, aan sociaal protest — in de vorm van niet zelden op straatgevechten uitlopende demonstraties en betogingen — niet ontbroken. „Echter”, zo menen zij, „vaak was het meer het politieke dan het sociale element dat daarbij een rol speelde. Met name wanneer het provocerende optreden van fascistische wrevel wekte en tot knokpartijen leidde . . .”²³.

Een ander aspect van de samenleving, hetwelk in deze tijd ook in de vakantiebesteding begon door te werken is — zoals gezegd — de verzuiling. Het is een algemeen bekend feit, dat reeds lang scheidslijnen — gebaseerd op levensovertuigingen — de Nederlandse bevolking verdeeld hielden. Om deze levensbeschouwingen heen groepeerden zich echter in de loop van de tijd steeds meer organisaties.

Ten aanzien van de groei van organisaties als zodanig wijzen Kruijt en Goddijn erop, dat „organisatie als een tot het gehele volk in steeds meer lagen doordringend verschijnsel iets moderns is, iets van de laatste honderd jaar, dat eerst na de komst van het industrialisme optreedt”²⁴. De groei van het aantal organisaties behoeft op zich echter nog niet tot verzuiling te leiden. Voorwaarde voor de verzuiling — dus de vorming van blokken van op levensbeschouwing gebaseerde organisaties — was enerzijds de schaalvergroting (men raakte steeds minder op de directe territoriale gemeenschap aangewezen), anderzijds een door een zekere vrees gevoede afkeer van de andere levensovertuigingen en van de groeperingen die deze levensovertuigingen aanhingen. Hierbij gaat het niet alleen om de verschillende denominaties, maar eveneens om een op een bepaalde mens- en maatschappijbeschouwing stoelend socialisme, dat zich eveneens als een zuil ging gedragen.

Bij het complexer worden van de samenleving groeide de behoefte aan verdere organisatie. Ook het veld van de vrijetijdsbesteding en de vakantie begon langzamerhand onder het bereik van de organisatie en daardoor mede onder dat van de verzuiling te vallen.

Het is niet moeilijk om in deze tijd ten aanzien van de verzuiling voorbeelden te vinden. Een kind van socialistische huize bijv. kon eerst bij de trekvogels terecht, om later tot rode valk — beide onderdelen van de arbeidersjeugdcentrale — te worden bevorderd. Misschien had hij er zin in om daarna als rode wacht deel van de A.J.C. te blijven uitmaken. Als volwassene stemde hij natuurlijk op de S.D.A.P. en was lid van de socialistische vakbeweging, het N.V.V. Hij deed zijn inkopen bij de coöperatie en kon zich voor alle ongevallen alsmede voor overlijden verzekeren bij de Centrale Arbeiders Levensverzekering. Wilde hij sport bedrijven, dan werd hij lid van de Arbeiderssportbond en zocht hij verdere scholing, dan kon hij zich aanmelden bij de kaderscholen en het Instituut voor Arbeidersontwikkeling, waarin hij verdere kennis kon verwerven. Voor zijn vakanties kon hij bij de „Natuurvrienden” en het „N.A.R.V.” (de Nederlandse Arbeiders Reisvereni-

ging) terecht en zo bleef hij voor een groot (en voor hem belangrijk) deel van zijn leven binnen de kring van de socialistische familie.

Ten aanzien van de andere zuilen, i.c. de rooms-katholieke en de protestants-christelijke, is een dergelijke typering evenzeer mogelijk en deze wijkt in wezen niet af van die van de geschilderde socialistische zuil. Wij willen niet nalaten, de zeer rake typering van Michel van der Plas aan te halen die schrijft: „Het Katholieke milieu in de jaren 1925-1935 was een uitermate beschermd en beschermend milieu. Het bestond uit een streng katholiek gezin, een streng katholieke school en een strenge eisen stellende kerk. Het doorsnee katholieke kind ging op school bij de eerwaarde broeders of zusters. Het woonde van de eerste klas der Lagere School af dagelijks of tenminste driemaal per week de H.Mis bij en zag het misbezoek trouwens op de schoolrapporten aangegeven. Het ging naar alle bijzondere kerkoefeningen, zoals Lof en Aanbidding en kende en genoot de zelfs in zijn materiële aspecten nog gewijde ontbijt- en koffiegezelligheid van na de Zondagse Hoogmis. Het speelde niet — of bij hoge uitzondering — met niet-katholieke kinderen en kende van jongsaf de vloekpredikaties in de kerk tegen de gemengde verkering en het gemengde huwelijk. Vergat het voor tafel te bidden, dan zeiden de ouders — met duizenden andere Roomse ouders — moet je niet bidden, ben je soms protestant...²⁵. Men kon niet „gemengd” voetballen, niet „gemengd” leren dansen, niet „gemengd” schaken. Ook hier speelde het leven zich af in de eigen kring. Met de andere zuilen wilde men zo weinig mogelijk van doen hebben. In de werksituatie was men verplicht met andersdenkenden samen te werken, maar van een werkelijke „ontmoeting” was dan in feite niet of nauwelijks sprake.

Voor wat betreft het leven en streven van de protestants-christelijke zuil is door Van Kaam²⁶ een boeiende beschrijving gegeven, terwijl de auteurs Cornelissen, Harmsen en De Jong²⁷ een beeld hebben geschetst van de socialistische beweging tussen de beide wereldoorlogen, waarbij overigens minder de verzuiling dan wel het socialistische elan in die tijd aan de orde wordt gesteld.

Wij menen, dat wij op het bewuste probleem hier niet verder behoeven in te gaan. Uit onze korte typering is wel duidelijk geworden, dat verzuiling in dit tijdvak van grote betekenis is geweest en uiteraard ook een stempel op de vakantiebesteding zal hebben gedrukt.

8.4. De dominante en de contra-vakantiecultuur.

Voor de periode tussen de beide wereldoorlogen kan men zonder meer stellen, dat de vakantiereis „in opmars” was. De bovenlagen van de samenleving waren gewend op reis te gaan en bleven dit doen. Nieuwe groeperingen begonnen echter op de „vakantiemarkt” te verschijnen. Het reizen — ook door de kleine man — werd meer en meer geaccepteerd. In deze tijd begon men (mede onder invloed van pressiegroepen) de vakantie als een noodzakelijkheid te beschouwen om te herstellen van een te zware (of als te zwaar ervaren) belasting in het dagelijks leven. De vakantie dient — zo was en is nog steeds het algemeen gevoelen — om nieuwe krachten op te doen voor de eisen die het normale bestaan aan de mens stelt. Bovendien kan

men via de vakantiereis nieuwe indrukken opdoen en de onbekende wereld trachten te exploreren. Er begon toen reeds een zekere schaalvergroting op te treden: de doorsnee-man (en vrouw) werd zich bewust van het feit dat er mogelijkheden aanwezig waren om de wereld achter de horizon te ontdekken.

Ten aanzien van degenen die recht hadden op vakantie kan men een onderscheid maken tussen de thuisblijvers en de vakantiegangers. Wat het thuisblijven betreft, hier was de ongunst der tijden dikwijls debet aan. Dit was overigens niet de enige oorzaak. Daarnaast was er ook sprake van een zekere onwennigheid ten opzichte van een vakantiereis. Velen waren nooit op reis geweest en zij vonden dit voor zichzelf ook niet zo nodig. Deze instelling wordt goed weergegeven door een door ons geënquêteerde bejaarde die opmerkte: „Ons soort mensen deed dat zo niet. Wij hadden geen tijd, geen geld, maar ook geen behoefte . . .”.

Toch beginnen ook de lagere inkomenscategorieën in deze tijd op reis te gaan. Blonk en Kruijt ondernamen in 1933/'34 een onderzoek naar de besteding van de vrije tijd door de Nederlandse arbeiders, waarbij ook vragen werden gesteld ten aanzien van de vakantiebesteding. Via dit onderzoek werd materiaal verkregen over de vrije tijdsbesteding van 621 werknemers. De onderzoekers beperkten zich hierbij tot die categorieën die regelmatig arbeid verrichtten. Zij namen de crisis-werklozen noch de arbeiders met terugkerende perioden zonder arbeid (seizoenwerkloosheid) in de steekproef op. Behalve de op deze wijze verkregen gegevens, werden inlichtingen ontvangen van deskundigen in bepaalde gemeenten die van het reilen en zeilen der bevolking goed op de hoogte waren. Een opmerkelijk verschijnsel dat uit het onderzoek naar voren komt is de achterstand van inwoners uit de kleine gemeenten vergeleken met die uit de grote steden. Slechts 19% van alle ondervraagde arbeiders uit de totale steekproef had geen vakantie, in de kleine gemeenten was dit percentage 46²⁸.

Verreweg het grootste deel der vakantie werd — zo melden de onderzoekers — besteed aan uitstapjes nl. 64%, of als men er vissen en sport bij optelt zelfs 70%. Het is uit dit onderzoek niet goed op te maken, of het louter om daguitstapjes ging dan wel of men ook met vakantie wegtrok. Uit de mededelingen van de eerder genoemde informanten welke in zogenaamde sociogrammen werden samengevat krijgen wij de indruk dat — vooral in de kleine gemeenten — tijdens de vakantie bij voorkeur daguitstapjes werden gemaakt. Zo werd uit St. Jacobi-Parochie gemeld, dat „vacanties er haast niet zijn. Soms 1 of 2, een enkele keer 3 dagen per jaar. Deze tijd wordt dan besteed aan familie, kermis, kaatspartij, een dag naar zee (Ameland . . .)”. Uit Lopik-Jaarsveld kwam het bericht, dat de arbeiders een echte vakantie eigenlijk niet kenden: „Wil hij voor de een of andere gelegenheid bijv. een huwelijk, een plaatselijk feest, een zendingsdag of iets anders een vrije dag hebben, dan geeft de werkgever hem die gewoonlijk, ofschoon het meermalen voorkomt dat hij die zelf moet betalen”.

In Stadskanaal was het gewoonte in de vakantie (zo men die had) en anders op een zondag jaarlijks een autobustocht te maken. Hiervoor werd het gehele jaar gespaard.

In Krommenie hadden nagenoeg alle geënquêteerde arbeiders een vakan-

tie welke meestal 3 à 4 dagen bedroeg. De helft van de geënquêteerden (41 in totaal) had in de afgelopen drie jaar slechts dagtochtjes gemaakt, enkelen naar Artis, velen naar Bakkum en Wijk aan Zee, alsook naar Schoorl en IJmuiden. Veertien ondervraagden bleken in het bewuste tijdsbestek van drie jaar echt op vakantie te zijn gegaan, waarvan 7 bij familie, de andere helft naar hotel en pension o.a. in Valkenburg. De Amsterdamse informant wijst op het verschijnsel van het „buiten wonen”. Zo was het bijv. in veel diamantbewerkersgezinnen gewoonte om van één tot zes weken in Scheveningen, Zandvoort of in bosrijke streken te verblijven. Het gezin bleef dan in het vakantie-oord achter, de huisvader trok op maandagochtend naar zijn werk in de stad.

Via de beschrijving van het onderzoek van Blonk en Kruijt zijn wij vanzelf terecht gekomen bij de vakantiegangsters, dus bij hen die een vakantie-reis ondernamen. Ten aanzien van de toenmalige vakantietrek zouden wij een onderscheid willen maken tussen de *dominante* en de *contra-vakantiecultuur*. De eerstgenoemde vakantiecultuur omvat dan die vormen, welke toentertijd reeds lang(er) bestonden zoals het logeren in een hotel of pension, het deelnemen aan een groepsreis of het familiebezoek. De contra-vakantiecultuur heeft betrekking op enkele nieuw opkomende vormen zoals kamperen, bivakkeren en trekken. Beide categorieën van vakantievormen dragen uiteraard de kenmerken van het begrip vakantiebesteding als zodanig, zoals sociale en geografische verandering, een relatief (bijv. vergeleken met de sector van het werken) geringe structurering van de vrije tijd en een zekere mate van creativiteit²⁹. Aan de andere kant zijn er tussen beide soorten van vakantiebesteding ook verschillen te onderkennen. Deze verschillen liggen vooral op het gebied van de in de vormen geïncorporeerde waarden, terwijl ook de functie van de bewuste vormen niet identiek is. Liggt bij de dominante vakantiecultuur naast de behoefte aan nieuwe ervaring het accent vooral op „comfortabele” ontspanning, bij de contra-vakantiecultuur treden vooral waarden als soberheid, solidariteit en een haast mystieke natuurbeleving op de voorgrond. Ten aanzien van de functie van de bewuste vormen draagt de eerstgenoemde vakantiecultuur in sterke mate het stempel van een evenwichtsmechanisme ten opzichte van het leven van alledag, terwijl in de tweede tevens een stuk emancipatiestreven (bijv. van jeugd en arbeiders) is te onderkennen.

De meerderheid der vakantiegangsters richtte zich — wij schreven dit reeds — binnen het kader van de dominante vakantiecultuur op reeds lang bestaande vormen van vakantiebesteding. Men ging bij familie logeren: vooral de minder draagkrachtige categorieën van de vakantiehoudende bevolking waren veelvuldig op deze wijze van vakantiehouden aangewezen. Verder werd er veel gebruik gemaakt van hotels en pensions. Ook de groepsreis, aan de ontwikkeling waarvan wij in het hierna volgende een uitvoerige bespreking zullen wijden, komt steeds sterker in de belangstelling.

De contra-vakantiecultuur werd in vrij sterke mate gedragen door jongeren. In feite hebben twee stromingen, te weten de jeugdbeweging en de arbeidersbeweging, aan de wieg van veel van de nieuwe vormen gestaan. Wij menen goed te doen aan deze nieuwe opvattingen in een afzonderlijke paragraaf aandacht te besteden³⁰.

Wij willen niet verhelen, dat wij met onze schematische indeling naar dominante en contra-vakantiecultuur ongetwijfeld enig geweld doen aan de complexe werkelijkheid. Wij gaan als het ware schematisch, ideaal-typisch te werk en zullen daardoor minder oog hebben voor bepaalde overgangsvormen die niet geheel in het door ons gehanteerde schema passen. Zo zijn er ook toen ongetwijfeld al nieuwe vormen geweest, die slechts ten aanzien van de prijs doch nauwelijks op het gebied van waarden en normen van de meer traditionele vormen verschilden. Toch menen wij, dat de door ons gebruikte indeling een goede bijdrage kan leveren tot het inzichtelijk maken van de meest markante trekken van de toenmalige vakantiebesteding. Wij zullen daarbij voor lief moeten nemen, dat bepaalde detailleringen ons ontsnappen.

8.5. De dominante vakantiecultuur.

Het lijkt ons opportuun in eerste instantie onze aandacht te richten op die vormen die de dominante vakantiecultuur vertegenwoordigden. Wij denken hierbij vooral aan het verblijf in hotels, terwijl wij eveneens de ontwikkeling van het instituut der groepsreizen onder de loupe willen nemen. In dit kader kunnen ongetwijfeld nog andere vormen zoals verblijf in pensions, het huren van kamers bij particulieren e.d. aan de orde gesteld worden. Wij menen echter te kunnen volstaan met genoemde vormen, daar zij naar ons oordeel model staan voor de ontwikkelingen welke zich binnen de dominante vakantiecultuur hebben voltrokken.

8.5.1. Verblijf in hotels en pensions.

In de traditionele samenleving waren het voornamelijk de hotels in kuuroorden en badplaatsen die aan de reizende elite (langdurig) onderdak boden. Wij hebben gezien, dat in de periode vóór 1914 deze vorm van toerisme nog vrij veel voorkwam. Na de eerste wereldoorlog blijken er belangrijke verschuivingen te zijn opgetreden.

Het is vooral Antoine Pietri die ons een goed inzicht verschaft in de veranderingen welke in het leven van luxe-badplaatsen zoals bijv. Nice na de eerste wereldoorlog hebben plaats gevonden. De wereld was er na de oorlog anders gaan uitzien. In Nice waren de aristocraten, de „hivernants” die vóór 1914 het rijk voor zich alleen hadden verdwenen. Pietri schrijft, dat „la grande tourmente de 1914-1918, engloutissant royautés et empires, bouleversant les richesses, déplaçant les revenus, chavirant les monnaies, opérant la plus colossale transformation à la fois politique, sociale et économique, jusqu'alors connue, livra cette clientèle qui disparaît aux environs de 1920...”³¹. Hun plaatsen werden in de jaren twintig ingenomen door de nieuwe rijken, zij die van de oorlog hadden geprofiteerd. Deze nieuwe gasten wilden van de goede dingen der aarde genieten: dingen die vroeger buiten hun bereik lagen. Zij hadden geld en wilden dat besteden. Het leven werd gehaaster, men wilde zoveel mogelijk doen binnen een beperkt tijdsbestek. De verblijfsduur daalde: men begon het verblijf in weken in plaats van in maanden te tellen.

De crisis van 1929 maakte volgens Pietri aan deze stroom van kortelings

rijk geworden toeristen naar Nice een einde. In het midden van de jaren dertig verschijnt weer een andere categorie van toeristen op de vakantiemarkt. De kleine middenstand en de arbeiders namen de plaatsen in van de vroegere gasten. Zij kwamen in grote getale gedurende de zomervakantie, dus binnen een betrekkelijk korte tijdsperiode. Ook van hen was de verblijfsduur kort, zij hadden slechts een gering aantal vakantiedagen ter beschikking.

Pietri wijst er op, dat de toeristen die vlak na de eerste wereldoorlog in Nice kwamen, weliswaar betrekkelijk kort bleven vergeleken met gasten van voor de oorlog, doch dat zij de beschikking hadden over ruime geldmiddelen. Met de latere toeristen was dit laatste bepaald niet het geval: zij zaten niet ruim in hun geld, noch in hun tijd. Het is in dit licht bezien begrijpelijk, dat de grote hotels die met aanzienlijke kosten aan het eind van de vorige eeuw en het begin van deze eeuw waren gebouwd, het in deze tijd niet lang meer konden bolwerken. Zij waren bestemd voor een andere categorie bezoekers, voldeden niet meer aan de eisen van de tijd en konden de kosten van een groot personeel niet meer opbrengen. Volgens mededeling van Pietri is in Nice in de periode van 1927 tot 1957 60% van de luxe hotels verdwenen, van de eerste klasse hotels 41%, van de hotels uit de midden-categorie 22%. Slechts het aandeel van de hotels uit de laagste categorie is in deze periode met 10% toegenomen.

Uiteraard kan Nice niet volledig model staan voor de ontwikkelingen welke zich ten aanzien van de traditionele vormen van vakantiebesteding in andere gebieden hebben voorgedaan. Toch geeft het hier geschetste proces wel een goede indicatie, in welke richting de ontwikkeling is verlopen. Met de komst van de nieuwe tijd veranderde de aard van het toerisme en de accommodatie die op de vroegere behoeften was afgestemd voldeed niet meer. Ook Knebel is deze wijziging niet ontgaan. Hij merkt op, dat „die Kurpaläste bereits nach dem ersten Weltkrieg an den Rand des Konkurses gebracht wurden”³². Hun plaats werd grotendeels ingenomen door de op wat eenvoudiger leest geschoeide hotels die toch voldoende comfort boden om de verlangens van de nieuwe toeristen te kunnen bevredigen.

Voor de „Kurpaläste” daalde de belangstelling, de minder pompeuze vormen wonnen echter in deze tijd aan betekenis. Jammer genoeg zijn voor de periode tussen de beide wereldoorlogen — zeker in Nederland — geen betrouwbare gegevens bekend over de groei van de toeristische hotel- en pensionaccommodatie. Als men er de jaarverslagen van de Algemene Nederlandse Vereniging voor Vreemdelingenverkeer op naleest, dan wordt er in deze tijd steeds weer aangedrongen op een betrouwbare statistiek, waardoor vooral het bezoek van buitenlanders aan ons land zou kunnen worden vastgesteld. Deze statistiek werd echter niet opgezet. Pas aan het eind van de periode kwam men tot enige vorm van registratie.

Er bestonden in die tijd wel hotellijsten o.a. die van de firma Lasschuit, doch deze waren verre van volledig. Het enige harde cijfer, dat wij konden vinden, was het cijfer genoemd in de bedrijfstelling van 1930, waarin voor hotels 3.344 vestigingen en voor pensions 8.892 vestigingen in ons land werden opgenomen³³. Het betreft hier echter ook niet-toeristische accommodatie, zodat wij met dit cijfer niet zoveel kunnen beginnen. Ook verwerft

men hierdoor geen inzicht in de groei van deze vorm van logies-accommodatie. Wij hebben getracht een zekere indicatie te krijgen van mogelijke groei door bestudering van de A.N.W.B.-handboeken van 1921, 1931 en 1938. Voorzichtigheid is wel geboden met het trekken van conclusies. In de bewuste handboeken is nl. slechts een selectie opgenomen van de bestaande hotels en pensions (de zgn. bondshotels en -pensions). Het is heel wel mogelijk, dat hotels en pensions die reeds lang bestonden pas op een laat moment in de handboeken voorkomen, waardoor de foutieve indruk kan ontstaan, dat juist op dat moment een grote groei zou zijn opgetreden. Wij willen de bewuste cijfers dan ook onder het grootste voorbehoud geven.

In 1921 waren in het totaal 853 hotels³⁴ in het handboek vermeld met 10.373 kamers, in 1928 1.091 hotels met 15.598 kamers en in 1938 1.197 hotels met in totaal 20.642 kamers. Hoewel, zoals gezegd, de cijfers niet erg betrouwbaar zijn, menen wij hieruit toch wel de conclusie te mogen trekken, dat er een groei van het logiesapparaat in de bewuste periode is opgetreden.

Het is vanzelfsprekend, dat de hotellerie de invloed heeft ondergaan van economische en politieke gebeurtenissen, waaraan dit tijdvak zo rijk was. Voor 1922 lezen we in het jaarverslag van de A.N.V.V.³⁵, dat — wanneer Scheveningen als graadmeter wordt genomen — het bezoek van Nederlanders aan eigen land met 10% is toegenomen. Er komen echter steeds minder Duitsers in verband met de slechte economische toestand in hun land. In 1924 wordt de toestand voor wat dit betreft weer wat normaler³⁶. In het jaarverslag over 1928 meent men — overigens zonder betrouwbare cijfers dienaangaande — te mogen concluderen, dat de toeristenstroom o.a. door betere economische omstandigheden, door toeneming van de reislust en democratisering van het reizen groeit³⁷. In 1929 komt er evenwel een economische omslag, gevolgd door een jarenlange laagconjunctuur. Deze heeft uiteraard een nadelige invloed op het toerisme. In het jaarverslag over 1931 wordt melding gemaakt van de toenemende moeilijkheden door de ongunstige economische toestand³⁸. Vooral de Noordzeebadplaatsen werden hierdoor zwaar getroffen³⁹. Hieraan was overigens het feit niet vreemd, dat de Duitse vakantieganger het reizen in het buitenland zeer werd bemoeilijkt. Het propageren van besteding der vakantie in eigen land (dit om de opengevallen plaatsen van de buitenlandse toeristen te bezetten) bleek weinig succes te boeken. In het jaarverslag over 1936 klinkt dan ook de verzuchting, dat „de Nederlander zelf onmiddellijk zijn land verlaat, zoodra hij vakantie heeft om zich in het buitenland, al is het maar enkele kilometers over de grens, uit te leven”⁴⁰, en op misprijzende toon waaraan een zekere laatzinnigheid niet vreemd is, vervolgt de schrijver: „Vraagt aan de kleine burgers, aan de werklieden, die tegenwoordig hun vijf vrije dagen in het jaar in het buitenland doorbrengen, in stampvolle autobussen onder leiding daaraan gebracht, waarom zij naar het buitenland gaan, . . . dan luidt het antwoord: het is er veel vrijer en vroolijker dan bij ons”. Bij het voorgaande valt de kanttekening te plaatsen, dat het zeer onwaarschijnlijk lijkt dat Nederlandse vakantiegangers in zo grote getale naar het buitenland gingen. De vakantiebusen die de grens overschreden gaven de ontevreden hoteliers echter de indruk dat al hun potentiële klanten hun vakantie in een „vrijere

en vrolijker omgeving" gingen doorbrengen. Waren er toentertijd onderzoeken naar de vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking geweest, dan was vermoedelijk al ras gebleken dat het percentage vakantiegangers met buitenlandse bestemming verhoudingsgewijs klein was.

In 1938 zijn de spanningen in de wereld verder toegenomen en in het jaarverslag over dat jaar wordt dan ook gesignaleerd, dat de toerist ofwel in eigen land blijft of slechts die gebieden opzoekt, van waar men een spoedige en veilige terugkeer kan verwachten⁴¹. In 1939 wagen vele Nederlandse vakantiegangers zich niet meer over de grens, waardoor — zo meldt het jaarverslag over dit jaar — de resultaten in het seizoen zeer bevredigend zijn te noemen⁴². In mei 1940 breekt de oorlog uit en daarmee wordt een streep gezet onder een periode. De wereld na 1945 zal er anders uitzien dan die van tussen de beide oorlogen.

8.5.2. *De groepsreis.*

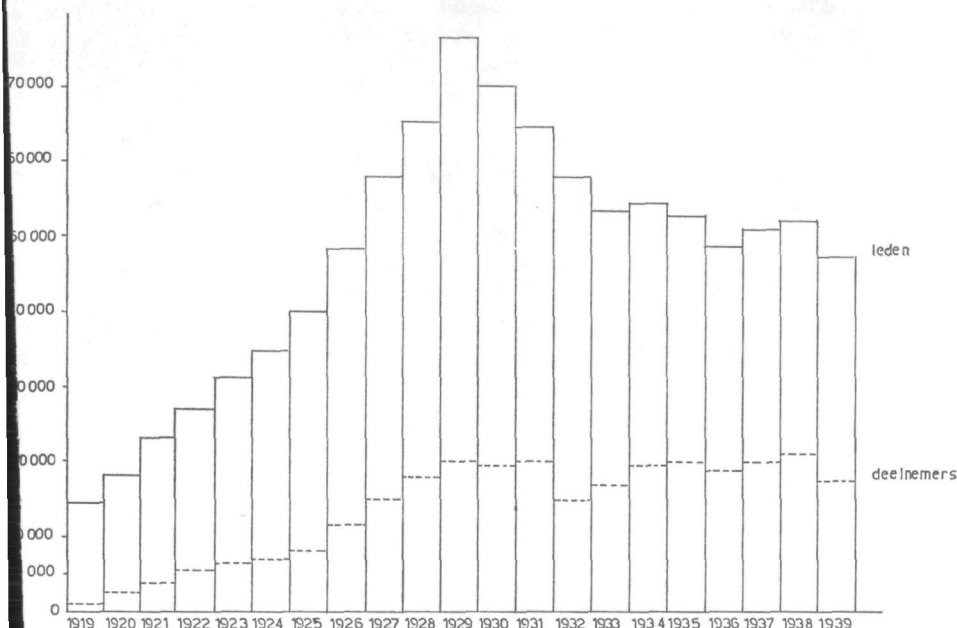
Zoals bij behandeling van de vakantiebesteding vóór de eerste wereldoorlog is gebleken, had het instituut der groepsreizen toentertijd al een zekere ontwikkeling doorgemaakt⁴³. Toch moet deze vorm van vakantiebesteding in het begin van de jaren twintig nog van betrekkelijk weinig belang zijn geweest. Bij de beroepstelling van 1920 werden de reisbureau's namelijk ingedeeld bij de detectivebureau's, de omroepers en de passage- en reclamebureau's! De totale beroepsbevolking werkzaam in deze sectoren van bedrijvigheid telde trouwens omstreeks die tijd slechts 545 mannen en 283 vrouwen. De bedrijfstelling van 1930 geeft het cijfer voor het aantal dan aanwezige reisbureau's afzonderlijk. Er blijken op dat tijdstip 57 bureau's aanwezig te zijn. Dit hoge cijfer is alleen te verklaren, als ook de autobusondernemingen, die zich tevens maar niet uitsluitend met reisbureau-activiteiten bezig hielden werden meegeteld⁴⁴. Verder moeten eveneens de reisverenigingen met eigen personeel in de cijfers zijn opgenomen.

De ontwikkeling van de groepsreisorganisaties in de periode tussen 1930 en 1940 is getalsmatig niet goed te vangen, daar na de bedrijfstelling van 1930 eerst na de tweede wereldoorlog weer sprake is van enige registratie. Toch is bijv. aan de hand van cijfers over aantallen leden en deelnemers aan reizen van o.a. de Nederlandse Reisvereniging wel na te gaan, dat de depressie in de jaren dertig een ongunstige invloed heeft gehad op het ledental en op de deelneming aan uitgeschreven groepsreizen.

Zoals de grafiek laat zien neemt het aantal leden van de Ned. Reisvereniging in de depressiejaren af. De deelneming aan de reizen wordt minder beïnvloed door de slechte economische situatie. Het verloop van de cijferreeksen inzake leden van en deelnemers aan de reizen van de Ned. Christelijke Reisvereniging geven een analoog beeld te zien. Na een sterke stijging van het ledental in de jaren twintig komt er een duidelijke teruggang na het inzetten van de depressie.

Dat er een verband bestaat tussen de ontwikkeling van het instituut der groepsreizen en het industrieel-urbane levenspatroon komt in Nederland o.a. tot uiting in een sterke concentratie in 1930 van reisbureau's in het Westen van ons land. Uit de bedrijfstelling van dat jaar blijkt⁴⁴, dat 48 van de 57 vestigingen zich in het Westen bevonden, 41 van de 48 hadden hun

Grafiek 8.3. Leden v. d. Ned. Reisvereniging en deelnemers aan groepsreizen van deze vereniging in de periode 1919-1939.

Ontleend aan de studie van H. Roelfsema over groepsreizen en groepsreisorganisaties, zie hoofdstuk VII, noot 35.

zetel in de drie grote steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Ten aanzien van het aantal in deze bureau's werkzame personen was van een nog sterkere concentratie sprake: 95% van het personeel werkte in het Westen en ca. 90% in de drie grote steden. Dit wil natuurlijk niet zeggen, dat de reisbureau's hun klanten uitsluitend uit het Westen haalden. Toch kan men een en ander wel als een indicatie beschouwen van de overwegend stedelijke signatuur van deze vorm van vakantiebesteding.

Waren in de periode vóór 1914 nog geen grote verschillen tussen de toen aanwezige reisorganisaties aanwezig, na 1920 begon een differentiatieproces op gang te komen, dat men voor een deel als uitvloeisel van de verzuiling kan beschouwen. De arbeiders richtten (zoals reeds eerder vermeld) in 1919 een eigen reisvereniging op, de Nederlandse Arbeiders Reisvereniging (N.A.R.V.). Deze vereniging ging overigens in 1929 op in het Instituut voor Arbeidersontwikkeling. In 1923 werden de Nederlandse Christelijke Reisvereniging (N.C.R.V.) en de Rooms-Katholieke Reisvereniging (later Nederlandse Reisvereniging voor Katholieken) gesticht. In 1927 werd de Pullman Club opgericht, die zich voornamelijk op de hogere categorieën in de samenleving oriënteerde.

Naast een differentiëring van de reisverenigingen naar maatschappelijke en godsdienstige signatuur ziet men ook een zekere differentiatie optreden

ten aanzien van het soort reizen. De Nederlandse Reisvereniging bijv. begint naast de gewone vakantie-reizen studiereizen, kunstreizen, vakreizen en combinaties daarvan te organiseren. Een dergelijke ontwikkeling zal bij de andere reisverenigingen ook wel hebben plaats gevonden.

In de reisdoelen i.c. de landen waar men zijn vakantie doorbracht vond in de loop van de tijd ook een zekere spreiding plaats. Toch gingen de vakantie-gangers nog niet erg ver weg. Bij de groepsreizigers/leden van de N.R.V. bijv. was het ons omringende buitenland erg in trek. In 1928 ging 30% van de toeristen naar Duitsland, België en Luxemburg; in 1936 was dit percentage zelfs gestegen tot 38, vooral door een sterke toeneming van de trek naar Duitsland. Een land als Zwitserland was voor de N.R.V.-reizigers ook een geliefd vakantieoord, 25% van de deelnemers aan groepsreizen brachten hier in 1928 en in 1936 hun vakantie door. Landen, die vooral na 1945 „in het nieuws” zijn zoals Joegoslavië, Spanje en Portugal trokken toentertijd nagenoeg geen N.R.V.-toeristen. Voor verre landen zoals Rusland en werelddelen als Afrika en Amerika was de belangstelling ook zeer gering. Uiteraard moet men hierbij wel bedenken, dat dergelijke reizen vooral toen zeer kostbaar waren en ook veel tijd vergden. Een reisorganisatie als de Pullman Club, welke haar leden vooral uit de well-to-do kringen recruteerde, organiseerde wel o.a. „dure” reizen naar Egypte en het Nabije Oosten.

Dat de politieke oriëntering bij de keuze van het reisdoel ook een rol speelde, blijkt o.a. uit de toenmalige reisprogramma's van het Arbeiders-Reisbureau. Dit bureau organiseerde bijv. in 1937 een zeventiendaagse reis naar het „Rode Noorden” (Noorwegen, Zweden, Denemarken)⁴⁵. Men wilde ook naar de wereldtentoonstelling in Parijs, mede omdat — hier citeren wij — „deze tentoonstelling een werk is van het nieuwe Frankrijk, het Frankrijk van de Republiek en het socialisme, geleid door onzen even bedachtzamen als doortastenden kameraad Léon Blum”⁴⁶. Tevergeefs zullen we echter in dit programma reizen aangekondigd vinden naar het Duitsland van Hitler, welk vakantie-land bij andere groeperingen (zie boven) echter weer minder bezwaren opriep.

Een opmerkelijk verschijnsel, dat vooral na de eerste wereldoorlog o.a.

Tabel 8.1. Deelnemers aan groepsreizen van de Nederlandse Reisvereniging naar geslacht.

Jaar	aantal	
	mannen	vrouwen
1906	24	1
1907	55	21
1908	74	58
1909	84	83
1910	135	132
1911	254	253
1912	292	392
1920	1.040	1.337
1928	6.441	10.957
1936	6.338	11.998

bij de Ned. Reisvereniging valt waar te nemen is het feit, dat het vrouwelijk element het mannelijk begint te overtreffen. Tabel 8.1. geeft hiervan een beeld.

Deze tendentie heeft zich na de tweede wereldoorlog verder voortgezet. Knebel maakt er eveneens melding van, dat „die berufstätigen und in ihrer Mehrzahl ledigen Teilnehmerinnen typisch für die Publikumsstruktur der Gesellschaftsreisen sind”⁴⁷. Het is overigens wel begrijpelijk, dat naarmate het vakantiehouden meer tot gewoonte wordt, ook ongehuwde vrouwen die dank zij een eigen redelijk gehonoreerde werkkring over voldoende financiële middelen beschikken hun vakantie elders willen doorbrengen en als zij zelf geen geschikte reispartners kunnen vinden zich bij een groepsreis aansluiten. Wij krijgen overigens de indruk, dat de „vrouwenoverschotten” vooral voorkomen bij die reisverenigingen en reisbureau's die hun klanten werven in de maatschappelijke middengroepen. Bij een reisbureau als „De vrije wereld”, aan de reizen waarvan vooral arbeiders deelnamen, was over het algemeen van een meer gelijke aantalsverhouding tussen mannen en vrouwen sprake. Vermoedelijk komen de ongehuwden uit de arbeidersklasse er vergeleken met de middengroepen wat minder gemakkelijk toe zich bij een groep te voegen waarvan zij de deelnemers niet kennen.

Knebel ziet als mogelijke verklaring voor de oververtegenwoordiging van vrouwen bij groepsreizen, dat „die weniger durch die Groszstadt als durch den Beruf und das Fehlen gesellschaftlicher Kontakte vereinzelte Frau, der Trotz aller Emanzipation eine Initiative dem anderen Geschlecht gegenüber von unserer Gesellschaft nur bedingt zugebilligt wird, in der Reisegruppe eine Möglichkeit findet aus ihrer Vereinsamung herauszukommen”⁴⁷. Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat de motivering voor het deelnemen aan een groepsreis somtijds wel deze richting uitgaat. Het doel een levenspartner te vinden behoeft (anders dan bijv. bij een huwelijksbureau) niet expliciet te worden gemaakt. Men kan zijn (of haar) uiteindelijke doeleinden verhallen en lijdt geen échec als geen geschikte partner aanwezig blijkt te zijn.

Een afdoende verklaring voor het verschijnsel wordt ons inziens door Knebel echter niet geleverd. Zou de groepsreis (misschien on- of onderbewust) door ongehuwde vrouwen als middel gekozen worden om aan de man te komen, dan is het middel niet erg toereikend. Vertegenwoordigers van het andere geslacht zijn immers zeer spaarzaam aanwezig, waardoor de kans om tegen een huwelijkspartner aan te lopen vrij gering is. Eerder lijkt de behoefte aan gezelschap en comfort in veel gevallen de doorslag te geven om met een groepsreis mee te gaan.

8.6. Nogmaals de contra-vakantiecultuur.

Wij hebben hiervoor de verdere ontwikkeling van enkele reeds langer bestaande vormen van vakantiebesteding beschreven en willen thans overgaan tot een bespreking van toentertijd nieuwe vormen, welke overwegend voortkwamen uit een andere gedachtenwereld. Het zij ons vergund enkele aspecten van deze nieuwe levensstijl te belichten.

Wij wezen er in hoofdstuk VII⁴⁸ al op, dat reeds omstreeks de eeuwwisseling een veranderende houding ten opzichte van de natuur viel te consta-

teren. De grotere belangstelling hiervoor was in eerste instantie een zaak van volwassenen. Later begonnen deze gedachten en ideeën ook te leven bij de opgroeiende jeugd. Het „naar buiten trekken” had bij de jongeren echter een andere functie dan bij de ouderen.

Voor veel (vooral) jongeren was de trek naar buiten veel meer een ontvluchten van de burgerlijke beschaving, een beschaving waarvoor men weinig waardering kon opbrengen. Naar hun gevoelen was juist de natuur het zinnebeeld van het zuivere leven en hiervan was de moderne mens te sterk afgedwaald. In de natuur kon men met gelijkgezinden een nieuwe levensstijl ontwikkelen, die — naar men hoopte — ook verruimend zou kunnen werken op de als muf ervaren samenleving.

Bij het voorgaande dient overigens te worden aangetekend, dat de houding van de Nederlandse jongeren ten opzichte van de natuur mede gevormd werd door gedachten die hierover in het Duitse taalgebied leefden. De ideeën van de Duitse „Wandervögel”, jongeren die zich min of meer van de heersende cultuur hadden afgewend en die welhaast een dweepende verering voor de natuur koesterden, vonden bij een deel van de jongeren ten onzent zeker weerklank. Daarnaast valt op de invloed te wijzen van de denkwereld van de Duitse „Sozialistische Arbeiter Jugend” (S.A.J.) op de in 1919 opgerichte socialistische Arbeiders Jeugd Centrale (A.J.C.)⁴⁹. Bij de S.A.J. werd aan de natuur eveneens een haast mystieke waarde toegekend. Dergelijke gevoelens, een dusdanige wijze van beleving vinden wij ook in de geschriften van de Nederlandse rode jeugd terug.

Na de eerste wereldoorlog krijgt de jeugdbeweging de volle wind in de zeilen en hiermede gaat ook de denkwereld van deze bewegingen een stempel drukken op de cultuur van die dagen. Uiteraard heeft niet iedereen — levend in de periode tussen de twee wereldoorlogen — de invloed van de jeugdbeweging ondergaan, maar toch heeft zonder enige twijfel de geest van de jeugdbeweging in verschillende sectoren van het maatschappelijk leven doorgewerkt. Ook in de vrijetijds- en de vakantiebesteding kan men de invloed ervan terugvinden. Een aantal van de nieuwe vormen van vakantiebesteding die in deze tijdsperiode zijn ontstaan, werden mede tot stand gebracht (en in stand gehouden) door het ijveren van leden en oud-leden van de jeugdbeweging. Zo hebben bijv. nieuwe vormen als het vakantiehouden in natuurvriendenhuizen en jeugdhoeven (welke vormen wij hierna zullen beschrijven), zeker een stukje van de cultuur van deze beweging in zich opgenomen. Het benadrukken van gezamenlijkheid en kameradenchap, het pleiten voor soberheid en het naar voren schuiven van een zeker ascetisme als levens-ideaal, dit alles behoorde bij het waardenpatroon van de jeugdbeweging. De genoemde waarden vinden wij eveneens in tal van nieuwe vormen van vrijetijds- en vakantiebesteding terug.

In deze periode groeide in kringen van de socialistische arbeidersbeweging de belangstelling voor een verantwoorde besteding van de vrije tijd. Verwey-Jonker⁵⁰ merkt op, dat binnen de S.D.A.P. (de sociaal-democratische arbeiderspartij) de eerste generatie — dus de partijleden van vóór de eerste wereldoorlog — zich bijzonder druk maakte over de leer en de programma's, doch dat de tweede generatie, die van Koos Vorrink en Banning (vooraanstaande figuren binnen de arbeidersbeweging na de eerste wereld-

oorlog) de geestelijke en culturele opvoeding van de arbeiders en de arbeidersjeugd ter hand heeft genomen. In 1925 werd door de S.D.A.P. en de moderne vakbeweging (N.V.V.) het Instituut voor Arbeidersontwikkeling opgericht. Dit was weliswaar in eerste instantie als scholingsinstituut voor partij en vakbeweging bedoeld, doch het zag zich al vrij spoedig een groter taak en ruimer gebied toebedeeld. Het instituut ging bijdragen tot de algemene culturele vorming van de socialistische arbeiders. In 1929 kwam een fusie tot stand tussen het Instituut voor Arbeidersontwikkeling en de in 1919 gestichte Nederlandse Arbeiders Reisvereniging (N.A.R.V.). De laatstgenoemde vereniging organiseerde het natuurvriendenwerk in Nederland en daarmee werd dit werk bij het Instituut voor Arbeidersontwikkeling getrokken.

In de socialistische beweging bestond — evenals in bepaalde delen van de neutrale en Roomse⁵¹ jeugdbeweging — een duidelijke afkeer van de burgerlijke samenleving en men zette zich af tegen gedragsvormen, tegen waarden en normen, welke in die samenleving opgeld deden. Zo schrijft Banning bijv. „Gevaarlijker wordt het, wanneer wij socialistische arbeiders, in onze levensgewoonten die klasse gaan na-apen, wier positie en levensbeginsel wij bestrijden . . .”⁵², en Vorrink zegt het met enigszins andere woorden: „Het is niet beslist noodzakelijk, dat in arbeiderskringen bij voortdurende de geestelijke afleggetjes van het burgerdom worden beschouwd als het eind van alle wijsheid en schoonheid. Juist omdat aan de arbeidersbeweging de gemeenschapsgedachte ten grondslag ligt, is zij geroepen op het punt van de feestcultuur eigen, nieuwe banen te gaan . . .”⁵³.

Men wilde nieuwe vormen ontwikkelen, waarbij zowel de behoefte aan kennis kon worden bevredigd alsook de nieuwe idealen op eigen wijze konden worden beleefd en beleeden. Het is te begrijpen, dat vakantiehuizen zoals de natuurvriendenhuisen, de bondsvakantieoordn, de geestverwante conferentiecentra e.d. die vanuit dit nieuwe waardensysteem werden gesticht een andere geest moesten ademen dan de meer traditionele vormen van vakantieaccommodatie. In de nieuwe vakantie- en conferentieoordn komt de nadruk sterker te liggen op saamhorigheidsgevoel en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid. Hier vinden we een soberheid, die weliswaar noodzakelijk was omdat de nieuwe vakantiegegangens maar geringe middelen tot hun beschikking hadden, maar die tevens als hoge deugd werd gewaardeerd. Harmsen⁵⁴ merkt in dit verband op, dat de behoefte aan een ascetische levenswijze op gelukkige wijze samenging met de praktische noodzaak daartoe.

De vrijetijds- en vakantiebesteding hadden binnen het kader van de socialistische beweging een bepaalde functie. Vorrink zegt dit in het hiervóór genoemde geschrift zeer duidelijk: „Feest is een samenzijn van mensen, waarbij zij hun eenheid en gebondenheid beleven, waarbij het besef van hun lotsgemeenschap wordt versterkt”⁵⁵.

Door het gezamenlijke „feest” werd de betrokkenheid bij het grotere geheel versterkt, de „in-groep” gevoelens werden geïntensiveerd, de „accu werd bijgeladen”. Men voelde zich door dit gezamenlijk bezig zijn in de natuur meer één en kon, gesterkt in zijn idealen, hierna het dagelijkse leven weer aan.

Typerend voor deze tijd zijn in dit kader ook de massale feestelijke bij-

eenkomsten, die door de leiding werden georganiseerd en die kennelijk aan een toenmalige behoefte voldeden. Voor de natuurvrienden bijv. waren de zogenaamde stertochten, waarbij men in grote getale naar een aantrekkelijk recreatiegebied trok, belangrijke evenementen, voor een groepering als de A.J.C. waren dit de Pinksterfeesten. Trouwens ook bij andere groeperingen was de behoefte aan massale demonstraties — zo mogelijk ergens buiten — groter dan thans.

Het waren vooral de hiervoor genoemde stromingen, welke mede bijdroegen tot de totstandkoming van vakantievormen als kamperen, bivakkeren en trekken. In hoofdstuk IV⁵⁶ kwamen wij — zoals men zich zal herinneren — tot een classificatie van vakantievormen. Met behulp van het daar ontwikkelde schema valt af te leiden, dat de hier besproken vakantietypen (zeker in de tijd tussen de beide oorlogen) tot de categorie gerekend kunnen worden, die gekenmerkt wordt door én sociale en geografische verandering én sterke bindingen. Dit laatste werd — zoals gezegd — mede veroorzaakt door de gemeenschappelijke waarden die de vakantiegangers tot een groep aaneensmeedden. Hierdoor waren de contacten dikwijls ook vrij persoonlijk. Door het gezamenlijk beleiden ideaal werd de groepssamenhang vergroot, hetgeen op zijn beurt de kleur der sociale relaties beïnvloedde.

Na deze wat uitvoerige bespreking van de contra-vakantiecultuur willen wij thans overgaan tot behandeling van enkele van de nieuwe vormen afzonderlijk, zoals het kamperen, het bivakkeren in kamphuisjes, het bezoek aan natuurvriendenhuizen en het trekken langs jeugdherbergen. Wij menen goed te doen te beginnen met het kamperen, een vorm die in de periode vóór de eerste wereldoorlog ontstond, doch die nu tot volle wasdom kwam.

8.6.1. Het kamperen.

Zoals wij reeds in hoofdstuk VII⁵⁷ hebben besproken, werd kort na de eeuwwisseling al gekampeerd. Individuele kampeerders zetten hun tentje op in de vrije natuur, waarbij zij dan de verbazing of het misprijzen opwekten van hun omgeving. Waren het in de aanvang enkelingen die kampeerden, later nam hun aantal geleidelijk toe.

De kampeerders van het eerste uur waren over het algemeen jongeren uit de beter gesitueerde kringen in onze samenleving. Na de eerste wereldoorlog begint echter ook de jeugd uit de lagere inkomenscategorieën aan het kamperen deel te nemen. Steeds meer — voornamelijk jongere — vakantiegangers trekken er met de tent op uit. Hiervoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats nam de vrije tijd toe: hoofdstuk VI⁵⁸ levert een duidelijk beeld op van de toeneming van het aantal werknemers dat in deze tijd vakantie kreeg. Verder stond een goed vervoermiddel ter beschikking: de fiets was ingeburgerd geraakt. Bovendien kwamen er in de jaren twintig Amerikaanse legertenten tegen redelijke prijs op de markt. Dit betekende, dat ook recreanten wier financiële middelen bescheiden genoemd moesten worden, in staat waren naar buiten te trekken. Daarenboven was er — hierover spraken wij reeds — o.a. door de jeugdbeweging een mentaliteit ontstaan die wars was van de stedelijke beschaving en die zich veel meer richtte op de natuur. Deze nieuwe wijze van natuurbeleving had

uiteraard ook een fermenterende werking op de ontwikkeling van het kamperen.

Naarmate het aantal kampeerdere groeide en zich naar sociale herkomst uitsplitste, trad er een verdere differentiatie en segregatie op binnen het kamperen zelf. Wanneer wij wat scheidslijnen willen trekken, dan is er in de eerste plaats een onderscheid te maken naar de soort groeperingen die aan het kamperen begonnen deel te nemen. In de eerste plaats valt te wijzen op de individuele „voortrekkers”, die wij overigens reeds in de periode vóór de eerste wereldoorlog zijn tegengekomen. Daarnaast werd er door groepen jongeren al of niet in georganiseerd verband gekampeerd. In deze tijd begon ook bij jonge arbeiders- en middenstandsgezinnen belangstelling voor de tent en het tenthuis te ontstaan.

Een andere onderverdeling is die naar de duur van het verblijf. Voor velen (hierbij denken wij vooral aan de opgroeiende jeugd) was de vakantie de tijdsperiode waarin men met de tent op stap ging. Anderen — en dit waren dan vooral de jonge gezinnen — wisten voor langer duur een eigen plekje te bemachtigen, waar zij hun tent — later tenthuis, kampeershuis of sta-caravan — gedurende het zomerseizoen konden plaatsen. Vrouw en kinderen bleven ook buiten de vakantie in het zomerverblijf; de vader reisde ofwel dagelijks van de tweede woning naar het werk en omgekeerd, ofwel hij kwam gedurende het weekend op bezoek. Een illustrerend voorbeeld van een dergelijk forensenkamp is het terrein in Bakkum, waar eerst de Zaankanters heentrokken, later gevolgd (en verdrongen) door de Amsterdammers. Blonk en Kruijt maken eveneens melding van deze vorm van „buiten wonen”. „De treinen die ’s Maandagsochtends van Zandvoort naar Amsterdam reden”, zo schrijven zij, „waren in de goede jaren flink bezet met diamantbewerkers die zich in het weekend bij het gezin hadden gevoegd en nu naar de fabrieken gingen...”⁵⁹. Volgens genoemde auteurs zou zulks in de crisisjaren tussen 1930 en 1940 niet meer mogelijk zijn geweest in verband met de lage lonen en de toen heersende werkloosheid. Mulder die een onderzoek naar het forensenkamperen instelde meent daarentegen, dat deze vorm van „buiten wonen” juist een sterke uitbreiding kreeg na 1929, toen tijdens de malaisejaren het goedkope en gezonde leven op het kampeerterrein voor veel werkloze arbeiders aantrekkelijk werd. In de Franse Kamp bij Hilversum verbleven diverse gezinnen van werklozen, waarvan de gezinshoofden zich dagelijks per fiets naar de stempelokalen in de hoofdstad begaven. Ook de werkloze arbeiders die op de Kruiningergors bij Oostvoorne kampeerden, fietsten ’s morgens naar de stad om te stempelen en voegden zich ’s middags weer bij hun gezin⁶⁰.

Vergelijkt men de opmerkingen van Blonk en Kruijt met die van Mulder dan is er van een zekere discrepantie sprake. De door de eerstgenoemde onderzoekers vermelde diamantbewerkers zouden juist door de laagconjunctuur niet meer aan deze vorm van vakantiebesteding hebben kunnen deelnemen. Daarentegen groeide volgens Mulder het aantal forensenkampeerdere in de crisisjaren aanmerkelijk, omdat men in het kamp goed en goedkoop kon leven. Vermoedelijk gaat het hier echter om niet geheel analoge vormen. Het lijkt waarschijnlijk, dat de diamantbewerkergezinnen in de vakantie een huis of kamers huurden, hetgeen uiteraard kosten met zich

meebracht. Daarbij ging het hoofd van het diamantbewerkersgezin per trein naar het werk en dit was een uitgave die men zich in de jaren dertig niet kon permitteren. De door Mulder genoemde werklozen gingen dan ook alen per fiets naar de stad en dit leverde nauwelijks extra kosten op.

Tot slot kan een indeling gemaakt worden die dwars door de voorgaande classificaties heensnijdt. Enerzijds kunnen dan de zogenaamde „ruige” kampeerdere worden geplaatst, de lieden van het buitenspoor. Zij hadden er behoefte aan ver van de drukke stedelijke samenleving (de „Kille”) als het ware in retraite⁶¹ te gaan in de vrije natuur. Hierbij werd weinig prijs gesteld op comfort, ja men ging zelfs prat op het gebrek aan moderne outillage. Voor rechtzinnigen in de leer was zelfs een primus een apparaat dat men bij het bereiden der maaltijden niet mocht gebruiken: alleen een houtvuur paste bij deze kampstijl. Anderzijds waren er kampeerdere — en dit was vermoedelijk wel de meerderheid — die naar buiten trokken omdat je vrij was in je doen en laten en omdat kamperen een goedkope vorm van vakantiebesteding genoemd kon worden.

Het ligt voor de hand, dat vakantiegeers die zo verschillende doeleinden nastreefden het moeilijk met elkaar konden vinden, temeer omdat — door de snelle toeneming van het aantal kampeerdere — zij elkaar voor de voeten begonnen te lopen*. In de „Kampeerkampioen”, een blad van de Kon. Nederlandse Toeristenbond A.N.W.B. vinden wij dan ook in die jaren talloze verzuchtingen over de mentaliteit van de „nieuwe” kampeerdere, die op zo ongunstige wijze afweek van de kampeerstijl van vroeger. Zo zegt Simoons in 1941: „Als je zo terugkijkt, zie je wat een geweldige kloof er ligt tusschen de twee soorten kampeerdere, de trekkers van het stille buitenspoor en de menschen van het kille massaspoor, die nog vlak bij de dagjesmenschen staan . . .”⁶².

In hetzelfde nummer vindt men de volgende typering van de moderne kampeerder: „Want de kampeerdere 1941 laatste uitgave, gestroomlijnd model, van alle gemakken voorzien, is geen zwerver meer . . . De kampeerder-van-vandaag is een mier — waar je er één vindt, vind je er eenige duizenden . . .”⁶³.

Was — zoals gezegd — vóór de eerste wereldoorlog het kamperen in het oog van buitenstaanders een wat curieuze vrijetijdsbesteding, na de oorlog — toen het kamperen veel groter omvang kreeg — begon men een en ander met meer argwaan te bekijken. De kampeerder was het niet langer geoorloofd met toestemming van de eigenaar zijn tentje op een door hem gekozen plekje te plaatsen, hij moest nu vergunning bij de desbetreffende gemeente vragen.

Omstreeks 1924 kwamen de eerste gemeentelijke kampeerverordeningen tot stand. De Kon. Ned. Toeristenbond A.N.W.B.⁶⁴ zoekt verband tussen het uitvaardigen van deze regelingen en het in deze tijd meer en meer in zwang komen van het gemengde kamperen (overigens veelal in groepsverband) of het kamperen van meisjes alleen. De goegemeente veronderstelde, dat bij

* In 1939 werd het aantal kampeerdere dat van een tent gebruik maakte geschat op 250.000. In 1947 kampeerde en bivakkeerde 1½ miljoen Nederlanders. Zie „Toerisme voor iedereen, een pleidooi voor meer ruimte”, Kon. Ned. Toeristenbond A.N.W.B., 1950, blz. 11.

dit gemengde kamperen veel dingen gebeurden die het daglicht niet konden verdragen. Alle reden dus voor de overheid om regelend op te treden. Er werden bepalingen inzake het kamperen in de Algemene Politieverordeningen ingelast, vooral omdat men in het kamperen een gevaar zag voor de goede zeden. Deze bepalingen kwamen meestal voor in het hoofdstuk, waarin ook de bestrijding van de prostitutie en dergelijke zaken aan de orde waren.

Na 1925 gingen meer en meer gemeenten ertoe over — zo merkt de schrijver van het handboek voor kampeersers „Onder de luifel” op — „paal en perk te stellen aan deze uitwassen van de vrijetijdsbesteding”. De kampeerverordeningen liepen per gemeente uiteen, maar zij hadden een ding gemeen: het kamperen was verboden behoudens goedkeuring van de burgemeester. Dit betekende, dat de kampeerder soms veertien dagen van te voren de vergunning moest aanvragen, omdat in de gemeente waar hij woonachtig was inlichtingen over hem moesten worden ingewonnen.

Er kwam een verbetering ten goede, toen in 1936 de kampkaarten werden ingevoerd, die pas door de Nederlandse Kampkaarten Centrale werden uitgereikt, nadat de politie in de woonplaats van de aanvrager haar fiat had gegeven. Daardoor had de ontvangende gemeente de zekerheid, dat men te goeder naam en faam bekend staande kampeersers tijdelijk binnen haar grenzen huisvestte. De boven beschreven ontwikkeling nam overigens niet weg, dat bij bepaalde delen van de bevolking het kamperen in een kwade reuk bleef staan en dat een aantal gemeenten in genoemde periode kampeersers slechts aarzelend op hun grondgebied toelieten. De schrijver van de eerdergenoemde publicatie „Onder de luifel” merkt naar aanleiding hiervan op, dat de achterdocht grotendeels ongegrond moet worden genoemd. Het kamperen geschiedt nu eenmaal altijd in de openbaarheid en juist in die openbaarheid ligt een niet te onderschatten preventie tegen onbehoorlijk gedrag.

Ter aanvulling moge overigens dienen, dat de opvattingen thans — behoudens uitzonderingen — belangrijk zijn gewijzigd. Nu vertegenwoordigers van alle sociale lagen hun vakantie kamperend doorbrengen, is het odium van losbandigheid grotendeels verdwenen. Het is overigens wel een opmerkelijk verschijnsel, dat deze vorm van vakantiebesteding bij meer behoudende categorieën in onze samenleving in de periode tussen de beide wereldoorlogen dergelijke associaties oproep. Dit is mogelijkterwijls mede te verklaren uit het feit, dat bepaalde groeperingen zoals de vrije jeugdbeweging en de arbeidersbeweging — die bij de genoemde behoudende categorieën „überhaupt” geen goede naam hadden — een voorkeur vertoonden voor de onderhavige wijze van vakantiebesteding. Werd het kamperen in de prille aanvang alleen maar als zonderling beoordeeld, al gauw werd de beeldvorming, daar het kamperen de negatieve lading meekreeg van een op andere gebieden heersend vooroordeel, bepaald veel ongunstiger.

Bezien wij de kaart inzake de spreiding van kampeerplaatsen in Nederland in 1938 (zie cartogram 8.1.), dan valt in de eerste plaats op, dat de kampeerterreinen vooral gevestigd waren in de gerenommeerde vakantiegebieden. Vooral de Veluwe telde (en telt nog) veel kampeerbedrijven. Daarnaast treft men ook aan de kust veel kampeerterreinen aan. Hoewel in het

Cartogram 8.1. Spreiding van kampeerplaatsen in Nederland in 1938.

CARTOGRAM 8.1

Spreiding van kampeerplaatsen
in Nederland in 1938

zuiden van ons land veel natuurschoon aanwezig is, waren de kampeerterreinen hier echter vrij dun gezaaid. Dit ligt overigens wel in de lijn der verwachtingen. Beneden de grote rivieren had men heel weinig op met kampeerdere en zulks weerspiegelde zich uiteraard ook in de mogelijkheden, die werden geboden om kampeerdere op te vangen.

Een door ons geënquêteerde voormalige eigenaar van een toentertijd in Brabant gevestigd kamphuis bevestigde de hiervoor uit cartogram 8.1. getrokken conclusies. Hij had in de jaren dertig bijzonder veel moeilijkheden gehad, niet alleen met de plaatselijke bevolking, maar ook met de bevoegde autoriteiten. Het was voorgekomen, dat de politie 's nachts huiszoeking hield om te controleren of er geen dingen gebeurden die niet door de beugel konden. Een van het geaccepteerde gedrag afwijkend gedragspatroon, dat bovendien geïntroduceerd werd door mensen van buiten de gemeenschap, werd in feite niet geduld.

8.6.2. Bivakkeren in kamphuisjes.

Deze wijze van vakantie-houden is min of meer uit het kamperen voortgekomen. De huisjes hadden aanvankelijk een zeer beperkt comfort, doch zij zijn na de tweede wereldoorlog veelal uitgegroeid tot riante vakantie woningen. Men kan, zoals eerder gezegd, een onderscheid maken tussen huisjes voor semi-permanent verblijf, die o.a. te vinden zijn in de forensenkampen en die men gevoegelijk als tweede woningen kan betitelen en de echte vakantieoptrekkies.

Een van de eerste bedrijfsmatig gestichte kampeercentra in Nederland is het kampeercentrum „Saxenheim” in Vierhouten. Hier was toentertijd ook reeds een beperkte mogelijkheid om huisjes te huren. Het bedrijf werd in 1925 gesticht door J. Menger, die door zijn neefjes betrokken was bij de padvinderij. Hij maakte zelf enkele padvinderekampen mee en kwam tot de ontdekking, dat familieleden van de padvindere die ook gingen kamperen zich erg moesten behelpen. Hij wilde hen iets meer comfort verschaffen en huurde een terrein op de Veluwe, waar geriefelijker kon worden gekampeerd. Ook waren hier een drietal huisjes beschikbaar. Verder werden er kamertjes boven de cantine verhuurd.

Het initiatief van Menger vond navolging. Langzaam maar zeker ontstonden meer van dergelijke centra. In 1960 werd onzerzijds een enquête onder de bij de Algemene Nederlandse Vereniging voor Vreemdelingenverkeer geregistreerde bungalowbedrijven gehouden. Wij informeerden bij deze bedrijven naar het jaar van vestiging.

Uit het cartogram komt duidelijk naar voren, dat het aantal van dergelijke centra vóór 1930 nog zeer beperkt was. De groei zette pas in de jaren dertig goed in, terwijl het grootste aantal bedrijven na 1945 werd gesticht.

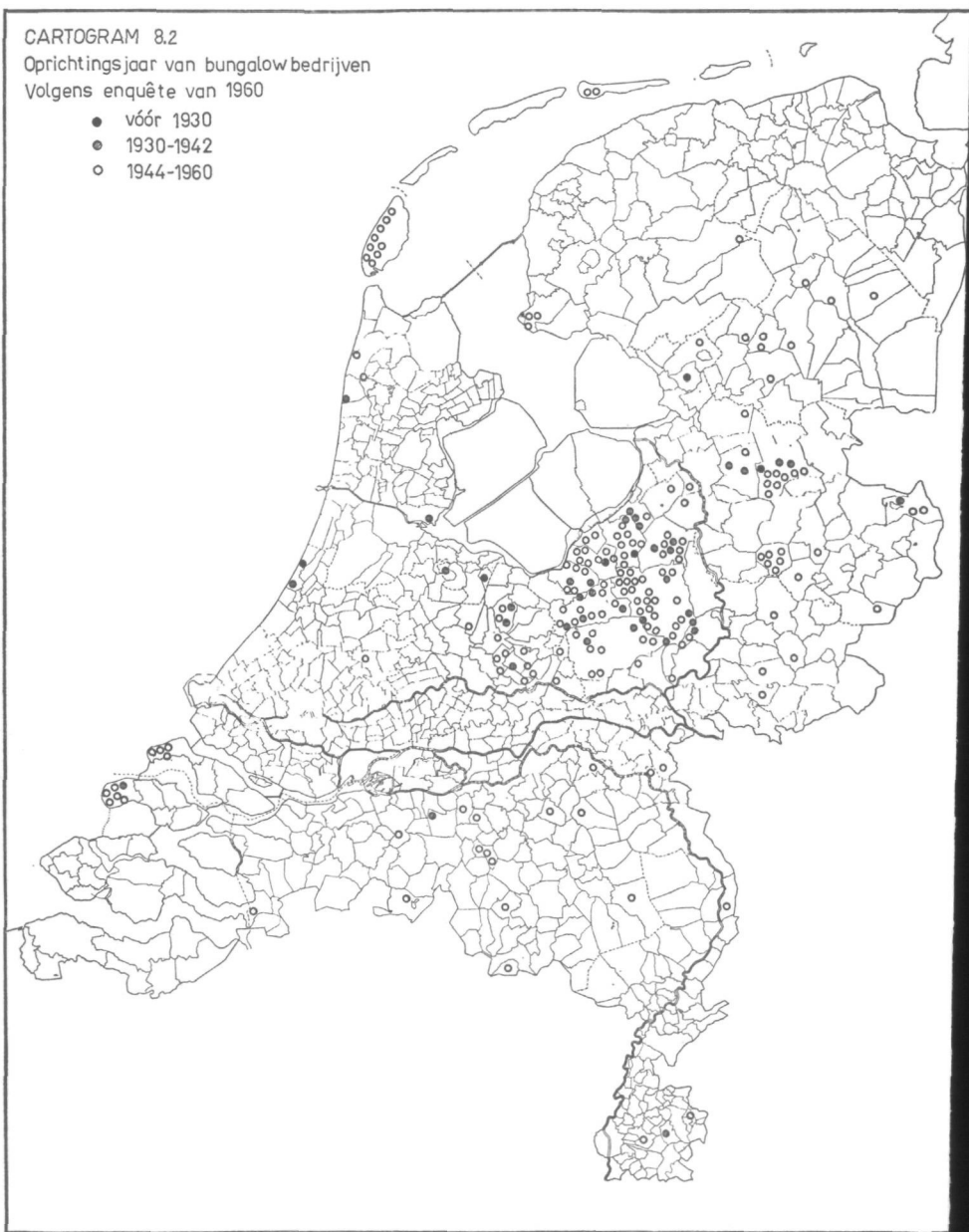
Bij de kaart willen wij overigens de kanttekening maken, dat van de 282 aangeschreven bedrijven 62 geen antwoord gaven, terwijl 8 weliswaar terugschreven doch het jaar van oprichting niet vermeldde. Voorts moet men bedenken, dat bepaalde vroeger gestichte bedrijven mogelijkerwijs in de loop der jaren zijn verdwenen, zodat wij ze in onze registratie van 1960 niet meer aantreffen. Met enig voorbehoud kunnen wij echter toch wel uit het bewuste cartogram afleiden, dat deze vorm van vakantiebesteding eerst in

CARTOGRAM 8.2

Oprichtingsjaar van bungalowbedrijven

Volgens enquête van 1960

- vóór 1930
- 1930-1942
- 1944-1960

de tweede helft van de periode tussen de beide wereldoorlogen tot groter ontwikkeling kwam.

Bij de beschrijving van de diverse vormen van vakantiebesteding in hoofdstuk V⁶⁵ hebben wij opgemerkt, dat kampeerders en bewoners van kampeerhuisjes (behalve met de eigen groep) onderling meestal weinig contact hebben. Wij maakten hierbij het voorbehoud, dat er hechter sociale relaties tussen de kampgenoten kunnen ontstaan, wanneer de leiding bepaalde collectieve activiteiten organiseert. Wij menen, dat er in de hier behandelde periode toch meer samenhang tussen de vakantiegangers in dergelijke kampeercentra bestond dan heden ten dage het geval is. Zoals reeds vermeld hebben wij gesprekken gevoerd met een tiental leiders van kampeercentra, welke centra reeds vóór de tweede wereldoorlog functioneerden. Uit hun verhalen moeten wij wel de conclusie trekken, dat de mentaliteit van de bezoekers in de loop van de tijd is veranderd. Natuurlijk is het mogelijk, dat deze „oude garde” het verleden idealiseert, doch anderzijds zijn zij bij het kampeerbedrijf van vroeger en nu zo nauw betrokken, dat zij ongetwijfeld tot een goede vergelijking in staat zijn.

De herinneringen aan „vroeger” liggen alle in hetzelfde vlak. Men zat samen rond een kampvuur, er werd gezongen en al gauw kwam een gitaar of een blokfluit voor den dag. De kampeerders en bivakkeerders organiseerden bonte avonden, er werd voorgedragen, er was saamhorigheidsgevoel en kameraadschap. De kampeerder van toen was ook erg actief: wanneer wandeltochten werden uitgeschreven ging men er enthousiast op in.

Na de tweede wereldoorlog vraagt men — zo menen de geënquêteerde leiders van de kampeercentra — meer comfort en vermaak. Men draagt echter aan het programma zelf weinig bij. Het huidige publiek zou verwend en passief zijn; het vindt geen genoegen meer in de eenvoudige ontspanning van vroeger dagen. Ook uit de verhalen van de leiding van de „oude” kampeercentra komen wij dus dezelfde opvattingen tegen over verschillen tussen „toen” en „nu”, die wij in de door ons doorgenomen literatuur over het kamperen aantreffen. Wij zullen overigens laten zien, dat eenzelfde geluid valt te beluisteren bij o.a. de jeugdherbergen.

8.6.3. *Bezoek aan natuurvriendenhuizen.*

De natuurvriendenbeweging heeft zoals wij in hoofdstuk VII⁶⁶ schreven in Oostenrijk in 1895 haar eerste organisatorische vorm gekregen. Hoewel deze beweging socialistisch georiënteerd was, toonde de toenmalige Oostenrijkse socialistische partij zich met de oprichting weinig gelukkig⁶⁷. Men was bevreesd, dat de nieuwe beweging de aandacht teveel zou afleiden van de politieke strijd. Hoe dit ook zij, de gedachten van de oprichters vonden weerklank, de eerste ledenvergadering van 1895 werd bijgewoond door 185 leden, in 1905 had de vereniging al 8.647 leden. In 1907 komt het eerste natuurvriendenhuis aan het Padaster-Joch tot stand. Ook in andere landen ontstond belangstelling voor het natuurvriendenwerk. In 1905 werden de afdelingen Zürich, München, Luzern, Bern en Davos opgericht. In Duitsland bouwde men in 1912 het eerste huis in het Schwarzbachtal, in 1914 werd in Parijs een afdeling gesticht.

In Nederland maakt men vrij laat, namelijk eerst in de periode tussen de

twee wereldoorlogen, kennis met de natuurvriendenbeweging. In de jaren twintig maakte de Ned. Arbeiders Reisvereniging (N.A.R.V.) namelijk een groepsreis naar Zwitserland⁶⁸, waarbij men in contact kwam met Zwitserse natuurvrienden. In 1925 trad de vereniging collectief tot de Natuurvrienden-Internationale toe. In ditzelfde jaar veranderde men ook de naam van de N.A.R.V. in Nederlandsche Arbeiders-Reisvereniging „De Natuurvrienden”. Een jaar later werd een commissie ingesteld om de wenselijkheid van arbeiders-vakantieverblijven te onderzoeken. Het resultaat hiervan was o.a. dat in 1928 een vakantieverblijf in Almelo „Krikenhaar” werd gesticht.

Een van de doelstellingen van de natuurvriendenorganisatie is de mens de schoonheid van de natuur te laten beleven. Men begon aan het eind van de jaren twintig enkele bijeenkomsten te organiseren waarbij in tenten moest worden overnacht. Dit sloeg echter bij de volwassenen niet erg aan, men wilde namelijk niet kamperen. Een van de eerste natuurvriendenhuizen, waar men aan de volwassenen een „vast onderdak” kon bieden was „Ons Honk”, oorspronkelijk een oude varkensfokkerij in Lage Vuursche, die in 1932 door de afdeling Amsterdam van het nog jonge Instituut voor Arbeidersontwikkeling werd gehuurd. Later werd dit huis eigendom van de natuurvrienden. Het huis werd door werklozen opgeknapt en ingericht. Vooral in het begin was het weinig comfortabel, men sliep op stromatassen in houten britsen voor het luttele bedrag van f 0,25 per overnachting. Overigens had het huis wel een eigen charme, er was een grote open haard, waar men zich rond kon scharen. Van de overnachtingsgelegenheid werd een goed gebruik gemaakt. In de loop van de jaren kwamen er steeds meer huizen bij, in 1940 hadden de natuurvrienden in ons land negen huizen in bezit, een bezit dat overigens in de oorlog nagenoeg geheel verloren ging.

Voor alle natuurvriendenhuizen was er (en is er nog) een commissie van beheer, die niet werd (en wordt) betaald. Er zijn in elk huis leden die de taak van huiswacht op zich hebben genomen. Verder werd (en worden nog) door alle gasten corveediensten verricht. Dit had tot doel de kosten te drukken, zodat men ook vakantiegevers „met de smalste beurs” onderdak kon bieden. Hoewel niet van alle gemakken voorzien, werden de huizen toch zeer gewaardeerd. Een mogelijk tekort aan comfort en dienstverlening werd bepaald niet als gemis gevoeld. Integendeel, men stelde er als het ware een eer in sober te leven. Hierin werkte ongetwijfeld de geest van de jeugdbeweging door.

De Boer⁶⁹ wijst erop, dat veel oud-A.J.C.-ers, leden van de rode jeugdbeweging, voor een belangrijk deel de sfeer waarin het natuurvriendenwerk werd opgezet, hebben bepaald. Zij namen deel aan de werkzaamheden van het instituut en hierdoor ontstond — zo zegt genoemde schrijver — „een echte natuurvriendengeest”. Dit hield dan in, dat men een vrij ascetisch ideaal huldigde. „Het werd steeds meer gewoonte”, zo deelt De Boer mede, „dat men café's ging mijden en de boterham in de vrije lucht opat”. Het saamhorigheidsgevoel was groot, men bracht bijv. offers om ook werklozen een goede vakantie in een van de huizen te kunnen geven.

8.6.4. Het trekken langs jeugdherbergen.

De jeugdherberggedachte is in Duitsland, het land van de „Wandervögel”

ontstaan. Richard Schirmann, een jong Duits onderwijzer, kwam reeds vóór de eerste wereldoorlog met het denkbeeld eenvoudige herbergen voor de jeugd op te richten. Zijn ideeën vonden weerklink, eerst in Duitsland zelf, later eveneens in andere landen.

Na de oorlog van 1914-1918 groeide de belangstelling ook hier te lande. Reeds in 1922 werd in de doelstellingen van het Nederlandsche Jeugdleidersinstituut (een instituut dat min of meer vergelijkbaar was met de huidige Nederlandsche Jeugdgemeenschap⁷⁰) opgenomen, dat dit Instituut het exploiteren van buitenhuizen ten dienste van jeugdverenigingen door oprichting van een organisatie van jeugdherbergen zou stimuleren.

Het secretariaat van het N.J.I. ondernam enige studiereizen naar Duitsland om zich van de organisatie van deze Duitse jeugdherbergen op de hoogte te stellen⁷¹. Ook van de zijde van de Nederlandse Reisvereniging kwamen initiatieven. Een door haar uitgeschreven reis langs jeugdherbergen in Oostenrijk in 1923 had bij de jeugdige deelnemers zoveel succes, dat de vereniging er aanleiding in zag een commissie in het leven te roepen voor jeugdreizen. Uit deze commissie ontstond een Haagse Commissie tot stichting van een jeugdherberg in Den Haag⁷².

Harmsen⁷³ wijst er overigens op, dat er wel alom in ons land over de jeugdherberg gepraat, getwist en geschreven werd, maar dat het vooral de vrije jeugdbeweging was die iets deed. Zo werd in 1928 door enkele enthousiaste leden van de N.B.A.S. (Nederl. Bond van Abstinēt-Studerenden) een vissershutje gehuurd, dat werd vertimmerd tot een primitieve jeugdherberg „De Zevensprong”. De Gooise jeugdherbergvereniging waarin veel leden van de eerder genoemde bond zitting hadden, was ook zeer actief. In dit rayon kwamen aan het eind van de jaren twintig een drietal jeugdherbergen tot stand.

Op verschillende plaatsen waren de voorbereidingen tot oprichting van een jeugdherberg op dat tijdstip eveneens een eind op streek. Bundeling bleek noodzakelijk, de vraag was echter wie de leiding ter hand zou nemen. De vertegenwoordigers van de gevestigde jeugdorganisaties, die zitting hadden in het eerdergenoemde Ned. Jeugdleidersinstituut wilden de macht tot zich trekken, de jeugdbeweging tekende verzet aan. In feite ging het hier om verschillen in pedagogisch en sociaal inzicht. Het N.J.I. meende, dat de opbouw van een landelijke organisatie tot oprichting en beheer van jeugdherbergen niet aan de jeugd kon worden overgelaten, hieraan moesten de meer ervaren jeugdleiders richting geven en aan hen moest ook de leiding worden toevertrouwd. Veel jongeren echter aanvaardden de leiding van de ouderen niet. Zij geloofden in eigen kracht en wilden door de ouderen niet bevoogd worden⁷⁴. De strijd liep hoog op, maar men kwam toch tot een vergelijk. Op 5 april 1929 kwam de Nederlandse Jeugdherbergcentrale tot stand. Deze centrale werd een stichting, opdat zowel individuele trekkers, als jeugdherbergen, scholen en verenigingen lid zouden kunnen worden.

De N.J.H.C. noemde zich positief neutraal⁷⁵. Men wilde geen hokjesgeest doch de gehele jeugd, van welke politieke kleur of confessie dan ook, onderdak bieden. Al voor de oprichting kwamen echter van confessionele zijde en van de kant van de socialistische A.J.C. (Arbeiders Jeugd Centrale) bezwaren. Harmsen haalt een artikel uit het katholieke blad „Dux” aan, waar-

in gezegd wordt: „Laten wij als katholieke jeugdleiders ons verre houden van het systeem der jeugdherbergen en in het belang der normale ontwikkeling van de jeugd en van het werk der vrije jeugdvorming een krachtige actie inzetten om de oprichting en verbreiding van jeugdherbergen zo intensief mogelijk tegen te gaan”⁷⁶.

Ook het Gereformeerde volksdeel stond afwijzend tegenover de jeugdherberggedachte. In het „Gereformeerd Jongelingsblad” werd op 29 maart 1929 gezegd: „Stel al, dat onder onze jongeren de lust ontwaakte om de vacatiedagen op andere wijze door te brengen dan tot dusver de gewoonte is, dan nòg zou onzerzijds nimmer kunnen worden aangewakkerd een pogen om het reizen en trekken van de ene plaats naar de andere enkel van groepen jongeren onder elkaar, bij onze opgroeiende jeugd ingang te doen vinden. Wij bidden: „leid ons niet in verzoeking”, maar dan mogen wij geen gelegenheid scheppen om die verzoeking naar ons toe te halen”⁷⁷.

De A.J.C. kwam met andere argumenten tegen de jeugdherbergen. Dergelijke tehuizen waren volgens haar helemaal niet nodig. De grote jeugdorganisaties hadden immers alle hun eigen opvangcentra, die nu de concurrentie te duchten zouden hebben van de nieuwe stichting. Bovendien had de leiding van de A.J.C. het ook niet erg begrepen op het zonder toezicht langs jeugdherbergen trekken van de jeugd. Men vreesde beïnvloeding door „de geestelijkheid en andere duistere machten” en komt in een door Harmsen aangehaald artikel tot de conclusie, dat „de behoefte aan zulke vrije trekkershuisen toch alleen maar gevoeld werd door die echte loslopende honden”⁷⁸.

Desalniettemin kwamen de jeugdherbergen tot stand. In het eerste jaar waren er 12 en werden er 8.575 overnachtingen geboekt. In 1938 waren 61 jeugdherbergen in gebruik en steeg het aantal overnachtingen tot 190.743⁷⁹. Van de in gebruik zijnde jeugdherbergen waren enkele nieuw gebouwd, doch de meeste waren gevestigd in voormalige scholen, kantongerechten, gevangenissen, herenhuizen en kastelen, die met meer of minder succes tot overnachtingsgelegenheden waren ingericht.

De N.J.H.C. ondervond bij grote groepen van de bevolking medewerking bij haar taak. De samenwerking met het R.K.-volksdeel bleef echter moeilijk. De R.K. geestelijkheid was van oordeel, dat het trekken in strijd was met haar opvoedkundige inzichten en vooral het samentreffen van jongens en meisjes in de jeugdherbergen achtte zij funest.

Na de tweede wereldoorlog werd overigens door Rooms-Katholieken een eigen (confessionele) jeugdherbergcentrale gesticht, waardoor het ideaal dat de oprichters van de N.J.H.C. zich stelden — namelijk één organisatie voor de gehele Nederlandse jeugd — niet werd verwezenlijkt. Toch hebben de jeugdherbergen ook in de periode tussen de beide wereldoorlogen gastvrijheid verleend aan individuele trekkers van R.K.-huize en Warffemius⁸⁰ stelt dan ook met tevredenheid vast, dat „alle groepen van ons volk, ook vele individuele trekkers uit R.K.-kring zich in onze J.H.-en thuisvoelen”.

In het jeugdherbergwerk in de jaren tussen de beide wereldoorlogen zijn een tweetal fasen te onderscheiden. Melchior⁸¹ noemt als eerste de periode, waarin het jeugdherbergnet tot stand is gekomen. Deze periode werd gekenmerkt — zoals hij zegt — door veel initiatief, durf, ondernemingsgeest, élan

en romantiek. Bij de oprichting speelde vooral de vrije jeugdbeweging, die als spoedig steun kreeg van volwassenen een belangrijke rol. De tweede periode staat in het teken van aanvulling, consolidatie en organisatie. Het tijdperk, zo constateert Melchior, van individualisme en initiatief was in de periode van consolidatie voorbij. Hiervoor in de plaats kwamen samenwerking en leiding. Anders gezegd, de jeugdherberg „beweging” maakte meer en meer plaats voor jeugdherberg „zorg”.

Ook Harmsen⁸² maakt melding van de verandering in houding en opvattingen die bij de jeugdherbergbevolking optrad. De eerste primitieve jeugdherbergen ademden nog geheel de sfeer van de jeugdbeweging. Men zette zich af tegen een burgerlijke samenleving en toonde zich wars van elke sofa-cultuur⁸³. Uit die jeugdbeweging kwamen niet alleen de eerste individuele trekkers, maar ook de eerste jeugdherbergouders voort. Het was dus logisch, dat in het begin vrij sterk werd „aangeleund” tegen de jeugdbeweging en men dezelfde waarden aanhing. Bookelmann⁸⁴ wijst er op, dat ook in de jeugdherbergen toentertijd als norm gold: niet-roken, geen gebruik van alcohol, geen moderne dansen, geen jazz. Het volksdansen en zingen van volksliedjes werd daarentegen aangemoedigd. De nauwe ideële band met de jeugdbeweging kon ook worden vastgesteld aan de kleding van de trekkers van het eerste uur en van vele der jeugdherbergouders (Manchester kleding, korte broek, geitenharen sokken, sandalen), die men deels uit praktische overwegingen droeg, echter ook als een soort protest tegen een burgerlijke cultuur die men verafschuwde.

Heel duidelijk komt de geloofsbelijdenis van de eerste trekkers naar voren uit een artikel van Wiersma in „De Trekker” van januari 1935: „De jeugdherberg is een exempel van soberheid en eenvoud. Overdaad in alle vormen is daar principieel veroordeeld. Voeg daarbij de verplichting, dat de jeugdherberg als gemeenschappelijk bezit zelf verzorgd moet worden, dan begrijpt men zonder meer, dat de jeugdherberg vooral de jeugdbewegers dierbaar moet zijn en dat zij dit tevens ieder is die niet of nog niet bedorven is door wat men min of meer verschonend cultuur pleegt te noemen”⁸⁵.

Naarmate het bezoek aan de jeugdherbergen toenam, moesten de jeugdherbergen zich op de grotere stroom trekkers gaan instellen. De organisatorische problemen namen toe, de jeugdherbergen moesten groter en comfortabeler worden; de sfeer werd daardoor ook minder informeel en gemeenschappelijk. Daarenboven begon men andere categorieën jongeren aan te trekken, die geen vorming in jeugdbeweging of -organisatie hadden gehad en die de idealen hiervan dan ook minder of helemaal niet onderschreven. Het is te begrijpen, dat zulks aanleiding gaf tot verschil van mening en wrijving. In „De Trekker” van september 1935 wordt bijv. opgemerkt: „In weinig weken worden enige duizenden nieuwe trekkers op de jeugdherbergen losgelaten. De meesten hebben van het ware karakter van de jeugdherberg geen flauw idee . . .”⁸⁶ en in april 1939 zegt Meilink: „De trekkers die aanvankelijk de jeugdherbergen bevolkten, waren allen op enige wijze verbonden aan het jeugdwerk, de jeugdbeweging in Nederland. Zij voelden zich op die wijze onderling verbonden en kenden in hun verenigingsleven het trekken en het kamperen. Zij brachten hun eigen sfeer in de jeugdherberg. Dit is thans grondig veranderd. Ongetwijfeld zijn er nog een aantal trekkers,

die op deze wijze van de jeugdherberg gebruik maken, het is echter verreweg de minderheid"⁸⁷.

De jeugdherberg heeft aan het eind van de jaren dertig een andere functie gekregen, zij is een ander publiek gaan trekken en de waarde die de eerste trekkers eraan toekenden, heeft voor de volgende generatie weinig betekenis meer. Meilink vervolgt dan ook: „Voor het overgrote deel van onze trekkers betekent de jeugdherberg (in 1939) de enige en een geheel nieuwe mogelijkheid om trektochten te maken. Van een onderlinge verbondenheid van deze trekkers omdat zij uit gemeenschappelijke organisaties stammen, is geen sprake meer. Het jeugdherbergwerk is volkszaak geworden... De scholen beginnen steeds meer gebruik te maken van jeugdherbergen, de grote groepen van jeugdige arbeiders en fabrieksmeisjes worden in ons werk betrokken en... steeds groter wordt de rol die de J.H. gaat spelen bij de vulling van vrije tijd"⁸⁷.

Dat de toeloop van fabrieksjeugd niet zo groot was als in bovengenoemd artikel wordt gesuggereerd, blijkt uit een artikel in „De Trekker” van augustus 1941, waarin wordt opgemerkt, dat het grootste deel van het trekkerscorps bestaat uit „scholieren, onderwijzers en kantoormensen. Van de handarbeiders zijn alleen de typografen sterk vertegenwoordigd"⁸⁸. De jeugdherbergen hadden dus kennelijk niet de belangstelling weten te wekken van de jeugd uit alle maatschappelijke geledingen.

8.7. Enkele trendlijnen nagetrokken.

Zoals uit de voorgaande analyse duidelijk naar voren komt, ademt de periode tussen de beide wereldoorlogen een andere geest dan die van vóór 1914. De samenleving wordt stedelijker, de industrialisatie zet zich verder door. De wijze van vakantiebesteding welke bij de traditionele samenleving paste, vinden wij in het hier behandelde tijdvak niet meer terug. Er is een sterker neiging om weg te trekken uit het leven van alledag, men zoekt verandering: men wil veel zien en beleven. De gemiddelde verblijfsduur neemt sterk af; de nieuwe vakantiegangers hebben tijd noch geld om langdurig in vakantiecentra te verblijven. In Nice en soortgelijke verblijfsoorden zijn de „hivernants” — de oude elite die zich in de wintermaanden in deze streken pleegde te vestigen — definitief verdwenen en met hun verdwijning geraken de uit de vorige eeuw stammende luxe hotels in verval. Hotels van wat eenvoudiger allure kunnen het beter bolwerken.

Het tijdvak wordt voor een groot deel overschaduwd door de crisis van 1929 en de daarop volgende laagconjunctuur. Ook het toerisme ondervond hiervan de invloed. Uit de verslagen van de Algemene Nederlandse Vereniging voor Vreemdelingenverkeer valt op te maken, dat bijv. veel hoteliers in ons land met moeilijkheden te kampen hadden. Met lede ogen zagen zij hun potentiële Nederlandse klanten naar het buitenland trekken, terwijl buitenlandse gasten door valutabeperkingen, gebrek aan financiële middelen en oorlogsdreiging minder dan voorheen over de grens kwamen.

De vakantiegangers kan men verdelen in de categorie die gebruik maakte van de meer traditionele vormen van vakantiebesteding en degenen die zich meer aangetrokken gevoelden tot de nieuwe vormen. De traditionele vor-

men waren een weerspiegeling van de dominante vakantiecultuur: men zocht naast nieuwe ervaring ook comfortabele ontspanning. Bij de nieuwe vormen, door ons samengevat in het begrip „contra-vakantiecultuur”, kwamen veelal ook andere waarden zoals soberheid, solidariteit, kameraadschap e.d. aan de orde. De nieuwe vormen hadden dikwijls de functie de groepsamenhang te verstevigen en de beleving van de gemeenschappelijk beleiden waarden te intensiveren.

Naast de categorie vakantiegeangers valt de grote groep thuisblijvers te noemen: mensen die weliswaar vakantie hadden maar toch niet op reis gingen. De economische situatie was hier dikwijls debet aan. Het percentage werklozen was groot en de steunnormen waren niet zodanig, dat van het te besteden geld nog een vakantiereis afkon. Daarnaast bleven ook heel wat lieden, bijv. veel inwoners van kleine gemeenten, met de vakantie thuis, omdat zij voor zich de vakantiereis niet noodzakelijk vonden. In de kringen waarin zij verkeerden was de vakantie geen gewoonte en zij refereerden zich niet aan de (stedelijke) vakantiegeangers, die naar hun gevoelen geen deel uitmaakten van hun leefwereld. Hun referentiekader was de eigen groep en daar was — zoals gezegd — de behoefte aan vakantie ook gering.

Ondanks de ongunst der tijden was toch van een grote groei van het aantal vakantiegeangers sprake. Voor een (klein) deel hing dit verschijnsel juist samen met de laagconjunctuur. Zo nam het aantal forensenkampeerders in de jaren dertig toe. Het leven in het kamp was goedkoop; men was buiten en werklozen konden vrij gemakkelijk op de fiets naar de stad om te „stem-pelen”. Zij die geen werk hadden moesten namelijk elke dag een stempel halen om in aanmerking te komen voor een geldelijke ondersteuning.

Ook andere vormen van vakantiebesteding ondervonden in deze tijd een groeiende belangstelling. Er zijn aanwijzingen, dat het aantal slaapplekken in hotels en pensions zich uitbreidde. Het aantal deelnemers aan groepsreizen nam in de jaren twintig gestadig toe, tijdens de „magere” jaren na 1930 daarentegen bleef het aantal groepsreizigers bij o.a. N.R.V. en N.C.R.V. op hetzelfde niveau, terwijl het aantal leden daalde.

Vooraf na 1930 ontstaan tal van kampeer- en bungalowbedrijven, terwijl in deze tijd ook veel jeugdherbergen en natuurvriendenhuizen worden gesticht. Deze vormen werden gekenmerkt door een eigen sfeer, die dikwijls geënt was op de idealen van de jeugdbeweging.

Uit onze analyse is verder naar voren gekomen, dat door de toeneming van het aantal vakantiegeangers, afkomstig uit verschillende sociale lagen van de samenleving, o.a. bij de autochtone bevolking een negatieve houding ten opzichte van de wassende toeristenstroom begon te ontstaan. Vooral het kamperen had met name in het zuiden van ons land een slechte naam. Door introductie van de zgn. kampkaarten werd getracht een positievere houding van de plaatselijke bevolking te bewerkstelligen. Ook het trekken langs jeugdherbergen ondervond — vooral van de zijde van de officiële jeugdorganisaties — tegenwerking.

Er ging eveneens een kloof ontstaan tussen de pioniers die als eersten een bepaalde vakantieform hadden gekozen en de „epigonen” die op een later tijdstip waren toetgetreden. De kampeerders en trekkers van het eerste uur

waren bijv. van oordeel, dat de volgende generatie te weinig weet had van de idealen waarmede men was gestart.

Een typerend verschijnsel voor deze tijd was voorts de verzuiling die in de organisatie van de vakantiebesteding begon door te dringen. Er ontstonden naast de neutrale reisorganisaties ook reisverenigingen op confessionele grondslag, terwijl de socialistische zuil eveneens de vakantiebesteding van haar aanhang ging verzorgen.

Al met al was de periode tussen de beide wereldoorlogen ten aanzien van de vakantiebesteding een tijd die gekenmerkt werd door veel initiatieven en veel dynamiek. De tweede wereldoorlog sluit deze fase af. De wereld na 1945 is op veel punten een andere dan die tussen de beide oorlogen. Wij zullen aan de hedendaagse problematiek thans aandacht gaan besteden.

Tussen twee werelden: vakantie van plattelanders

9.1. Inleiding.

In het voorgaande hoofdstuk hebben wij een beschrijving gegeven van de ontwikkeling van de vakantiebesteding tussen de twee oorlogen. Thans is het ogenblik gekomen om ons bezig te houden met de vakantie na de tweede wereldoorlog. Wij menen goed te doen in eerste instantie onze aandacht te richten op vakantiepatronen, welke nog voor een groot deel lijken te stoelen op de vroegere, d.w.z. traditionele cultuur.

Het is een bekend feit, dat de hedendaagse wereld een pluriform karakter heeft, hetgeen ook in de vakantiebesteding tot uiting komt. Een van de markante scheidslijnen die nog steeds door onze samenleving heenloopt, is die tussen de stads- en de plattelandscultuur. Al is het waar, dat de verstedelijking toeneemt en veel in de stad levende opvattingen vaste voet krijgen in de gedachtenwereld van de plattelandsbevolking, toch is er nog altijd sprake van duidelijke verschillen tussen stad en platteland. Nemen wij de vakantiebesteding onder de loupe, dan komt bijv. uit elk onderzoek — onverschillig of het om Nederlandse, Franse, Duitse of Belgische gegevens gaat — naar voren, dat de bewoners van het platteland minder op reis gaan dan de stedelingen. Een voorbeeld: in 1969 woonde ongeveer 22% van de Nederlandse bevolking op het platteland. Het aandeel van de plattelanders in de binnenlandse vakantietrek was in dat jaar echter slechts 17%, terwijl ca. 10% van de vakantiegangers die hun vakantie in het buitenland doorbrachten van het platteland afkomstig was. Daarentegen bedroeg het aandeel van de inwoners der drie grote steden (Amsterdam, Rotterdam en Den Haag) in de binnenlandse trek 21%, in de buitenlandse trek zelfs 25%, terwijl slechts 16.5% van de bevolking in deze steden woonachtig was¹.

9.2. Formulering van vraagpunten.

Als men zijn gedachte laat gaan over de mogelijke oorzaken van de verschillen in vakantiegedrag tussen stedelingen en plattelanders, dan ligt het voor de hand deze verschillen in eerste instantie toe te schrijven aan factoren die verband houden met de beroeps- en inkomensstructuur van beide bevolkingsgroepen. In plattelandsgemeenten wonen uiteraard veel leden van de agrarische beroepsbevolking en in ons bestel is het voor velen van deze lieden nog steeds moeilijk hun werkzaamheden voor enige tijd te onderbreken. Als een boer met vakantie gaat, dient in het bedrijf meestal een vervan-

ger te worden aangesteld. Dit betekent financieel dikwijls een zware belasting voor het bedrijfshoofd.

De niet-agrarische plattelandsbevolking ondervindt deze remmingen niet en in het kader van deze gedachtengang zou men kunnen veronderstellen, dat vertegenwoordigers hiervan in gelijke mate met vakantie zullen gaan als de stedelingen. De lage cijfers voor inwoners van de kleine gemeenten zouden dan vooral te wijten zijn aan de geringe toeristische mobiliteit van de agrarische bevolking. Het aandeel van deze bevolkingsgroep betrokken op de totale bevolking is in kleine gemeenten uiteraard groot en hierdoor ontstaat een druk op het uiteindelijke percentage vakantiegangers.

Het kan zijn, dat de in vorige alinea geformuleerde hypothese niet opgaat. Als immers ook de niet-agrarische bevolking, die in kleine gemeenten woont, verhoudingsgewijs weinig met vakantie gaat, dan is het beroep van de agrarische bevolking niet van doorslaggevende betekenis voor de verklaring van het verschijnsel en zijn wij genoodzaakt een verklaring in een andere richting te zoeken.

Een hypothese, die wel eens naar voren wordt gebracht², heeft betrekking op een mogelijk verschil in intensiteit van de behoefte aan compensatie bij de inwoners van kleine en grote gemeenten. Op het platteland heeft de mens immers nog voldoende groen, ruimte en frisse lucht te zijner beschikking. Men woont over het algemeen in een eengezinshuis, naar welke vorm van huisvesting bij grote delen van de bevolking de voorkeur uitgaat. Het levenstempo is in het dorp wat kalmer, de stress die men op velerlei terreinen ondervindt, is er minder groot dan in de stad. Er zou dan ook minder noodzaak zijn om het dagelijks milieu tijdelijk te ontvluchten.

Het is ontegenzeggelijk een feit, dat zowel in fysiek als sociaal opzicht aanmerkelijke verschillen aanwezig zijn tussen stad en platteland. Het lijkt dus redelijk te veronderstellen, dat deze verschillen ook in de vakantiebesteding zullen doorwerken. Toch doet de hypothese dat het verschil in vakantiegedrag uitsluitend toe te schrijven zou zijn aan deprivaties welke men in de stad wel en op het platteland niet ondervindt, ons wel wat simplistisch aan. Wij schreven indertijd reeds, dat de vakantie in haar historische dimensie alsook in haar eigentijdse gedaante een verschijnsel van grote complexiteit is³. Het is dan ook niet waarschijnlijk, dat het hierboven beschreven aspect van het vakantiefenomeen met een enkele theorie als „passe-partout” kan worden verklaard. Naar onze overtuiging zullen wij dan ook dieper moeten graven om tot de achtergronden van het hier aan de orde gestelde problemen door te dringen.

In onze vroegere beschouwingen hebben wij erop gewezen, dat naar ons oordeel de vakantie binnen onze samenleving een ventiefunctie heeft. Bepaalde behoeften die in het normale leven niet of minder goed aan bod komen, kunnen o.a. in de vakantie worden bevredigd en hierdoor draagt het verschijnsel bij tot vermindering van fricties in de (moderne) samenleving. Wij zijn echter in hoofdstuk VI⁴, waarin wij de strijd om de vakantie behandelden, groeperingen tegengekomen waarvoor de vakantie in feite (nog) geen betekenis had en dus geen functie *kon* hebben. In de periode tussen de twee wereldoorlogen bijv. viel er — toen reeds omvangrijke categorieën stedelijke arbeiders ten strijde trokken voor het verkrijgen van vakantie-

rechten — in de agrarische wereld nog maar weinig beweging te bespeuren. Het was voor veel plattelanders vanzelfsprekend, dat zij geen vakantie genoten. Weliswaar was hun het vakantieverschijnsel niet onbekend, maar zij achtten vakantietoekenning voor zichzelf niet van belang: de vakantiereis lag voor hen persoonlijk nog buiten de horizon.

Wij vermoeden, dat deze mentaliteit in bepaalde agrarische gebieden nog voortleeft. Mogelijkerwijs zou hieruit — althans voor een deel — het verschil in vakantietrek tussen grote en kleine gemeenten te verklaren zijn.

In een theoretisch kader bevat betekent een en ander, dat wij van doen zouden hebben met *twee* werelden: namelijk een stedelijke en een plattelandssamenleving. In de urbaan-industriële maatschappij is de vakantie een bekend en begeerd goed. Zij is als waarde in het culturele systeem opgenomen en heeft een duidelijke functie in het maatschappelijk bestel. In de geïsoleerde plattelandssamenleving daarentegen is vakantie zo niet onbekend, dan toch onbemand. Er zijn daar andere mechanismen aanwezig die tot instandhouding en integratie van het sociale systeem bijdragen. Men denke slechts aan de jaarlijks terugkerende kermis, aan het carnaval, de oogstfeesten of de uitbundige trouwpartijen, die mede als tegenwicht fungeren voor dagelijkse sleur en dagelijkse zorgen. In een dergelijke maatschappij heeft het dan ook geen zin naar de functionaliteit of dysfunctionaliteit van een verschijnsel als vakantiebesteding te speuren. Men gaat eenvoudig niet weg, omdat de vakantiereis niet in het waardensysteem is opgenomen.

Hierbij dient uiteraard te worden aangetekend, dat in onze moderne Westerse wereld van dergelijke zeer geïsoleerde plattelandssamenlevingen nauwelijks sprake meer is. Het Westerse platteland bevindt zich in een fase van overgang, waarbij bepaalde agrarische streken (en groeperingen) verder zijn voortgeschreden op de weg van de verstedelijking dan andere. Het blijft in dit kader natuurlijk een zeer interessante vraag, op welke wijze een fenomeen als de vakantie in de traditionele maatschappij doordringt, c.q. is doorgedrongen, m.a.w. hoe en via welke kanalen de acculturatie tussen stad en platteland op dit punt plaatsvindt. Het lijkt waarschijnlijk, dat een geringe geografische en sociale afstand tussen stad en platteland het tempo van deze acculturatie bevordert.

Tot slot ligt het in onze bedoeling bij onze analyse aandacht te besteden aan structurele wijzigingen in het vakantiegedrag bij voortgaande verstedelijking. Als bepaalde categorieën op het platteland al met vakantie gaan, dan zal hun vakantiebesteding — op grond van het feit dat deze activiteit ingebed is in een min of meer agrarische samenleving met een eigen structuur en cultuur — ongetwijfeld (enig) verschil vertonen met de vakantiebesteding van de stedeling. Verandert het plattelandsmilieus, dan zullen vermoedelijk ook de vakantietrek en de vakantiebesteding zich wijzigen.

Onze navolgende analyse valt i.v.m. het voorgaande in drie delen uiteen. In de eerste plaats zullen wij pogen die factoren op te sporen, die verantwoordelijk geacht kunnen worden voor het beschreven verschil in vakantietrek. Vervolgens zullen wij aandacht besteden aan het proces van acculturatie, dus aan de vraag, op welke wijze en via welke kanalen een verschijnsel als de vakantiebesteding buiten de woonplaats zijn entree maakt in de plattelandssamenleving. In de derde plaats hebben wij interesse voor mogelijke

structurele wijzigingen in de vakantietrek zelve bij voortgaande verstedelijking.

9.3. Structurele remmingen om met vakantie te gaan.

Het is een bekend gegeven, dat de aard van sommige beroepen belemmend werkt op de vakantietrek. Bij beschouwing van de resultaten van Nederlands en buitenlands onderzoek valt ons bijv. steeds weer op, dat de agrarische beroepsbevolking weinig op vakantie gaat. Dit ligt wel in de rede: het werk op de boerderij kan niet gedurende de vakantie worden opgeschort.

Ook de hoogte van het inkomen vertoont nauwe samenhang met de vakantiebesteding buiten de woonplaats. Zo ging volgens het onderzoek naar de vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking van 1969 ruim 70% van de ondervraagde personen met een gezinsinkomen van minder dan f 9.000,— niet met vakantie weg, terwijl dit percentage voor geënquêteerden met een inkomen van f 30.000,— of meer slechts 25 bedroeg⁵. De grote vraag is evenwel, of deze beide factoren het gehele verschil in vakantietrek tussen de stad en het platteland kunnen verklaren. Bij de formulering van onze vraagpunten⁶ preludeerden wij al enigermate op de uitkomst van ons onderzoek door te veronderstellen dat genoemde factoren slechts ten dele een verklaring kunnen leveren voor het door ons gesignaleerde verschijnsel. Wij menen deze wat „voorbarige” uitlating toch met cijfers te moeten adstrueren en zullen de verschillende structurele remmingen dan ook in het hierna volgende afzonderlijk de revue laten passeren.

9.3.1. Het beroep.

Een van de oorzaken van het feit, dat de agrarische bedrijfschoufden niet met vakantie van huis kunnen gaan, houdt verband met hun zorg en verantwoordelijkheid voor levende have. Wij vonden in een Frans onderzoek naar de vakantiebesteding van 1964 een op dit punt overtuigende tabel, welke wij de lezer niet willen onthouden⁷.

Tabel 9.1. Vakantietrek in Frankrijk van volwassenen in 1964 naar de aard en de omvang van de woonplaats en het bezit van dieren in bedrijf of huis (in % van de desbetreffende categorie).

Aard en omvang van woongemeente	vakantiebesteding in %		Totaal
	in bedrijf of gezin dieren aanwezig	in bedrijf of gezin <i>geen</i> dieren aanwezig	
Landelijke gemeenten	11.7	33.3	16.3
Gemeenten en agglomeraties < 100.000 inwoners	34.0	51.0	43.7
Gemeenten en agglomeraties van 100.000 inwoners en meer	55.8	67.8	63.8
<i>Totaal</i>	27.2	56.9	41.3

In de landelijke gemeenten gaat ca. 90% van de bevolking die dieren heeft te verzorgen niet met vakantie tegen 70% van de bevolking waar in gezin of bedrijf geen dieren aanwezig zijn. Vermoedelijk omvat de eerste categorie vooral agrarische bedrijfshoofden en landarbeiders, terwijl in de tweede categorie de niet-agrarische bevolking in sterker mate vertegenwoordigd zal zijn. Opmerkelijk is overigens, dat in steden en agglomeraties met 100.000 inwoners en meer (waar het agrarisch element slechts een zeer geringe rol speelt) het verschil in vakantietrek tussen bezitters en niet-bezitters van dieren nog zo groot is.

Kan men nu stellen, dat de concentratie van de agrarische beroepsbevolking — die door de aard van haar werkzaamheden moeilijk op vakantie kan gaan — in de kleine gemeenten een voldoende verklaring biedt voor het achterblijven van deze gemeenten ten aanzien van de vakantietrek? Wij zouden hier ontkennend op willen antwoorden. Ten bewijze hiervan laten wij enkele cijfers uit een enquête inzake de vakantiebesteding van de Franse bevolking in de zomer van 1966 volgen. De geënquêteerden zijn ingedeeld naar het beroep van het hoofd van het gezin. De percentages van personen zonder beroep hebben wij gezien het heterogene karakter van deze groepering niet in tabel 9.2. opgenomen⁸.

Tabel 9.2. Thuisblijvers in Frankrijk in de zomer van 1966 naar leeftijd, aard en omvang van de woongemeente en beroep van het hoofd van het gezin (in % van de desbetreffende categorie).

Aard en omvang van de woongemeente en beroep v.h. gezinshoofd	thuisblijvers (zomer 1966)		
	totaal in %	kinderen jonger dan 14 jaar in %	adolescenten en volwassenen van 14 jaar en ouder in %
<i>Landelijke gemeenten</i>			
agrarische beroepsbev.	91.4	87.8	92.6
arbeiders	78.1	72.8	80.8
overige beroeps categorieën	63.7	57.0	66.3
<i>Steden en agglomeraties < 100.000 inw.</i>			
agrarische beroepsbev.	87.8	78.3	90.7
arbeiders	58.8	52.4	61.9
overige beroeps categorieën	40.6	29.4	45.1
<i>Steden en agglomeraties van 100.000 tot 1.000.000 inwoners</i>			
arbeiders	54.8	52.6	55.9
overige beroeps categorieën	33.7	25.3	36.8
<i>Parijse agglomeratie</i>			
arbeiders	32.6	32.8	32.6
overige beroeps categorieën	14.8	11.7	15.7

Zoals te verwachten is, blijkt de Franse agrarische beroepsbevolking ten aanzien van de vakantietrek weinig gevoelig te zijn voor de aard en de omvang van de woongemeente. De geënquêteerden van 14 jaar en ouder blij-

ven zowel in de landelijke gemeenten als in de steden en agglomeraties tot 100.000 inwoners in overgrote meerderheid thuis. Slechts ten aanzien van de kinderen beneden de 14 jaar uit het agrarisch milieu is van een klein verschil sprake. Dat boeren en landarbeiders tot een gelijk trekpercentage komen ongeacht de omvang van de gemeente waarin zij woonachtig zijn is vermoedelijk toe te schrijven aan sterke remmingen binnen het beroep, welke in *elke* soort gemeente voor hen gelden.

De niet-agrarische arbeiders alsook de andere niet-agrarische beroeps categorieën geven evenwel een verschillende frequentie in vakantietrek te zien al naar gelang zij in grote of in kleine gemeenten wonen. Voor velen van hen vormt het beroep geen hinderpaal om met vakantie te gaan en men zou dus gevoegelijk kunnen verwachten, dat zij in gelijke mate als de stedelingen op stap zouden gaan. Dit is dus niet het geval, waaruit de conclusie getrokken kan worden dat andere factoren dan het beroep voor de geconstateerde verschillen tussen grote en kleine gemeenten mede verantwoordelijk moeten zijn.

9.3.2. *Het inkomen.*

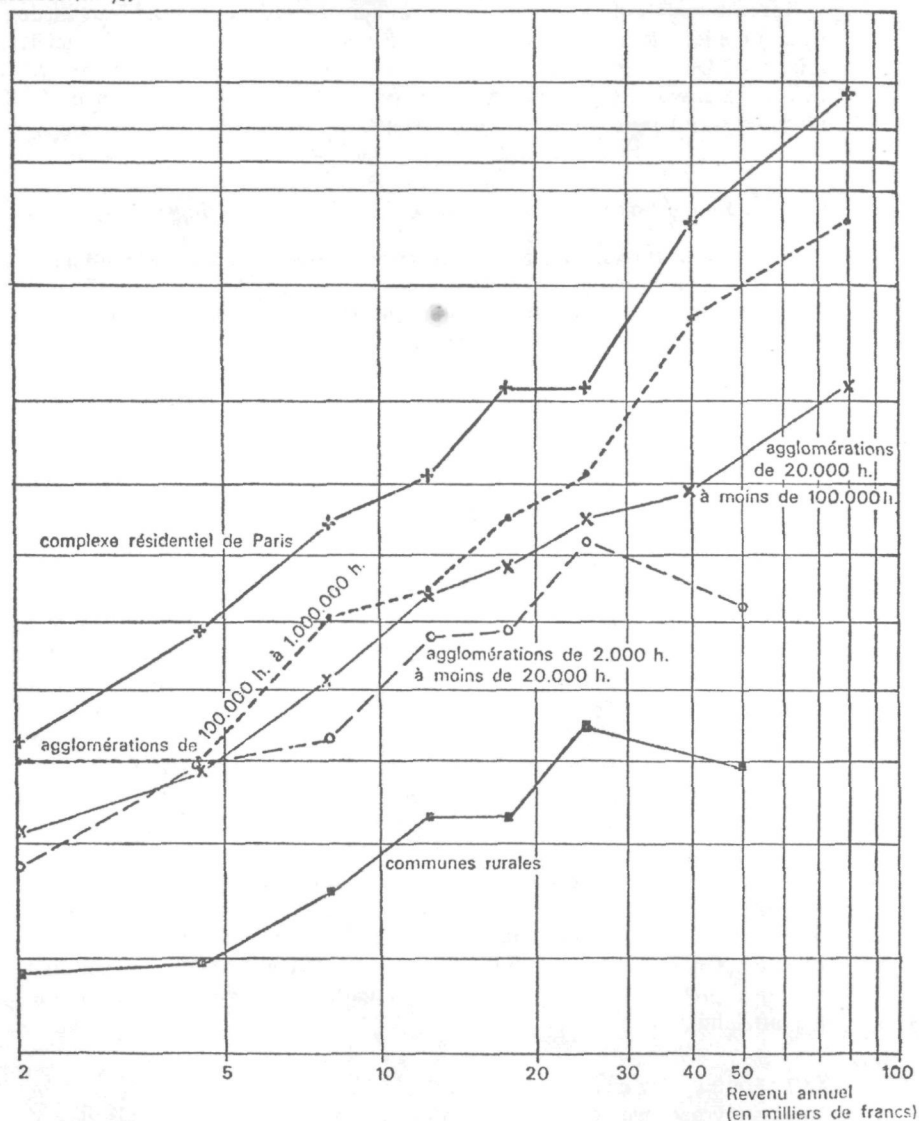
Zoals wij hiervoor reeds hebben aangeduid, bestaat er een nauw verband tussen de hoogte van het inkomen en de relatieve omvang van de vakantietrek. Geniet men een hoog inkomen, dan zal men eerder in staat zijn een vakantiereis te ondernemen, dan wanneer men zich in het dagelijks leven financieel met moeite staande weet te houden. Toch zou het onjuist zijn om hieruit te concluderen, dat alleen een hoog inkomen een noodzakelijke én voldoende voorwaarde is om op vakantie te gaan. Uit alle ons bekende onderzoeken blijkt namelijk, dat stedelingen meer met vakantie gaan ook al verdienen zij evenveel als plattelanders. Wij laten hieronder als representant voor uitkomsten uit tal van onderzoeken een interessante grafiek volgen, welke in het Franse vakantie-onderzoek van 1964 is opgenomen⁹. Hieruit komt duidelijk naar voren, dat het percentage vakantiegangers in de meer stedelijke gemeenten voor *alle* inkomenscategorieën hoger ligt dan in de landelijke gemeenten. Ook al heeft men in de plattelandsgemeenten een inkomen, waarbij men zich een vakantiereis met gemak zou kunnen veroorloven, dan blijkt de geneigdheid om met vakantie te gaan toch minder groot te zijn dan bij de stedelingen in vergelijkbare financiële omstandigheden.

De auteur van het artikel, waaraan wij bovenstaande grafiek ontleen, concludeert dan ook, dat „le taux de départ croît régulièrement avec le niveau de revenu, mais que les taux de départs se situent à des niveaux tout-à-fait différents, à revenu constant, dans les diverses catégories d'agglomérations”¹⁰. Bij een inkomen van 50.000 francs per jaar blijft minder dan 10% van de Parijzenaars met vakantie thuis, terwijl dit percentage voor de bevolking in rurale gemeenten ca. 70 is!

Een auteur als Helzer¹¹ komt op grond van Duitse gegevens tot eenzelfde conclusie als Goguel. Hij berekent, dat in de grote steden van een half miljoen inwoners en meer in het begin van de jaren zestig 30% van de inkomenscategorieën met een maandinkomen van DM.300.— tot DM.400.— wegtrok. In de kleine gemeenten van 2.000-5.000 inwoners haalde pas de inkomenscategorie van DM.900.— tot DM.1.000.— deze 30%. „Wir können

Grafiek 9.1. Vakantietrek in Frankrijk in 1964 naar gezinsinkomen en aard en omvang van de woongemeente.*

Taux de départ
en vacances (en %)

* Ontleend aan het onderzoek van het I.N.S.E.E. te Parijs. Zie Etudes et Conjoncture nr. 5, mei 1966, supplément 5/3, blz. 6.

daraus schliessen", zo stelt deze schrijver vast, „dass die Reise-intensität in keinem direkten Zusammenhang mit dem Einkommen steht" en hij vervolgt dan: „Auf Grund dieses Ergebnisses ist festzustellen, dass das touristische Bedürfnis bei Groszstädtern einen bevorzugteren Rang in der Bedürfnisskala einnimmt als bei Mittel- oder Kleinstädtern".

Bovenstaande cijfers maken wel duidelijk, dat wij het thuisblijven in de vakantie niet uitsluitend mogen toeschrijven aan onvoldoende financiële middelen. De vraag kan uiteraard gesteld worden of beroep en inkomen *tezamen* verantwoordelijk kunnen zijn voor het bewuste verschil. Op de invloed hiervan komen wij hierna nog terug¹².

9.4. Is de noodzaak van compensatie op het platteland geringer?

Laat men mensen vrijelijk associëren over de woorden stad en platteland, dan krijgt men over het algemeen tegengestelde woordparen, waarbij enerzijds de stad als o.a. vol, druk, rumoerig en onoverzichtelijk wordt getypeerd, terwijl daarentegen het platteland als ruim, leeg, stil en overzichtelijk wordt ervaren. Men hoeft de lyrische woorden van de 17de eeuwse dichter Poot niet te onderschrijven, die — de loftrompet stekend over de situatie van de boer — in een van zijn fraaie gelegenheidsgedichten uitroept: „Hoe genoeglijk rolt het leven des gerusten Lantmans heen . . .", om toch te erkennen dat het levensrythme op het platteland minder gejaagd is dan in de stad, het groen ten plattelande nog steeds domineert en de stilte er nog hoorbaar is. Zaken die in de stad node gemist worden, zijn daar veelal nog volop voorhanden. Daarom, zo menen velen, behoeft de plattelander zijn woongemeente niet te ontvluchten. Alles wat hij aan rust en ruimte nodig heeft, vindt hij immers dicht bij huis!

Een van de terreinen, waarop de plattelander min of meer bevoorrecht is vergeleken met de stedeling, ligt in de sfeer van het wonen. Immers, in de kleine gemeenten woont men doorgaans in een eengezinshuis, in de grote stad moet men over het algemeen genoegen nemen met een flat. Op het platteland heeft men bijna altijd de beschikking over een tuin, in de stad bestaat de uitloopruimte voor de meerderheid van de bewoners uit een balkon, waar de zitplaats voor het gezin gedeeld moet worden met de vuilnisbak. Wij willen daarom beginnen met aandacht te besteden aan de vraag, of het wonen in een eengezinshuis (welke woonvorm zoals gezegd dus veel op het platteland voorkomt) het thuisblijven gedurende de vakantie bevordert. Daarna zullen wij ons verdiepen in de vraag, of de afwezigheid van frustrerende omstandigheden in het algemeen (hierbij denken wij dus aan aspecten van zowel het fysieke als het sociale milieu) de geringe vakantietrek van de plattelanders kan verklaren.

9.4.1. Het fysiek en sociaal milieu.

De eerste vraag, welke in dit verband naar voren komt, is — zoals gezegd — het punt of de aard van de woonvorm mogelijkwerijs nog invloed heeft op het al of niet met vakantie gaan. Woont men bijv. in een eengezinshuis, dan zou dit een factor kunnen zijn om niet weg te trekken. Wij hebben deze

hypothese getoetst met behulp van ons ter beschikking staand Nederlands materiaal. In 1964 werd namelijk een onderzoek gehouden naar de vrijetijdsbesteding van inwoners van Rotterdam, welke enquête resulteerde in de publicatie „Zondagbesteding van Rotterdammers”¹³. In het bewuste vragenformulier werden ten behoeve van ons onderzoek enkele vragen opgenomen over de vakantiebesteding en vakantieplannen. Dank zij deze gegevens konden wij nagaan, of er enige samenhang aanwezig was tussen de aard van de woonvorm en het thuisblijven in de vakantie. Aangezien de enquête in juni/juli 1964 werd gehouden, had een deel van de geënquêteerden reeds vakantie gehad, terwijl een deel nog met vakantie moest gaan. In de tabel komt dus een categorie voor die al vakantie had genoten, een groep die plannen had gemaakt voor de eerste vakantie, alsook een groep met plannen voor de tweede vakantie.

Tabel 9.3. Thuisblijven in de vakantie naar woonvorm in Rotterdam in 1964 (in % van de desbetreffende categorieën).

Woonvorm	Reeds vakantie gehad en deze thuis doorgebracht in %	Vakantieplannen		Totaal aantal geënquêteerden
		thuis 1e vak. in %	thuis 2e vak. in %	
Eengezinshuis	79.3	53.3	76.6	898
Benedenhuis	87.6	51.3	88.4	893
Etagewoning	83.8	50.3	83.5	2284
Totaal	83.6	51.2	83.0	4075

Uit tabel 9.3 komt duidelijk naar voren, dat de geënquêteerden, wonend in eengezinshuizen minder hun vakantie thuis doorbrengen dan ondervraagden, wonend in benedenhuizen of etagewoningen¹⁴. Op zichzelf is dit wel begrijpelijk, want over het algemeen worden eengezinshuizen meer door personen uit de hogere beroeps- en inkomensklassen bewoond dan de benedenhuizen en etagewoningen¹⁵ en juist de hogere inkomenscategorieën blijven minder thuis dan de lagere. Ook als men de geënquêteerden vergelijkt die wel en die niet over een tuin beschikken, dan blijkt dat zij die geen tuin bij de woning hebben minder wegtrekken dan de geënquêteerden die wel de beschikking hebben over een tuin. Deze verschillen zijn overigens niet significant.

Uit Franse onderzoeken komt daarentegen naar voren, dat zowel in landelijke gemeenten als in steden en agglomeraties van verschillende grootteklassen inwoners met eengezinshuizen minder met vakantie gaan dan flatbewoners¹⁶. Voor de landelijke gemeenten is dit wel begrijpelijk. Immers, de flatbewoners, woonachtig in die gemeenten behoren vermoedelijk niet tot de agrarische beroepsbevolking, terwijl in de eengezinshuizen naar alle waarschijnlijkheid in sterker mate het agrarisch deel van de bevolking gehuisvest is. En juist de niet-agrarische bevolking wordt — zoals bekend —

minder door het beroep belemmerd om weg te gaan dan de boeren en de landarbeiders. Deze redenering levert echter weinig soelaas voor de verklaring van het verschil in de steden. Wij vermoeden, dat het verschijnsel is terug te voeren op de aard van de Franse vakantietrek. In Frankrijk is namelijk het verschijnsel van „buiten wonen” in de vakantie iets meer ingeburgerd dan bij ons. Vooral de gehuwde vrouwen met kinderen trekken enige tijd de stad uit. Een en ander wordt bevestigd door Goguel, die constateert, dat mannen minder op vakantie gaan dan vrouwen en naar aanleiding hiervan opmerkt: „Ceci s'explique pour les âges adultes, d'abord par l'existence du service militaire, puis par les contraintes professionnelles par les hommes, et par la plus grande liberté des femmes, qui travaillent dans une moindre proportion, liberté s'accompagnant d'ailleurs souvent de l'obligation d'emmener leurs enfants en vacances . . .”¹⁷. Het is niet onmogelijk, dat juist het (tijdelijk) „buiten wonen” wel wordt beïnvloed door de woonvorm. Deze hypothese vindt overigens geen bevestiging in voorhanden Nederlandse onderzoekingen¹⁸. In ons land gaat het namelijk dikwijls om well-to-do lieden, die ook wat de eerste woning betreft niet slecht (meestal in een eengezins-huis) gehuisvest zijn. Hier te lande is overigens slechts vrij partieel onderzoek gedaan naar dit verschijnsel. Wij zouden dan ook willen pleiten voor een uitgebreider onderzoek naar het fenomeen „tijdelijk buiten wonen”, waarmede dan naar wij hopen ook een verklaring kan worden gevonden voor het verschil tussen de Franse en Nederlandse cijfers inzake woonvorm en vakantiebesteding.

In het voorgaande behandelden wij de woonvorm als mogelijke oorzaak van het verschil in vakantietrek tussen landelijke en stedelijke gemeenten. Deze woonvorm is als een onderdeel te beschouwen van het gehele fysieke milieu. Het is uiteraard mogelijk, dat andere elementen uit dit fysieke — evenals trouwens uit het sociale — milieu aansprakelijk zijn voor de geschetste verschillen. De grotere mobiliteit van stedelingen wordt dikwijls in verband gebracht met de geringe ruimte per inwoner in de steden, de luchtvervuiling, het lawaai en de onveiligheid van het verkeer. De plattelanders hebben daarvan veel minder last. Hun leven verloopt rustig, aan het jachtige, onoverzichtelijke stedelijke leven hebben zij weinig deel. Op grond hiervan zou op het platteland de behoefte aan compensatie in de vorm van een vakantiereis veel minder groot zijn.

Wij menen goed te doen erop te wijzen, dat in elke samenleving bepaalde evenwichtsmechanismen aanwezig en nodig zijn die voorkomende spanningen kunnen reguleren. Wij wezen reeds op gebeurtenissen als oogstfeesten, trouwpartijen, kermis en carnaval, die in de traditioneel-agrarische samenleving een noodzakelijke onderbreking vormen voor het leven van alledag. Bij zulke feestelijke hoogtepunten is over het algemeen meer geoorloofd dan in het normale bestaan en dergelijke evenementen hebben daardoor onbetwist een functie in het traditionele bestel. Het gaat daarom niet aan — zoals romantiserende stedelingen soms doen — de plattelandssamenleving als een wereld zonder „stress” en frustraties te beschouwen, waar een uitlaatklep niet nodig zou zijn, omdat het leven „des gerusten Lantmans” harmonisch en zonder spanningen verloopt.

Dat de plattelander wel reikt naar „het andere leven” blijkt o.a. uit gege-

vens welke wij tegenkwamen in het reeds eerder aangehaalde Franse onderzoek naar de vakantiebesteding van 1964¹⁹. Uit dit onderzoek komt namelijk naar voren, dat Franse plattelanders, als zij op vakantie gaan, veel naar de stad trekken, terwijl juist de stedelingen verhoudingsgewijs meer het platteland opzoeken. Ter illustratie laten wij de bewuste tabel volgen:

Tabel 9.4. Aantal Franse vakantiegangers, wonend in gemeenten van verschillende aard en omvang naar aard van het vakantiegebied in 1964 (in % van de desbetreffende categorieën).

Aard en omvang van de woongemeente	Strand in %	Bergen in %	Platteland in %	Bronbadplaatsen in %	Steden in %	Rondreis in %	Totaal in %
Landelijke gemeenten	21.3	11.1	26.2	2.7	30.2	8.6	100
Gemeenten en agglomeraties van minder dan 20.000 inw.	26.2	11.8	26.1	1.5	25.6	8.8	100
van 20.000 tot < 100.000 inw.	31.7	13.9	23.7	2.0	21.6	7.1	100
van 100.000 tot < 200.000 inw.	36.0	11.5	28.5	1.1	14.6	8.3	100
van 200.000 tot < 1.000.000 inw.	25.9	17.7	33.9	1.9	13.6	7.0	100
Parijse agglomeratie	30.3	13.3	38.0	1.7	10.4	6.3	100
Totaal	27.7	13.4	31.1	1.8	17.6	7.4	100

Gaat uit het plattelandsmilieu ca. 1/4 van alle vakantiegangers naar het platteland, van de inwoners der Parijse agglomeratie die een vakantiereis ondernemen, kiest een kleine 40% de landelijke gemeente als reisdoel. Met het reisdoel „steden” is juist het omgekeerde aan de hand: 30% van alle vakantiehoudende plattelanders komt in de stad terecht tegen slechts 10% uit de Parijse agglomeratie! Goguel zegt dan ook „alors que le nombre de séjours à la campagne augmente avec la taille de l'agglomération de résidence, c'est le contraire qui est noté par les séjours en ville”²⁰.

Opmerkelijk is overigens, dat volgens de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek over de vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking over 1970 dit verschijnsel hier te lande niet optreedt. Stedelingen en plattelanders trekken in dezelfde (geringe) mate naar de stad voor hun vakantie. Uit de cijfers komt naar voren, dat ca. 5% van de vakantiegangers (stedelingen en plattelanders) de stad als reisdoel hebben gekozen²¹. Ter verklaring van dit verschil tussen de Franse en de Nederlandse vakantiegangers kunnen enkele veronderstellingen worden gemaakt. In de eerste plaats is in het Franse cijfer het familiebezoek wel, in het Nederlandse daarentegen niet inbegrepen. In de tweede plaats betekent — zoals wij hebben ge-

zien²² — het op vakantie gaan in Frankrijk dikwijls, dat men (vooral de vrouw met kinderen) enige tijd in een eigen of gehuurde tweede woning verblijft. Het is dan logisch, dat de stedeling in dat geval de „campagne” opzoekt. In Nederland vindt een dergelijke beweging van stad naar platteland ook — zij het in mindere mate — plaats, maar dit wordt dan niet te allen tijde als vakantie beschouwd. In de derde plaats zijn de tegenstellingen tussen stad en platteland in Frankrijk veel groter dan in het verstedelijkte Nederland, zodat men *daar* meer dan hier — als men het andere milieu zoekt — naar de stad resp. het platteland kan gaan om de andere wereld te beleven.

Bovengenoemde gegevens sluiten de mogelijkheid niet uit, dat de behoefte aan compensatie bij het hier aan de orde zijnde verschijnsel een rol speelt. Toch menen wij op grond van onze analyse te mogen concluderen, dat deze factor niet als uitsluitende verklaring voor het verschil in vakantie-trek tussen de inwoners van landelijke en stedelijke gemeenten te beschouwen is. Wij scharen ons ten aanzien van dit punt achter de schrijver van het rapport „Vakantie-onderzoek 1969”, als deze stelt dat een theorie, welke ter verklaring van het verschil stad - platteland uitsluitend gebaseerd is op vluchtneigingen van de stedeling uit een als frustrerend ervaren stadsmilieu, als te simplistisch moet worden beschouwd²³. Dat ook andere factoren in het spel moeten zijn, menen wij te kunnen bewijzen aan de hand van (overigens vrij oud) materiaal van het Centraal Bureau voor de Statistiek. In het onderzoek naar de vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking van 1954²⁴ werden namelijk de voorhanden gegevens niet alleen uitgesplitst naar urbanisatiegraad, maar eveneens naar beroep, inkomen en gezinsgrootte. Men vergeleek gezinshoofden met eenzelfde beroep, met een gezinsgrootte van 2-4 personen, met eenzelfde inkomen doch wonend in gemeenten van verschillende signatuur met elkaar. Hierbij kwam men tot enkele verrassende resultaten die wij hierna zullen bespreken. Eerst zullen wij echter de bewuste tabel hieronder reproduceren:

Tabel 9.5. Vergelijking van de vakantiebesteding van arbeiders-gezinshoofden en employé's-gezinshoofden in 1954 met gelijke gezinsgrootte (2-4 personen), gelijk inkomen (f. 3.000, — < f. 4.000, —) en verschillende woonplaats (in % van de beroeps- en gemeentecategorieën).

Gemeentecategorie	Niet met vakantie buiten de woonplaats	
	Arbeiders in %	Employés in %
Grote gemeenten	52	44
Middelgrote gemeenten	59	46
Overige gemeenten	65	44

Uit de tabel blijkt duidelijk, dat bij de arbeiders-gezinshoofden de grootte van de woonplaats invloed uitoefent. In de grote(re) gemeenten blijven de arbeiders minder thuis dan in de kleine(re) gemeenten, terwijl hun situatie naar inkomen en gezinssituatie identiek is. Als wij echter het vakantiepe-

troon van de employé's onder de loupe nemen, dan valt geen duidelijk verband tussen thuisblijven en de aard en omvang van de woongemeente te constateren. In het genoemde onderzoek werden ook dezelfde beroepscategorieën met een gelijke gezinsgrootte doch met een *hoger* inkomen vergeleken. Dit leverde een zelfde resultaat op.

In het onderzoek van 1954 wordt opgemerkt, dat deze uitkomst het gevolg zou kunnen zijn van onvoldoende steekproef-aantallen. De onderzoeker meent desondanks toch reële waarde aan zijn onderzoekresultaat te moeten toekennen. Gegeven de tendentie dat er bij de employé's geen systematische invloed uitgaat van de woonplaats, hetgeen bij de arbeiders wel het geval is, constateert de samensteller van het rapport, dat „de gebondenheid van de omgeving, welke bij de arbeiders, woonachtig op het platteland een duidelijke rol speelt, kennelijk bij de employé's niet of niet in zo'n sterke mate aanwezig is”²⁵.

Recapitulerend kunnen wij stellen, dat de arbeidersgezinshoofden ten aanzien van hun vakantietrek wel de invloed ondergaan van de woongemeente, de employé's-gezinshoofden echter nauwelijks of niet. Als frustraties opgedaan in het stedelijk leven inderdaad van doorslaggevende betekenis zijn voor de verklaring van de verschillen in vakantietrek, dan zou deze factor zowel in het gedrag van de arbeiders als in dat van de employé's moeten doorwerken. Immers, beide beroepscategorieën wonend op het arcadische platteland zouden meer thuis moeten blijven dan hun beroepsgenoten in de stad. Dit is in elk geval bij de employé's niet het geval. Wij menen hieruit wel de conclusie te mogen trekken, dat de compensatie-theorie geen voldoende verklaring levert voor het verschil in vakantietrek tussen inwoners van de verschillende gemeentetypen.

9.5. *Twee werelden.*

Bij de formulering van onze vraagpunten opperden wij als mogelijkheid, dat verschillen in waardenoriëntering in het agrarische en stedelijke milieu een verklaring kunnen leveren voor de geconstateerde verschillen in vakantietrek.

Wij hebben kunnen constateren, dat de lagere inkomenscategorieën in de periode vóór de eerste wereldoorlog nauwelijks behoefte hadden aan vakantie, de vakantiereis lag buiten hun horizon²⁶. Zoals wij reeds hebben opgemerkt, was er eveneens van een dergelijke mentaliteit sprake in de agrarische samenleving in de periode tussen de beide oorlogen. De vakantiereis werd voor de eigen categorie nauwelijks als waarde gezien. Hoewel het reizen voor genoeg aan de agrarische bevolking niet onbekend was, stelde men op dit punt geen eisen.

Voor een deel was een dergelijke houding te verklaren uit een gebrek aan mogelijkheden. Als in de dagelijkse behoeften nauwelijks kan worden voorzien, dan kan men luxe-uitgaven wel vergeten. Deze verklaring welke toentertijd al niet het gehele verschijnsel dekte, is voor het heden zeker niet adequaat.

Een andere theorie die voor de verklaring van de differentiële trek wel mogelijkheden biedt, is die der referentiegroepen. Wanneer komt immers

een bepaalde activiteit binnen het blikveld van een groepering? Dit geschiedt vooral, als een categorie die men als referentiegroep beschouwt een dergelijke activiteit ook in haar gedragspatroon opneemt. De arbeiders van vóór de eerste wereldoorlog en de landarbeiders tussen de twee oorlogen zagen de vakantiehoudende elite niet als een referentiegroep, waarnaar zij hun gedrag konden richten. In de eigen kring of in de naast hogere geleiding, waaraan men zich refereerde, was het vakantiehouden ook geen usance. Dit gaf de bewuste groeperingen dus geen aanleiding om de vakantiereis voor de eigen categorie als onontbeerlijk te beschouwen.

Wij zijn er ons van bewust, dat met deze gedachtegang het probleem wordt verschoven. Immers, men kan dan ogenblikkelijk de vraag stellen, waarom de lieden die wél op reis gingen niet als referentiegroep voor de thuisblijvers optraden en welke sociale processen hebben bewerkstelligd, dat de „have-nots” ook op dit terrein eisen begonnen te stellen. Eigenlijk dienen wij in het kader van dit hoofdstuk deze vraagstelling om te keren. Wij hebben waargenomen, dat de inwoners van kleine gemeenten minder met vakantie gaan dan die uit grote gemeenten. Wij veronderstellen, dat zulks mede (of misschien wel in hoofdzaak) is toe te schrijven aan geringere ambities in deze richting, voortvloeiend uit een ander waarden-en normenpatroon. Wij nemen aan, dat het gedrag van referentiegroepen bij de vorming van nieuwe behoeften (zoals o.a. aan een vakantiereis) een belangrijke rol speelt. Wij kunnen ons op grond van deze hypothese dan wel de vraag stellen, hoe het komt dat de vakantiehoudende stedelingen tot in de huidige tijd voor de inwoners der kleine gemeenten niet (of slechts in beperkte mate) als referentiegroep fungeren.

Teneinde tot meer klaarheid over de mogelijke oorzaken van de geringe respons van de plattelandsbevolking op het stedelijk voorbeeld te komen, menen wij goed te doen hier de begrippen sociale en geografische afstand te introduceren. Van Doorn en Lammers²⁷ definiëren het begrip „sociale afstand” als de mate, waarin er tussen bepaalde personen en/of groepen sprake is van een sociale betrekking of verhouding. Aan dit begrip worden door deze schrijvers een viertal facetten onderkend. Sociale afstand tussen personen kan slaan op de frequentie van interactie, de precisie van denkbeelden over voor de bewuste personen relevante zaken, de intensiteit van de gevoelens over en weer en tenslotte de sterkte van de aandrang om met de ander in contact te komen resp. dit contact te vermijden.

Het ligt voor de hand, dat over het algemeen geografische afstand (tenzij deze afstand door communicatiemiddelen kan worden overbrugd) tot sociale afstand leidt. Als men in kleine, afgelegen gemeenten woont, zal het contact met de grote stad gering zijn. Men zal weinig weet hebben van de denkbeelden die er — bijv. ten aanzien van de vakantiebesteding — in de stad leven. Ook zal men zo men al bekend is met het verschijnsel, weinig geneigd zijn bepaalde stedelijke gedragspatronen over te nemen. Op grond hiervan lijkt ons de veronderstelling gewettigd, dat inwoners van geïsoleerde gemeenten ver van de stad — gezien de grote geografische en daardoor ook sociale afstand ten opzichte van het stedelijke leven — in mindere mate vakantie nemen, resp. hun vakantie buiten de woonplaats doorbrengen dan personen die weliswaar in kleine gemeenten wonen, doch die doordat gro-

tere steden in de nabijheid aanwezig zijn, zich bewust zijn van de stedelijke levenswijze en zich t.a.v. de vakantiebesteding aan de stad refereren.

Wij menen een zekere bevestiging van deze hypothese te kunnen vinden in het Franse onderzoek van de vakantiebesteding in 1964. Ter informatie geven wij in de eerste plaats een verdeling van de agrarische en stedelijke bevolking over een aantal gebieden in Frankrijk²⁸.

Tabel 9.6. Spreiding van de Franse bevolking naar gemeentegrootte per gebied in 1964 (in % van de bevolking per gebied).

Gebied	bev. in agr. gem. in %	bev. in sted. gem. < 100.000 inw. in %	bev. in sted. gem. met 100.000 inw. e.m. in %	Totaal in %
Région parisienne	4.6	2.9	92.5	100
Bassin parisien	46.5	31.9	21.6	100
Nord	18.2	39.3	42.5	100
Est	41.1	35.8	23.1	100
Ouest	54.0	27.9	18.1	100
Massif central	60.6	27.3	12.1	100
Sud-Ouest	53.4	31.8	14.8	100
Sud-Est	43.3	28.0	28.8	100
Méditerranée	29.6	36.2	34.2	100
Totaal	36.1	26.7	37.2	100

Uit tabel 9.6 valt af te lezen, dat gebieden als het Oosten (Elzas-Lotharingen, Franche Comté), het Westen (Basse Normandie, Bretagne, Pays de la Loire), het Massif Central (Limousin en Auvergne), het Zuid-Westen (Aquitaine, Poitou Charentes en Midi Pyrenées) als ook het Zuid-Oosten (Rhône - Alpes) als zeer agrarisch getypeerd kunnen worden. Een en ander houdt in, dat het percentage inwoners van stedelijke gemeenten in deze gebieden betrekkelijk gering is. Wij hebben vervolgens de bevolking, levend in de bewuste agrarische gemeenten vergeleken met de vakantietrek uit deze gemeenten. Wij lieten hierbij de Parijse agglomeratie buiten beschouwing, omdat het percentage van de bevolking die in dit gebied in agrarische gemeenten woont, zeer laag ligt.

Wij zien uit tabel 9.7, dat behalve bij het Bassin parisien dat vermoedelijk sterk de invloed ondergaat van Parijs er een negatief verband* kan worden geconstateerd tussen het percentage van de bevolking levend in agrarische gemeenten en de vakantietrek. Natuurlijk kunnen ook factoren als inkomen een rol spelen. Het zou bijv. mogelijk zijn, dat het inkomen per hoofd der

*) Passen wij de Spearmans rangcorrelatie-toets ($r_s = 1 - \frac{6 \sum d_i^2}{N^3 - N}$) op deze reeksen toe, waarbij wij het Bassin parisien gezien zijn specifieke ligging weglaten, dan resulteert een coëfficiënt van -0.75, hetgeen als een aanwijzing beschouwd mag worden dat er een reëel negatief verband tussen beide reeksen bestaat.

Tabel 9.7. Bevolking in Frankrijk, wonend in agrarische gemeenten en vakantietrek uit deze gemeenten in 1964 per gebied (in % van de bevolking per gebied).

Gebied	Bevolking wonend in agrarische gemeenten		Vakantietrek	
	in %	% + of - het gemiddelde	in %	% + of - het gemiddelde
Bassin parisien	46.5	+	23.7	+
Nord	18.2	—	28.7	+
Est	41.1	+	15.6	—
Ouest	54.0	+	16.0	—
Massif Central	60.6	+	9.6	—
Sud-Ouest	53.4	+	18.8	.
Sud-Est	43.3	+	17.5	—
Méditerranée	29.6	—	20.1	+
Totaal	40.8		18.4	

bevolking in de zeer geïsoleerde, landelijke gebieden laag ligt, hetgeen weer invloed uitoefent op de omvang van de vakantietrek. Toch blijkt uit andere gegevens²⁹, dat de gemiddelde bedrijfsgrootte in bijv. een gebied als het Massif Central boven dat van geheel Frankrijk ligt, zodat men hier dus kennelijk niet te doen heeft met een groot aantal keuterboeren, die het percentage van de vakantietrek omlaag drukken. Onder het nodige voorbehoud zouden wij op grond van bovenvermelde gegevens dus toch wel durven stellen, dat de geografische afstand in samenhang met de sociale afstand tot de stad en het stedelijk levenspatroon mede verantwoordelijk gesteld mag worden voor de lage percentages vakantiegegers in de sterk agrarische gebieden in Frankrijk.

Het door ons gestelde probleem is echter hiermede niet opgelost. In Nederland is de geografische afstand tussen stad en land over het algemeen betrekkelijk gering, de mens levend in agrarische gemeenten heeft in ons land meestal wel weet van het stedelijk leefpatroon. Deze kennis en bereidheid tot overnemen van stedelijke leefpatronen zal echter per sociale categorie verschillen. Wij willen in dit verband verwijzen naar Constandse³⁰, die — Groenman citerend — betoogt, dat de mens leeft en handelt binnen een sociaal veld. De velden, waarbinnen de individu zijn rollen speelt, hebben niet alleen een begrenzing van categoriale aard (men handelt als boer, als echtgenoot, als kerklid), maar zij hebben eveneens een ruimtelijke begrenzing. In zijn verschillende rollen heeft de mens een ruimtelijke actieradius. Deze actieradius is voor de kleine geïsoleerde dorpen in Frankrijk vermoedelijk grotendeels beperkt tot het dorp. Men heeft daar zijn sociale relaties waarschijnlijk voornamelijk met de ingezetenen en de denkbeelden over bepaalde gebieden van leven deelt men grotendeels met zijn dorpsge-noten.

De leefwereld en de beleavingswereld in geïsoleerde samenlevingen is ingeperkt tot een betrekkelijk kleine ruimte: het dorp en zijn directe omgeving. Door een versnelling van de sociale dynamiek binnen de samenleving

als geheel en door een betere communicatie tussen verschillende soorten van sub-samenlevingen (stad en dorp), ontstaat — zo merkt Constandse³¹ op „een ruimtelijke uitdijning van de agrarische samenlevingen”, de levenskringen waarin de op het platteland levende mens zich beweegt, worden vergroot. De mens raakt betrokken bij andere levensgebieden dan voorheen. Zoals eerder gezegd, zal de uitgestrektheid van deze levensgebieden van individu tot individu en van sociale groepering tot sociale groepering verschillen vertonen. Men zou als hypothese kunnen stellen, dat naarmate een individu meer betrokken is bij de samenleving buiten zijn directe dorpsgebied, des te meer zal hij geneigd zijn bepaalde gedragingen uit die andere samenleving over te nemen. Hierbij geldt dan echter steeds als voorwaarde, dat hij bereid is de andere groeperingen als referentiegroep te aanvaarden. Het is dus bepaald niet alleen een kwestie van „weet hebben van” de andere gedragingen maar ook van een verlangen naar en bereidheid tot identificatie met de andere groeperingen. Dit betekent, dat de sociale afstand tussen de groepering wier gedrag als voorbeeld dient en de groepering die navolgt niet te groot kan zijn. Over het algemeen zullen als „katalysatoren” voor de navolging van gedragingen van referentiegroepen bepaalde vertrouwensfiguren in de eigen groep optreden. Wanneer zij, die over een zeker prestige in de eigen groep beschikken, zich een bepaald gedrag aanmeten, zal de eigen kring dit gedrag vermoedelijk ook aanvaardbaar gaan vinden. De identificatiemogelijkheid met de vertrouwensman is nl. groter dan met willekeurige figuren uit de andere groepering. Anders gezegd, de sociale afstand tussen de „local leader” en het groepslid is door een bepaalde gevoelsbinding geringer dan tussen elkaar niet of oppervlakkig kennende leden uit verschillende groeperingen.

Het is wel aannemelijk, dat zij die een ruimer blikveld hebben gemakkelijker tot overneming van een in een ander cultuurpatroon passend gedrag overgaan dan zij, wier blik niet verder reikt dan het leefgebied van de eigen groep. De vakantietrek, welke getypeerd zou kunnen worden als een in eerste instantie min of meer stedelijk gedrag zou dan gemakkelijker aanslaan bij hen, die meelevend zijn met ontwikkelingen die in de (grote) wereld plaatsvinden, met andere woorden, die een zgn. moderne instelling hebben. Uit een onderzoek, dat J. P. Groot³² in 1964 in een aantal landelijke gebieden (de kleiweidestreek in Friesland, de noordelijke Achterhoek, het agrarisch midden-gebied van de Alblasserwaard en Noord-Oost Brabant) heeft gehouden, kwam naar voren, dat de vakantietrek van de respondenten significante samenhang vertoonde met hun „geestelijke horizont”. Deze werd als volgt bepaald. Aan de respondenten werd gevraagd een aantal kaartjes met namen van hen bekende plaatsen te rangschikken naar het subjectief toegekende belang van de voorliggende plaats. Daarbij ging men van de veronderstelling uit, dat de respondent die steden en dorpen in zijn omgeving in een volgorde plaatste die overeenkomt met de rangschikking op grond van inwonertal en voorzieningenniveau (objectieve belangrijkheid) een grotere geestelijke horizont had dan degene die van de verschillen tussen de kernen in omvang en voorzieningenniveau geen notie had, daardoor zijn woonplaats — die op een der kaartjes voorkwam — als het centrum van de wereld beschouwde en diens gevolg het kaartje met de naam van

zijn dorp op een van de hoogste plaatsen legde. Men kan tegen deze werkwijze aanvoeren, dat op deze manier niet de betrokkenheid van de respondent met de buitenwereld gemeten wordt, doch in eerste instantie inzicht verkregen wordt in de scholing die de geënuquëerde heeft gehad. Groot heeft overigens wel getracht na te gaan, of er een verband bestond tussen de gemeten „geestelijke horizont” en de communicatie met de buitenwereld. Het is immers te verwachten, dat hoe meer iemand in contact staat met de buitenwereld, hoe groter zijn geestelijk blikveld is. Deze samenhang kon inderdaad worden geconstateerd.

Benvenuti³³ ontwikkelde een andere methode voor het meten van de geestelijke horizont van personen (welke vervolgens o.a. met de vakantie-trek in verband werd gebracht). Hij onderzocht in 1955 steekproefsgewijs de agrarische bedrijfshoofden in Winterswijk met het doel het acculturatieproces te volgen. In zijn enquête had hij een tiental vragen opgenomen, welke — indien beredeneerd beantwoord — een aanwijzing gaven voor een bezig zijn met actuele problemen, dus wezen op een moderne instelling. Het waren vragen die betrekking hadden op het voeren van een boekhouding voor het eigen bedrijf, de functie van de moderne communicatiemiddelen, de functie van politieke organisaties en van de vakbeweging, de problemen samenhangend met de beroepskeuze van kinderen, een uitspraak over de behoefte aan meer technische training en een oordeel over de rentabiliteit van een agrarisch bedrijf. Bij elk doordacht antwoord (welk dat dan ook was) werd een punt gegeven, zodat maximaal 10 punten konden worden bereikt. Vervolgens deelde de onderzoeker de respondenten in naar de door hen gescoorde punten in groeperingen van 0-4, van 5-7 en van 8-10 punten, waarbij de eerste groep de meer traditionele, de laatste de meer modern ingestelde bedrijfshoofden zou omvatten. Dat zulks inderdaad het geval bleek te zijn, werd door de onderzoeker op andere wijze getest. Wij willen hier overigens niet verder op ingaan. Vooral van belang voor ons onderzoek is echter de vraag naar de reisgewoonten van de respondenten. Hierbij zij opgemerkt, dat het hier niet alleen ging om vakantiebesteding buiten de woonplaats, maar ook om zakenreizen, om bezoek aan tentoonstellingen e.d. De antwoorden op deze vraag werden in verband gebracht met de hierboven beschreven houdingschaal. Hierbij bleek, dat bij een bedrijfsgrootte van 2-6 ha en van 7-9 ha weliswaar een zeker verband aanwezig was tussen de omschreven progressiviteit en de frequentie waarmee men na de tweede wereldoorlog buiten de woonplaats was geweest, doch de bewuste verschillen waren op 50% niveau niet significant. Wel was dit het geval bij de bedrijfshoofden met een bedrijf van 10 of meer ha. Zij die in de categorie waren ondergebracht van 0-4 beredeneerde antwoorden waren significant minder op reis geweest dan zij die op de tien gestelde vragen 8-10 beredeneerde antwoorden hadden gegeven³⁴. Benvenuti veronderstelt, dat de agrarische bedrijfshoofden met de kleine bedrijven, ook al zijn ze progressief in hun opvattingen, door bedrijfsomstandigheden geen kans zien om op reis te gaan. Bij de grotere bedrijven is financieel wat meer marge en komt het dus meer op de instelling aan, of men al of niet op reis gaat. Men zou geneigd zijn om in dit geheel ook de leeftijd als interveniërende variabele mogelijk te achten. Immers, jonge boeren zullen vermoedelijk meer op reis (wensen te)

gaan dan oudere en het zou kunnen zijn dat zij er ook progressiever denkbeelden op na houden dan hun oudere beroepsgenoten. Dit bleek echter voor agrarische bedrijfshoofden met bedrijven van 10 ha of meer nauwelijks op te gaan³⁵, zodat wij met de nodige voorzichtigheid wel de conclusie kunnen trekken, dat ongeacht de leeftijd zij die het meest openstaan voor de buitenwereld het meest op reis zullen gaan.

Zoals wij hierboven zagen, bleek in het onderzoek van Benvenuti de leeftijd voor wat betreft de verschillen in reisfrequentie van agrarische bedrijfshoofden met bedrijven van 10 ha en meer geen rol van betekenis te spelen. Slechts de ruimtelijke en geestelijke horizon waren hier kennelijk doorslaggevend. De betrokkenheid op de eigen (kleine) kring, het gebed zijn in de eigen subcultuur correleerde met een geringere reisintensiteit, terwijl de respondenten die blijken gaven van een groter betrokkenheid bij het modern/stedelijke leven ook significant frequenter op reis gingen.

Uit de resultaten van bovenstaand onderzoek zou men — overigens ten onrechte — de conclusie kunnen trekken, dat in het plattelandsmilieu de factor leeftijd ten aanzien van de vakantietrek nauwelijks invloed heeft. Dit is bepaald niet het geval. In het hierna volgende onderdeel van onze studie zullen wij aandacht besteden aan de veranderingen welke in de vakantietrek bij verstedelijking optreden, waarbij o.a. de verschillen in leeftijdsopbouw van vakantiegangers van het platteland en uit de stad aan de orde zullen komen.

9.6. Veranderingen in de vakantietrek bij verstedelijking.

In het voorgaand betoog hebben wij nagenoeg uitsluitend aandacht besteed aan de mogelijke oorzaken van het verschil in relatieve vakantietrek tussen stedelingen en plattelanders. Thans willen wij verder ingaan op structurele verschillen tussen categorieën vakantiegangers van stedelijke en landelijke signatuur, terwijl het ook in onze bedoeling ligt elementen van de vakantiebesteding zelf, zoals bijv. de gekozen logiesvorm aan een nader onderzoek te onderwerpen. Wij hopen hiermede (en dit sluit dan aan op onze in vorige paragrafen uitgewerkte doelstellingen) zicht te krijgen op de opvattingen, waarden en normen, welke in de onderscheiden samenlevingen dominant zijn. Een activiteit als de vakantiebesteding is immers als het ware ingebed in de cultuur van een maatschappij, zij kan — zo merkt de vele malen geciteerde Knebel³⁶ terecht op — als spiegel van die cultuur beschouwd worden. Het ligt ons inziens dus binnen de mogelijkheden mede via de besteding van de vakantie een beeld te verkrijgen van de bewuste samenlevingen.

In de tweede plaats kunnen wij er ons via een dergelijke analyse beter rekenschap van geven, welke veranderingen er zullen optreden bij voortgaande verstedelijking van de samenleving. Het is zonder meer te verwachten, dat veel gedragsvormen en gewoonten welke in de traditioneel-agrarische samenleving usance zijn bij verstedelijking in onbruik raken. Deze veranderingen zullen aan de sector van de vakantiebesteding zeker niet voorbijgaan. Het lijkt ons dan ook geboden ons met wijzigingen voortvloeiend uit voortgaande urbanisering van onze samenleving bezig te houden.

9.6.1. Veranderingen in leeftijdsopbouw.

Uit alle onderzoeken die wij hebben bestudeerd komt naar voren, dat de leeftijd invloed heeft op het al of niet met vakantie gaan. Uit de onderzoeken van het Centraal Bureau voor de Statistiek bijv. valt op te maken, dat jonge gezinnen met kleuters van 0-5 jaar vrij veel thuis blijven, de jeugd van 6-18 jaar ten aanzien van de vakantietrek het meest mobiel is, terwijl vooral boven de 65 jaar het percentage thuisblijvers aanmerkelijk stijgt³⁷. Bij analyse van de leeftijdsstructuur van de vakantiegangers afkomstig uit verschillende soorten gemeenten komen wij echter tot de merkwaardige ontdekking dat de jeugd in de plattelandsgemeenten veel meer weggaat dan de ouderen, terwijl dit in de stedelijke gemeenten in veel mindere mate het geval is. Als wij de percentages van de vakantietrek van ouderen en jongeren, levend in de onderscheiden milieu's vergelijken (wij gebruiken hier de uitkomsten van het Franse onderzoek naar de vakantiebesteding in 1966³⁸ voor), dan blijkt dat het verhoudingscijfer tussen de trekpercentages van ouderen en jongeren* in de grote steden voor de meeste beroeps-categorieën lager ligt dan in de kleine gemeenten. Wij laten de bewuste cijfers in tabel 9.8 volgen**.

Tabel 9.8. Verhoudingscijfers tussen de percentages van de vakantietrek van personen < 14 jaar en van 14 jaar en ouder in Frankrijk naar beroep en gemeentegrootte in 1966 (14 jaar en ouder = 100).

Beroep van gezinshoofd	Landelijke gemeenten	Steden en agglomeraties < 100.000 inw.	Steden en agglomeraties van 100.000- 1.000.000 inw. (excl. Parijse agglomeratie)	Parijse agglomeratie
Agrarische bedrijfschefs	165	233	—	—
Arbeiders en dienstpersoneel	142	125	107	100
Geen beroep	224	270	170	136
Overige beroeps- categorieën	128	129	118	105

Over het algemeen valt een dalende tendentie te constateren bij het groter worden van de gemeenten. Dit betekent dus, dat — vergeleken met het trekcijfer van de jeugd — het percentage volwassen vakantiegangers toeneemt. Het cijfer 100 voor arbeiders en dienstpersoneel in de Parijse agglomeratie houdt bijv. in, dat het percentage thuisblijvers (en vakantiegangers) voor personen beneden en boven 14 jaar even hoog is.

Weliswaar zien wij (in tegenstelling tot onze voorgaande conclusie), dat

* Het verhoudingscijfer werd door ons berekend door het percentage der ouderen te delen op dat van de jeugd en de uitkomst met 100 te vermenigvuldigen.

** Niet-verdienende kinderen werden in de beroeps-categorie van het gezinshoofd opgenomen.

het verhoudingscijfer tussen agrarische bedrijfshoofden en agrarische jeugd in steden en agglomeraties < 100.000 inwoners hoger ligt dan op het platteland. Op zichzelf is dit wel te verklaren. De agrarische bedrijfshoofden kunnen zowel in landelijke als in stedelijke gemeenten moeilijk van huis. De jeugd in de rurale gemeenten gaat eveneens weinig weg, hetgeen vermoedelijk toe te schrijven is aan het feit dat de gehele dorpssamenleving betrekkelijk weinig „vakantie-minded” is. De agrarische jeugd in de wat grotere gemeenten heeft wat meer weet van de mogelijkheid tot een vakantiereis en kan dit verlangen ook ten dele bevredigen. Het verhoudingscijfer tussen agrarische jeugd en agrarische beroepsbevolking loopt dan dus op. De dominante tendentie is echter, dat de verhoudingscijfers bij toenemende verstedelijking lager worden. Dit teruglopen van de verhoudingscijfers betekent in feite, dat hoewel de jeugd in de grote gemeenten veel meer met vakantie gaat dan in de kleine, het percentage vakantiegangers bij de volwassenen verhoudingsgewijs nog sterker toeneemt dan bij de jeugd met als uiteindelijk resultaat dat de percentages van jeugd en volwassenen nagenoeg op hetzelfde niveau komen te liggen.

Naast dit Franse materiaal geven wij hieronder nog enkele cijfers uit het onderzoek, dat door het Centraal Bureau voor de Statistiek in 1960 werd ingesteld naar de vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking. Het bewuste materiaal werd zodanig door ons bewerkt, dat cijfers over de vakantietrek in dat jaar beschikbaar kwamen voor de onderscheiden leeftijdscategorieën, wonend in verschillende landsdelen. Hierbij kwam evenals in de andere enquêtes naar voren, dat — althans in dat jaar — de jongere leeftijdscategorieën meer met vakantie gingen dan de oudere. Dit was vooral het geval in de agrarische provincies. In onderstaande tabel zijn de bewuste cijfers voor vier landsdelen opgenomen. De cijfers betreffende het landsdeel Zuid-West (Zeeland) hebben wij gezien het gering aantal geënquêteerden in deze provincie weggelaten.

Tabel 9.9. Vakantietrek in Nederland in 1960 naar leeftijd per landsdeel (in % van de desbetreffende categorieën).

Leeftijdsklasse	Noord		Oost		West		Zuid	
	Tot. aant. resp.	vak. trek in %	Tot. aant. resp.	vak. trek in %	Tot. aant. resp.	vak. trek in %	Tot. aant. resp.	vak. trek in %
< 6 jaar	131	41.2	217	30.—	595	43.—	300	20.3
6-13 jaar	183	53.6	324	39.8	869	59.3	379	29.3
14-18 jaar	90	67.8	150	46.—	380	70.8	192	41.1
19-24 jaar	89	52.8	158	51.9	337	57.3	190	35.8
25-39 jaar	222	43.2	341	42.2	901	58.3	242	30.4
40-49 jaar	119	36.1	237	35.9	643	60.5	223	29.1
50-64 jaar	173	32.4	241	34.9	664	55.9	255	28.2
65 jaar en ouder	116	31.9	160	24.4	441	38.8	132	24.2
Totaal	1 123	43.8	1 828	38.1	4 830	55.7	2 095	29.5

Bij beschouwing van tabel 9.9. valt het in de eerste plaats op, dat het landsdeel Zuid met bijzonder lage cijfers voor de vakantiebesteding buiten de woonplaats voor de dag komt. De vakantie wordt daar voor een groot deel (70%) binnen de woonplaats doorgebracht. Echter, ook hier ziet men, zij het op een wat lager niveau dan in landsdeel Noord en Oost dezelfde „vakantietop” voor de jonge leeftijdscategorieën optreden. In landsdeel West is dit in veel mindere mate het geval. Daar is pas van een merkbare teruggang van vakantietrek sprake bij de bejaarden. Opmerkelijk is voorts, dat de „trekcijfers” voor landsdeel Noord en landsdeel West voor de jongere leeftijdscategorieën min of meer op hetzelfde niveau liggen. De grote verschillen tussen „Noord” en „West” treden vooral op bij volwassenen. In het Westen gaan immers ook de wat ouderen veelvuldig met vakantie, in de overige landsdelen (ook in landsdeel Noord) geschiedt zulks minder. Men zou hier de conclusie aan kunnen verbinden, dat vermoedelijk de ouderen in de eerste plaats moeilijker weg kunnen, maar daarnaast ook meer gebonden zijn aan in het eigen milieu heersende opvattingen ten aanzien van de vakantiebesteding dan de jongeren. In de door Groot³⁹ onderzochte agrarische gebieden (de Kleiweidestreek in Friesland, de noordelijke Achterhoek, de Alblasserwaard, Noord-Oost Noord-Brabant) bleek eveneens, dat op de vraag waarom men in 1963 niet met vakantie was gegaan een samenhang aanwezig was tussen de leeftijd en het antwoord „het is geen gewoonte”. Het percentage respondenten dat dit antwoord gaf, werd per opeenvolgende oudere leeftijdscategorie steeds hoger. Gaf van de leeftijdscategorie van 29-43 jaar 10% dit antwoord, in de leeftijdscategorie van 44 t/m 63 jaar was dit percentage gestegen tot 25, terwijl het percentage voor geënuqueterden boven de 63 jaar rond 45 bedroeg.

Dat de gewoonte een grote rol speelt komt overigens ook duidelijk naar voren uit het Franse onderzoek van 1964. Volgens deze gegevens bracht van alle boven de 65-jarigen 25,4% de vakantie buiten de woonplaats door, van de landbouwers in deze leeftijdscategorie was dit slechts 8,9%⁴⁰. Hieruit zou men dus ook kunnen afleiden, dat er een invloed uitgaat van een niet op de vakantie ingestelde sociale omgeving. Hoewel de bejaarde van agrarische origine — althans ten aanzien van de beschikbare tijd — rustig met vakantie zou kunnen gaan, doet hij dit in veel mindere mate dan zijn leeftijdsgenoten van niet-agrarische herkomst.

Hierbij dient wel te worden aangetekend, dat de mogelijkheid niet is uitgesloten dat boeren op oudere leeftijd hun beroep blijven uitoefenen dan andere beroepsbeoefenaren. De boeren in ruste zouden dan dus gemiddeld wat ouder zijn dan de vertegenwoordigers van andere beroepscategorieën die met werken zijn opgehouden. Dit betekent, dat ook de factor leeftijd een rol zou kunnen spelen. Immers, bij stijgende leeftijd daalt in de oudere leeftijdsgroepen het percentage vakantiegangers. Het komt ons overigens voor, dat de genoemde verschillen in relatieve vakantietrek te groot zijn om door een verschil in leeftijd te kunnen worden verklaard.

Onze bevindingen recapitulerend menen wij te kunnen stellen, dat de factor leeftijd, die ten aanzien van de vakantietrek ongetwijfeld van veel belang is in de nog overwegend traditionele samenlevingen, van minder importantie wordt in de stedelijke gemeenschap. Het is niet onwaarschijnlijk,

dat de invloed van deze factor — behalve voor de kleuters en de ouden van dagen — bij voortgaande urbanisering van weinig betekenis meer zal zijn. Volgens de enquêtes van het Centraal Bureau voor de Statistiek van de laatste jaren⁴¹ zou dit punt voor Nederland al min of meer bereikt zijn. Aangezien de enquêtes dienaangaande niet verder zijn uitgewerkt en geen cijfers bekend zijn over het vakantiegedrag van de verschillende leeftijdscategorieën in gemeenten van onderscheiden aard en omvang kan in feite nog geen definitieve uitspraak over de huidige situatie worden gedaan.

9.6.2. *Trek naar het buitenland.*

In het rapport over de vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking van 1969 wordt opgemerkt, dat de graad van verstedelijking direct van invloed is op het vakantiebezoek aan het buitenland. Vakantiegers afkomstig van het platteland en het verstedelijkte platteland zouden in mindere mate in het buitenlands vakantiebezoek participeren dan op grond van hun aandeel in de bevolking mag worden verwacht⁴². Wij laten de bewuste cijfers hieronder volgen.

Tabel 9.10. Aantal Nederlandse vakantiegers naar urbanisatiegraad van de woongemeente en trek in binnen- en buitenland in 1969 (in % van de desbetreffende categorieën).

Gemeenten naar urbanisatiegraad	Vakantie- gers binnenland in %	Vakantie- gers buitenland in %	Totaal Ned. bevol- king in %
Platteland	17.0	10.3	21.8
Verstedelijk platteland	21.5	26.7	24.9
Steden, minus Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage	40.4	38.1	36.8
Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage	21.2	25.0	16.5

Uit deze cijfers valt niet alleen op te maken, dat het platteland ondervertegenwoordigd is in de totale vakantietrek, maar eveneens dat plattelanders zo zij al een vakantiereis maken significant meer een binnenlands reisdoel kiezen dan dat zij ertoe overgaan een buitenlands vakantiegebied op te zoeken. Bij inwoners van de drie grote steden liggen de zaken precies omgekeerd: (groot) stedelingen reizen meer dan plattelanders en trekken verhoudingsgewijs veel de grens over.

Bij voortgaande verstedelijking zal dan ook niet alleen het percentage vakantiegers stijgen, maar zal ook de trek naar het buitenland relatief kunnen toenemen.

9.6.3. *Gekozen logiesvormen.*

Uit ons voorgaand betoog valt geredelijk de conclusie te trekken, dat de plattelandssamenleving zich — zeker op het punt van de vakantiebesteding

— kenmerkt door een vrij traditionele signatuur. De veronderstelling lijkt dan ook gewettigd, dat als inwoners van kleine gemeenten een vakantiereis ondernemen, waarbij zij gebruik maken van betaalde logiesaccommodatie, zij de voorkeur zullen geven aan de meer traditionele logiesvormen zoals hotel en pension. Voor deze keuze kunnen overigens nog andere argumenten aangevoerd worden. De plattelander heeft de natuur zo dicht bij de hand, dat hij er — zo zou men verwachten — geen behoefte aan heeft in de vakantie dicht bij de natuur te leven. Dit zou dan inhouden, dat zijn participatie aan het kamperen en bivakkeren relatief gering zou zijn.

Analyse van de uitkomsten van de vakantie-enquête van 1960⁴³ leert ons evenwel, dat ten aanzien van de keuze van de betaalde logiesaccommodatie tussen stad en platteland nauwelijks verschil aanwezig is. Wij hebben deze uitkomst getoetst aan ons ter beschikking staande cijfers over de gekozen logiesvorm naar herkomst van de vakantiegangers, gerangschikt per landsdeel voor 1960⁴⁴. Wij menen goed te doen de bewust cijfers in tabelvorm te laten volgen (tabel 9.11).

De landsdelen Noord en Oost komen ten aanzien van de traditionele vormen hotel en pension duidelijk tot lagere percentages. Hierbij valt wel te bedenken, dat in de meer agrarische provincies vooral de jongeren met vakantie wegtrekken en juist de jongere leeftijdscategorieën kiezen over het algemeen meer de nieuwe vormen van logiesaccommodatie (kamphuis, kampeerboerderij, jeugdhierberg, kampeerhuisjes etc.) dan de ouderen. Wij hebben de vakantietrek per landsdeel omgerekend op de leeftijdsopbouw van landsdeel West. Inderdaad blijkt dan een groot deel van de verschillen tussen de landsdelen te kunnen worden toegeschreven aan verschillen in de leeftijdsopbouw van de categorie vakantiegangers. Desondanks blijven er toch nog verschillen bestaan tussen landsdeel Noord, waar men verhoudingsgewijs weinig in de meer traditionele vormen van logiesaccommodatie logeert en de overige landsdelen. Nu gaat men vanuit dit landsdeel echter betrekkelijk weinig naar het buitenland en juist bij een buitenlandse vakantie wordt veel meer dan bij een binnenlandse reis in de traditionele vakantieaccommodatie overnacht. Bij verdere analyse blijkt, dat 75% van het verschil tussen landsdeel Noord en landsdeel West verklaard kan worden uit verschillen in leeftijdsopbouw en trek naar het buitenland. Ook uit deze analyse menen wij dus de conclusie te mogen trekken, dat er bij vakantiegangers uit het rurale en het stedelijke milieu weinig verschil bestaat ten aanzien van de keuze van *betaalde* logiesaccommodatie.

De vraag rijst, of het percentage voor overnachting bij familie en kennissen gedurende de vakantie (in tegenstelling tot het cijfer voor de betaalde logiesaccommodatie) *wel* varieert met de gemeentegrootte. Familiebezoek is — wij schreven dit reeds vroeger⁴⁵ — een vrij traditionele vorm van vakantiebesteding, die meestal minder ruimte laat aan eigen initiatief. Het ligt in de lijn der verwachtingen, dat — wederom met het oog op de vrij traditionele inslag van het vakantiepatroon van plattelanders — juist de inwoners van de kleine gemeenten in de vakantie verhoudingsgewijs veel naar familie zullen trekken. Het zou ook mogelijk kunnen zijn, dat zij op grond van hun levenssituatie minder behoefte hebben aan vrijheid dan stedelingen, waardoor een gebonden vorm als familiebezoek hen meer aanspreekt. Het lijkt

Tabel 9.11. Aantal Nederlandse vakantiegangers naar gekozen betaalde logiesaccomodatatie en landsdeel van herkomst in mei t/m september 1960 (in % van de desbetreffende categorieën).

Landsdeel	Hotel, pension	Conferen- tieoord, kamphuis, jeugd- herberg, kampeer- boerderij	Boot	Caravan	Gehuurd of geruild huis	Kampe- en zomer- huisje	Gekam- peerd	Overige logies- vormen	Totaal
	in %	in %	in %	in %	in %	in %	in %	in %	in %
Noord	24.8	10.7	7.-	7.-	5.9	30.8	13.0	0.8	100 (270)
Oost	27.2	10.5	0.3	1.2	14.6	18.7	22.8	4.6	100 (390)
West	35.1	8.9	4.3	2.5	12.4	17.9	16.5	2.5	100 (2180)
Zuid	38.8	6.4	2.1	5.6	5.1	18.2	21.5	2.3	100 (391)

¹ Landsdeel Zuid-west (Zeeland) werd wegens te kleine aantallen niet in de tabel opgenomen.

ons nuttig ook dit punt aan een nader onderzoek te onderwerpen. Wij laten hieronder dan ook een tabel volgen die samengesteld is aan de hand van gegevens, verkregen uit het onderzoek naar de vakantiebesteding van het Centraal Bureau voor de Statistiek van 1960⁴⁴. Weliswaar zijn ook cijfers over het jaar 1970 beschikbaar, doch in verband met de mogelijkheid tot vergelijking van de tabellen 9.12 en 9.13 opteerden wij voor het jaar 1960. Voor de goede orde zij opgemerkt, dat de tendenties die geconstateerd kunnen worden in de enquête van 1960 nog in volle omvang zijn terug te vinden in het materiaal van 1970⁴⁶.

Tabel 9.12. Bezoek aan familie en kennissen door Nederlandse vakantiegangers naar gemeenten van herkomst in mei/september 1960 (in % van de desbetreffende categorie).

Gemeentecategorie	Bezoek aan familie en kennissen in %	Totaal aantal vakanties
Grote gemeenten	27.9	1.684
Middelgrote gemeenten	42.3	2.278
Overige gemeenten	52.5	1.682

Uit tabel 9.12 komt duidelijk naar voren, dat vakantiegangers uit rurale gemeenten meer bij familie en kennissen op bezoek gaan dan vakantiegangers uit het meer stedelijke milieu. De verschillen tussen de drie gemeentecategorieën kunnen als significant* worden aangemerkt.

Ook als wij de cijfers voor de landsdelen in beschouwing nemen⁴⁴, komen wij tot dezelfde resultaten. De provincies met een agrarische signatuur leveren hogere percentages voor familie- en (kennissen-)bezoek op dan de meer stedelijke provincies:

Tabel 9.13. Bezoek aan familie en kennissen door Nederlandse vakantiegangers naar landsdeel van herkomst in mei t/m september 1960 (in % van de desbetreffende categorieën).

Landsdeel	Bezoek aan familie en kennissen in %	Totaal aantal vakanties
Landsdeel Noord	55.8	611
Landsdeel Oost	51.9	811
Landsdeel West	34.4	3.321
Landsdeel Zuid	47.9	751

Het zeer verstedelijkte landsdeel West levert lage cijfers op voor familiebezoek, de meer agrarische landsdelen Noord en Oost komen tot hoge percentages.

Het interesseert ons uiteraard bijzonder te weten, of deze keuze van va-

* Op 5% niveau.

kantie-accommodatie samenhangt met de waardenoriëntatie van de desbetreffende samenlevingen. Is de binding tussen familieleden in de agrarische samenleving groter dan in de stad en komt men er daarom toe ook in de vakantie naar familie te gaan? Ook is het mogelijk, dat er geen sprake is van een grotere familiebinding bij de rurale bevolking, doch dat het familiebezoek tot de gewoonten behoort en als het ware een norm is, waaraan men zich stilzwijgend houdt. Waar wij ons in de eerste plaats van moeten vergewissen, is of het inkomen, voor wat het logeren bij familie betreft, niet een belangrijke rol speelt. Immers, het overnachten bij familie of kennissen is een relatief goedkope vorm van vakantiebesteding en men kan dus wel aannemen, dat de vakantiegangers met de smalle beurs wonend in alle soorten van gemeenten verhoudingsgewijs veel naar familie trekken. Wij hebben, voor wat betreft de verdeling naar inkomen alsook naar aard en omvang van de gemeenten van herkomst, slechts de beschikking over gegevens van arbeiders en employé's in 1960⁴⁷.

Tabel 9.14. Bezoek aan familie en kennissen van arbeiders en employé's naar aard en omvang van de woongemeente in mei-september 1960 (in % van desbetreffende categorieën).

Beroepscategorie en urbanisatiegraad	Bezoek aan familie en kennissen in %
<i>Arbeiders</i>	
in grote gemeenten	26.4
in middelgrote gemeenten en kleine steden	48.2
in overige gemeenten	61.6
<i>Employé's met < f 7500.— inkomen</i>	
in grote gemeenten	36.7
in middelgrote gemeenten en kleine steden	39.6
in overige gemeenten	45.2
<i>Employé's met f 7500.— en meer inkomen</i>	
in grote gemeenten	18.5
in middelgrote gemeenten en kleine steden	33.7
in overige gemeenten	35.9

Uit tabel 9.14 valt af te lezen, dat het inkomen bepaald wel invloed heeft op de trek naar familie en kennissen. Het familiebezoek ligt bijv. bij de employé's met een inkomen van f 7 500.— en meer op een lager niveau dan bij de employé's die minder dan f 7 500.— verdienen. Toch valt het op, dat zowel bij de arbeiders en de employé's met lagere, alsook bij de employé's met hogere inkomens een verschil⁴⁸ te constateren valt naar de woongemeente van de vakantiegangers. Beroep en inkomen zijn dus kennelijk niet uitsluitend de bepalende factoren voor de vakantiebesteding bij familie en kennissen.

Bezien wij de vakantiebesteding bij familie en kennissen per landsdeel, dan komt *elke* beroepscategorie in het (stedelijke) Westen met de laagste percentages uit de bus. Voor de goede orde laten wij de bewuste cijfers volgen⁴⁴ in tabel 9.15. De beroepscategorieën landarbeiders, landbouwers en

vrije beroepen hebben wij gezien de kleine aantallen niet in de tabel opgenomen.

Tabel 9.15. Bezoek aan familie en kennissen in de vakantie naar beroep (resp. geen beroep) en landsdeel van herkomst in mei t/m september 1960 (in % van de desbetreffende categorieën).

Beroep	Noord		Oost		West		Zuid	
	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal
Arbeiders	59.2	201	58.9	285	36.3	999	59.7	253
Employé's	46.8	124	44.1	340	33.7	149	40.6	340
Zelfstandigen (excl. vrije beroepen)	27.5	102	32.4	74	21.1	361	32.5	83
Geen beroep	85.9	78	84.3	70	52.7	328	61.9	63

De categorie „geen beroep” bestaat grotendeels uit ouderen, die veel bij familie op bezoek gaan. Het cijfer van deze beroepscategorie ligt dan ook vrij hoog. Toch is ook bij deze groepering van een markant verschil sprake tussen het landsdeel West en de overige landsdelen.

Hetzelfde patroon dat ten aanzien van de beroepscategorieën kan worden geconstateerd, treedt (althans in 1960) ook op ten aanzien van de leeftijdscategorieën. In elke leeftijdsgroep ligt het Westen lager dan de overige landsdelen⁴⁴:

Tabel 9.16. Bezoek aan familie en kennissen in de vakantie naar leeftijd en landsdeel van herkomst in mei t/m september 1960 (in % van de desbetreffende categorieën).

Leeftijd	Noord		Oost		West		Zuid	
	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal
< 6 jaar	70.4	71	60.9	69	48.3	290	67.1	73
6-13 jaar	61.6	125	55.1	147	35.8	631	49.3	144
14-18 jaar	45.6	79	39.5	76	33.1	326	44.4	99
19-24 jaar	37.7	53	41.9	86	25.6	219	32.5	77
25-39 jaar	49.5	109	48.-	171	33.6	651	51.-	153
40-49 jaar	33.3	51	41.5	106	25.4	481	31.2	77
50-64 jaar	56.7	67	58.6	99	27.-	467	43.-	86
65 jaar e.o.	87.5	56	84.2	57	56.3	256	76.2	42
	55.8	611	51.9	811	34.4	3.321	47.9	751

Uit de gegevens welke wij de revue hebben laten passeren, menen wij de conclusie te mogen trekken, dat er een reëel verschil bestaat tussen het gedragspatroon van plattelanders en stedelingen ten aanzien van het logeren

bij familie en kennissen, welk verschil uit factoren als beroep, inkomen en leeftijd niet zijn te verklaren.

Zoals gezegd zijn wij zeer geïnteresseerd in de mogelijke oorzaken van het beschreven verschijnsel. Is de behoefte aan compensatie en vrijheid bij de plattelandster minder groot dan bij de stedeling, waardoor hij een vrij gebonden vorm als het familiebezoek ambieert en accepteert? Meer in overeenstemming met de uitkomsten van onze voorgaande analyse is de hypothese, dat het geconstateerde onderscheid ook ten aanzien van dit aspect grotendeels is terug te voeren op nog bestaande verschillen in socio-culturele systemen, wellicht mede gebaseerd op geringere kennis omtrent andere mogelijkheden van vakantiebesteding. Een hiermede verwante hypothese (immers ook gebaseerd op verschillen in de onderscheiden cultuurpatronen) heeft betrekking op een mogelijk sterker binding van plattelanders met de familie dan stedelingen. Wij vinden voor deze hypothesen welke vooral uitgaan van een verschil in cultuurpatronen een zekere bevestiging in het onderzoek naar de zondag- en vakantiebesteding van Rotterdammers in 1964⁴⁹. Uit dit onderzoek blijkt namelijk, dat de allochtone Rotterdammers — dus zij die niet in Rotterdam geboren zijn doch zich hier later hebben gevestigd — significant meer bij familie en kennissen gingen logeren dan de autochtone Rotterdamse vakantiegangers. Overigens valt wel te bedenken, dat de familie van de autochtone Rotterdammers wellicht voor het grootste deel ook in Rotterdam woonachtig is. Voor een vakantiereis zoekt men toch veelal het andere milieu en dan is het logeren bij familie in de eigen stad niet zo aantrekkelijk. Het zou dus kunnen zijn, dat deze factor eveneens meespeelt bij de keuze van de overnachting, zodat ook hiermede geen onomstotelijk bewijs kan worden geleverd voor de grotere betrokkenheid van plattelanders (of ex-plattelanders) op de familie.

Een ander argument om tot een verschil in levensstijl te besluiten kan worden ontleend aan de dagbesteding van inwoners van kleine en grote gemeenten. In een onderzoek naar de vrijetijdsbesteding van de Nederlandse bevolking in 1962/'63⁵⁰ werden namelijk vragen gesteld naar het reisdoel van daguitstapjes, die op zaterdag en zondag in de zomer werden ondernomen. Voor het totaal aantal geënquêteerden werden de volgende cijfers gevonden:

Tabel 9.17. Bezoek aan familie e.d. op zaterdag en op zondag per woongebied in de zomer van 1963 (in % van het totaal aantal buiten de woonkern trekkenden per regionale categorie).

Woongebied	Zaterdag in %	Zondag in %
Totaal steden	33	31
waarvan 3 grote steden	25	28
totaal plattelandsgemeenten	42	40

Uit deze cijfers valt af te leiden dat inwoners van grote steden als zij de stad uitgaan verhoudingsgewijs weinig naar familie trekken. Eenzelfde re-

sultaat werd ook gevonden voor arbeiders en employé's, die resp. in de stad en in kleine gemeenten wonen. Arbeiders en loontrekkende middenstanders in de stad woonachtig gaan zowel op zaterdag als op zondag minder op bezoek bij familie buiten de woonplaats dan dezelfde beroepscategorieën wonend op het platteland. Een opmerkelijk verschijnsel, dat uit hetzelfde onderzoek naar voren komt is dat de stedeling bij zijn zaterdagse of zondagse uitstap verhoudingsgewijs veel de natuur intrekt⁵¹. Aan deze stedelijke zondagsbesteding zal de behoefte aan een contrasterend milieu niet vreemd zijn.

Volledigheidshalve zij opgemerkt, dat bij het uitgaan *binnen* de woonkern geen verschil tussen stad en platteland in percentages voor familiebezoek werd gevonden⁵².

Uit het voorgaande moge duidelijk geworden zijn, dat bij toenemende verstedelijking tendenties werkzaam zijn, welke het bezoek aan familie en kennissen in de vakantie doen afnemen. Daartegenover neemt de belangstelling voor de betaalde logiesaccommodatie toe.

9.7. *Samenvattende conclusies.*

In het voorgaande hebben wij getracht systematisch na te gaan op welke punten er verschillen bestaan tussen het vakantiepatroon van inwoners van kleine gemeenten, vergeleken met dat van stedelingen. Wij kwamen tot de ontdekking, dat zowel ten aanzien van het thuisblijven in de vakantie alsook met betrekking tot de vakantiereis markante verschillen aanwezig zijn tussen inwoners van grote en kleine gemeenten.

Het is een bekend feit, dat factoren als beroep en inkomen een grote invloed hebben op de structurering van de vakantie. Is het inkomen laag, dan gaat men minder op vakantie, c.q. kiest goedkopere accommodatievormen dan wanneer men goed bij kas is. Ook het beroep kan bij het ondernemen van een vakantiereis als remmende factor optreden: beroepsbeoefenaren in de agrarische sector bijv. kunnen door hun verantwoordelijkheid voor vee en huisdieren moeilijk van huis. Toch zijn de factoren beroep en inkomen niet uitsluitend en alleen verantwoordelijk voor de verschillen in vakantiebesteding. Immers, personen met een gelijk inkomen en eenzelfde beroep doch levend in naar aard en omvang verschillende gemeenten blijken niet in gelijke mate op reis te gaan.

Op het platteland is het percentage thuisblijvers veel groter dan in de stad. Wat de betaalde logiesaccommodatie betreft is de spreiding van vakantiegegangsters afkomstig uit verschillende typen van gemeenten over de onderscheiden logiesvormen nagenoeg gelijk. Het logeren bij familie en kennissen ligt bij plattelanders op een veel hoger niveau dan bij de stedelingen.

Tot slot kon — althans in het Franse materiaal — een verschil geconstateerd worden in reisdoel: inwoners van kleine Franse gemeenten trekken meer naar de stad, stedelingen zoeken meer het platteland op in hun vakantie. In Nederland blijkt zulks echter volgens recente cijfers niet het geval te zijn. Wij hebben ons voor de verklaring van dit verschil aan enkele veronderstellingen gewaagd, waarbij wij o.a. de aard van de Franse vakantiebesteding (een verhoudingsgewijs grote trek van stedelingen naar de eigen

of gehuurde „tweede woning” op het platteland) in de beschouwingen betrokken.

Teneinde meer zicht te krijgen op de oorzaken van het gesignaleerde verschil in vakantiegedrag tussen stedelingen en plattelanders hebben wij enkele hypothesen geformuleerd, welke wij aan een verdere toetsing hebben onderworpen.

In eerste instantie namen wij een mogelijkerwijs variërende behoefte aan compensatie, gebaseerd op verschillen in o.a. fysiek milieu als uitgangspunt van ons denken. Het lijkt bijv. plausibel, dat bewoners van eengezinshuizen (een woonvorm die veel op het platteland voorkomt) minder neiging zullen vertonen om naar elders te trekken: hun behoefte aan verandering zou wellicht minder groot kunnen zijn dan bij flatbewoners, die — over minder ruimte beschikkend — hun vakantie moeten aangrijpen om op dit punt aan hun trekken te komen. Nadere analyse leerde ons evenwel, dat de woonvorm weinig invloed heeft op het thuisblijven of weggaan. Weliswaar kon deze invloed in het materiaal van Franse onderzoeken wel worden vastgesteld, doch wij menen dat ook hier de aard van de Franse vakantiebesteding een rol van betekenis speelt. In Frankrijk komt het verhoudingsgewijs veel voor dat de gehuwde vrouw met de kinderen enige tijd „buiten woont” in een eigen of gehuurde woning. Wij veronderstellen dat de woonvorm betrekkelijk weinig invloed heeft op het ondernemen van een *vakantiereis*, doch dat wel een samenhang aanwezig is tussen het bezit van (of het kunnen beschikken over) een tweede woning en de aard en de plaats van de eerste woning. Hierdoor wordt het begrijpelijk, dat de woonvorm volgens de Franse cijfers wel een rol speelt bij de vakantiebesteding buiten de woonplaats terwijl dit in Nederland niet het geval blijkt te zijn.

Ook het verschil in wijdere woonomgeving levert een onvoldoende verklaring op voor het bewuste verschil in vakantiegedrag. Wij konden dit concluderen uit het feit, dat — vooral in Nederland — arbeiders die in kleine gemeenten wonen verhoudingsgewijs minder een *vakantiereis* ondernamen dan hun beroepsgenoten uit de grotere gemeenten, doch dat de vakantietrek van de employé's nauwelijks beïnvloed werd door de aard van de woongemeente, waarin zij woonachtig waren. Daar het fysieke milieu voor beide categorieën min of meer hetzelfde is, zou men — als deze factor van doorslaggevende betekenis was — een gelijk gedrag van arbeiders en employé's verwachten. Dit nu is niet het geval.

Teneinde meer vat op de bewuste problematiek te krijgen, moesten wij daarom een andere weg inslaan. In het verlengde van onze bevindingen bij voorgaande analyses⁵³ kwamen wij tot de veronderstelling, dat de *vakantiereis* in de onderscheiden samenlevingen (nog) een verschillende betekenis en functie heeft. In de stedelijke maatschappij is het vakantiehouden volledig geaccepteerd en geïntegreerd, het is daar — zoals wij schreven — een recht en een gewoonte geworden. Op het platteland daarentegen is de vakantie minder ingeburgerd. Kan men in de stad de *vakantiereis* als evenwichtsmechanisme beschouwen, in gebieden met een overwegend traditionele signatuur heeft de vakantie deze functie (nog) niet.

Het is vanuit dit licht gezien begrijpelijk, dat sterk geïsoleerde plattelandssamenlevingen weinig vakantieangers tellen, terwijl de inwoners van

rurale gemeenten die de invloed van de stedelijke cultuur sterker ondervinden meer op reis gaan. Uit een tweetal besproken onderzoeken van Groot³² en Benvenuti³³ kwam duidelijk naar voren, dat personen met een ruimer horizon, die dus meer weet hebben van de wereld om zich heen, gemiddeld vaker met vakantie gaan en een reis ondernemen dan zij, wier belangstelling uitsluitend gericht is op de eigen locale samenleving.

Ook het frequenter bezoek aan familie en kennissen gedurende de vakantie door plattelanders heeft grotendeels zijn oorsprong in een verschil tussen de stedelijke en landelijke cultuur. Wij vonden zelfs, dat in 1964 allochtone Rotterdammers meer naar hun familie trokken dan ter plaatse geboren Rotterdammers. Bij de zaterdag- en zondagbesteding valt eenzelfde trend te constateren: naarmate een gemeente stedelijker van aard is, gaan de inwoners — als zij een uitstap maken — minder naar familie en trekken zij meer de natuur in.

Tot slot hebben wij aandacht besteed aan veranderingen in de vakantietrek bij voortgaande verstedelijking. Wij constateerden, dat de leeftijdsopbouw van de categorie vakantiegangers in dat geval een wijziging ondergaat. Kleuters en bejaarden blijven ook in de stedelijke samenleving veel thuis. Terwijl echter in de kleine gemeenten de jeugd het meeste wegtrekt en de volwassenen nauwelijks aan de vakantietrek deelnemen, gaan in de stad *alle* leeftijdscategorieën (behoudens de hiervoor genoemde uitzonderingen) gelijkelijk op vakantie. Men zou deze verandering in leeftijdsopbouw van de categorie vakantiegangers dus min of meer als een aanwijzing voor de verstedelijking van een samenleving kunnen beschouwen!

Bij stedelingen is verder de buitenlandse vakantiereis meer in zwang dan bij de plattelanders, terwijl de inwoners van de grote gemeenten ook meer in betaalde logiesaccommodatie overnachten. Schrijdt de verstedelijking voort, dan is niet alleen een relatief grotere vakantietrek te verwachten, doch ook het verblijf in betaalde logiesaccommodatie zal toenemen, terwijl buitenlandse reizen meer favoriet zullen worden.

Hypothesen ten aanzien van de vakantiebesteding na de tweede wereldoorlog

10.1. Inleiding.

Hebben wij in het voorgaande hoofdstuk het zoeklicht vooral gericht op verdwijnende traditionele „enclaves” binnen het moderne vakantiepatroon, thans willen wij aandacht gaan besteden aan moderne trends in de eigentijdse vakantiebesteding. Het ligt in onze bedoeling om — evenals voor vroegere perioden — te trachten verbanden te leggen tussen veranderingen in de samenleving en ontwikkelingen van en wijzigingen in vakantievormen. Hierbij komt dan uiteraard aan de orde, welke functie de vakantie in de samenleving van nu heeft en aan welke behoeften door de vakantiebesteding wordt tegemoet gekomen.

Het lijkt ons goed te beginnen met een korte typering van de periode sedert de tweede wereldoorlog. Daarna zullen wij trachten enkele hypothesen omtrent de vakantiebesteding te formuleren, welke samenhangen met de ontwikkelingen in de maatschappij. In het volgende hoofdstuk zullen wij pogen deze hypothesen te toetsen.

10.2. Globale typering van de samenleving na 1945.

Evenals voor eerder behandelde tijdvakken geldt ook voor deze periode, dat het nagenoeg onmogelijk is een min of meer volledig beeld te schetsen van alle ontwikkelingen die hebben plaats gevonden, of nog steeds plaats vinden. Ons inziens is dit ook niet noodzakelijk. Het is vooral van belang die processen te belichten die van doorslaggevende betekenis zijn voor de vakantiebesteding.

Naar ons oordeel wordt het gezicht van onze tijd voornamelijk bepaald door een vijftal processen. Wij denken in dit verband aan de bevolkingsgroei, de toeneming van de mobiliteit en suburbanisatie, de industrialisatie/mechanisatie met de hiermede samenhangende welvaartstoename, alsook aan de voor onze tijd zeer kenmerkende schaalvergroting en concentratie van macht, zowel binnen het overheidsbestel als binnen veel ondernemingen. Elk van deze processen zullen wij hierna — overigens vrij summier — belichten, zodat wij later het verband met de hedendaagse vakantiebesteding kunnen leggen.

Wat betreft de *bevolkingstoename* groeide de Nederlandse bevolking van 5 miljoen in 1900 tot rond 13 miljoen in 1970. De bevolkingsdichtheid nam dienovereenkomstig toe. Het gehele leven werd complexer, drukker en

gehaaster, hetgeen voor een deel mede kan worden toegeschreven aan de immense groei van de moderne transportmiddelen. Wij behoeven slechts te denken aan de auto, die vooral na 1950 zijn opmars is begonnen. Waren er in 1939 nog maar rond 100.000 van deze voertuigen op de weg¹, in 1971 bedroeg dit aantal rond 2½ miljoen.

Het tijdvak staat verder in het teken van een voortgaande *verstedelijking*. Gaan we — om de grote lijn te onderkennen — terug tot de eeuwwisseling, dan zien wij dat in 1900 64% van de bevolking in gemeenten met een inwonertal beneden 20.000 zielen leefde², in 1970 was dit percentage nog maar 38!⁴. Hierbij dient overigens de kanttekening geplaatst te worden, dat inmiddels door grenswijzigingen en annexatie van gemeenten ook niet op groei gebaseerde veranderingen in de bevolkingsverdeling over de gemeentegrootteklassen zijn opgetreden, waardoor de genoemde cijfers de realiteit niet geheel weerspiegelen. De trend is evenwel duidelijk: in de kleine agrarische gemeenten woont een steeds geringer deel van onze bevolking, ons land raakt meer en meer verstedelijkt.

Bezien wij de periode na de tweede wereldoorlog, dan kunnen wij constateren dat de verstedelijking in dit tijdvak een enigszins andere richting begint uit te gaan. Voor de oorlog waren het vooral de nog niet volgebouwde randgemeenten van de grote steden die de groei opvingen (de steden zelf groeiden al sinds 1930 nauwelijks meer², in de laatste decennia begint de migratie zich meer en meer te richten op kleine woongemeenten op enige afstand van de grote stad. Het gaat dan veelal om de vestiging van forensen, die in de stad hun werk hebben. Opmerkelijk is bijv., dat in de periode van 1960 t/m 1969 de grootste bevolkingsgroei is opgetreden in de specifieke forensengemeenten*. De bevolking van deze gemeenten nam in dit tijdvak toe met een cijfer van 32.6% van het aantal op 1 januari 1960 aanwezige inwoners, terwijl de totale groei in Nederland in deze periode slechts 13.6% bedroeg. De toename in de bewuste forensengemeenten kan voor 60% op het konto geschreven worden van de migratie naar deze plaatsen³.

Daarenboven heeft ook een verhoudingsgewijs flinke groei plaats gevonden in de gemeenten die men als verstedelijkt platteland kan typeren, als ook in de plattelandstadjes, terwijl daarentegen het „echte” platteland slechts een geringe groei vertoont en de grote steden in groei stagneren. Verstedelijking in moderne zin betekent dus, dat de stad over het platteland uitvloeit: zowel stedebouwkundig als mentaal zijn de grenzen tussen stad en platteland steeds vager geworden. Kruijt merkt naar aanleiding van dit verschijnsel op, dat door velerlei oorzaken en langs diverse kanalen de urbane cultuur — beter is het te spreken van de moderne Westerse cultuur — tot de verste uithoeken van het platteland doordringt⁴.

Een van de na-oorlogse ontwikkelingen die eveneens op tal van gebieden tot ingrijpende veranderingen heeft geleid, is de *welvaartstoename*. De bevrijding van 1945 kwam in een volkomen verarmd en ontredderd Nederland. De oorlog had een desastreuze uitwerking gehad op het maatschappelijk leven. Veel werd verwoest, er moest veel worden opgebouwd. De perio-

* Stadsrandgemeenten, tuinsteden, dorpen e.d. met meer dan 30% overwegend allochtone woonforensen.

de van 1945 tot 1950 was er een van herstel, van restauratie. Omstreeks 1950 werd weer het inkomenspeil bereikt van 1930⁵, waarmee — zo schrijven Pen en Bouman⁶ — de nasleep van de depressie uit de jaren dertig en de oorlog was overwonnen. Is er in het begin van de jaren vijftig nog sprake van een kleine conjuncturele inzinking, daarna begint een periode van constante economische groei. Lambers merkt in dit verband op: „Generaties lang is verdubbeling van het nationaal inkomen per hoofd in dertig jaar mooi geweest. Wij zijn tot een halvering gekomen en voor Nederland zag het er in de eerste jaren na '60 naar uit, dat we zelfs een verdubbeling in twaalf jaar zouden kunnen halen”⁷.

Door de stijging van de welvaart wordt de consumptie gestimuleerd. Bovendien heeft — zo merken Pen en Bouman⁶ op — een inkomensspreiding plaats gevonden, waardoor naar hun mening een meer evenwichtige consumptie werd bereikt. Dit bracht met zich mede, dat de aanschaf van veel duurzame gebruiksgoederen voor een groot deel van de bevolking mogelijk werd en ook de vakantiereis (werknemers ontvingen hiervoor trouwens een vakantietoeslag) financieel binnen het bereik van de lagere inkomenscategorieën begon te vallen.

De welvaartsstijging werd gerealiseerd in een zich steeds verder industrialiserend en urbaniserend land. Bezien wij bijv. de hoeveelheidsindexcijfers van de produktie in de nijverheid⁸ (excl. bouwnijverheid en installatiebedrijven), welke door het Centraal Bureau voor de Statistiek zijn berekend, dan zien wij dat de produktie in 1968 vergeleken met 1921 met een factor 20 is toegenomen. In de periode van 1921 tot en met 1939 groeide de produktie met een factor 2, in de periode van 1950 tot en met 1968 met een factor 3. Terwijl de gehele hier genoemde periode een aanzienlijke groei te zien heeft gegeven, kan vooral voor het tijdvak 1950 t/m 1968 van een duidelijke stroomversnelling worden gesproken.

De groei van de grote ondernemingen alsook de toenemende invloed van de overheid op het maatschappelijk leven hebben o.a. een tweetal verschijnselen tot gevolg gehad. Wij denken hierbij vooral aan een toenemende *concentratie van macht* en aan een voortschrijdende *bureaucratisering*, zowel bij het bedrijfsleven als bij de overheid.

Een indicatie voor de bureaucratisering bij het overheidsapparaat geeft bijv. de groei van het aantal ambtenaren. Van Braam heeft berekend, dat het aantal ambtenaren in de periode tussen 1900 en 1950 ongeveer acht maal zo groot is geworden, terwijl de totale Nederlandse beroepsbevolking in dit tijdvak ongeveer verdubbelde⁹. Deze stijging heeft zich in de periode na 1950 — overigens in een wat langzamer tempo — voortgezet. Zo was het aantal rijksambtenaren bijv. in 1950 iets meer dan 150.000, welk aantal in 1968 was toegenomen tot ruim 200.000.

In deze periode is — zoals gezegd — ook bij de grote industriële ondernemingen, de banken, de verzekeringsmaatschappijen en de vakverenigingen de bureaucratisering verder voortgeschreden. Een dergelijk proces leidt over het algemeen tot concentratie van macht, dus tot de tendentie om de autonomie op lager niveau te vervangen door leiding vanuit een centraal punt. Dit proces van concentratie en centralisatie heeft o.a. afbreuk gedaan

aan de vroegere autonomie der steden¹⁰. Hun speelruimte is — vergeleken met vroeger — in bepaalde opzichten aanzienlijk geringer geworden.

10.3. De welvaartsstaat en de „affluent society”.

Een van de markante verschijnselen van de samenleving na 1945 is de introde van de *welvaartsstaat*. Het denken over de taak van de overheid was mede onder invloed van de tweede wereldoorlog veranderd, waardoor deze nieuwe samenlevingsvorm ruim baan kreeg.

In de periode tussen de beide wereldoorlogen werd staatsbemoeïing door een deel van de bevolking nog gezien als een noodzakelijk kwaad. Weliswaar was de crisiswetgeving in de jaren dertig alreeds een vorm van overheidsingrijpen, doch men zag deze activiteiten toen min of meer als een tijdelijke zaak. Na de oorlog zijn de opvattingen te dien aanzien gekenterd. Men kwam steeds meer tot de overtuiging, dat de overheid een zeer wezenlijke taak heeft ten aanzien van het maatschappelijk leven.

In de na-oorlogse tijd komt — zoals gezegd — de welvaartsstaat of beter gezegd, de verzorgingsstaat tot wasdom. Thoenes omschrijft deze als „een maatschappijvorm, welke gekenmerkt wordt door een op democratische leest geschoeid systeem van overheidszorg, dat zich — bij handhaving van een kapitalistisch produktiesysteem — garant stelt voor het collectieve sociale welzijn van haar onderdanen”¹¹. Nu is de term „collectief sociaal welzijn” wel een tamelijk vaag begrip. Thoenes geeft hiervan een nadere omschrijving. Naar zijn oordeel is het collectieve sociale welzijn van de bevolking gegarandeerd, indien de werkgelegenheid, de arbeidsbeloning, de koopkracht, het consumptievermogen, de sociale zekerheid, het culturele leven en de burgerzin een zodanig niveau hebben, dat de lichamelijke en geestelijke volksgezondheid kunnen voldoen aan de eisen, die de medische en sociale wetenschap op dat ogenblik menen te moeten stellen¹².

De boven omschreven ontwikkeling houdt in, dat de overheid zich op vele terreinen moet en ook wil gaan bewegen. Wij zien dit op economisch en sociaal terrein, doch ook ten aanzien van de recreatie krijgt de overheid een steeds belangrijker taak. Het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk, het Staatsbosbeheer en de Rijksplanologische Dienst houden zich bijv. elk op eigen wijze intensief bezig met de openluchtrecreatie; een overkoepelende interdepartementale commissie coördineert zoveel mogelijk de activiteiten op rijksniveau.

De verzorgingsstaat is — zo kan men stellen — mede ontstaan als antwoord op de laagconjunctuur in de jaren dertig en de verschrikkingen van de tweede wereldoorlog. De doelstellingen van de „welfare state” waren vlak na de oorlog vrij duidelijk omlijnd. Thoenes wijst erop, dat vooral in die tijd de conceptie van de verzorgingsstaat gedragen werd door denkbeelden over datgene wat men *niet* wilde: „geen levensgevaar, geen honger, dorst of koude, geen werkloosheid, geen willekeur, geen verspilling van goederen of talenten”¹³. Men was bereid alle krachten in te zetten om deze doelstellingen te verwezenlijken. En dit lukte, de werkloosheid kon om een voorbeeld te noemen worden teruggedrongen: het werkloosheidspercentage bereikte in de jaren 1950 t/m 1970 een vroeger ongedacht laag peil.

Er werden tal van maatregelen op sociaal gebied getroffen. Men denke slechts aan de ouderdomsuitkering welke in de volksmond het „Drees-pensioen” wordt genoemd, aan de vaststelling van het minimumloon, aan de werkloosheidsvoorzieningen etc. Kortom, er is binnen het kader van de verzorgingsstaat een omvangrijk pakket van sociale voorzieningen tot stand gekomen, welke de mens een redelijke bestaansbasis garanderen.

Thoenes was ten tijde van het schrijven van zijn studie in de jaren zestig van oordeel, dat de trendmatige West-Europese samenleving nog steeds volop de kentekenen droeg van de verzorgingsstaat. Marshall meent evenwel, dat de „welfare state” langzaam maar zeker is verdrongen door de „affluent society”. Hij merkt op, dat de verzorgingsstaat „was born at a time when the sense of national solidarity created by the war coincided with the enforced restraints on consumption and the regime of sharing imposed by post-war scarcity”¹⁴. De „welfare state” funtioneerde goed in tijden van schaarste, maar begon te wankelen bij toeneming van de welvaart.

Aan het eind van de jaren vijftig werd volgens Marshall de *maatschappij van de overvloed* geboren. Er begon een nieuwe wind te waaien. „The new atmosphere was one of unrestrained freedom in which each is entitled to have whatever he can get, because it is assumed that there is enough for all and to spare”¹⁵.

De aandacht verschuift van de produktie, de sfeer van het werken, naar de consumptie, de vrije tijd. Het aantal keuzemogelijkheden om tijd en geld te besteden breiden zich sterk uit. De schrijvers Dovring typeren onze huidige maatschappij dan ook als een „optional society”¹⁶. Naar hun oordeel is „one of the most basic facts of modern life the widening range of choice. Wealth makes free, but it liberates the most when it is shared by many”¹⁷. Weliswaar is de vrijheid om te kiezen niet iets geheel nieuws. Ook vroeger was het aan bepaalde groeperingen gegeven om alternatieve keuzen te kunnen maken. Nieuw is echter, dat meer en meer mensen (ook de lagere inkomensgroepen) aan het keuzeproces deelnemen. Daarenboven is het aantal keuzemogelijkheden zelf sterk uitgebreid. Voorheen was het aanbod van goederen gering en moest een groot deel van de bevolking zich bekrimpen om de eerste levensbehoeften te kunnen bevredigen. Thans levert de bevrediging van de primaire behoeften veelal geen problemen meer op, het gaat nu vooral om de luxeconsumptie. Om met Dovring te spreken: „The new and unprecedented fact about the affluent society is now this, that luxuries — the things people can live without — are taking up a major part, and a steadily growing part, of all the production and consumption”¹⁷.

In onze huidige samenleving neemt de consumptie inderdaad een veel grotere plaats in dan in vroegere maatschappijvormen mogelijk was. De aandacht en het streven van de grote massa, zo merkt Rietdijk op, is voor een belangrijk deel dusdanig geconcentreerd op het consumeren van verbruiksgoederen, dat dit consumeren in aanzienlijke mate de levensstijl gaat bepalen¹⁸. En het is juist de consumptiemaatschappij die volgens Marshall — en velen delen deze mening — bijzonder onplezierige trekken vertoont. De meest kenmerkende trek van de maatschappij van de overvloed is wel (hier haalt Marshall Galbraith¹⁹ aan), dat er een consequente kunstmatige stimulering plaats vindt van de consumptie, teneinde een afzet te vinden

voor de steeds groeiende stroom van produkten. „The desires of the individual are synthesized, elaborated and nurtured by advertising and salesmanship and driven forward by the spirit of competition, or emulation of the standard of expenditure of one's neighbour”²⁰. Hierdoor slaat de „Welfare state” als het ware in zijn tegendeel om. Immers, bij de verzorgingsstaat gaat het in de eerste plaats om de bevrediging van primaire behoeften alsmede om een rechtvaardiger verdeling van de voorhanden middelen. In de maatschappij van de overvloed interesseert men zich — aldus Marshall — eigenlijk vooral voor „the getting and spending of incomes, however come-by”²¹.

Het is niet moeilijk in dit verband schrijvers te noemen die geen goed woord over hebben voor de dominante mentaliteit in onze huidige consumptiemaatschappij. Vooral ook de reclame krijgt er bij hen van lang. Deze dringt het publiek produkten op, welke men niet nodig heeft en die men ook nooit zou wensen, ware het niet dat „hidden persuaders”²² de consument doen geloven, dat er zonder de bewuste produkten iets (of veel) aan zijn geluk mankeert.

Overigens is het een opmerkelijke zaak, dat de kritiek op de consumptie-mentaliteit in deze tijd vooral bij de jongere generatie aanslaat. De tijd is voorbij, dat de opgroeiende jeugd in overgrote meerderheid zekerheid, een goede baan en een snelle stijging op de maatschappelijke ladder als allervoornaamste levensdoelen beschouwde²³. Een deel van de jeugd van de jaren zeventig is minder aangepast aan het bestaande sociale systeem dan de generatie die kort na de tweede wereldoorlog de volwassenheid bereikte. De jongeren van nu pogen met meer kracht dan argumenten een maatschappelijke orde te verwezenlijken die volledig recht doet aan de „werkelijke” behoeften van de mens. Een zwakke stee met betrekking tot deze verlangens is wel, dat moeilijk een scheiding valt aan te brengen tussen „werkelijke” en „niet-werkelijke” behoeften. Binnen een cultuur ontstaan steeds nieuwe behoeften die in feite niet minder „werkelijk” zijn dan de reeds aanwezige.

De negatieve reactie van bepaalde groeperingen in de samenleving op de „affluent society” klinkt ook door in de wereld van de vrijetijdsbesteding. Zo valt bijv. te wijzen op Freyer, die van oordeel is dat producenten ook voor de vulling van de vrije tijd via reclame druk uitoefenen om deze tijd op een voor hen voordelige wijze te doen besteden. „Das Produktionsapparat produziert u.a. auch Freizeit”, zo merkt hij op, „doch seiner Logik gemäss produziert er sie als eine Quelle möglicher Bedürfnisse, die nun erst freigesetzt werden. Unter dem Gesichtspunkt der industriellen Produktion liegt der Wert der neuen Freizeit darin, dass sie an sich leer ist, unerfüllt und konsumbereit . . .”²⁴. Het is er de producent alles aan gelegen om de behoefte aan zijn artikel, hier dus een bepaalde, door hem georganiseerde, wijze van vrijetijds- c.q. vakantiebesteding te wekken.

De consument is volgens Freyer in het perspectief van de consumptiestimulering gezien, lijdend voorwerp. „Mann kann es als absurd empfinden”, zo roept hij uit, „dass der Mensch der im industriellen System während seiner Arbeitszeit hart genug eingespannt ist, nun auch dort wo er frei sein könnte die Chance seiner Selbsttätigkeit drangibt und sich gängeln, sattfüttern, berieseln lässt”²⁴. Natuurlijk zijn er veel concurrenten op de markt die

elk hun „vakantiewaar” willen verkopen, zodat er een uitdijend geheel van vakantiemogelijkheden ontstaat. Dit neemt echter niet weg, dat — aldus nog steeds Freyer — aan de zelfstandigheid, de vrijheid van de consument tekort wordt gedaan. Deze zou als het ware object zijn van het winstbejag van de producenten, die zelfs psychologische middelen te baat nemen om bij de consumenten nieuwe behoeften te kweken, welke de afname van hun produkt bevorderen.

Wij zouden bij het voorgaande willen aantekenen, dat — als veel producenten elkaar in de wielen rijden om te trachten hun marktaandeel te vergroten — de consument zoveel tegenstrijdige informatie te verwerken krijgt, dat de kans op volledige indoctrinatie niet erg groot lijkt. Alleen voor het geval het grootste deel van de informatie en overreding uitgaat van één bron (hetzij de staat of een andere super-onderneming) dient men op zijn hoede te zijn. Dit neemt natuurlijk niet weg, dat een vraagstuk als het onderhavige, dus de invloed van secundaire systemen (hetzij de overheid, of het bedrijfsleven) in een sterk georganiseerde „affluent society” als de onze van grote importantie blijft. Men doet er goed aan de ontwikkeling op dit punt nauwlettend te volgen.

De „affluent society” geeft — het is ontegenzeggelijk een feit — een grote toeneming van keuze-mogelijkheden, van vrijheid. Deze uitbreiding voltrekt zich echter niet op alle terreinen van leven. Door de grotere complexiteit van onze samenleving en de onderlinge afhankelijkheid van verschillende daarin voorkomende sectoren boet de moderne mens aan de andere kant in bepaalde opzichten weer aan vrijheid in. Kon hij bijv. in de traditionele samenleving zelf zijn arbeidstempo bepalen, thans leven velen onzer onder de dictatuur van klok en machine. Valt immers één schakel in de produktieketen uit, dan heeft dit invloed op de gehele produktie. Het is dus zaak, dat elke schakel zich voegt in het grotere geheel.

Een ander voorbeeld van de beperking van vrijheid levert het moderne verkeer. Weliswaar heeft de ontwikkeling van het verkeer een vergroting van keuze-mogelijkheden opgeleverd ten aanzien van de te bezoeken gebieden. Daarnaast heeft men echter met een indrukwekkend geheel van verkeersmaatregelen te maken gekregen, waar men vroeger geen weet van noch behoefte aan had. Aan deze verkeersvoorschriften heeft men zich strikt te houden. Doet men dit niet, dan speelt men niet alleen met het eigen leven, doch brengt ook de verkeersveiligheid in gevaar, hetgeen tot verkeerschaos kan leiden. Zijn enerzijds de marges voor eigen keuzen verruimd, anderzijds wordt de vrijheid ingeperkt.

10.4. Op weg naar een technocratie?

Een trend, welke in ons bestel steeds sterker op de voorgrond treedt, is de toenemende behoefte aan specialisatie. De problemen worden zo ingewikkeld, dat alleen specialisten er nog een goed zicht op hebben en er op deskundige wijze over kunnen oordelen. Velen zijn de mening toegedaan, dat wij op weg zijn naar een technocratie, waar de deskundigen het voor het zeggen hebben, terwijl de niet-deskundigen (en dat zijn we allen om de beurt op ons onbekende terreinen van het maatschappelijk leven) er het

zwijgen toe moeten doen, omdat zij de essentie van de behandelde problemen niet door (kunnen) hebben en dus geen volwaardige gesprekspartners voor de specialisten (kunnen) zijn. Bouman spreekt over de „bijna dictatoriale macht van deskundigen achter de schermen van machtige bureaucratieën”²⁵. Den Uyl wijst op „de machtstoestroming naar de specialisten in alle besturende apparaten, waardoor de politieke democratie is uitgehold in een fase, waarin de sociale democratie nog nauwelijks van de grond gekomen is”²⁶.

De technocratische tendenties worden versterkt door de komst van de verzorgingsstaat. Den Uyl merkt hierover op, dat „de bewerktuiging van de sociale verzorgingsstaat bovenal een enorme vertakking en verfijning betekende van de organisatiestructuur. Behalve voor de ingewijden viel er nog maar weinig te overzien. De grote vervreemding tussen bestuurders en bestuurden greep om zich heen . . .”²⁷.

Het is geen wonder, dat in een dergelijke situatie velen het laten afweten. Ofwel zij keren zich af van de problemen waarop zij toch maar nauwelijks invloed kunnen uitoefenen, ofwel zij gorden zich aan tot een stormloop op de bestaande en naar hun gevoelens verstarde structuren met het oogmerk nieuwe vormen te scheppen, waarbij de stem van de individu wel wordt gehoord en de vrijheid van de mens beter wordt gewaarborgd. Een duidelijke exponent van dit streven is Goldmann, die van mening is dat de grote strijd in de maatschappij gaat tussen enerzijds de krachten die drijven in de richting van de technocratie, algemene beheersing, passiviteit — goed betaalde passiviteit — en anderzijds de verdediging van de menselijke waardigheid, welke door zelfbestuur en democratie in het bedrijf, de universiteit of welk maatschappelijk instituut dan ook tot uiting kan komen²⁸.

Het is de grote vraag, of het zal gelukken om het roer om te gooien in onze steeds complexer wordende samenleving, die meer en meer in de richting van een technocratie koerst. De weg zou dan moeten leiden naar eenvoudiger en overzichtelijker structuren, waarbij ieder een eigen inbreng en verantwoordelijkheid heeft. Ongetwijfeld kan door decentralisatie van macht en bevoegdheden veel worden bereikt. Daarnaast is het doorblazen van de verstopte communicatiekanalen tussen bestuurders en bestuurden een zaak van grote importantie. Het is zonder meer nodig, dat nieuwe verbindingsslijnen tussen specialist en leek worden gelegd, zodat ook de niet-deskundige zich betrokken kan voelen bij en invloed kan uitoefenen op de beslissingen. In dit verband valt bijv. te denken aan een soort „vertalers” die de alternatieve mogelijkheden ontdoen van hun technisch jasje en ze dan in hun essentie kunnen voorleggen aan alle betrokkenen. De democratie zou daar ongetwijfeld ten zeerste mee zijn gebaat.

10.5. Formulering van vraagpunten.

Wij hebben in het voorgaande een korte typering gegeven van onze heden-daagse maatschappij. Thans lijkt ons het ogenblik gekomen enkele hypothesen te formuleren ten aanzien van de functie van de vakantie in ons moderne bestel.

Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat de mens die in het urbane

milieu wordt geconfronteerd met een tekort aan ruimte en groen, en die wordt blootgesteld aan steeds meer stank en geluidshinder, behoefte krijgt de dagelijkse omgeving tijdelijk te ontvluchten. Dit zou dan betekenen, dat hij in de vakantie een milieu zoekt dat hem compensatie verschaft voor veel wat hem in het gewone leven wordt „aangedaan” of onthouden. Op grond van deze hypothese kan men dus verwachten, dat veel vakantiegegangens vooral op zoek zijn naar een rustig en schoon vakantiegebied, waar de stilte te horen en de natuur nog te beleven is. Voorwaarde is uiteraard, dat de mens genoemde tekorten al of niet bewust ervaart en tevens de mogelijkheid gegeven acht om de frustrerende omstandigheden voor enige tijd te ontlopen.

Een volgende hypothese ligt meer op het sociaal-structurele vlak. Industrialisatie en mechanisatie leggen een toenemende druk op de mens. Omdat wij in een complexe samenleving leven, is op tal van punten een vrij straffe organisatie noodzakelijk. Een kortsluiting in een bepaalde sector van ons sociale systeem heeft repercussies op tal van andere gebieden. Het is dus zaak dergelijke kortsluitingen via een goede organisatie te voorkomen. Het geheel van regels, geboden en verboden dat hier een uitvloeisel van is houdt een beperking van de vrijheid en zelfbepaling in van de individu die ook door hemzelf als zodanig wordt ervaren.

Het is zonder meer waar, dat vroegere generaties binnen een rigide socio-cultureel systeem eveneens bewegingsvrijheid misten. Het kenmerkende van de huidige situatie is evenwel, dat men de toch wel noodzakelijke reglementering nu als een obstakel beschouwt, een inbreuk op de persoonlijke vrijheid. Ook vanuit dit gezichtspunt valt de vakantie te begrijpen als een evenwichtsmechanisme, als een middel om aan een te vaste reglementering te ontkomen. In het verlengde van deze veronderstelling ligt dan de hypothese, dat — naarmate in de samenleving de structuren op bepaalde dominante gebieden een meer rigide karakter gaan dragen — de mens tijdens zijn vakantie voor die vakantievormen opteert welke hem mogelijkheid bieden tot zelfbepaling en eigen initiatief. Dit impliceert, dat de in de huidige tijd gekozen vakantie modellen op het eerder door ons ontworpen continuüm, dat reikt van volkomen naar geringe structurering²⁹, moeten zijn verschoven naar de pool welke gekenmerkt wordt door weinig voorschriften en reglementering. Tevens is te verwachten, dat de differentiatie in vakantie modellen in de loop van de tijd is toegenomen.

De concentratie van macht, de schaalvergroting en de technocratische tendenties in de samenleving van nu leiden verder — zo kan men stellen — tot een geringere betrokkenheid, een gevoel dat men geen vat meer heeft op de instituties waar men deel van uitmaakt. Dit zal naar wij aannemen ook aanleiding geven tot een versterkte behoefte aan een vakantie(reis), waar de eigen keuze (ook al is het maar het kiezen van een vakantie „in blik”) een belangrijke rol speelt.

Hebben wij hiervoor enkele hypothesen ontwikkeld die alle betrekking hebben op een veronderstelde behoefte aan compensatie, voortvloeiend uit de structuur van onze hedendaagse samenleving, toch hebben wij de overtuiging dat de vakantiebesteding van nu hiermede niet op afdoende wijze kan worden verklaard. Het is zaak ook de veranderingen in mentaliteit, sa-

menhangend met de komst van de „welfare state” en de groei naar de „affluent society” in onze beschouwingen te betrekken.

Een van de dominante kenmerken van onze samenleving hebben wij de gerichtheid op de consumptie genoemd. Wij herinneren hier nog eens aan de opmerking van Rietdijk¹⁸, dat het consumeren voor een belangrijk deel de levensstijl gaat bepalen. Dit wil niet zeggen, dat de wereld van de productie, het arbeidsbestel in de huidige maatschappij geen betekenis meer zou hebben. De arbeid is nog steeds een van de meest structurerende elementen in onze samenleving en het sociaal prestige wordt nog steeds in hoge mate bepaald door het beroep dat iemand uitoefent en het inkomen dat hij voor zijn bijdrage aan de productieproces ontvangt. Echter, doordat in het inkomen in onze tijd een ruimer marge aanwezig is voor alternatieve toepassingen dan vroeger en bovendien de vrije tijd ten behoeve waarvan het inkomens-surplus kan worden besteed aanzienlijk is toegenomen, komt het consumeren steeds centraler in ons gedragspatroon te staan. De aandacht is zich meer en meer gaan richten op het goede leven hier en nu. Het verleden heeft geleerd dat uitstel van behoeftebevrediging in een dynamische samenleving niet zelden tot afstel en dientengevolge tot teleurstelling kan leiden. Er is een sterke neiging het surplus-inkomen snel om te zetten in begeerde consumptiegoederen, waaronder de vakantiereis een belangrijke plaats inneemt.

De nieuwe mentaliteit bevordert de consumptie in het algemeen. De vraag blijft over, waarom vooral ook de vakantiereis zich in een toenemende belangstelling mag verheugen. Behalve de hiervóór genoemde min of meer frustrerende omstandigheden in het dagelijkse milieu waarvoor compensatie gezocht wordt in de vakantiereis, zijn voor de groeiende reislust op zichzelf alsook voor de richting waarin deze zich manifesteert nog andere factoren te noemen. Met name denken wij hierbij aan de behoefte om nieuwe ervaringen op te doen alsook aan de behoefte aan sociaal prestige, behoeften die manifest of latent bij de meesten onzer aanwezig zijn. In de hedendaagse samenleving wordt niet alleen binnen de primaire groeperingen, maar vooral ook vanuit de secundaire toeristische systemen via beeldende reclame een krachtig beroep gedaan op dergelijke verlangens. Er is een nieuwe wereld te ontdekken en die wereld doet een appèl op ons. Door boeiende verhalen van vrienden, door kleurige folders van reisbureau's worden wij attent gemaakt op vakantie-reizen naar landen, die vroeger ver buiten onze gezichtskring lagen. Reizen naar zulke landen kunnen de behoefte aan nieuwe ervaring bevredigen en leveren wellicht — en passant — nog aanzien op bij degenen, wier waardering wij op prijs stellen.

Zoals wij reeds eerder schreven is volgens Knebel³⁰ de vakantietrek in de huidige tijd vooral gebaseerd op bevrediging van de behoefte aan sociaal aanzien. De „other-directed” mens van nu zou vooral reizen om in eigen kring status te verwerven. Hoewel wij reeds vroeger³¹ als onze mening naar voren brachten, dat deze stelling — althans voor het huidige tijdsgewricht — slechts zeer ten dele opgaat, zullen wij toch bij onze verdere uitwerking aan deze door Knebel geformuleerde hypothese alsmede aan zijn aan dit punt gewijde analyse aandacht schenken.

Tot slot dienen wij op nog een andere tendentie in onze moderne samen-

leving te wijzen, welke bij de groei naar de „affluent society” begint op te treden. Deze maatschappijvorm biedt ons een veelheid van keuzemogelijkheden voor de besteding van ons geld. Op de vakantiemarkt is een scherpe concurrentie gaande om de gunst van de potentiële vakantieganger te winnen. Droomreizen, safaritoers, cruises, zonnevlugjes en hoe deze reizen ook meer mogen heten worden tegen scherp concurrerende prijzen op de markt gebracht.

Een vakantiepakket, zoals door de reisbureau's aangeboden, ontslaat de vakantiegangers van veel zorg (en zelfwerkzaamheid). Hij kan — althans bij bonafide ondernemingen — zeker zijn van het gewenste en in uitzicht gestelde comfort. De kamers in het hotel zijn gereserveerd, de tickets voor het vliegtuig liggen klaar, de bussen voor een bezoek aan de bezienswaardigheden, die in het vakantieland op het programma staan, zijn van te voren besteld.

Het ligt voor de hand, dat van een dergelijke rijkdom aan comfortabele mogelijkheden een grote aantrekkingskracht uitgaat. Als vakantiegangers op grond van hun behoefte aan comfort, gevoelens van onzekerheid over het eigen toeristisch kunnen of simpelweg vanwege de goedkoopte in meerderheid opteren voor dergelijke reizen betekent zulks, dat — in tegenstelling tot een van onze vroegere hypothesen — de vrijheid en zelfbepaling tijdens de vakantie in de loop van de tijd juist weer gaat verminderen. In dat geval zou er op het eerder genoemde continuüm een teruggaande beweging te constateren zijn van de pool met geringe structurering en voorschriften naar die met grote structurering en reglementering.

Al deze — ten dele tegengestelde — trends in onze samenleving zullen hun uitwerking hebben op de vakantiebesteding. Onze hiernavolgende analyse is erop gericht de invloed van deze trends op het moderne vakantiepatroon te bepalen. Wij hopen op grond van deze analyse overigens niet alleen inzicht te krijgen in het huidige vakantiepatroon, maar verwachten ook aanwijzingen te vinden voor mogelijke ontwikkelingen in de toekomst.

10.6. Bruikbaarheid van het continuüm van gedragsmodellen.

Een van de centrale vragen die in het voorgaande aan de orde is gekomen is die naar mogelijke verschuivingen op het continuüm van vakantievormen, reikend van sterke reglementering naar vrijheid en geringe structurering³². Wij stelden als hypothese, dat op grond van het rigider en complexer worden van maatschappelijke structuren, alsook door het groeiend onbehagen over geluidshinder, milieuvervuiling, volte e.d. de hedendaagse mens een terrein zoekt waar hij nog ruimte om zich heen heeft, zelf initiatieven kan nemen en zijn tijd naar eigen believen kan inrichten. De vakantie zou dan naast andere mogelijkheden als middel fungeren om dit doel te bereiken. Wij kunnen in dat geval verwachten, dat de vakantietrek mede door de geschetste ontwikkelingen toeneemt. En als men dan met vakantie gaat, zullen de vakantiegangers (zo valt te verwachten) als tegenwicht tegen de genoemde trends in de samenleving in meerderheid die vormen kiezen die een maximum aan vrijheid d.w.z. het maken van eigen keuzen garanderen. Dit zou dan dus betekenen, dat de aandacht zich meer en meer zal concentreren op

die vakantievormen die weinig of geen gedragsvoorschriften inhouden.

Een andere ontwikkeling in onze samenleving leidt — zoals in par. 10.5 naar voren gebracht — tot een tegengestelde hypothese. Er vindt een vergroting van keuzemogelijkheden plaats o.a. door elkaar beconcurrerende reisondernemingen, die tegen redelijke prijzen kant- en klaar reizen aanbieden. Door de groeiende behoefte aan comfort en gemak wordt de belangstelling voor deze „voorgestructureerde” reizen steeds groter. Dit zou dan juist inhouden, dat vakantiegangers steeds meer de sterker gestructureerde en geregementeerde vormen gaan kiezen.

In het verlengde van deze hypothese ligt de opvatting van Knebel³³. De hedendaagse mens is volgens hem meer dan vroegere generaties op de anderen, de referentiegroep gericht. Hij neemt daarom het gedrag van die anderen als richtsnoer en zal op grond daarvan geneigd zijn zich conformistisch en volgbaar op te stellen. Een dergelijke instelling zou zich eveneens moeten uiten in verschuivingen op ons continuüm van vakantievormen.

Alvorens wij deze vraagstelling nader in beschouwing nemen, dienen wij ons eerst nog nader rekenschap te geven van het continuüm als zodanig en van mogelijke veranderingen in de vakantievormen die een plaats innemen op dat continuüm. Wij hebben in hoofdstuk IV³⁴ een onderscheid gemaakt tussen vormen met weinig verandering, vormen met verandering en sterke bindingen en vormen met verandering en weinig bindingen. Al deze vormen vinden hun plaats op de lijn die gespannen is tussen de polen reglementering en vrijheid. De vormen zijn echter door de tijd heen ten aanzien van de hierin geïncorporeerde waarden en normen alsook met betrekking tot de aard van de sociale relaties niet constant gebleven. Er hebben binnen de afzonderlijke vormen soms aanzienlijke veranderingen plaats gevonden. Vakantievormen die vroeger een vrij gestructureerd karakter hadden, hebben in de huidige tijd veel van hun rigiditeit verloren. Wij behoeven slechts te wijzen op een vorm als bijv. het verblijf in jeugdherbergen. De strenge regels die tussen de beide wereldoorlogen kenmerkend waren voor deze vorm van vakantiebesteding zijn in de loop van de tijd aanmerkelijk afgezwakt. Trekkers behoeven niet meer om tien uur 's avonds naar bed. Mocht de trekker vroeger de jeugdherberg slechts in de namiddag betreden, thans is dit vakantieverblijf de gehele dag geopend voor jeugdige bezoekers. Als de jeugdherbergouders ermee accoord gaan, mag er zelf sterke drank geschonken worden, een maatregel waarmee de oude garde die de jeugdherbergen heeft helpen opbouwen overigens weinig vrede zal hebben.

Ook het hotel anno 1970 is bepaald niet meer dezelfde vorm van accommodatie als bijv. het hotel van vóór de eerste wereldoorlog. Het pakket van voorschriften, waaraan men zich toen bij het logeren in een hotel moest houden, is aanmerkelijk geslonken. Er is in de loop van de tijd voorts een grote mate van variatie en nuancering in het aanbod opgetreden. Als men heden ten dage in een hotel wil logeren, kan men ad libitum een keuze maken uit volledig of half pension, logies met ontbijt of somtijds zelfs een kamer zonder maaltijden huren. Het „diner-ritueel” heeft aan betekenis ingeboet. Het wekt bijv. over het algemeen geen verbazing c.q. verontwaardiging meer als men in sportieve kleding aan tafel verschijnt. Ja, zelfs de pantoffels van Kipps, de door Wells beschreven anti-held³⁵ zouden door de

mede-gasten in de eetzaal van nu iets meer getolereerd worden dan aan het begin van deze eeuw.

De vraag rijst, of bij een dergelijke inhoudelijke verandering van de indicatoren die het continuüm representeren de mogelijkheid nog bestaat om verschuivingen van reglementering naar vrijheid of omgekeerd te meten. Wij menen, dat deze mogelijkheid ondanks genoemde bezwaren toch wel aanwezig is. In de eerste plaats zijn bepaalde „gebonden” vormen, zoals familiebezoek en de geleide groepsreis, niet wezenlijk veranderd. In de tweede plaats bestaat er binnen de categorie met verandering en weinig bindingen nog steeds enig verschil in de mate van structurering tussen bijv. het hotel-bezoek enerzijds en het bivakkeren/kamperen anderzijds, hoewel — het zij toegegeven — deze vormen in de loop van de tijd naar elkaar toe zijn gegroeid. Wij menen daarom, dat wij onder het nodige voorbehoud toch wel conclusies uit de op deze wijze gerangschikte gegevens mogen trekken.

Het materiaal, waaraan wij onze hypothesen kunnen toetsen, is voor het tijdvak na de tweede wereldoorlog overvloediger voorhanden dan voor de eerder behandelde perioden. Wij behoeven slechts te wijzen op de enquêtes, welke door het Centraal Bureau voor de Statistiek op gezette tijden zijn uitgevoerd. Verder groeit ook in het ons omringende buitenland de belangstelling voor het verschijnsel van de vakantiebesteding. Ook uit de buitenlandse enquêtes is ongetwijfeld veel wetenswaardigs te putten. Toch blijkt het ter beschikking staande statistische materiaal — althans voor ons doel — vrij hinderlijke lacunes te vertonen. De voorhanden gegevens hebben namelijk vooral betrekking op de wijze van overnachting, dus het onderdak, op het gebruikte vervoermiddel, de vakantiestreek of het vakantieland waar men heen trekt en tenslotte op de samenstelling van het reisgezelschap. Ons begrip „vakantievorm” is gecompliceerder: wij onderkennen hieraan tal van structurele en culturele aspecten zoals de aard van de sociale relaties, als ook de waarden en normen die in de bewuste vorm zijn geïncorporeerd. Dergelijke aspecten komen in onderzoeken op dit gebied echter vrijwel nooit aan bod. Wij zullen dus genoeg moeten nemen met het vanuit onze optiek wat schrale materiaal dat ons ten dienste staat.

Behalve die hiervoor aangeduide enquêtes hebben wij de beschikking gekregen over de jaarverslagen van 1950 t/m 1971 van de Nederlandse Reisvereniging. Uit deze verslagen rijst ook een duidelijk beeld op van de veranderingen, welke zich in dit tijdvak hebben voorgedaan. Uiteraard vormen reisgidsen van bekende reisbureaus eveneens een goede informatiebron met betrekking tot de wensen van vakantiegangers, terwijl voorhanden literatuur op het gebied van de vakantiebesteding tenslotte ook tot verrijking van onze kennis over de naoorlogse periode kan bijdragen.

10.7. Verdere aanpak.

In het hierna volgende hoofdstuk zullen wij trachten de in par. 10.6 geformuleerde hypothesen nader te toetsen. Wij hopen daarmee een beeld te krijgen van de moderne trends in de hedendaagse vakantiebesteding en de functie welke de vakantie in de huidige samenleving heeft.

Op deze uitkomsten voortbouwend, willen wij in hoofdstuk XII tenslotte

onze aandacht speciaal richten op de Nederlandse situatie. Vooral de ruimtelijke consequenties van de desbetreffende ontwikkeling hebben onze grote belangstelling. Met dat hoofdstuk sluiten wij dan onze sociologische analyse van het verschijnsel vakantie in het tijdvak na de tweede wereldoorlog af.

Toetsing van hypothesen inzake de ontwikkeling van de vakantiebesteding na de tweede wereldoorlog

11.1. Inleiding.

Wij hebben in voorgaande hoofdstuk enkele hypothesen geformuleerd ten aanzien van de oorzaken van de groei van de vakantietrek na 1945 alsmede van de veranderingen die in de vakantiebesteding in de loop van de tijd zijn opgetreden. In dit hoofdstuk zullen wij ons bezig houden met de toetsing van de bewuste hypothesen.

Alvorens hiertoe over te gaan lijkt het ons noodzakelijk eerst een korte beschrijving te geven van de omvang van de vakantietrek als zodanig.

11.2. Omvang van de vakantietrek.

Zoals eerder¹ vermeld, heeft het Centraal Bureau voor de Statistiek op regelmatige tijden onderzoeken uitgevoerd naar de vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking. In 1954 vond het eerste onderzoek plaats. Vervolgens werden in 1960, 1966, 1969, 1970 en 1971 wederom enquêtes gehouden. Het ligt in de bedoeling deze enquêtes thans jaarlijks te herhalen.

De omschrijving van het begrip vakantie was bij de enquêtes van 1954 t/m 1966 identiek. Als vakantie werd toen beschouwd een periode van twee of meer dagen met tenminste twee overnachtingen buiten de woonplaats doorgebracht voor recreatieve doeleinden². In 1969 werd de definitie gewijzigd en gelijkgeschakeld met gangbare definiëringen in het buitenland. Bij dit laatste onderzoek nam men als criterium voor vakantie aan dat tenminste vier achtereenvolgende overnachtingen voor recreatieve doeleinden buiten de eigen woonplaats moesten zijn doorgebracht³.

In de enquêtes van 1954 t/m 1966 werd mede aandacht besteed aan het familiebezoek. Bij de enquête van 1969 werd het accent gelegd op de zakelijke dienstverlening en werden vakanties doorgebracht bij familie en kennissen dan ook niet in de enquête opgenomen. In het onderzoek van 1970 werd deze vorm van vakantiebesteding — overigens op beperkte schaal — wederom in de beschouwingen betrokken.

Volgt men de ontwikkeling van de vakantietrek sinds 1954 tot 1966, dan is er sprake van een stormachtige groei. Ging in 1954 nog maar 41%⁴ van de bevolking met vakantie, in 1966 was dit percentage opgelopen tot 59%.

Daar de omschrijving van het begrip vakantie in het onderzoek van 1969 werd veranderd, is voor dat jaar vergelijking met voorgaande jaren moeilijk. Het is het Centraal Bureau voor de Statistiek evenwel gelukt de vakan-

ties, die in 1966 dus qua duur anders gedefinieerd werden, naar een aantal gezichtspunten uit het grondmateriaal om te rekenen op basis van de nieuwe definitie. Uit de cijfers komt naar voren, dat van 1966 tot 1970 de vakantieparticipatie, inclusief het bezoek aan familie en kennissen is toegenomen van 58 tot rond 60%. Vergelijkt men echter de vakantietrek exclusief het logeren bij familie en kennissen, dan is van een veel sterkere groei sprake. In 1966 ging 40.8 % van de bevolking met vakantie en logeerde daarbij in betaalde logiesaccommodatie, in 1970 was dit percentage 45.9, hetgeen een toeneming betekent van 5%⁶.

Het percentage, dat in 1970 door het Centraal Bureau voor de Statistiek werd gevonden voor de omvang van de vakantietrek van de Nederlandse bevolking wijkt enigermate af van de Franse en Duitse trekcijfers. Le Roux berekende voor 1968 een percentage van 41.6 voor de Franse bevolking, doch dit cijfer omvatte ook het familiebezoek⁷. Het Duitse cijfer ligt nog wat lager, in 1966 ging 34% van de bevolking van de Bondsrepubliek met vakantie⁸. Ten dele hangt dit verschil samen met de mate van verstedelijking van de bewuste landen. In hoofdstuk IX hebben wij gezien, dat inwoners van agrarische gebieden in mindere mate een vakantiereis ondernemen dan stedelingen. Zoals bekend bezitten zowel Frankrijk als de Bondsrepubliek nog sterk geïsoleerde landelijke gebieden. Vergelijkt men de cijfers van steden met een inwonertal van 100.000 zielen en meer, dan blijkt dat in 1966 in de Bondsrepubliek 47% van de stedelijke bevolking op vakantie ging, in Frankrijk (exclusief de Parijse agglomeratie) was dit in 1968 54%. In Parijs trekt zelfs meer dan driekwart van de bevolking weg! Het Nederlandse cijfer voor de vakantietrek van inwoners van steden bedraagt in 1970 55%⁹. De Franse en Nederlandse cijfers ontkopen elkaar niet zoveel. Opmerkelijk is, dat het Duitse cijfer in vergelijking met het Nederlandse zoveel lager ligt. Wij hadden gezien de hoge levensstandaard in de Bondsrepubliek een hoger cijfer verwacht.

Volgens onze theorie zouden de welvarende industrieel-urbane samenlevingen een hoger percentage vakantiegangers moeten leveren dan de meer agrarisch-traditionele landen. Uit dien hoofde is te verwachten, dat bijv. Italië vrij lage cijfers te zien zal geven. Dit blijkt inderdaad het geval te zijn. In 1959 ondernam 18% van de Italiaanse gezinnen een vakantiereis, in 1965 was dit cijfer gestegen tot 30%¹⁰. Als dezelfde berekening gemaakt wordt voor *personen* die met vakantie zijn gegaan ligt het percentage aanmerkelijk lager: slechts 21% van de Italiaanse bevolking nam in 1965 deel aan de vakantietrek¹¹. Dit betekent dus, dat vooral de kleine gezinnen op reis zijn geweest.

Aan de hand van de Italiaanse cijfers kan men ook constateren, dat het besteedbare inkomen nauwe samenhang vertoont met het maken van een vakantiereis. Is het inkomen laag, dan zijn de mogelijkheden beperkt om met vakantie te gaan. In het agrarische zuiden van Italië is het gemiddelde inkomen van de bevolking veel lager dan in het industriële Noorden. Kitzinger merkt bijv. op, dat „the 55% of the Italians who live in Central and South Italy have a standard that is markedly lower than that of the rest of the common market”¹². Hoewel het gemiddelde inkomen van hen die in het industriële noorden van Italië leven overeenkomst vertoont met dat van

de overige landen van de E.E.G., wordt het gemiddeld inkomen van de totale Italiaanse bevolking gedrukt door de cijfers voor midden- en zuid-Italië. Wij nemen aan, dat dit lage inkomensniveau alsmede een min of meer traditionele mentaliteit mede bijdragen tot het bescheiden percentage van de Italiaanse vakantietrek.

Een ander verschijnsel, dat de laatste jaren een grotere omvang aanneemt is het op vakantie gaan in de winter. In 1970¹³ had volgens het onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek 10% van de personen die in de periode 1969/70 op vakantie waren gegaan alléén of óók een wintervakantie genoten. Een kleine 70% van de wintervakanties was in dat jaar gericht op het buitenland. Ten dele gaat het hierbij om het bedrijven van wintersport. Typische wintersportvakanties werden bijv. doorgebracht in de Bondsrepubliek, Zwitserland en Oostenrijk: de helft van het totaal aantal buitenlandse vakanties vond in 1970 in die landen plaats. Meer dan 1/5 van de vakantiegangers vond echter onderdak in landen liggend in de sub-tropische klimaatgordel, zoals Italië, Spanje, Portugal en Noord-Afrika¹⁴. Hier staat dus niet de beoefening van de wintersport centraal, maar gaat het meer om een trek naar de zon.

Zoals de traditionele elite in de periode vóór de eerste wereldoorlog warmere streken opzocht om daar te overwinteren, zo richten zich in onze tijd steeds meer vakantiegangers (ook lieden met een iets minder gevulde beurs) op landen met een aantrekkelijker klimaat dan het onze om daar hun vrije tijd door te brengen. In een publicatie van het Centraal Bureau voor de Statistiek over de vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking in 1969 wordt dan ook opgemerkt, dat „er wat de wintervakanties betreft van een nieuwe dimensie sprake is. Er is voor die periode een nieuwe vakantie-markt aangeboord, getuige de aandacht die op grote schaal gericht wordt op de mogelijkheden die er zijn om voor kortere of langere tijd van klimaat te wisselen”¹⁵. Het is thans mogelijk om tegen aantrekkelijke voorwaarden naar warmer oorden te trekken, waarbij men dan gebruik kan maken van accommodatie die anders niet benut wordt.

Het is waarschijnlijk, dat deze nieuwe tendenties van invloed zullen zijn op de toekomstige ontwikkeling van de vakantiebesteding. Naar het zich laat aanzien zal bij toeneming van het aantal vakantiedagen bij velen de behoefte groeien om langere tijd elders (o.a. in de subtropen) te verblijven.

11.3. Verschuivingen tussen vakantievormen.

Na de beschrijving van de ontwikkeling van de omvang van de vakantietrek komen wij thans terug op onze eerder gestelde vraag, of inderdaad steeds meer die vakantiemodellen gekozen worden, die de mens veel mogelijkheid bieden tot eigen keuze en creativiteit. Wij kunnen stellen, dat bezoek aan familie en kennissen alsook de geleide groepsreis tot de meest „gebonden” vormen behoren. Immers, bij het logeren bij familie e.d. heeft men terdege rekening te houden met het leefpatroon van het gezin waar men verblijft. Er wordt over het algemeen verwacht, dat de gast de helpende hand biedt bij het op orde brengen van het huis. Het is de gastvrouw niet onwelgevallig als de gast meehelpt bij het bereiden van de maaltijd of het wassen van de

vaat. Bovendien heeft de gastheer dikwijls een aardig plannetje bedacht voor het vakantietochtje van die dag, zodat de gast dan hoogstens opgewekt kan verklaren, dat hem juist die tocht lang voor ogen heeft gestaan en dat een en ander dus de vervulling betekent van zijn innigste wensen.

Ook de geleide groepsreis biedt meestal weinig mogelijkheden tot eigen initiatief. Van te voren is bepaald, dat men op het uur U de Rigi, de Etna of de Lemelerberg zal aanschouwen en de tijd moet dan wel kloppen, anders loopt het reisschema in de war. Het ligt dus voor de hand in eerste instantie de aandacht te richten op vakantievormen als het logeren bij familie of kennissen en de groepsreis.

11.3.1. Bezoek aan familie en kennissen.

Gaan wij in de Nederlandse enquêtes de cijfers na voor het bezoek aan familie en kennissen, dan zien wij inderdaad een vrij drastische teruggang van deze vakantieform voor de periode tussen 1954 en 1960. In genoemde periode daalde het percentage namelijk van 53 tot ca. 40%¹⁶. In de enquêtes van 1960 en 1966 bleef het percentage voor deze vorm van vakantiebesteding echter nagenoeg gelijk, namelijk ruim 40. In de toelichting bij het onderzoek van 1966 wordt hiervoor een zeer plausible verklaring gegeven¹⁷. Uit de gegevens komt namelijk naar voren, dat in 1966 verhoudingsgewijs meer jongeren en bejaarden met vakantie gingen dan in 1954 en 1960 en juist deze categorieën brengen hun vakantie frequent bij familie door.

Een ons inziens belangrijker verklaring voor de stagnatie in de vermindering van het familiebezoek wordt geleverd bij de analyse van het aantal vakanties per persoon. Dit aantal neemt namelijk plotseling vrij sterk toe. In 1954 was het verhoudingscijfer voor het aantal vakanties per persoon 1,16, in 1960 1,19 en in 1966 1,45¹⁸. Dit betekent, dat elke vakantieganger in 1966 gemiddeld bijna 1,5 vakantie genoot. Splitst men het materiaal uit naar hoofd- en nevenvakanties¹⁹, dan komt naar voren dat het vooral de nevenvakanties zijn geweest, die bij familie en kennissen werden doorgebracht. Tabel 11.1 die ontleend wordt aan het hiervoor genoemde onderzoeksmateriaal, levert hiervoor een duidelijke aanwijzing:

Tabel 11.1. Aantal zomervakanties in 1966 onderscheiden naar hoofd- en nevenvakantie in binnenland en buitenland, waarbij overnacht werd bij familie en kennissen (in % van het totaal aantal vakanties).

Aard van de vakantie	Binnenland in %	Buitenland in %
Hoofdvakantie	43	9
Nevenvakantie	64	23
Alle vakanties	52	10

Jammer genoeg is het materiaal van het onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek van 1960 niet te rangschikken naar hoofd- en nevenvakanties, zodat niet is na te gaan of het bezoek aan familie en kennissen voor de hoofdvakantie verder is afgenomen. Wanneer wij evenwel zien, dat

bij de totale vakantietrek naar het buitenland, waarin volgens de gegevens van 1966 betrekkelijk weinig nevenvakanties voorkomen²⁰, het percentage voor de overnachtingen bij familie en kennissen is gedaald van 13% in 1960 tot 10% in 1966, dan valt wel aan te nemen dat ook een daling van het bezoek aan familie en kennissen gedurende de hoofdvakantie in het binnenland is opgetreden. Deze daling zou dan evenwel gecompenseerd worden door een vergroting van het aantal nevenvakanties, waarbij men veelvuldig bij familie en kennissen gaat logeren.

Uit de cijfers van het onderzoek van 1970 valt op te maken, dat het aandeel van degenen die hun vakantie bij familie en kennissen heeft doorgebracht in de periode 1966-1970 verder is afgenomen.

Ter waarschuwing diene, dat de percentages voor het familiebezoek voor 1965/'66 welke in de publikatie van 1970 worden genoemd niet vergelijkbaar zijn met de hiervoor genoemde cijfers, daar de definitie van de vakantie in die periode is veranderd. Er heeft echter in verband met deze verandering van definitie een herberekening van het materiaal plaats gevonden. Uit de cijfers treedt aan het licht, dat volgens de nieuwe berekeningen in 1965/'66 29.7% van de 6.8 miljoen vakantiegangers gedurende de vakantie uitsluitend bij familie en kennissen verbleef, terwijl 70.3% daarnaast of uitsluitend gebruik heeft gemaakt van andere logiesvormen. In 1969/'70 bracht een geringer percentage, namelijk 23.3% van de 7.6 miljoen vakantiegangers de vakantie uitsluitend bij familie en kennissen door, 76.7% verbleef mede of uitsluitend in andere vormen van logiesaccommodatie²¹.

Samenvattend menen wij op grond van de weergegeven cijfers te mogen concluderen, dat een gebonden vorm als het logeren bij familie en kennissen in de loop van de tijd aan betekenis heeft ingeboet.

11.3.2. De groepsreis.

Wij hebben gezegd, dat ook de ontwikkeling van de groepsreizen een indicatie vormt voor eventuele verschuivingen binnen de vakantiebesteding in de periode na de tweede wereldoorlog. Zoals bekend hebben wij de groepsreis eveneens gerangschikt onder de zogenaamde gebonden vormen. Er valt uiteraard nog wel een onderscheid te maken tussen de geleide en de vrije groepsreis. Bij de vrije groepsreis worden slechts bepaalde onderdelen van de vakantie (het vervoermiddel, de logiesaccommodatie, een enkele excursie) door de reisvereniging of het reisbureau georganiseerd, hoewel dan meestal toch nog wel een reisleider ter beschikking van de gasten staat. Bij de geleide groepsreis wordt een vast programma afgewerkt, waarin overigens dikwijls een of meer hele of halve vrije dagen zijn opgenomen. De mogelijkheden om zelf aan de vakantie vorm te geven zijn bij de geleide groepsreis uiteraard geringer dan bij de vrije groepsreis.

Hoeveel vakantiegangers nemen deel aan een groepsreis? De eerste naoorlogse cijfers over de belangstelling voor groepsreizen komen wij tegen in het onderzoek naar de vakantiebesteding uitgevoerd door het Centraal Bureau voor de Statistiek in 1954. Uit dit onderzoek komt naar voren, dat 7% van de toenmalige vakantiegangers aan een groepsreis deelnamen²². Dit cijfer lijkt vrij laag, maar we moeten wel bedenken, dat het percentage betrekking heeft op de *gehele* vakantietrek. Het logeren bij familie en kennis-

sen kwam toen erg veel voor: 53% van de vakantiegangers besteedde op deze laatste manier hun vakantie²³, zodat — betrokken op de *betaalde* logiesaccommodatie — het percentage groepsreizen tweemaal zo groot is.

In het onderzoek naar de vakantiebesteding van het Centraal Bureau voor de Statistiek van 1960 werd eveneens aandacht geschonken aan de groepsreis. Uit deze gegevens blijkt, dat 10% van de vakantiegangers zich bij een groepsreis had aangesloten, waarbij 3% een vrije en 7% een geleide groepsreis koos²⁴. Ook toen was het bezoek aan familie en kennissen nog groot, 41% van alle vakanties werd op deze wijze doorgebracht²⁵, zodat — wederom berekend op het totaal aantal vakanties in betaalde logiesaccommodatie — het percentage voor groepsreizen meer dan 15 moet hebben bedragen.

Het Nederlandse cijfer komt vrij aardig overeen met de resultaten van een Duits onderzoek, uitgevoerd door het Statistische Bundesamt in Wiesbaden²⁶. Volgens de gegevens van dit instituut nam in 1962 10% van *alle* Duitse vakantiegangers (dus inclusief degenen die op familiebezoek gingen) aan een groepsreis deel. Het percentage voor binnenlandse reizen bedroeg toen rond 7, voor de buitenlandse reizen lag het percentage hoger en kwam op 14.

In de enquêtes van het Centraal Bureau voor de Statistiek van 1969 en 1970 krijgt de groepsreis wederom aandacht. De percentages hebben in beide enquêtes alleen betrekking op de betaalde logiesaccommodatie. In 1969 ging ca. 10% van alle vakantiegangers met een groepsreis mee. Het cijfer voor de binnenlandse reizen ligt evenals in Duitsland lager dan voor de buitenlandse: rond 8% van de binnenlandse en 13% van de buitenlandse reizen kan als groepsreis worden betiteld.

In 1970 is — vergeleken met 1969 — wederom een daling opgetreden. Omstreeks 8% van de vakantiegangers nam toen aan een groepsreis deel. Bij een vakantie in Nederland koos ca. 7% van de vakantiegangers een groepsreis met reisleader, voor de reis naar het buitenland bedroeg dit percentage rond 9²⁷.

Overzien wij de trend sinds 1954²⁸, dan moeten wij wel tot de conclusie komen, dat er — althans relatief — van een daling van de belangstelling voor groepsreizen sprake is. In absolute cijfers is dit uiteraard niet het geval. De vakantietrek is dermate gegroeid, de vakantiereis is voor grote delen van onze bevolking zo vanzelfsprekend geworden, dat ook de markt voor groepsreizen in absolute zin een flinke uitbreiding heeft ondergaan. Een aanwijzing voor de omvang van deze markt vindt men bijv. in het feit, dat per 1 juni 1972 89 zgn. touroperators, dus personen die zelf reizen organiseren, bij de Nederlandse vereniging van reisbureaus waren aangesloten²⁹.

Het aantal bureau's, dat niet zelf tot organisatie van reizen overgaat, doch andere activiteiten ten behoeve van het reizen onderneemt zoals verkoop van door derden georganiseerde reizen, verkoop van spoorbiljetten, het geven van reisinlichtingen e.d. bedroeg in genoemd jaar meer dan 230. Als men dan nog bedenkt, dat naast de hiervoor genoemde toeristische bedrijven een aantal van 90 op een lijst van aspirant-leden is geplaatst (welke bureaus wel voldoen aan alle eisen voor het lidmaatschap doch nog niet gedurende drie achtereenvolgende jaren het reisbureaubedrijf hebben uitgeoe-

fend), dan kan men er zich een voorstelling van maken, welke groei de bestudeerde sector doormaakt.

Ondanks deze uitbreiding in absolute zin is overigens — wij hebben deze conclusie uit de desbetreffende enquêtes moeten trekken — het aandeel van de groepsreizen in het totale vakantiepakket in de loop van de tijd toch teruggelopen. Ditzelfde geluid valt trouwens ook te beluisteren in de jaarverslagen van de Nederlandse Reisvereniging, welke wij hebben doorgewerkt. Zo wordt in het jaarverslag van 1959 opgemerkt, dat „er een duidelijke verandering is in de behoeften van het Nederlandse volk op reisgebied, waardoor allerwegen een teruggang voor groepsreizen te constateren valt”³⁰. Men schrijft dit voor een deel toe aan de toegenomen motorisering, waardoor het de nieuwe autobezitters mogelijk wordt met hun eigen vervoermiddel op stap te gaan. Vroeger was het voordelig om aan een gezelschapsreis deel te nemen, omdat dit aanmerkelijke financiële voordelen bood. Thans is zowel door de groei van het autobezit alsook door de snelle popularisering van het forfaitaire treinvervoer (goedkope tarieven + betaling van enkele overnachtingen in het vakantieland) het geldelijk gewin door aansluiting bij een groepsreis veel geringer geworden³¹. Toch zijn deze structurele factoren naar het oordeel van het hoofdbestuur van de N.R.V. niet alleen verantwoordelijk voor de teruggang. Er is — zo meent men — ten aanzien van het vakantiepatroon een verschuiving gaande naar meer vrijheid. In 1950 had de N.R.V. hierop al geanticipeerd door de zgn. vrije groepsreizen te organiseren, waarbij de mogelijkheid tot eigen initiatief van de deelnemer werd vergroot³². Dit gaf de samensteller van het jaarverslag in 1953 reeds aanleiding om de letters NRV te vertalen in „Naast Reisgenot Vrijheid”³³. In 1968 wordt gewag gemaakt van een „nog vrijere vorm van de vrije groepsreis”³⁴. Deze reisvorm wordt vooral gebruikt bij chartervluchten. Het verschil tussen groepsreis en privéreis begint daarbij dus nog meer te vervagen!

De Nederlandse Reisvereniging is overigens niet geheel content met deze gang van zaken. Vanaf het begin van haar ontstaan heeft zij tot tevredenheid van haar leden/deelnemers groepsreizen georganiseerd. In de naoorlogse tijd is er echter een kentering opgetreden. De sector privéreizen maakt — zo wordt opgemerkt³⁵ — heden ten dage in feite voor nagenoeg alle reisorganisatoren de markt uit. De vakantiegangers gaan in grote getale op eigen gelegenheid op reis. Zij vragen wel service van de reisbureaus maar willen zich (behalve bij verre reisdoelen) niet (meer) aan een strikt reisprogramma onderwerpen.

In de verschillende jaarverslagen wordt dan ook steeds enige bezorgdheid uitgesproken over de vermindering der clubreizen ten faveure van het privéreisepakket. Toch ziet men — aldus het jaarverslag van 1970³⁶ — voor de clubreis toch ook weer enig licht aan de kim rijzen. De clubreis wint namelijk terrein bij het bezoek aan ver weg gelegen landen, bijv. in andere werelddelen.

De hiervoor gesignaleerde trend naar vrijheid en eigen initiatief is in overeenstemming met een van de door ons geformuleerde hypothesen. Wij hebben immers de veronderstelling uitgesproken, dat de vakantiehoudende mens door zowel structurele als culturele ontwikkelingen in onze samenleving steeds meer behoefte heeft aan vrijheid in de vrije tijd c.q. de vakantie.

De bevestiging van deze hypothese is in tegenspraak met de conclusie, waartoe de reeds vele malen geciteerde Knebel was gekomen. Naar diens oordeel immers „tendiert die Gesellschaftsreise absolut wie relativ dazu die Struktur des Tourismus zu bestimmen”.³⁶ Deze stelling blijkt dus — althans wat Nederland betreft — niet op te gaan.

Wij zijn in het voorgaande overigens wel op factoren gestoten, die de geschetste trend in de toekomst enigermate zouden kunnen ombuigen. Het is namelijk een feit, dat de actieradius van de vakantie-reizen geleidelijk aan groter wordt. Als men „verre landen” wil bezoeken, een reis wil maken door Kenia en Oeganda of Ecuador en Peru op zijn vakantie-verlanglijstje heeft staan, dan zal men er meestal toe overgaan zich bij een groepsreis aan te sluiten. De moeilijkheden die de reiziger te wachten staan, indien hij zelf een dergelijke reis wil organiseren, zijn namelijk niet te onderschatten. In de eerste plaats liggen de kosten veel hoger, indien men individueel op reis gaat dan wanneer men dank zij een groepsreis gebruik kan maken van reducties bij vervoer en verblijf. Daarnaast rijzen er problemen door de onbekendheid van de individuele reiziger met het gebied zijner keuze. Hij heeft wellicht geen overzicht van het toeristische aanbod, spreekt misschien de taal van het land niet en staat met de handen in het haar, als er tegenslag komt. De meesten onzer lijkt het dan ook veiliger en comfortabeler zich in een dergelijk geval onder de hoede van een organiserend reisbureau of een organiserende reisorganisatie te stellen.

11.3.3. De overige vormen van logiesaccommodatie.

In voorgaande paragraaf hebben wij kunnen constateren, dat de gebonden vakantie-vormen zoals familiebezoek en groepsreizen, welke de vakantie-ganger verhoudingsgewijs wat minder vrijheid laten dan het hotel/pensionbezoek of het bivakkeren en kamperen weliswaar niet in absolute zin maar toch wel relatief aan betekenis hebben ingeboet.

De kwestie die thans aan de orde dient te komen, spitst zich toe op de vraag, of er ook verschuivingen zijn opgetreden tussen de overige vormen van vakantiebesteding. Hebben in deze reeks de meer gebonden vormen plaats moeten maken voor de minder gestructureerde vakantietypen? Wij hebben er al op gewezen, dat aan de beantwoording van deze vraag enkele moeilijkheden kleven. In de eerste plaats behoren vormen als het privé verblijf in een hotel of pension, het vakantiehouden in een zomerhuis, tent, tenthuis of caravan alle tot de wijzen van vakantiebesteding, waarin betrekkelijk weinig regels zij geïncorporeerd. Er is geen voorgeschreven dagindeling, men kan tot op zekere hoogte eigen initiatieven ontplooiën. In de tweede plaats hebben de bewuste vormen in de loop van de tijd inhoudelijk een verandering ondergaan. Vormen als het verblijf in een hotel, een pension of een zomerhuis zijn naar elkaar toegegroeid, terwijl tussen deze vormen en het kamperen/bivakkeren zeker niet meer die wijde kloof gaapt die vroeger te signaleren viel.

Alle onduidelijkheden en vage grenzen ten spijt menen wij toch in deze vormen een zekere gradatie te kunnen aanbrengen. De sterkste mate van structurering zal over het algemeen gevonden worden bij het hotel, het pension het kamphuis en het vakantieoord, terwijl het verblijf in een zomer-

huis, een kampeershuisje, een tent/tenthuisje, een boot of een caravan meer ruimte laat voor onafhankelijkheid en eigen initiatief. Wij verwachten, dat het aandeel van de eerstgenoemde vormen in de hier behandelde periode een gestage daling zal vertonen, terwijl de belangstelling voor het kamperen/bivakkeren in de loop van de tijd juist zal zijn toegenomen. Met deze vraagstelling in het achterhoofd willen wij beginnen met een analyse van de gegevens over het tijdvak van 1954 t/m 1966.

Tabel 11.2. Aantal vakantiegangers per logiesvorm) (excl. bezoek aan familie en kennissen) zomer 1954, 1960 en 1966 (in procenten van het totaal).*

Logiesvorm	1954 ³⁷ in %	1960 ³⁷ in %	1966 ³⁸ in %
Hotel, pension	38	33	25
Kamphuis, vakantieoord jeugdherberg	9	7	7
Bungalow, zomerhuis, kampeershuisje	11	20	20
Tent, tenthuisje	13	17	27
Caravan	1	3	11
Boot	4	3	3
Kampeerberderij, kampschuur	4	3	x
Gehuurd huis of kamers zonder pension	13	10	3
Overige logiesvormen	6	3	5
	100	100	100

Door afrondingen is totaal niet altijd 100%.

Onze hypothese wordt door tabel 11.2 in grote lijnen gezien bevestigd. Het bezoek aan hotels en pensions, alsook aan vormen van logiesaccommodatie als kamphuizen, conferentieoord en e.d. neemt relatief af, terwijl de cijfers voor het bivakkeren en kamperen juist stijgen.

Wij zijn benieuwd, of dezelfde trend ook valt te constateren, als wij de cijfers uitsplitsen naar het doorbrengen van de vakantie in het binnenland en in het buitenland. Het zou kunnen zijn, dat de vakantieganger in den vreemde wat gerader van het hotel of het pension gebruik blijft maken, omdat de zekerheid van het beschikbaar zijn van onderdak hem in een onbekende omgeving vermoedelijk meer zal aanspreken dan in een meer vertrouwd milieu. Bij een vakantie in Nederland zal deze behoefte aan zekerheid minder sterk optreden. In dit raam bezien zou het denkbaar zijn, dat de cijfers voor het bezoek aan het hotel e.d. bij de vakantiebesteding in Nederland zouden dalen, terwijl de percentages voor het bezoek aan hotels en

* Wanneer een accommodatievorm in een bepaald jaar geen aparte vermelding kreeg, is het teken x in de kolom opgenomen.

pensions in het buitenland min of meer op hetzelfde peil zouden blijven staan. Wij hebben de op deze kwestie betrekking hebbende cijfers uit de enquêtes van het Centraal Bureau voor de Statistiek geput³⁹ en in tabel 11.3 weergegeven:

Tabel 11.3. Aantal vakantiegangers in binnen- en buitenland per logiesvorm (excl. bezoek aan familie en kennissen) zomer 1954, 1960 en 1966 (in % van totaal)*.

Logiesvorm	1954		1960		1966	
	Binnen-land in %	Buiten-land in %	Binnen-land in %	Buiten-land in %	Binnen-land in %	Buiten-land in %
Hotel, pension	29	66	21	56	15	43
Verschillende vormen van kamperen**	44	22	49	29	62	40
Caravan***	x	x	x	x	10	8
Boot	5	3	4	4	4	3
Gehuurd huis of kamers bij particulieren zonder pension	17	4	13	5	2	2
Andere logiesvormen	5	5	13	7	6	3
	100	100	100	100	100	100

Uit de tabel valt duidelijk af te leiden, dat onze in de vorige alinea geformuleerde gedachten over mogelijke verschillen tussen de binnen- en buitenlandse trek niet opgaan. Zowel bij de binnen- als buitenlandse vakantiebesteding vermindert de interesse voor het hotel en het pension — althans relatief gezien — in vrij grote mate, terwijl daarentegen het kamperen en het bivakkeren steeds sterker in de belangstelling komen te staan.

Is in de hierboven behandelde periode van 1954 t/m 1966 de trend in overeenstemming met onze theoretische verwachtingen, volgens de meest recente enquêtes van het Centraal Bureau voor de Statistiek van 1969 t/m 1971 schijnt de beschreven ontwikkeling tot staan te zijn gekomen⁴⁰. Zoals uit onderstaande tabel blijkt, zijn de veranderingen in dit tijdvak weinig spectaculair. De percentages voor 1966 die in de hierna volgende tabel 11.4 zijn opgenomen wijken enigermate af van die welke voorkomen in tabel 11.2. De definitie van de vakantie werd namelijk — zoals al vaker opgemerkt — in 1969 veranderd. Om vergelijking tussen de enquêtes van 1969 en 1966 mogelijk te maken werd het materiaal van 1966 op saillante punten herberekend, waardoor de percentages van 1966 in tabel 11.2 en 11.4 ietwat verschillen.

* Totaal is door afrondingen niet altijd 100.

** In staat 58, blz. 50 van enquête 1960 op deze wijze samengevoegd.

*** In enquête van 1954 en 1960 voor dit onderdeel niet apart uitgesplitst.

Tabel 11.4. Aantal vakantiegangers per logiesvorm (excl. bezoek aan familie en kennissen), zomer 1966, 1969, 1970 en 1971 (in % van het totaal).

Logiesvorm	1966 in %	1969 in %	1970 in %	1971 in %
Hotel, pension	26	28	25	26
Kamphuis, jeugdherberg, kampeerboerderij	5	5	5	4
Zomerhuisje, bungalow	21	23	22	21
Tent, tenthuis	28	26	24	23
Caravan	10	11	15	15
Boot	3	3	4	3
Kamer zonder pension	3	2	4	4
Overige logiesvormen	4	2	1	2

Bij beschouwing van de in deze tabel voorkomende percentages valt het op, dat de trend naar meer „vrije” vakantievormen die wij in de periode van 1954 tot en met 1966 duidelijk konden onderkennen, niet meer schijnt op te gaan. Nadere analyse van de voorhanden gegevens biedt overigens wel een mogelijkheid om aan te geven in welke richting een verklaring voor dit feit moet worden gezocht.

In de eerste plaats blijkt het aantal in het buitenland doorgebrachte vakanties niet onaanzienlijk te zijn toegenomen. In 1966 ging 40% van alle vakantiegangers die in de zomer vakantie namen naar het buitenland, in 1969 t/m 1971 was dit percentage rond 45⁴¹. En uit tabel 11.3 kan worden geconcludeerd, dat bij een buitenlandse reis veelvuldiger in hotels en pensions wordt overnacht dan bij een binnenlandse vakantie. Het constant blijven van het percentage voor hotels en pensions zou dus voor een deel hieraan kunnen worden toegeschreven.

In de tweede plaats begint het vliegtuig als vervoermiddel bij de buitenlandse vakanties een steeds groter rol te spelen. Vliegereizen komen namelijk meer en meer in trek. Werd in 1960 nog geen 0.5% der reizen per vliegtuig ondernomen⁴², in 1966 koos 7% van de vakantiegangers met buitenlandse bestemming het vliegtuig als middel van transport⁴³. In zowel 1969 als in 1970 werd een percentage voor de buitenlandse vakanties bereikt van ca. 13⁴⁴, terwijl in 1971 zelfs al ca. 15% van de buitenlandse zomervakanties per vliegtuig werden gemaakt⁴⁵. Vooral naar „verre” vakantie landen (waarvoor de belangstelling toeneemt) maakt men gaarne gebruik van een snel en geriefelijk vervoermiddel als het vliegtuig. Nu bestaat er een samenhang tussen de keuze van het vervoermiddel en de soort van logiesaccommodatie, die tot onderdak dient. Zoals voor de hand ligt — en de cijfers bevestigen dit — is het weinig gebruikelijk dat de vakantieganger met een tent als bagage in het vliegtuig stapt om het kampeerterrein zijner keuze op snelle wijze te bereiken. Ook de tocht per vliegtuig naar een kamphuis, jeugdherberg of kampeerboerderij komt nauwelijks voor. Over het verband tussen logiesvorm en vervoermiddel vonden wij in de enquête van het Centraal Bureau voor de Statistiek naar de vakantiebesteding van de Nederlandse be-

volking van 1970 een aardige tabel⁴⁶, welke wij hieronder schematisch weergeven. Slechts de significante verschillen* tussen de *totale* verdeling over de vervoermiddelen en de verdeling van de vervoermiddelen per logiesvorm hebben wij als zwart blokje opgevoerd.

Fig. 11.5. Verband tussen het gebruik van logiesvormen en vervoermiddelen in 1970 (zwart blokje = significante afwijking boven gemiddelde verdeling).

gebruikt vervoer- middel	hotel pension	zomer- huis bunga- low	tent tent - huis	caravan	kamp - huis jeugd - herberg kampeer boerde- rij	kamers zonder pension	totaal in %
auto moter scooter		■	■	■			73
openbaar vervoer	■						9
vliegtuig	■					■	6
fiets bromfiets					■		4
touringcar	■				■		5

Heeft de vakantieganger een auto te zijner beschikking, dan overnacht hij verhoudingsgewijs veel in een zomerhuis, caravan of zet de eigen tent op. Als hij van het vliegtuig gebruik maakt, dan is de kans groot dat het hotel, het pension of het appartement als vorm van onderdak worden gekozen. Beide factoren, t.w. de grotere buitenlandse trek in de laatste jaren, waarbij men meer dan bij de binnenlandse vakantiebesteding gebruik maakt van logiesvormen als hotel en pension, alsmede de opkomst van het vliegtoerisme dat ook enigermate „predestineert” voor de keuze van de traditionele vormen maken het begrijpelijk, dat de gesignaleerde trend ten aanzien van de buitenlandse vakantietrek zich niet heeft doorgezet.

De vraag is nu, of bij de vakantiebesteding in eigen land, waarbij het vliegtoerisme nauwelijks een rol speelt, nog wel een trend naar de meer „vrije” vormen kan worden onderkend. In tabel 11.6 geven wij een verdeling van de binnenlandse vakanties in 1966 en 1969 t/m 1971 over de verschillende logiesvormen⁴⁷.

Vergeleken met 1966 blijkt in 1969 een voortgaande — zij het enigszins vertraagde teruggang ten aanzien van logiesvormen als hotel en pension te zijn opgetreden. In de periode van 1969 t/m 1971 schijnen de bewuste cijfers zich enigermate te stabiliseren. Wel valt een dalende tendentie te constate-

* Op 5% niveau.

Tabel 11.6. Aantal binnenlandse vakanties per logiesvorm (excl. bezoek aan familie en kennissen), zomer 1966, 1969, 1970 en 1971 (in % van totaal)*.

	1966 in %	1969 in %	1970 in %	1971 in %
Hotel, pension	15	13	13	13
Kamphuis, jeugd-herberg, kampeerboerderij	9	7	7	6
Zomerhuisje, bungalow	30	30	31	29
Tent, tenthuis	23	26	22	22
Caravan	11	14	17	20
Boot	4	5	6	5
Kamers zonder pension	2	3	3	3
Overige logiesvormen	6	3	2	2
	100	100	100	100

ren in ook min of meer „gebonden” vormen als het kamphuis, de jeugdherberg e.d.

Het bezoek aan de overige accommodatievormen bleef in de periode 1966-1971 relatief gezien eveneens vrij stationair. Alleen de caravan heeft terreinwinst geboekt ten koste van de tent. Dit zal niemand in verbazing brengen. Het aantal caravans in ons land is niet gering: ongeveer 5% van de Nederlandse bevolking had in 1970 de beschikking over een dergelijk „duurzaam gebruiksgoed”⁴⁸. Gezaghebbende kringen zijn van mening, dat — hoewel naar verwacht in 1973 toch nog een 35.000 caravans verkocht zullen worden — de caravanmarkt verzadigd begint te raken⁴⁹. Men kan zich echter met recht afvragen, of bij de groei van de vrije tijd (welke wij zonder meer kunnen verwachten) en de toeneming van de welvaart de belangstelling voor de caravan toch niet verder zal stijgen.

11.3.4. *Vrijheid nader beschouwd.*

In het voorgaande hebben wij kunnen constateren, dat in de loop van de tijd de behoefte aan vrijheid is gegroeid. Dit valt duidelijk waar te nemen aan de achteruitgang van vakantievormen als familiebezoek en groepsreizen en in iets mindere mate aan het teruglopende bezoek aan hotels en pensions. Bij de laatstgenoemde vakantietypen wordt de geschetste lijn door andere, meer recente ontwikkelingen (groei van de welvaart, verlangen verre landen te bezoeken, behoefte aan comfort) enigermate omgebogen.

De groei naar minder gestructureerde en gereguleerde vormen hebben wij verwacht. Een van onze hypothesen heeft immers betrekking op de groeiende druk en reglementering in enkele essentiële sectoren van ons maatschappelijk bestel, waardoor de roep om vrijheid — vooral in de vrije tijd — sterker wordt. Dit verlangen wordt geïntensiveerd door het feit, dat

* Door afrondingen is totaal niet altijd 100.

de moderne mens zich meer en meer bewust wordt van zijn situatie en wegen ontdekt om daaraan te ontkomen. In de vakantie zal men dan ook veelal die vormen kiezen, die een betrekkelijk grote mate van vrijheid en mogelijkheid tot het maken van eigen keuzen garanderen.

Uit veel onderzoeken komt naar voren, dat de faktor „vrij zijn” voor het slagen van een vakantie van groot belang wordt geacht. In een enquête inzake de vakantiespreiding, uitgebracht aan de Sociaal-Economische Raad⁵⁰ wordt op de vraag „Wat vindt U het prettigst in de vakantie?” door 75% van de volwassenen en 73% van de jongeren het antwoord „Uitrusten, ontspanning, vrij zijn” gegeven. Ook Kerstens⁵¹ wijst erop, dat vrijheid door de door hem ondervraagde kampeers erg wordt gewaardeerd. Die vrijheid houdt dan vooral in het zelf kiezen van de standplaats, het opstellen van een eigen dagprogramma, de vrijheid tot het al of niet leggen van contacten, het zelf inrichten van het verblijf en het handhaven van de eigen levensstijl.

Toch komt men ook resultaten van onderzoeken tegen, welke in flagrante tegenspraak lijken te zijn met de hiervoor beschreven behoefte aan vrijheid. Uit een onderzoek van Filet en Mink naar het gedrag en de meningen van jeugdherbergbezoekers blijkt, dat 71% van de trekkers op de vraag „Wat doe je 's avonds het liefst?” ten antwoord gaven, dat zij vooral prijs stellen op „iets georganiseerd”⁵². Uit Kerstens' onderzoek komt naar voren, dat de grootste tevredenheid over het beheer bestaat op die (kampeer-) terreinen, waar veel wordt georganiseerd op het gebied van sport en spel voor jongeren en ouderen⁵³. Wij vragen ons dan wel af, hoe deze verlangens en gevoelens zich verhouden tot de behoefte aan vrijheid. Naar onze mening betekent het begrip vrijheid voor veel mensen, dat men *keuzemogelijkheden* wil hebben. Een groot aantal vakantiegangers vindt het heel plezierig als verschillende dingen voor hen worden georganiseerd, waar zij dan een keuze uit kunnen maken. Vrijheid hoeft niet altijd in te houden, dat men zelf creatief bezig wil zijn. Het kan evenzeer betekenen, dat men een gevoel van vrijheid ervaart als men uit een reeks van alternatieven kan kiezen. De nadruk ligt dan wel op het niet-verplichte karakter van het aanbod, op de mogelijkheid om aanbiedingen naar believen te kunnen aanvaarden of af te wijzen.

Met het beschrijven van de trend naar vrijheid (hoe ook gedefinieerd) hebben wij overigens bepaald niet de totale ontwikkeling van de vakantie na de tweede wereldoorlog kunnen vangen. Wij willen daarom thans overgaan tot de schildering van een andere, tamelijk dominante trend in de vakantiebesteding. Wij doelen hier met name op de groeiende behoefte aan comfort, welke zich in de naoorlogse tijd steeds sterker begint af te tekenen.

11.4. Gemak en comfort.

Zoals wij in het vorige hoofdstuk⁵⁴ hebben beschreven, groeit onze samenleving geleidelijk toe naar de consumptiemaatschappij, naar de „affluent” of de „optional society”. Een van de voornaamste kenmerken hiervan is de mogelijkheid, maar ook het verlangen naar consumeren. Men begint steeds hogere eisen aan het consumptiepakket te stellen, eisen die vroeger in feite

niet voorkwamen, of — zo men ze al had — toch niet vervuld konden worden. Voor veel groeperingen van vooroorlogse vakantiegangers was soberheid zowel in het normale leven als gedurende de vakantie een grote deugd. Een dergelijke mentaliteit paste overigens wonderwel bij het toen wijd verbreide gebrek aan financiële middelen.

De welvaart is na de oorlog sterk toegenomen en ook de soberheidscultus is grotendeels verdwenen. Het huidige aanbod van consumptiegoederen is groot, men heeft maar te kiezen. In de vakantie wil men eveneens „waar” voor zijn geld en verlangt binnen de grenzen van zijn budget een zo goed mogelijke verzorging.

De behoefte aan groter comfort kan men heel duidelijk aflezen aan de veranderingen die bijv. het tentkamperen heeft ondergaan. Van de eenvoudige shelter is de tent uitgegroeid tot een luxueus onderkomen, dat de naam bungalowtent met ere draagt. Een verandering in dezelfde richting heeft plaats gevonden met de kampeerhuisjes. In 1954 werden deze in de enquête van het Centraal Bureau voor de Statistiek nog omschreven als „een eenvoudig optrekje met een zitkamer, een of meer slaapkamertjes en een toiletgelegenheid die somtijds voor enkele huisjes gezamenlijk dienst doet, doch meestal tot de uitrusting van één kampeerhuisje behoort”⁵⁵. Deze definitie gaat voor veel van de huidige „zomerbungalows”, die men op de kampeerhuisjes- resp. bungalowterreinen aantreft, zeker niet meer op. De toiletgelegenheid behoeft niet meer gedeeld te worden met de huurders van andere huisjes. Meestentijds is er een douche aanwezig, terwijl ook ander gerief zoals een koelkast, een televisietoestel, een geyser, verwarming e.d. dikwijls tot de vaste uitrusting van de huisjes is gaan behoren.

De vraag naar comfort op het gebied van de vakantiebesteding breidt zich steeds verder uit. In het jaarverslag van de Nederlandse Reisvereniging van 1970⁵⁶ wordt bijv. met enige trots melding gemaakt van het feit, dat in een van de door de vereniging gebruikte bungalowparken in Duitsland in alle bungalows radio- en televisietoestellen zijn aangebracht.

Ook Kerstens wijst erop, dat veel van de eenvoudige kampeerterreinen van vroeger bezig zijn te veranderen. Er is — zo schrijft hij — een successie aan de gang van een eenvoudige camping door het achtereenvolgens toevoegen van zomerhuisjes, restaurants, recreatie-attracties en hotel of motel tot een recreatiecentrum van grote omvang en intensiteit. Verschillende kampeercentra beginnen de geest te ademen van de Engelse Butlinkampen. En juist deze kampeercentra, die dus gekenmerkt worden door een omvangrijk pakket van recreatiemogelijkheden en -voorzieningen, blijken het meest in trek te zijn⁵⁷.

Het verlangen naar meer gerief heeft eveneens een verschuiving met zich medegebracht ten aanzien van de gebruikte vervoermiddelen. In het jaarverslag van de Nederlandse Reisvereniging over 1965 wordt bijv. opgemerkt, dat „de vervoermiddelen ook zijn geëvolueerd. Nam men in 1947 nog genoeg met nachtbussen, zitwagens of toeristenklasse, langzamerhand kwam men via dagbussen en couchettetreinen tot een voorkeur voor de meer luxueuze wijzen van vervoer in de vorm van vliegreizen en auto-slaaptreinen”⁵⁸.

Er komen nog wel „enclaves van soberheid” voor, doch deze vormen

slechts een minderheid. Te denken valt bijv. aan de zgn. ruige kampeeders die zijn aangesloten bij de N.T.K.C.⁵⁹ en aan de kampeeders met een kampeerpaspoort, die hun (eenvoudige) tent op daarvoor bestemde paspoortterreinen mogen plaatsen. Dergelijke terreinen worden juist gekenmerkt door afwezigheid van niet absoluut noodzakelijke voorzieningen. De kampeerstijl van deze kampeeders verschilt niet zoveel van die van tussen de beide oorlogen, het zij dan dat de huidige ruige kampeeders vermoedelijk een iets betere uitrusting bezitten dan hun vooroorlogse voorgangers.

Een andere enclave wordt gevormd door bepaalde categorieën van jonge mensen, die de in hun ogen te materialistische wereld de rug hebben toegekeerd en die op uiterst primitieve wijze hun tijd en vakantie doorbrengen. Wij behoeven slechts te denken aan de zgn. Vondelparkjeugd, die alle verworvenheden van de moderne kampeertechniek afwijst en die alleen van de allernoodzakelijkste outillage gebruik wil maken. Tendele kan men deze leef- en vakantie wijze min of meer als een spel beschouwen. Het is voor bepaalde categorieën van jongeren een manier om mee te doen aan een leven aan de zelfkant zonder zelf definitieve risico's te lopen. Het geordende leven blijft op hen wachten en als zij dit willen kunnen zij er elk ogenblik in terugstappen. Voor de harde kern van een dergelijke beweging is er echter veel meer in het geding. Hun afkeer van de wereld van nu is niet gespeeld. Zij willen niet meer meedoen aan de „ratrace”. Het is een boeiende vraag, of deze opvattingen de voorbode zijn van verschuivingen in de Westerse cultuur, of dat wij ze moeten beschouwen als „kanttekeningen in de marge”, die betrekkelijk weinig betekenen ten aanzien van de essentiële ontwikkelingen in de samenleving. Vooral nog komt het ons persoonlijk voor, dat het bestaande maatschappelijke systeem in zijn totaliteit hierdoor nog maar weinig wordt aangetast.

11.5. Het andere leven.

Als een van de kenmerken van de vakantie hebben wij gewezen op het aspect van de verandering, zowel in sociale als in geografische zin. Deze verandering mag naar het oordeel van veel vakantiegangers echter niet totaal en volledig zijn. Men wenst weliswaar nieuwe ervaringen, maar heeft evenzeer een rustpunt nodig, een stukje „voortzetting” van het dagelijkse milieu. Het vakantiehouden is in dit perspectief als het ware een balanceren tussen het avontuur van het lokkende onbekende en de veiligheid van het bekende en vertrouwde, waarbij men er zich van bewust blijft dat het avontuur slechts spel is en men na korter of langer tijd weer in de dagelijkse werkelijkheid terugkomt.

Vakantiegidsen kunnen ons op dit punt veel leren over verlangens van vakantiegangers. Uit dien hoofde hebben wij een zestal gidsen van vooraanstaande reisbureaus t.w. van Interland en Hotelplan voor 1971, van de Nederlandse Reisvereniging voor 1972 en van Centouri, Christoffel-Reizen en Eurotours voor 1973 geanalyseerd. Daarbij zijn wij ervan uitgegaan, dat het aanbod van de reisbureaus afgestemd is op datgene wat door vakantiegangers wordt gevraagd.

In de eerste plaats is het ons bij de bestudering van de gidsen opgevallen,

dat in zo sterke mate geappeleerd wordt aan een verlangen naar het opdoen van romantische ervaringen. Typerend is bijv., hoe dikwijls woorden als droomreis, droomeiland, droomstad, eiland van geluk en zaligheid worden gebruikt. Van Cyprus wordt gezegd, dat het een onmiskenbaar vleugje romantiek van het Oosten bezit, Turkije is een sprookje uit „Duizend en een nacht”, Sicilië zou een eiland zijn waar mythe en werkelijkheid samengaan. Een rotsachtige kust heeft altijd grillige, steil uit een staalblauwe zee oprijzende rotsen, de rivieren in de vakantielanden zijn wild bruisende stromen of kristalheldere beken, in Bosnië vinden we wilde bergen, in Rusland eindeloze steppen. In Pisa en in Florence doen wij onuitwisbare indrukken op en aan Moskou (vooral aan de stations van de metro aldaar) zullen wij — zo beloven ons de gidsen — een onvergetelijke herinnering bewaren.

Als wij de topics die in de gidsen worden genoemd naast elkaar plaatsen, dan zijn er drie aspecten van het vakantiegebied, welke altijd weer aan de orde komen. In de eerste plaats is de aanwezigheid van *water en strand* erg belangrijk. Met klem wordt steeds de aandacht gevraagd voor opvallend witte (heldere, sublieme, etc.) stranden, voor beschutte baaien en voor zand dat zo fijn is dat lopen met blote voeten een genot wordt. Daarbij voor boulevards die zich over kilometers uitstrekken en noden tot flaneren. Voor berggebieden is het eveneens een pré als er water aanwezig is. Een alpine-zwembad of een bergmeer vormen altijd een grote attractie. Hun aanwezigheid wordt dan ook steeds met veel nadruk vermeld.

Een volgend punt, waar te allen tijde over wordt uitgeweid is het mooie *landschap*. Het kunnen uitgestrekte natuurreservaten zijn, heerlijke bergweiden, oases vol palmen, de majestueuze bergwereld van de Hohe Tatra of de duizend meren van Finland, de sinaasappelplantages van Cyprus of de rijke bloemenpracht van Sicilië, steeds weer wordt getracht in lyrische bewoordingen een beeld over te brengen van de schoonheid en schilderachtigheid van de vakantielanden. Meestal wordt hieraan de mededeling gekoppeld dat de zon vele uren per dag schijnt, hoewel toch altijd wordt aangenomen dat de vakantieganger van dit heugelijke feit volkomen op de hoogte is, zodat hier feitelijk geen extra aandacht aan zou behoeven te worden besteed.

Dat het aantal zonne-uren een belangrijk „verkoopargument” is voor een vakantieland wordt ook door Williams en Zelinsky onderkend. Zij wijzen op de zuigkracht van landen met een mild klimaat en veel zon. Vooral naar dit soort landen richt zich bij voorkeur de toeristenstroom. Zij merken op, dat „we might even suggest a certain heliotropic (and also a boreaphobic) factor, namely a strong southward surge of sun-seeking, cold-skunning tourists among our Northern Hemisphere specimen”⁶⁰. Op zichzelf is dit geen nieuw verschijnsel. Ook de (rijke) bezoekers aan de Côte d’azur in de periode voor de eerste wereldoorlog kwamen voor een deel af op het goede klimaat. Tegenwoordig trekt een gebied als de Riviéra overigens voornamelijk bezoek in de zomer. Om te overwinteren zoekt men het tegenwoordig meestal wat verder weg.

Naast bovengenoemde factoren valt nog een aspect te noemen, dat in de bestudeerde reisgidsen het begrip „landschap” naar de kroon steekt. Het gaat hier met name om het *vertier*, dat in een vakantieoord is te vinden.

Met nadruk wordt erop gewezen, dat men in de vakantieplaatsen veel terrasjes kan vinden, waar men een kopje koffie of een drankje kan savoreren. Tot de aantrekkelijkheid van een vakantieplaats wordt bijgedragen door de aanwezigheid van eethuisjes waar men de lokale gerechten kan nuttigen en de lokale sfeer kan proeven, gezellige winkelstraten waar men kan flaneren, de prijzen vergelijken en de obligate vakantiesouvenirs kan kopen. Ook dancings, discotheken en nachtclubs zijn gewilde voorzieningen. Veel toeristen zijn er kennelijk op gesteld, dat hun de avond of nachtelijke uren voldoende amusement wordt geboden. In dit laatste zien wij een aanwijzing, dat veel vakantiegangers een stukje stedelijke sfeer op prijs stellen, een sfeer die zij veelal van huis uit kennen. Het ligt meestal niet in de bedoeling de normale, rustige levenswijze van de autochtone bevolking te delen.

Dat het vertrouwde, dezelfde cultuur of dezelfde levensstijl ook een argument kan zijn om bepaalde landen te bezoeken kan o.a. worden afgeleid uit cijfers, verzameld door het „OECD Tourism Committee” over 1969⁶¹. Zo blijken verhoudingsgewijs veel Amerikanen naar Groot-Britannië te trekken, terwijl Oostenrijk relatief veel Duitsers ontvangt. Voorts zijn de vakantiestromen tussen de Scandinavische landen verhoudingsgewijs groot en trekt men uit Zuid-Amerika meer dan proportioneel naar Spanje en Portugal. Ook de hiervoor genoemde onderzoekers Williams en Zelinsky is dit verschijnsel opgevallen. Zij noemen als factoren die de vakantietrek tussen landen bevorderen „membership in a common cultural realm, a history of permanent migration between pairs of countries, present or past political linkages etc.”⁶². Hier is het dus kennelijk het bekende en het vertrouwde, dat als medebepalend kan worden beschouwd voor de richting van de vakantietrek.

11.6. De lokkende verte.

Het is niet zonder reden, dat Leonard Huizinga⁶³ ons reeds in 1936 toeroept „reist nu”, want „nu” — dat is dus de jaren dertig — is de wereld nog slechts zeer ten dele opengelegd voor het toerisme. In die tijd zijn de „locale” culturen van de nog niet door het toerisme aangeraakte landen onaangetast, de regionale gebruiken en gewoonten zijn nog geen objekt van nieuwsgierige verbazing van de toerist, de volksdansen behoren nog bij de feesten van de autochtone bevolking en vormen nog geen gecommercialiseerd deel van de toeristische avonden, georganiseerd door de plaatselijke v.v.v.’s ten gerieve van de vakantiegangers. Hij voorspelde, dat o.a. door de groei van het toerisme de „wereld gestroomlijnd zou geraken” en dat de aarde tot in haar verste uithoeken zou worden gedomesticeerd en qua cultuur gelijkgeschakeld.

Dit beeld is nog geen werkelijkheid en zal het misschien ook nooit helemaal worden. Toch is het een feit, dat mede door de groei en de schaalvergroting van het toerisme een steeds groter wordende kring van gebieden onder de invloedssfeer van de stedelijk/urbane samenleving begint te komen.

Het is een typisch kenmerk van ons hedendaagse toerisme, dat de vakantiegangers over het algemeen verder wegtrekken dan vroeger — voor de tweede wereldoorlog — het geval was. In Nederland bijv. is een flinke stroom van vakantiegangers die hun vakantie in het buitenland doorbrengen

op gang gekomen. In 1954 ging nog slechts 18% van alle vakantiegangers de grens over, in 1966 was dit percentage gestegen tot 26%⁵⁴.

Vergelijking tussen de enquêtes van 1954 t/m 1966 en latere jaren is — zoals eerder opgemerkt — moeilijk, omdat de definitie van vakantie is veranderd. Desondanks menen wij de percentages voor de trek naar het buitenland toch wel te mogen vergelijken, daar buitenlandse vakanties meestal niet erg kort zijn en dus de vertekening door de verandering in definitie niet van doorslaggevende betekenis geweest kan zijn.

Wij geven de bewuste percentages in tabel 11.7 weer, waarbij wij het bezoek aan familie en kennissen buiten beschouwing hebben gelaten⁶⁵.

Tabel 11.7. Aantal in het buitenland doorgebrachte vakanties in % van het totaal aantal vakanties (excl. bezoek aan familie en kennissen).

Jaar	% van de totale trek
1954	28
1960	34
1966	40
1969	45
1970	44
1971	45

Vooraf in de periode van 1954 tot 1966 was er van een toenemende oriëntering op het buitenland sprake. Kort na de tweede wereldoorlog was een reis over de grenzen door deviezenbeperkingen, douaneproblemen e.d. nauwelijks mogelijk. Aan het eind van de jaren vijftig en in het begin van de jaren zestig begon men zijn schade in te halen. Opmerkelijk is overigens, dat in 1969 t/m 1971 de percentages voor de buitenlandse vakantie geen stijging meer vertonen, hetgeen voor het Centraal Bureau voor de Statistiek aanleiding is om te veronderstellen, dat „er van een zeker evenwicht gesproken moet gaan worden”⁶⁶.

Als men de grens over trekt, bezoekt men ook gebieden op wat groter afstand dan men voorheen placht te doen. Een indicatie voor het feit, dat de verte lokt kan eveneens ontleend worden aan gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek. In 1966 werd 70% van de zomervakanties doorgebracht in Nederland, België/Luxemburg, alsmede in gebieden vlak over de grens van de Bondsrepubliek; 30% van de vakantiegangers bracht de vakantie op groter afstand van de woonplaats door. De vergelijkbare cijfers voor 1969 zijn: 62% dichtbij en 38% op groter afstand⁶⁷.

Ook de procentuele verdeling van de vakantietrek over de verschillende vakantielanden in de loop van de tijd levert een soortgelijk beeld op⁶⁸ (tabel 11.8).

Duidelijk valt uit de cijfers op te maken, dat de belangstelling voor landen op wat groter afstand, alsook voor landen liggend in sub-tropische streken groeiende is.

De trend tot schaalvergroting komt eveneens uit de jaarverslagen van de

Tabel 11.8. Aantal in het buitenland doorgebrachte vakanties naar vakantieland (in % van het totaal aantal in het buitenland doorgebrachte vakanties per jaar)*.

	1960 %	1966 %	1969 %	1970 %	1971 %
België, Luxemburg	10	11	10	11	9
B.R. Duitsland	37	23	21	21	19
Frankrijk	11	10	8	10	9
Zwitserland	6	6	7	8	8
Oostenrijk	9	9	12	12	13
Overige landen; meer dan één land	28	40	42	38	42
w.o. Italië	11	14	13	13	12
Spanje, Portugal	.	8	18	14	17
Joegoslavië, Griekenland	.	2	3	3	5
Verenigd Koninkrijk	3	.	3	3	3
Scandinavië, Finland	1	.	3	4	4
Totaal	100	100	100	100	100

Nederlandse Reisvereniging naar voren. In 1953 gingen 2/3 van alle groepsreizigers naar Oostenrijk en Zwitserland, dus naar de traditionele vakantie-landen⁶⁹. De stroom naar verder weg gelegen gebieden neemt echter steeds toe, zodat in het jaarverslag van 1962 over een „exodus naar Italië, Spanje en Joegoslavië” wordt gesproken⁷⁰. In het jaarverslag van 1965 wordt opgemerkt, dat „traditionele gebieden zoals de Alpen, de Riviera's, de Italiaanse meren zo zeer gemeengoed zijn geworden, dat de toeristen — zo zij iets nieuws in hun leven willen brengen — wel uit moeten zien naar oorden die een tiental jaren geleden voor het merendeel van de Nederlanders volslagen onbekende gebieden waren, hooguit politiek nieuws vormden”⁷¹. Eilanden als Sardinië en Sicilië, landen als Portugal, Tunis, Egypte, Israël, Libanon alsook ver weg gelegen gebieden als Suriname, Curaçao en Zuid-Afrika komen binnen het gezichtsveld. In latere jaarverslagen vallen nagenoeg gelijke geluiden te beluisteren. In het verslag over 1968 wordt dan ook de verwachting uitgesproken, dat „over vijf tot tien jaar gebieden als Kenia en Oeganda net zo „in” zullen zijn als thans Spanje en Joegoslavië”⁷².

Dezelfde verwachting (alleen in een iets extremer vorm) blijkt de schrijver van een artikel over de vakantie in Beursexpress⁷³ te koesteren. Hij acht het niet onmogelijk, dat vakantiegangers hun vakantie in 1981 gaan doorbrengen aan de Jang-Tserivier in China. Als het vervoer erheen goed wordt georganiseerd, er zand en water in het vakantiegebied aanwezig is en de zon geen verstek laat gaan, zijn dergelijke fantasieën niet eens van realiteitswaarde ontbloot en kan wellicht een zekere vakantietrek daarheen op gang komen.

Uiteraard mag men bij dit alles niet vergeten, dat veel van de verre, exotische reizen vooralsnog zijn voorbehouden aan vakantiegangers met een

* Cijfers van 1960 en 1966 incl. familiebezoek, 1969 t/m 1971 excl. familiebezoek.

ruime beurs. Men dient zich na deze uitwijding over de globetrotters onder ons goed te realiseren, dat in 1969 toch nog altijd 62% van de vakantiegangers hun zomervakantie dicht bij huis doorbrachten. De lange termijntrend wijst echter onmiskenbaar in de richting van schaalvergroting, vooral als de welvaart toeneemt en het (vlieg)vervoer zich op dezelfde stormachtige wijze blijft ontwikkelen als in de afgelopen jaren het geval is geweest.

11.7. Bijblijven en meedoen.

In elke samenleving bestaat er bij mensen de behoefte om zich te onderscheiden, om sociale erkenning en prestige te verwerven. De wijzen, waarop men aanzien kan oogsten lopen in de verschillende samenlevingen uiteen. Tal van objecten kunnen als statussymbool worden gebruikt. Zo was het bezit van vakantie indertijd — voordat het hebben van vakantiedagen gemeengoed werd — één van de kenmerken van een hoge(re) status. Ook de aard van de vakantiebesteding kan als aanduiding van de maatschappelijke positie van de vakantieganger fungeren.

Bij de bestudering van de reisgidsen van toeristische ondernemingen is ons gebleken, dat de samenstellers terdege rekening houden met het verlangen naar prestige van de potentiële klant. Achteloos wordt bijv. opgemerkt, dat in een befaamde badplaats aan de Costa-del-Sol, waar het voor de toerist goed toeven is, ook grote sterren gaarne verblijven. Een andere badplaats krijgt de aanbeveling mee, dat het voor de oorlog werd bezocht door de Oostenrijkse adel.

In een eerder door ons aangehaald, badinerend artikel, ontleend aan het Engelse tijdschrift „Go” dat in de Toeristenkampioen van februari 1964⁷⁴ werd opgenomen, wordt behoorlijk de draak gestoken met dit streven naar status. De „snob-waarde” zo merkt de schrijver van het bewuste artikel op, van ver weg gelegen eilanden met onuitsprekelijke namen is zeer groot. Ook een reis naar Japan, Thailand of Brazilië doet het sociaal prestige aanmerkelijk stijgen. De Costa Brava levert — hoe prettig men er misschien ook vakantie houdt — weinig aanzien op, terwijl een reis naar Parijs of Londen evenmin bijdraagt tot verhoging van het prestige.

Zoals bekend, gaat Knebel ervan uit, dat de vakantietrek heden ten dage in overwegende mate door statusoverwegingen wordt bepaald. De behoefte aan sociaal prestige zou in de meerderheid van alle gevallen de motor zijn van de vakantiebesteding buiten de woonplaats. De mens van nu zou ook extra gevoelig zijn voor statussymbolen, omdat men — meer dan vroeger het geval was — zou koersen op het gedrag en het oordeel van de referentiegroep.

Bij nadere beschouwing van de hypothese van Knebel lijkt het ons zinvol een onderscheid te maken tussen de aard van de gekozen statussymbolen en de mentaliteit van de mensen die zich hiervan bedienen. Om met het eerste punt te beginnen: het ligt voor de hand dat duidelijk waarneembare en vrij duurzame objecten, handelwijzen e.d. zich het beste lenen voor een gebruik als statussymbool. Een landhuis, een Mercedes (liefst met eigen chauffeur), een imponerend werkvertrek zijn bruikbaarere middelen om iemand's socia-

le positie aan te geven dan een vakantiereis naar welk uitheems land dan ook.

Voor en rond de eeuwwisseling lag de situatie anders. Wij kunnen in dit verband verwijzen naar onze beschrijving in hoofdstuk VII⁷⁵, waarin het „toeristisch” beeld van die tijd duidelijk wordt getekend. De toeristenstroom had toen nog geen massale vormen aangenomen. De sociale controle in de coterie waartoe men behoorde was vrij groot. Het werd dan ook snel bekend, of iemand uit de eigen kring op reis ging en zo ja, waarheen men trok. Ook in de vakantieplaats kwam men in een overzichtelijke omgeving terecht, trof er bekenden en kon door het tentoonspreiden van grote weelde (de „conspicuous consumption” van Veblen⁷⁶) trachten indruk op de overige aanwezigen te maken.

Thans heeft een vakantiereis minder betekenis voor het opvijzelen van het prestige. In de toeristenplaats valt men tussen de vakantiehoudende menigte niet op en thuis raakt de eigen kring snel uitgekeken op de vakantie-dia's, terwijl voorts de sterke verhalen over de vakantie de toehoorders slechts voor een beperkte tijd vermogen te boeien.

Het is echter toch wel aannemelijk, dat de behoefte aan verwerving van prestige, al was het alleen maar het verlangen om „mee te doen en bij te blijven” bij de vakantiebesteding nog steeds een rol speelt. Gezien de moderne ontwikkelingen in de vakantiebesteding menen wij echter te moeten betwijfelen, of dit statusverlangen nog steeds — zoals Knebel in 1960 schreef — als de *dominante* drijfveer voor het reizen mag worden beschouwd. Naar ons oordeel stond het toerisme in de 19de en in het begin van de 20ste eeuw, gebed als het was in een overzichtelijke en op veel punten weinig dynamische samenleving, in veel sterker mate onder de invloed van prestigeoverwegingen dan thans — dat wil dus zeggen de tijd van het massatoerisme — het geval is.

Het tweede punt, dat wij in het voorgaande hebben gemeend te moeten onderscheiden, is de mentaliteit van de mensen voor wie de statussymbolen van betekenis zijn. Is deze mentaliteit inderdaad veranderd en laat de huidige mens zich meer leiden door het gedrag van anderen dan vroeger het geval was? Wij zijn geneigd deze gedachtegang van Knebel voor een deel te volgen. In navolging van Riesman⁷⁷ gelooft Knebel, dat er naar tijd en plaats gezien verschuivingen zijn opgetreden in de „basic personality” in de Westerse wereld. Het maatschappijtype, waarin het gedrag van individuen en groeperingen overwegend van „binnenuit” bepaald werd, dus door het op een vroeg moment in het leven geïnternaliseerd waardenpatroon, heeft plaats moeten maken voor een samenleving — zo menen genoemde auteurs — waarbij de leden zich in hun handelen vooral naar de anderen richten en die dus duidelijke „other-directed” trekken vertoont.

Naar ons oordeel wordt deze „other-directedness”, deze gerichtheid op anderen, echter niet in eerste instantie veroorzaakt door het dominant worden van een nieuw, sterk op de sociale omgeving reagerend menstype. Het is veel meer — zo veronderstellen wij — een begeleidingsverschijnsel van de „affluent” ofwel „optional society”, waarin wij thans leven. Juist de veelheid van keuzen in onze consumptiemaatschappij maakt de hedendaagse mens onzeker. Dovring merkt in dit verband op, dat veel mensen „feel op-

pressed by the many decisions they have to take — from cigarette brands tot politics — that this too leads them to underrate, or to take for granted the freedoms we actually have”⁷⁸.

In onze huidige samenleving moge in bepaalde sectoren van leven de mate van organisatie en centralisatie zijn toegenomen, op andere terreinen (met name in de wereld van de consumptie) is een dusdanige differentiatie van het aanbod opgetreden, dat het de mensen moeilijk valt een keuze te maken. En „when conformism is no longer needed, because of the way the industrial economy operates, some of the standards which used to be upheld by economic necessity are crumbling”⁷⁹. Men is in het onzekere wat te doen en richt zich dan op voorbeelden van anderen. Het gedrag van burens, van kennissen, van de sociale laag waartoe men behoort of waaraan men zich refereert, dient dan als voorbeeld en richtsnoer.

De aangeduide gevoelens van onzekerheid vormen een aangrijpingspunt voor de reclame. Met fraaie folders, grote advertenties en televisiespots tracht men de potentiële klant ervan te overtuigen, dat bijv. een door reisbureau X aangeboden vakantiepakket voldoet aan alle verlangens naar avontuur, romantiek, comfort, sociabiliteit en prestige, die de mens bewust of onbewust koestert.

Dovring spreekt het vertrouwen uit, dat de gesignaleerde inertia, het op goed geloof aanvaarden van de zienswijzen van anderen, door een op de uitgroei van de persoonlijkheid gerichte opvoeding kan worden bestreden. Dan zal pas het moment gekomen zijn voor „everyman to say yes to a world full of richly varied options”⁸⁰. Voorlopig blijft de onzekerheid over de goede keuze bestaan en zal men — wellicht meer dan nodig — zijn oren laten hangen naar de raadgevingen c.q. voorbeelden van vrienden en kennissen, of zich laten leiden door de steeds meer geperfectioneerde reclame.

11.8. Samenvattende conclusie.

In dit hoofdstuk staat de ontwikkeling van de vakantiebesteding na de tweede wereldoorlog centraal. De vakantie is deel van de moderne samenleving. Dit betekent, dat — daar wij theoretisch uitgaan van de onderlinge beïnvloeding van sectoren in die samenleving — bepaalde trends die in de huidige maatschappij kunnen worden gesignaleerd — ook terug te vinden moeten zijn in de vakantiebesteding.

Daarnaast gaan wij van de veronderstelling uit, dat de vakantiebesteding gezien kan worden als een evenwichtsmechanisme. Behoeften die in bepaalde sectoren van leven minder goed aan bod komen, kunnen in andere sectoren, zoals bijv. de vakantiebesteding een uitweg vinden. Hierdoor kan de vakantie een functie vervullen ten aanzien van het goed functioneren of de instandhouding van het sociale systeem.

Willen wij de hedendaagse samenleving met enkele trefwoorden typeren, dan zouden wij hiervoor in de eerste plaats de termen „complexiteit” en „onoverzichtelijkheid” willen gebruiken. Gezien de groeiende interdependentie tussen de delen van onze samenleving is organisatie, coördinatie en planning steeds meer noodzakelijk. Daardoor neemt in bepaalde sectoren van het maatschappelijk leven de rigiditeit en reglementering in de structu-

ren toe en worden daar de mogelijkheden tot vrijheid en het nemen van eigen initiatief dikwijls geringer. Hierdoor dreigt in veel gevallen de betrokkenheid van personen bij de bewuste structuren te verminderen.

Daarnaast valt op een andere eveneens dominante trend te wijzen die in onze samenleving steeds duidelijker zichtbaar wordt. Wij doelen hiermede op de welvaartstoename en het groeiend aanbod van consumptiegoederen, hetgeen heden ten dage geleid heeft tot een maatschappijvorm die wij met recht als de „affluent” of de „optional society” kunnen betitelen.

Op grond van de toenemende structurering en reglementering in bepaalde sectoren van leven (wij denken in dit verband niet in de laatste plaats aan de werksfeer) hebben wij in hoofdstuk X als onze verwachting uitgesproken, dat als reactie daarop een hang naar vrijere en ongebonden vormen in de vakantiebesteding zou optreden. Wij hebben getracht een en ander te onderzoeken met behulp van een in hoofdstuk IV door ons geconstrueerd continuüm. Zoals bekend, bevinden zich aan de ene pool van dit continuüm de vormen die weinig vrijheid laten c.q. weinig gelegenheid tot eigen initiatief bieden. Aan de andere kant van het continuüm worden die vormen aangetroffen die gekenmerkt worden door een grote(re) mate van vrijheid en een minimum aan regels. Wij stelden als hypothese, dat in de loop van de jaren een verschuiving zou zijn opgetreden van gebonden naar vrije vormen. Deze veronderstelling werd inderdaad door de feiten bevestigd. Zeer gebonden vormen als bijv. bezoek aan familie en kennissen, alsook de geleide groepsreizen trokken steeds minder belangstelling. Ten aanzien van de overige vakantievormen constateerden wij tot 1966 een groei van relatief vrije vormen als het kamperen en het bivakkeren. Na dit jaar lijkt de trend enigermate te worden afgebogen. Er zijn dan kennelijk andere krachten werkzaam, die de bewuste ontwikkeling enigermate afremmen.

Een van de factoren, die de trend naar vrije vormen doet afbuigen, is de groeiende welvaart met de daaruit voortvloeiende toenemende behoefte aan luxe en aan comfort. Verder valt op de schaalvergroting te wijzen die in het toerisme optreedt en die eveneens invloed heeft op de gekozen vakantievormen. Het vliegvervoer neemt namelijk toe, waardoor men op gemakkelijke wijze naar verre landen kan reizen. Bij vliegreizen wordt echter meestal voor een ietwat gebonden vorm als het hotelbezoek geopteerd. Bovendien zal men — als men onbekende landen wil gaan exploreren — zich meestal aan de hoede van een reisleader willen toevertrouwen. Hierdoor stijgt de belangstelling voor de gebonden groepsreis weer enigermate.

Aandacht werd vervolgens besteed aan de wensen van de vakantie-consument, zoals deze uit reisgidsen van bekende reisbureaus naar voren komen. Wij namen daarbij aan, dat de reisbureaus vooral die attractieve aspecten van het vakantie-land zouden benadrukken, die volgens hun ervaring bij de vakantiegangers in de smaak vallen. Wij onderkenden een aantal „topics” welke in de reisgidsen regelmatig terugkeren. Het gaat daarbij vooral om de kwaliteiten van het vakantie-land, waarbij de nadruk gelegd wordt op de aanwezigheid van mooie stranden, mogelijkheden om te zwemmen en sport te bedrijven, het breed uitmeten van de mooie natuur en het fraaie landschap en vooral ook het amusement dat ter plaatse geboden wordt. Uit dit laatste maakten wij op, dat de vakantieganger niet het totaal andere leven

zoekt (zoals op grond van onze eerste hypothese te verwachten zou zijn), doch veeleer een beperkte verandering ambieert. De vakantiehoudende mens wenst iets van het bekende terug te vinden. Het is als het ware een balanceren tussen het verlangen naar nieuwe ervaring, naar avontuur en het zoeken van zekerheid bij dingen die vertrouwd zijn. Deze zekerheid ontleent men ook enigermate aan het weten, dat de vakantie tijdelijk en in feite een spel is. Men is er zich van bewust, dat men na korter of langer tijd weer overgaat tot de orde van de dag.

Wij hebben ons verder bezonnen op de theorie van Knebel, die ervan uitgaat dat de mens van nu voornamelijk zou reizen om status in eigen kring te verwerven. Wij kunnen op dit punt zijn mening niet delen. Naar ons oordeel is de vakantie in onze dynamische samenleving een minder geschikt middel om sociaal aanzien te oogsten. Meer duurzame consumptiegoederen en handelwijzen hebben naar het ons voorkomt meer succes.

Met een ander aspect van Knebel's theorie kunnen wij het wel enigermate eens zijn. Hij neemt namelijk aan, dat de hedendaagse mens meer „other-directed” zou zijn dan de mens van vroeger dagen en zijn gedrag in sterker mate zou laten bepalen door zijn referentiegroep.

Het lijkt inderdaad waarschijnlijk, dat de moderne mens zich ten aanzien van zijn keuzen meer dan voorheen richt op het oordeel en het advies van derden. Naar onze overtuiging is deze op anderen betrokken houding echter een begeleidingsverschijnsel van de „optional society”. Het is voor de consument van nu bijzonder moeilijk om uit het grote aanbod aan consumptiegoederen de juiste keus te maken. Daarom is het wel begrijpelijk, dat de hedendaagse mens steun en advies zoekt bij degenen, waarin hij vertrouwen stelt.

Planologische gevolgen van de toeneming van de vakantie en de veranderingen in de de vakantiebesteding

12.1. Inleiding.

In voorgaande hoofdstukken hebben wij een beeld gegeven van de groei en de veranderingen, welke zich — tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in de samenleving — in de vakantiebesteding hebben voltrokken. Hoewel de *planologische* consequenties van het verschijnsel in onze studie niet centraal staan, menen wij — komend uit en werkend op het terrein van de planologie en stedenbouwkunde — niet geheel voorbij te mogen gaan aan de ruimtelijke gevolgen, met name voor ons land, van de gesignaleerde trends in de vakantiebesteding.

Wij zullen beginnen met een korte verkenning ten aanzien van een mogelijke toeneming van de vakantieduur, alsmede van de groei van de vakantietrek en het aantal vakanties per persoon. Vervolgens zullen wij, in vervolg op onze analyse weergegeven in par. 11.2 (waarin wij de ontwikkeling van de vakantietrek in zijn algemeenheid hebben geschetst), een overzicht geven van de situatie op dit gebied in ons land. Wij willen in dit verband niet alleen aandacht besteden aan de vakanties van Nederlanders, welke in het eigen land worden doorgebracht, maar eveneens aan de vakanties van buitenlanders welke hier te lande worden genoten. Daarbij komen ook de problemen welke rijzen door optredende concentraties in ruimte en tijd aan de orde.

Na de genoemde beschrijving zullen wij op grond van de in hoofdstuk XI gesignaleerde ontwikkelingslijnen trachten ons een idee te vormen over de richting waarin de vakantiebesteding zich beweegt. Daarbij zullen wij vooral aandacht hebben voor de consequenties die deze trends voor het ruimtegebruik hebben.

12.2. Groei van de vakantieduur, de vakantietrek en het aantal vakanties per persoon.

In hoofdstuk VI¹ hebben wij de ontwikkeling gevolgd van de toekenning van het aantal vakantiedagen. Wij constateerden toen het optreden van een constante groei van het vakantieverlof. Het valt te verwachten, dat deze groei ook in de toekomst zal doorgaan. Bij nagenoeg elk overleg over de totstandkoming van nieuwe collectieve arbeidsovereenkomsten worden wensen geformuleerd ten aanzien van de uitbreiding van het aantal dagen dat voor vakantie is bestemd.

Uiteraard is de vraag naar de groei van het aantal vakantiedagen onderdeel van het veel grotere vraagstuk van de toeneming van de vrije tijd. Over dit probleem is een uitgebreide literatuur aanwezig, doch wij kunnen hier binnen het kader van onze probleemstelling niet uitvoerig op ingaan. Wij moeten volstaan met enkele meningen weer te geven, waaruit een indruk is te verkrijgen welke gedachten er zo al leven. Böttcher² die zich aansluit bij voorspellingen van vooraanstaande economen meent, dat door toepassing van computers in de ontwikkelde landen omstreeks 1980 geleidelijk de vierdaagse werkweek zal worden ingevoerd met hoogstens dertig werkuren per week en drie maanden vakantie per jaar. Het „Institut für Kommunale Entwicklungsplanung B. Bienek”³ te Bad Wörishofen gelooft, dat omstreeks 1985 een werkweek van 30 uur, verdeeld over vier werkdagen en een vakantie van twaalf weken een feit zal zijn geworden.

Fonrastié⁴ benadert het vraagstuk ruimer dan de hiervoor genoemde auteurs. Hij acht het mogelijk, dat wij in de toekomst 40.000 uur op een mensenleven zullen werken. Hij voorspelt daarbij, dat de mens later aan het arbeidsproces zal gaan deelnemen en eerder dan nu gebruikelijk zal ophouden met werken. Ook zal de arbeidstijd per week worden verkort en zullen de vakanties worden verlengd. Echter, de arbeidstijdverkortings houdt een vermindering in van het nationale inkomen, dus een aanslag op de koopkracht van de bevolking. Dit kan worden goedge maakt door een stijging van de arbeidsproductiviteit. Bij een welvaartsstijging van 3 à 4% per jaar zou het — zo berekent Fourastié — nog wel tot 1995 duren, eer wij met eenzelfde reëel inkomen als waarover wij nu beschikken tot een werktijd van 40.000 uur (hetgeen hij uitsplitst in 33 jaar werken, een werkweek van 30 uur en twaalf weken vakantie per jaar) zullen komen. Het is echter volgens deze schrijver niet aannemelijk te achten, dat de mens van de jaren negentig genoeg zal nemen met de levensstandaard van nu. Naar verwacht mag worden, zal ook een verhoging hiervan op het wenslijkste van de bevolking staan. Fourastié doet dan ook een stoutmoedige gok door te veronderstellen, dat de Westerse volken pas bij een reëel inkomen dat ongeveer vijfmaal zo hoog ligt als het huidige, een werktijd van 40.000 uur zullen eisen. Dit betekent dat de tijd, die zal verlopen aler er 30 uur per week wordt gewerkt en er twaalf weken per jaar vakantie zal worden genomen veel ruimer gemeten moet worden dan eerst werd verondersteld. Niet in het jaar 1995 zou de gelukkige toestand ingetreden zijn, waarbij men 60% van zijn leven aan werk moet besteden, doch deze situatie zou volgens genoemde schrijver eerst in het midden van de 21ste eeuw worden bereikt.

Op de stelling van Fourastié valt wel iets af te dingen. Een van de belangrijkste vraagpunten is wel, of de mens van de toekomst inderdaad zal kiezen voor een vijfmaal verhoogde levensstandaard, of dat de vrije tijd hem zo aantrekkelijk voorkomt, dat hij zijn eisen ten aanzien van de levensstandaard zal matigen.

Bij de beschrijving van de moderne trends in de huidige vakantiebesteding⁵ hebben wij er reeds op gewezen, dat er een verschuiving heeft plaatsgevonden van de productie- naar de consumptiesamenleving, waardoor de vrije tijd — mede door allerlei ontwikkelingen in de maatschappij — steeds meer in het centrum van de belangstelling is komen te staan. Bij

bepaalde groeperingen van jongeren die men wellicht als voorlopers van een nieuwe levensstijl zou kunnen beschouwen, leeft de behoefte aan vrijheid en niet-gebondenheid veel intenser dan bij de gemiddelde burger. Gezien deze trends die in onze samenleving duidelijk zijn te onderkennen, kan men zich met goed recht afvragen, of de mens van de toekomst inderdaad naar een vijfmaal hogere levensstandaard zal streven voor en aler hij vergaande eisen ten aanzien van de toeneming van de vrije tijd zal gaan stellen.

Bij het voorgaande dient uiteraard nog wel de kanttekening te worden geplaatst, dat er in de toekomst een grotere inspanning van de bevolking zal worden gevraagd ten behoeve van de vergroting der collectieve voorzieningen, de bescherming en verbetering van het natuurlijk milieu e.d., terwijl eveneens de hulp aan de derde wereld een toenemend beroep zal doen op het nationale inkomen. Dit soort ontwikkelingen werken de tendentie naar arbeidstijdverkorting weer tegen.

Over het algemeen huldigt men wel de mening, dat een eventuele vergroting van de vrije tijd in verhoudingsgewijs sterke mate aan de vakantie ten goede zal komen. De bekende Amerikaanse econoom Marion Clawson spreekt in zijn artikel „How much leisure, now and in the future?“⁶ de verwachting uit, dat de vrije tijd per dag vermoedelijk iets zal afnemen, terwijl de vrije tijd in het weekend wat zal toenemen. Omstreeks 2.000 werken wij volgens hem maar 4 à 4½ dag per week. De vakanties zullen evenwel een flinke groei vertonen.

Wagner⁷ laat een soortgelijk geluid horen. Weliswaar zijn bepaalde voorspellingen van vooraanstaande personen uit de vakbeweging (namelijk dat de werknemers in 1980 twaalf weken vakantie zullen genieten) naar zijn oordeel wat aan de hoge kant. Hij veronderstelt echter wel, dat een vakantie van acht weken omstreeks die tijd een normaal verschijnsel zal zijn. Ons inziens is de raming van Wagner voor 1980 — gezien het feit dat werknemers thans gemiddeld 20 dagen vakantie genieten⁸ — ook nog als vrij hoog te typeren. Het lijkt ons echter wel waarschijnlijk, dat het door hem genoemde cijfer van acht weken vakantie aan het einde van deze eeuw zal worden gehaald.

Een volgende vraag welke voor de planologische consequenties van de vakantie van groot belang geacht moet worden, gaat over de toeneming van de *vakantietrek*. Wat kunnen wij ten aanzien van de omvang van deze trek in de overzienbare toekomst verwachten?

Het lijkt onwaarschijnlijk, dat de gehele bevolking omstreeks de komende eeuwwisseling met vakantie van huis kan gaan. Er blijven altijd categorieën over die moeilijk weg kunnen. Wij denken in dit verband aan degenen die zieken hebben te verzorgen of die zelf ziek zijn, aan gezinnen met zeer jonge kinderen, aan bedrijfshoofden die geen tijdelijke vervanger in het bedrijf kunnen vinden, alsook aan bezitters van (huis-)dieren die hierdoor aan huis zijn gebonden.

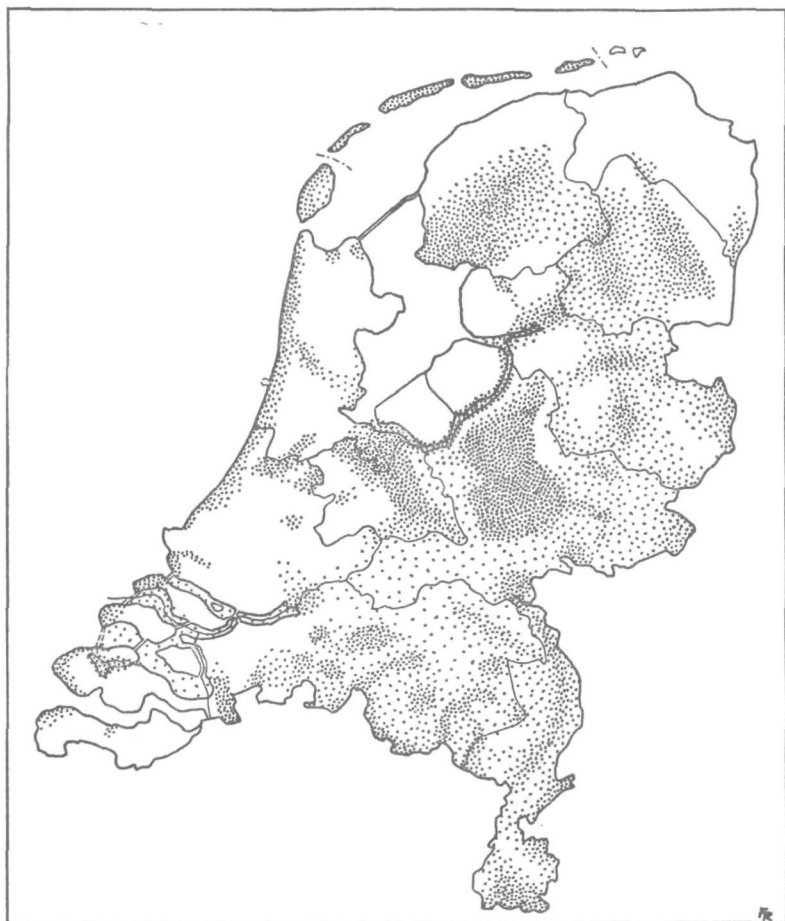
Volgens de uitkomsten van de enquête van het Centraal Bureau voor de Statistiek naar de vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking in 1960⁹ bleek, dat ca. 30% van de mannelijke gezinshoofden/beroepsbeoefenaars die niet met vakantie van huis zijn geweest hiertoe genoopt waren

door gezins- en familie-omstandigheden. Uit de enquête van 1970 kwam naar voren, dat 25% van de non-participanten door omstandigheden binnen gezin en familie niet aan de vakantietrek heeft kunnen deelnemen, terwijl 9% overige redenen heeft genoemd, die vermoedelijk in dezelfde richting gaan.¹⁰ Wij nemen aan, dat soortgelijke omstandigheden zich ook in een welvarender (en mobieler) samenleving zullen blijven voordoen. Daarenboven wordt door 21% van de respondenten die niet met vakantie gingen als reden genoemd, dat men „geen behoefte heeft aan vakantie”. Vooral de ouderen boven 65 jaar gaven verhoudingsgewijs veel dit antwoord¹¹.

In 1970 was de vakantieparticipatie — zoals eerder gezegd¹² — inclusief het bezoek aan familie en kennissen rond 60%. Gezien het feit, dat ook in de toekomst gezins- en familieomstandigheden zullen voorkomen die het op reis gaan beletten, terwijl de bejaarden vermoedelijk ook dan minder mogelijkheden en behoefte zullen hebben om weg te gaan, lijkt ons een niveau van 80% wat de vakantietrek betreft een absoluut maximum. Of dit percentage binnen afzienbare tijd zal worden gehaald is overigens aan twijfel onderhevig. Het feit, dat de hogere beroeps- en inkomenscategorieën (die vermoedelijk weinig geremd worden door gebrek aan tijd en geld om op reis te gaan) dit percentage in 1970 niet bereikten, geeft ons inziens al een zekere aanwijzing dat men geen overtrokken verwachtingen moet koesteren ten aanzien van de vakantieparticipatie. Ook valt te bedenken, dat in 1970 slechts 37% van de handarbeiders een reis naar elders heeft ondernomen¹³ ofwel rond 50% inclusief familiebezoek¹⁴. Om het zeer hoge „trekpercentage” van 80 te halen, zou het relatieve cijfer voor deze beroeps-categorie binnen een vrij kort tijdsbestek, namelijk de periode tot aan het einde van deze eeuw, met meer dan de helft moeten toenemen. In feite zou zelfs een nog grotere procentuele trek vereist zijn, omdat de agrarische bevolking haar achterstand ten aanzien van de vakantiebesteding buiten de woonplaats in de komende dertig jaar vermoedelijk nog niet geheel zal hebben ingehaald, terwijl het steeds toenemend aantal bejaarden (dat door hun lichamelijke conditie iets minder reislustig is dan de jongere leeftijds-categorieën) het trekcijfer ook zal drukken. Tegen de achtergrond van deze gegevens en overwegingen lijkt ons zelfs een cijfer van 70% nog wel aan de hoge kant.

In het kader van een planologische beschouwing is het eveneens van importantie om te weten hoeveel vakanties gemiddeld per persoon per jaar in de toekomst zullen worden genoten. De cijfers schommelen in de periode 1969-1971 rond de 1.2¹⁵. De cijfers *inclusief* het familiebezoek liggen uiteraard hoger. Voor 1970 was dit 1.31¹⁶. Er zijn redenen om aan te nemen, dat het cijfer in de komende decennia verder zal stijgen. In de eerste plaats wordt het aantal vakanties per persoon vermoedelijk groter als de duur van het totale vakantieverlof zal zijn toegenomen. Men zal dan namelijk eerder geneigd zijn de vakantie te splitsen. Daarenboven valt een andere tendentie te signaleren, die kan bijdragen tot vergroting van het gemiddelde aantal vakanties per persoon. Het tweede-woningbezit is namelijk sterk aan het toenemen. En juist eigenaren van een tweede huis hebben

Cartogram 12.1. Recreatiegebieden in Nederland (1970).

de neiging verhoudingsgewijs veel met vakantie naar hun buitenverblijf te trekken¹⁷. Wij komen hier later nog op terug.

12.3. Toeneming van het aantal in Nederland doorgebrachte vakanties.

Wij hebben reeds in par. 11.2 gezien, dat in de loop van de tijd een flinke toeneming van de vakantietrek heeft plaatsgevonden. In de periode van 1954 tot en met 1966 verdubbelde het aantal vakanties van Nederlanders, dat in de zomer werd opgenomen.¹⁸ Ook de periode van 1966 tot en met 1971 heeft een behoorlijke groei te zien gegeven. Stelt men het peil van de vakantieparticipatie voor het jaar 1966 op 100, dan wordt het indexcijfer voor 1971 122.¹⁹ Het aantal vakanties groeide in deze periode van 6.1 miljoen tot 7.8 miljoen.²⁰

Hoeveel van deze vakanties worden in Nederland doorgebracht? Het gaat hierbij vooral om de zomervakanties; de wintervakanties in ons land zijn nl. betrekkelijk gering in aantal²¹ en leveren gezien de gekozen logies-accommodatie (vooral hotel- en familiebezoek) betrekkelijk weinig problemen op. Het aantal zomervakanties in ons land is van 3.4 miljoen in 1966²² toegenomen tot 3.7 miljoen in 1970 en 4.0 miljoen in 1971.²³ De groei ten aanzien van de vakanties doorgebracht in eigen land is overigens geringer dan de groei van het aantal buitenlandse vakanties. Neemt men het aantal vakanties in 1966 op 100, dan wordt het indexcijfer voor de binnenlandse vakanties in 1971 118 en voor de buitenlandse vakanties 145.

De vakantiedruk in de Nederlandse vakantiegebieden wordt uiteraard nog vergroot door de buitenlandse toeristen die hier tijdelijk hun vrije dagen komen doorbrengen. Volgens de statistieken, waarin de buitenlandse bezoekers worden vermeld, bedroeg hun aantal in de periode van mei t/m september 1970 rond 2 miljoen²⁴. Dit correspondeert met een aantal overnachtingen van ca. 7.2 miljoen²⁵.

12.3.1. Concentratie van vakanties in de ruimte.

Het aantal vakantiedagen, dat door Nederlandse vakantiegangers in eigen land werd doorgebracht, bedroeg in 1970 rond 56 miljoen²⁶. Hierbij dienen dan nog de vakantiedagen van buitenlanders te worden geteld. In de vorige paragraaf hebben wij vermeld, dat in de zomer van 1970 7.2 miljoen buitenlandse overnachtingen in ons land plaatsvonden. Wij kunnen dus wel aannemen, dat thans in totaal een kleine 65 miljoen vakantiedagen in onze contreien worden doorgebracht. Een probleem is hierbij, dat de Nederlandse en de buitenlandse vakantiegangers zich voor een deel op dezelfde recreatiegebieden richten. Dit betreft dan met name de Waddeneilanden en de Noordzeepadplaatsen. Ook de watersportgebieden zullen voor de buitenlandse toeristen ongetwijfeld attractief zijn, maar jammer genoeg is over het buitenlandse bezoek aan deze gebieden geen informatie voorhanden. Er heeft namelijk in de onderhavige statistiek op dit punt geen uitsplitsing plaatsgevonden.

In recreatiestroken als de Noordzeekust en de Waddeneilanden werd in de zomer van 1970 ca. 28% van de genoemde vakantiedagen van de in Nederland gebleven vakantiegangers doorgebracht²⁶, terwijl 27% van de overnachtingen van in Nederland logerende hotelgasten²⁷ en zelfs 75% van de overnachtingen van buitenlandse vakantiegangers op kampeerreinen²⁸ hier gesitueerd waren. Een en ander betekent, dat rond 19 miljoen overnachtingen in de zomer van 1970 aan onze kust konden worden geteld, waarvan het overgrote deel in het hoogseizoen.

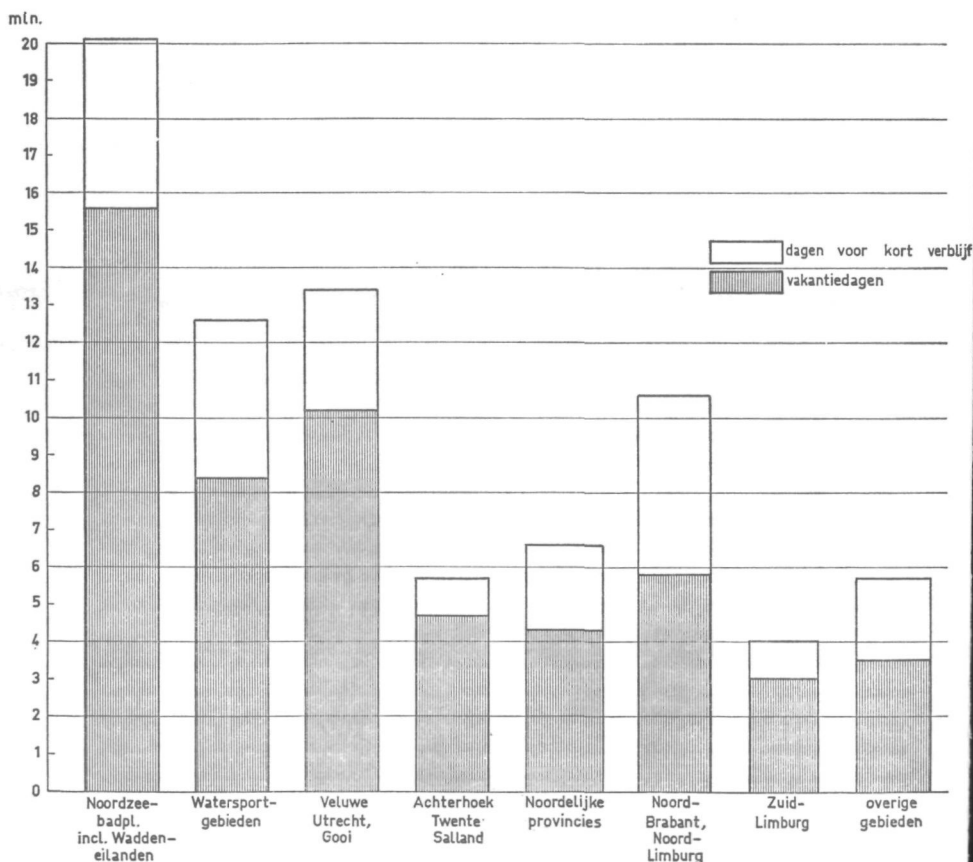
In andere gebieden lopen de Nederlandse en de buitenlandse vakantiegangers elkaar minder voor de voeten. Een gebied dat voor Nederlanders nog steeds een grote attractiviteit bezit is bijvoorbeeld de Veluwe, waar in 1970 ruim 10 miljoen vakantiedagen werden besteed²⁹. Voor buitenlanders is dit gebied kennelijk veel minder aantrekkelijk; een aanzienlijk geringer aantal overnachtingen van buitenlandse hotelgasten en kampeerders samen werd hier in dat jaar doorgebracht, nl. slechts 160.000.²⁸

Het is begrijpelijk, dat de Veluwe voor toeristen van over de grenzen

geen grote aantrekkingskracht bezit: meestal beschikken deze toeristen in eigen land over voldoende soortgelijke gebieden. De trek van buitenlandse hotelgasten richt zich voorts (voor ca. 50%) op de grote steden, waarbij vooral Amsterdam favoriet is²⁹.

Bij deze toeristenstroom dient men overigens nog de korte verblijven van minder dan vier overnachtingen elders (grotendeels weekendtrek) en de binnen- en buitenlandse dagrecreatie op te tellen om te beseffen, hoe groot de recreatieve druk op bepaalde recreatiestroken in ons land is geworden. Dat het aantal korte verblijven bepaald niet onderschat mag worden, komt uit het onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek naar vakanties en uitgaan van 1970 naar voren. In dat jaar werden door Nederlanders 55.6 miljoen vakantiedagen³⁰ en rond 23 miljoen dagen voor een verblijf van korter duur³¹, (beide exclusief het bezoek aan familie en

Grafiek 12.1. Dagen voor vakantie en voor kort verblijf per toeristengebied in 1970.

kennissen) doorgebracht. Wij hebben een grafiek samengesteld, waarin de spreiding van deze vakantiedagen over de verschillende toeristengebieden³² is aangegeven. (zie grafiek 12.1).

Uit de grafiek komt duidelijk naar voren, dat het vakantiebezoek vooral aan de Noordzebadplaatsen, aan de watersportgebieden en aan de Veluwe grote vormen heeft aangenomen. Het korte verblijf van drie overnachtingen en minder speelt in deze gebieden eveneens een vrij belangrijke rol. Hierbij gaat het dikwijls om een trek naar het eigen plekje buiten. Opmerkelijk is, dat in de watersportgebieden de verhouding vakantiebezoek en kort bezoek 2 : 1 is, terwijl in Noord-Brabant en Noord-Limburg de verhouding 1 : 1 bijna wordt bereikt! In dit laatste gebied vindt 90% van de korte verblijven in de tent, het tenthuis of de caravan plaats³³.

Bij de vakantiegangers en weekenders voegen zich dan nog de dagrecreanten. Volgens het onderzoek naar de vrijetijdsbesteding van het Centraal Bureau voor de Statistiek van 1963 trekt gemiddeld 35% van de bevolking op zomerzondagen naar buiten. Hiervan zoekt 53% — en van de dagrecreanten uit de drie grote steden in het Westen zelfs 64% — de natuur, dus in feite de recreatiegebieden op³⁴. Het bovenstaande overziende moeten wij wel concluderen, dat de recreatiedruk bijzonder groot genoemd kan worden en het is dan ook volkomen begrijpelijk, dat op topdagen in de zomer wegen noch recreatiegebieden de stroom van recreatiezoekenden kunnen verwerken.

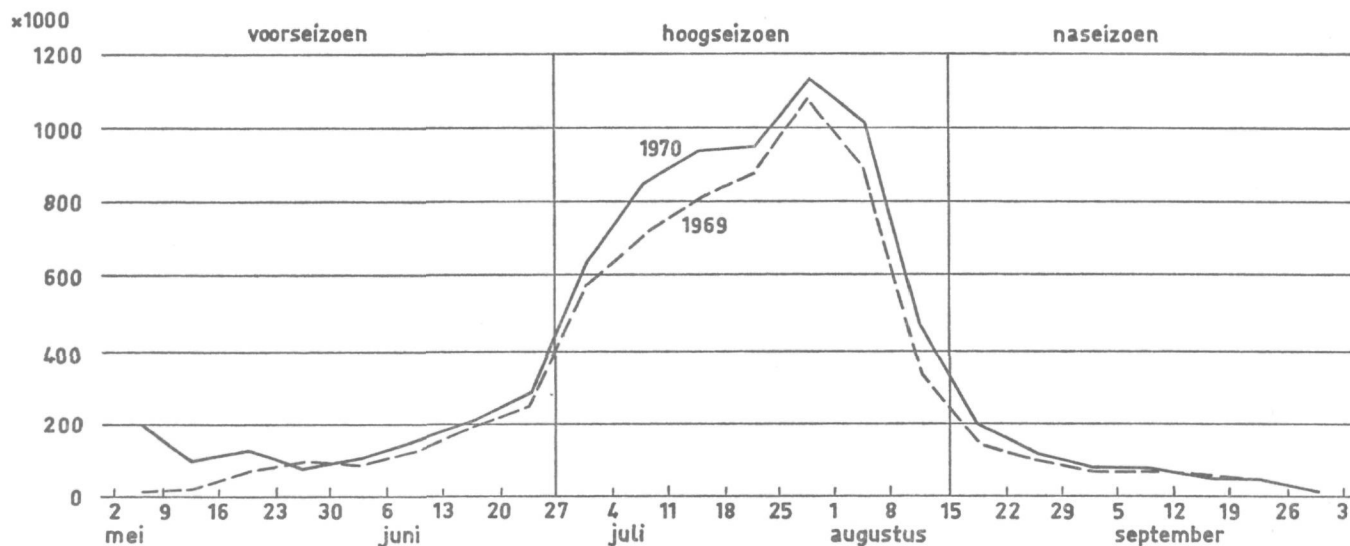
12.3.2. Concentratie van vakanties in de tijd.

Een speciaal probleem dat bij de vakantiebesteding optreedt, is de concentratie van vakanties in een betrekkelijk korte periode. Wij nemen een hierop betrekking hebbende grafiek over de jaren 1969 en 1970 uit een publicatie van het Centraal Bureau voor de Statistiek over. Uit deze grafiek komt duidelijk naar voren, dat de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking de vakantie in het hoogseizoen opneemt³⁵. Ruim driekwart van de vakantiedagen welke in Nederland werden doorgebracht, waren in het hoogseizoen gelegen³⁶.

In de bewuste publicatie berekent het Centraal Bureau voor de Statistiek, dat in 1970 relatief gezien een wat sterker spreiding is opgetreden dan in 1969. In absolute zin echter — zo merkt de rapporteur op — zijn de problemen er alleen maar groter op geworden, want binnen de zes tot zeven weken van het hoogseizoen zijn in 1970 weer meer vakantieweken opgenomen dan in 1969³⁷.

Ter illustratie van de drukte die gedurende het hoogseizoen in Nederland kan optreden, hebben wij de volgende berekening gemaakt. Uit de statistiek van het C.B.S. valt af te lezen dat in 1970 in de topweek van 25 tot 31 juli rond 1 miljoen Nederlandse vakantiegangers in het eigen land verbleven³⁸. De dagrecreatie van de Nederlandse bevolking zal op de top(zon)-dag in die week ongeveer 3 à 3.5 miljoen hebben bedragen³⁹. Hierbij moeten dan nog de korte verblijven van Nederlanders worden gevoegd, terwijl ook de dag- en vakantietrek van buitenlanders dienen te worden bijgeteld. Op grond hiervan kan men gevoegelijk aannemen, dat 5 à 6 miljoen dag-

Grafiek 12.2. Aantal vakantieweken doorgebracht in de zomer van 1969 en 1970 (excl. bezoek aan familie en kennissen).*

* Ontleend aan het onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek naar vakanties en uitgaan 1970, deel 2, blz. 35.

recreanten en vakantiegangers op een dergelijke topdag hun vertier in ons land hebben gezocht!

De vakantiepiek ontstaat vooral door het feit, dat veel vakantiegangers verplicht zijn hun vakantie binnen een bepaalde tijdsperiode op te nemen. In 1969 kon slechts van een derde van de vakantiedagen de datum vrij worden bepaald, in 1970 was dit aandeel iets teruggelopen, nl. tot 31%.⁴⁰ Vooral de schoolvakanties werken de concentratie zeer sterk in de hand.

Dat een dergelijke samenballing van vakantiedagen voor de toeristische bedrijvigheid grote moeilijkheden oplevert, is min of meer vanzelfsprekend. Het toeristische aanbod is vrij inelastisch en het kost daarom meestal grote moeite om in de topperiode aan de vraag te voldoen, terwijl de toeristenindustrie juist in het voor- en naseizoen meer gasten zou kunnen gebruiken.

Het probleem van de vakantiepiek in het hoogseizoen is overigens niet alleen een vraagstuk voor de Nederlandse toeristische bedrijvigheid. In publikaties van de O.E.C.D. komen wij dezelfde klachten die de Nederlandse toeristenindustrie naar voren brengt ook met betrekking tot andere landen tegen. Men pleit voor prijsreducties in het voor- en naseizoen en voor het ontwikkelen van nieuwe toeristische vormen buiten de gebieden die onder toeristische druk staan, met name buiten de topperiode. Ook wordt gedacht aan het toekennen van een soort bonus in de vorm van extra vakantiedagen aan lieden die hun vakantie niet tijdens de vakantiepiek opnemen. Een belangrijk punt blijft evenwel, zo meent de O.E.C.D., het opzetten van „an extensive publicity campaign... at bringing home to the public, who knows little about the question, the advantages they can derive from taking their holidays outside the peak periods”.⁴¹

In Nederland wordt trouwens ook al reclame voor de vakantiespreiding gevoerd. Men behoeft in dit verband slechts te denken aan de activiteiten van de Stichting Recreatie, die zowel op het organisatorische vlak als via overreding pooft (enige) vakantiespreiding te bewerkstelligen. De slagzin „minder regen, meer rust en meer reisgelegenheid bij vakantie buiten het hoogseizoen” zal vele Nederlandse vakantiegangers wel vertrouwd in de oren klinken. Het ware toe te juichen, als deze stelregel in steeds sterker mate zou gaan meespelen bij individuele en collectieve beslissingen over de vakantieperiode. Dan zou een zeer klemmend probleem wellicht iets sneller tot een oplossing kunnen worden gebracht.

12.4. Moderne trends in de vakantiebesteding in relatie met de ruimte.

Tot nu toe hebben wij ons in dit hoofdstuk in vrij algemene zin bezig gehouden met de problemen, welke voor de ruimtelijke situatie van ons land rijzen bij toeneming van de vakantietrek. Thans willen wij trachten de in hoofdstuk XI geschetste trends in meer specifieke zin in verband te brengen met de grondoccupatie. Hierbij denken wij niet alleen aan die tendenties in onze samenleving, welke wijzen op een toenemende behoefte aan verandering en vrijheid. Eveneens gaan in dit verband onze gedachten uit naar het groeiend verlangen naar comfort en gemak, alsmede naar de wens om via de vakantie sociaal prestige te verwerven, een motief dat ook

in de huidige vakantiebesteding een rol blijft spelen. Het lijkt ons goed te beginnen met de eerstgenoemde tendentie, dus in eerste instantie de behoefte aan verandering centraal te stellen.

12.4.1. Trend: verandering.

Het groeiend verlangen naar een onderbreking van de dagelijkse werkzaamheden, een — al is het maar tijdelijk — reiken naar het andere leven, zal zijn invloed op de vakantietrek bepaald niet missen. Groei van de vrije tijd, welvaartstoename en verstedelijking zijn factoren die zonder meer zullen bijdragen tot vergroting van de vakantietrek. Wij hebben in het voorgaande reeds als onze verwachting uitgesproken, dat het aantal vakantiegangers tegen het einde van deze eeuw nog aanmerkelijk zal toenemen en dat een trek van 65 à 70% van de bevolking zeker niet tot de onmogelijkheden behoort.

Belangrijk voor het planologisch beleid is uiteraard, of men op grond van dit verlangen ook voor het „verre” en het „onbekende” zal opteren. Zal men vooral verre en exotische landen willen opzoeken, waarover de reisbureau's zo boeiend weten te vertellen? Of zal een vakantie binnen de landsgrenzen ook in dit opzicht aan de wens van een groot deel van de vakantiegangers kunnen voldoen? In hoofdstuk XI⁴² maakten wij melding van een optredende schaalvergroting. In 1966 werd 70% van de zomervakanties doorgebracht in Nederland, België/Luxemburg, alsmede in de gebieden vlak over de grens van de Bondsrepubliek, terwijl 30% een verder reisdoel zocht. In 1969 waren de vergelijkbare cijfers 62% dichtbij en 38% op groter afstand. Op grond van deze gegevens zou men kunnen verwachten, dat de belangstelling voor de vakantiegebieden binnen onze landsgrenzen gestaag zal gaan afnemen. Zulks blijkt echter niet het geval te zijn. In de laatste jaren schommelen de percentages voor de buitenlandse trek rond de 45, waardoor — zo meent het Centraal Bureau voor de Statistiek — een zeker evenwicht schijnt te zijn bereikt.

Het laat zich aanzien, dat er in de toekomst in de verhouding tussen binnen- en buitenlandse vakanties betrekkelijk weinig verandering zal komen. Men kan namelijk aannemen dat bij toename van het aantal vakantiedagen het aantal vakanties per persoon een uitbreiding zal ondergaan. Dit kan inhouden, dat men wellicht één (grotere) vakantie in het buitenland zal doorbrengen en één of meer (kleinere) in Nederland. In dat geval zouden 50 à 55% van de vakanties in Nederland worden gesitueerd, terwijl 45 à 50% van de vakantiegangers de grens over zouden trekken.

Een volgend punt is, of de vakantiegangers bij de binnenlandse vakantie een zo groot mogelijke verandering ten aanzien van het dagelijks milieu wensen. Wij zouden ons bijv. kunnen voorstellen, dat lieden die dicht bij zee wonen voor hun vakantie de voorkeur geven aan de bossen en omgekeerd degenen die in een bosrijk gebied wonen in hun vakantie de open ruimte zoeken. Bij bestudering van de resultaten van het onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek naar de *vakantiebesteding* (van vier overnachtingen en meer) alsmede naar de spreiding van de *korte verblijven* (van drie overnachtingen en minder) in 1970 komen wij tot de verrassende

Grafiek 12.3. Korte verblijven en vakanties naar toeristengebied en woon-
gebied van de geënquêteerden in de zomer van 1970 (■ = significant positief
verschil op 5% niveau t.a.v. spreiding naar woongebied).*

	Noordzee- badplaatsen		Watersport- gebieden		Utrecht, Gooi		Veluwe		Twente Salland Achterhoek		Noordelijke provincies		Noord- Brabant, Noord- Limburg		Zuid- Limburg	
	kort verb.	vakan- tie	kort verb.	vakan- tie	kort verb.	vakan- tie	kort verb.	vakan- tie	kort verb.	vakan- tie	kort verb.	vakan- tie	kort verb.	vakan- tie	kort verb.	vakan- tie
Groningen Friesland Drenthe											■	■				
Overijssel Gelderland									■	■						
Utrecht Noord-Holland Zuid-Holland	■		■	■	■	■		■								
Zeeland Noord-Brabant Limburg		■											■	■	■	

* Ontleend aan het onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek naar
vakanties en uitgaan 1970, deel 1, blz. 59 en deel 2, blz. 122.

ontdekking, dat verhoudingsgewijs veel personen die voor een korter of langer tijd voor genoeg hun woonplaats verlaten in het eigen landsdeel verblijven, en dus een betrekkelijk geringe afstand afleggen. Grafiek 12.3 geeft hiervan een duidelijk beeld.

Ook ten aanzien van de dagrecreatie is bekend, dat personen die voor een dag of een middag naar buiten trekken zich veelal niet ver van de woonplaats ophouden. Uit een onderzoek naar de zondagbesteding van Rotterdammers in 1964 kwam naar voren, dat 63% van de bevolking die de stad op zondag verlaat zich binnen een straal van 30 km. om de woonplaats recreëert⁴³. Dit betekent, dat ten aanzien van de recreatieve trek van korter of langer duur velen — om welke reden dan ook — vrij dicht bij huis blijven en kennelijk genoeg nemen met, c.q. voorkeur geven aan een beperkte verandering. Deze tendentie heeft uiteraard consequenties voor de dichtbevolkte gebieden in ons land.

In hoofdstuk XI wezen wij op het fenomeen, dat vakantiegeangers weliswaar het „andere leven” zoeken, doch het tegelijkertijd op prijs blijken te stellen als positief gewaardeerde elementen uit het dagelijks milieu in het vakantiegebied zijn opgenomen. Het Institut für Demoskopie te Allensbach is het bijv. bij een onderzoek in 1965 opgevallen, dat veel kampeersers en caravanners hun tijdelijk huis „net als thuis” inrichten: 22% van de door hen ondervraagde toeristen namen sofapoppen en knuffeldieren mee en twee op de vijf toeristen „treten die Urlaubsreise ins Grüne mit künstlichen Blumen an”⁴⁴.

Ook op het gebied van vermaak en comfort wenst men zich veelal weinig te ontszeggen en kijkt men (uitzonderingen daargelaten) bepaald niet naar een vakantiegelegenheid uit die volkomen tegengesteld is aan het dagelijks milieu. Zo wensen vakantiegeangers over het algemeen niet het rustige leven te delen van de plattelandsbevolking waar zij te gast zijn, doch vragen om min of meer stedelijke voorzieningen, die tot hun amusement en welbevinden kunnen bijdragen. Dergelijke voorzieningen leggen uiteraard een extra claim op de beschikbare ruimte, waarmee men bij de planning terdege rekening moet houden. Andere hierna aan de orde komende trends wijzen overigens in dezelfde richting.

12.4.2. Trend: vrijheid.

Ook deze tendentie valt in het huidige vakantiepatroon duidelijk te onderkennen. Een gebonden vorm als het familiebezoek staat bij de vakantiebesteding (zeker ten aanzien van de hoofdvakantie) niet meer in de gunst.

Een gevolg van de daling van het percentage bezoek aan familie en kennissen in de vakantie is een toenemende druk op de recreatiegebieden. Immers, familie en kennissen kunnen overal — ook in gebieden die minder aantrekkelijk zijn — wonen. Wil men echter in betaalde logiesaccommodatie overnachten, of zijn tent c.q. caravan op een kampeerterrein neerzetten, dan komt men hoogstwaarschijnlijk in of bij de meer specifieke recreatiegebieden terecht. Het overgrote deel van deze accommodatie is namelijk daar gevestigd. Teneinde deze tendentie inzichtelijk te maken geven wij in tabel 12.1 de spreiding van de vakanties over de verschillende toeristengebieden weer in de periode van 1954 t/m 1970.⁴⁵ Bij het trekken van

conclusies uit deze tabel dient men echter wel voorzichtig te zijn. Qua aantal en omvang hebben de toeristengebieden in de loop van de tijd nl. niet te veronachtzamen wijzigingen ondergaan. Sommige gebieden die in het begin van de periode nog weinig toeristisch ontwikkeld waren, hebben later een dusdanige recreatieve ontwikkeling doorgemaakt, dat ze thans onder de noemer van de toeristengebieden moeten worden gerangschikt. Met name de forse toeneming van de vakanties in de watersportgebieden is voor een deel hieruit te verklaren.

Tabel 12.1. Vakanties in Nederland onderscheiden naar toeristengebieden 1954, 1960, 1966 en 1970 (mei t/m september) in % (incl. bezoek aan familie en kennissen).

	1954 in %	1960 in %	1966 in %	1970 in %
Noordzeebadplaatsen en Waddeneilanden	20	23	21	18
Het Gooi, Utrechtse Heuvelrug en Veluwe	19	20	19	17
Achterhoek, Twente, Salland	7	6	7	9
Noordelijke provincies	5	6	11	11
Noord-Brabant, Noord-Limburg	8	9	12	11
Zuid-Limburg	5	7	6	6
Watersportgebieden	3	4	5	14
Meerdere gebieden	7	4	7	*
Overige gebieden	26	21	12	14

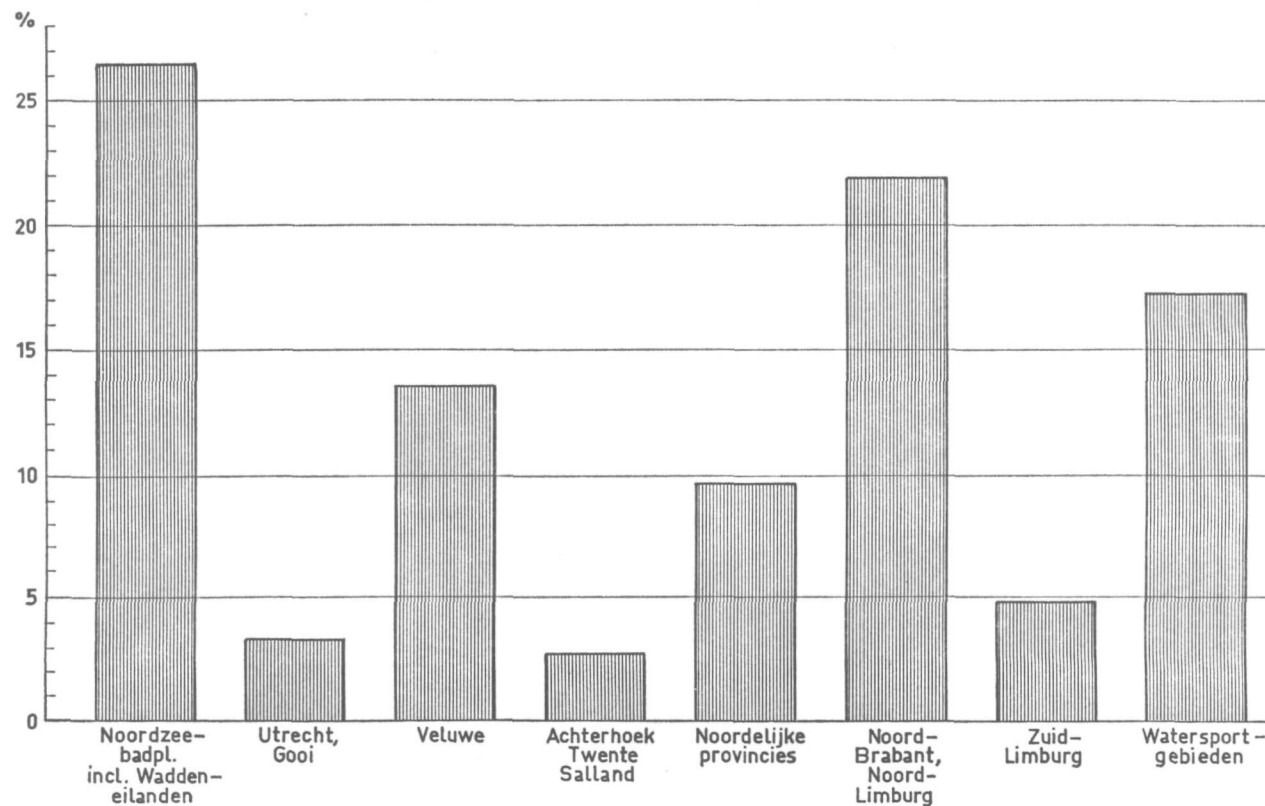
Onder het nodige voorbehoud is uit bovenstaande tabel af te leiden, dat het bezoek aan de toeristengebieden belangrijk is gestegen, waardoor — zoals gezegd — zowel in relatieve als in absolute zin de druk op deze gebieden aanmerkelijk is toegenomen.

Wij hebben op grond van onze analyse in hoofdstuk XI kunnen constateren, dat vooral in de jaren vijftig en zestig een sterke hang naar de minst gebonden vakantievormen zoals kamperen en bivakkeren aanwezig was, terwijl de wat meer gestructureerde en genormeerde vormen zoals het familiebezoek, maar ook het bezoek aan hotels en pensions aan betekenis hebben ingeboet. In het midden van de jaren zestig is deze trend ten aanzien van het bezoek aan hotels en pensions wat gaan afvlakken en deesignaleerde ontwikkeling is ten aanzien van de vakantiebesteding zelfs enigermate tot staan gekomen.

Overigens wordt in 1970 bij de *korte verblijven* van drie overnachtingen en minder vooral gebruik gemaakt van deze „losse” vormen. Als men het bezoek aan familie en kennissen bij dit verblijf van korte duur niet in de beschouwingen betreft, dan worden 87% van deze zogenaamde „snipper-vakanties” doorgebracht in zomerhuisjes, tent- en tenthuisjes, caravans of boten⁴⁶. Het gaat hierbij — zoals gezegd — vooral om weekendtrek, die dus kennelijk een andere signatuur heeft dan de (grote) vakantie. Men kan zich overigens wel afvragen, of bij toeneming van het aantal dagen

* in 1970 niet apart vermeld.

Grafiek 12.4. Korte verblijven in tweede woningen per toeristengebied in Nederland, mei-september 1970 (in % van totaal).*

* Ontleend aan het onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek naar vakanties en uitgaan 1970, deel 1, blz. 52.

vakantieverlof dit onderscheid zich nog in volle sterkte zal handhaven. Wij verwachten, dat een deel van de extra vrije dagen die ons in de toekomst zullen worden toegekend aan de „snippervakanties” ten goede zullen komen, die daardoor bij tijd en wijle tot volwaardige vakanties van vier overnachtingen en meer zullen uitgroeien. Het lijkt dan ook waarschijnlijk, dat de scheidslijn die nu nog vrij markant aanwezig is, meer en meer zal gaan vervagen.

Een volgende stap naar groter onafhankelijkheid welke trouwens nauw verband houdt met de hiervoor geschetste ontwikkeling, is de aanschaf van een eigen onderdak, een tweede woning. Bij het begrip „tweede huis” dient men niet uitsluitend te denken aan een huis dat voldoet aan de bouwverordeningen. In navolging van de Stichting Recreatie⁴⁷ beschouwen wij als tweede woning elke vorm van additionele verblijfsaccommodatie, waarover een gezin of een daarmee vergelijkbare groep de beschikking heeft, teneinde daarin naar wens tijdelijk woon- en nachtverblijf te kiezen. Een tweede woning kan dus eveneens bestaan uit een zomerhuisje, een caravan, een living-van, een tent, een tenthuisje of een boot, welke men als buitenverblijf naast de eerste woning bezit, resp. waarover men de beschikking heeft.

Daar — zoals gezegd — te verwachten is, dat het aantal tweede woningen o.a. door de groeiende behoefte aan vrijheid en zelfbepaling aanmerkelijk zal toenemen menen wij goed te doen bij deze ontwikkeling wat uitvoeriger stil te staan.

Het is welhaast vanzelfsprekend, dat de hoogte van het inkomen veel invloed heeft op de mogelijkheid zich een tweede woning aan te schaffen. Uit het vakantie-onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek over 1970 treedt aan het licht, dat het percentage geënquêteerden dat een zomerhuis, boot of caravan bezit groter wordt naarmate het gezinsinkomen hoger is⁴⁸. Dat ook de urbanisatiegraad van de woonplaats waar men zijn

Tabel 12.2 Korte verblijven per urbanisatiegraad van de woonplaats der geënquêteerden, naar logiesvorm, mei t/m sept. 1970.

	Hotel, pension in %	Zomerhuis, bungalow in %	Tent, tenthuis in %	Caravan, vouwwagen in %	Boot in %	Familie kennissen in %	Overige in %	Totaal in %
Platteland	2,9	0,8	7,8	5,9	1,0	76,5	5,0	100
Verstedelijkt platteland	4,6	2,4	7,0	8,8	1,2	72,3	3,6	100
Steden (excl. 3 grootste steden)	3,6	3,6	9,4	16,6	7,0	56,6	3,2	100
Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage	2,4	15,5	15,5	31,0	4,2	30,0	1,5	100
Totaal	3,4	6,0	10,3	17,1	4,2	56,0	3,1	100

domicilie heeft van betekenis is voor de omvang van het tweede-woning-bezit blijkt uit het onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek naar korte verblijven in 1970. Tabel 12.2, welke wij aan dit onderzoek hebben ontleend, geeft hiervan een duidelijk beeld⁴⁹.

In deze tabel is slechts sprake van „*korte verblijven*” en niet van „*tweede woningen*”. Daar echter een groot deel van deze „*snippervakanties*” in het tweede huis plaatsvindt, geven de bewuste cijfers toch een goede indicatie van het effect van de verstedelijking op de toeneming van het bestand aan tweede woningen.

De druk op de recreatieve ruimte door de groeiende vraag naar het eigen plekje grond ergens buiten varieert naar regio. Grafiek 12.4 inzake de spreiding van het verblijf in de tweede woning in 1970, gebaseerd op gegevens van het onderzoek naar vakanties en uitgaan van 1970 van het Centraal Bureau voor de Statistiek, geeft hiervan een goede indruk.

De in de grafiek verwerkte gegevens zijn wel bekend voor de *korte verblijven* (van drie overnachtingen en minder) doch niet voor de in Nederland doorgebrachte *vakanties* in de tweede woning. Ook is de door het Centraal Bureau voor de Statistiek gehanteerde definitie voor de tweede woning niet geheel identiek aan die van de Stichting Recreatie. In de grafiek zijn nl. accommodatievormen als tenten, tenthuisjes en boten niet opgenomen, die echter meermalen als tweede woning dienst doen. Daardoor is het percentage voor de watersportgebieden wellicht ietwat aan de lage kant. Desondanks komt uit de grafiek duidelijk naar voren, dat bepaalde gebieden zoals de Noordzeepadplaatsen, de Veluwe, de watersportgebieden alsmede Noord-Brabant en Noord-Limburg onder grote druk staan. Zij vormen voor een deel de recreatieve „uitstralingsgebieden” voor het verstedelijkte westen van ons land en ondervinden daarvan uiteraard de gevolgen.

Het is hier niet de plaats om uitgebreid in te gaan op alle voor- en nadelen van de tweede woning. Wel menen wij erop te moeten wijzen, dat een groeiend deel van de weekend- en vakantietrek naar alle waarschijnlijkheid in de toekomst gericht zal worden op deze vorm van onderdak, hetgeen voor een dicht bevolkt land als Nederland planologisch gezien ongetwijfeld problemen met zich mee zal brengen.

12.4.3. *Trend: gemak en comfort.*

Ook deze trend heeft belangrijke consequenties voor de recreatieve planning. In de eerste plaats verlangt de vakantieganger een zo comfortabel mogelijk onderdak. Hij heeft geen vrede meer met een sobere hotelkamer, met een kampeershuisje vrijwel zonder sanitair of met een tent waarin men hoogstens kan slapen. De eisen ten aanzien van de hotels worden hoger, de zomerbungalows moeten van alle gemakken zijn voorzien, de afmetingen van de huisjes worden steeds groter en de eenvoudige shelter groeit uit tot een riant bungalowntent. Daarnaast wenst men veel voorzieningen in de directe nabijheid, terwijl ook voor vertier en amusement op bereikbare afstand moet worden gezorgd. In de kampeercentra verschijnen restaurants en recreatie-attracties. Een zwembad is haast een „must” bij de outillage van een kampeer- en bungalowerrein. Wij wezen er reeds op⁵⁰ dat de

bewuste centra daardoor steeds meer de allure krijgen van de Engelse But-linkampen, waar men allerhand amusement ter plaatse vindt en zijn dagen — indien gewenst — heel goed binnen de hekken van het kamp kan doorbrengen. Het is zonder meer duidelijk, dat men voor een kampeer- of bungalowterrein dat aan de moderne eisen voldoet veel meer grond moet reserveren dan vroeger het geval was.

Een ander gevolg van het verlangen naar het comfortabele leven heeft betrekking op de keuze van het vervoermiddel. Bij de binnenlandse vakantiebesteding is de auto het meest geriefelijke middel van transport. Ten aanzien van maar liefst driekwart van de binnen Nederland doorgebrachte vakanties werd in 1970 de auto als vervoermiddel gebruikt⁵¹, bij de buitenlandse vakanties bedroeg in datzelfde jaar het aandeel van de auto 67%. Ook bij de korte verblijven in Nederland lag het percentage voor de auto hoog: 70% van deze uitstapjes werden in 1970 met de auto gemaakt⁵².

Bij toeneming van de vakantietrek en een groeiend autobezit verwachten wij dat — mede onder invloed van de geschetste behoefte aan gemak en comfort — vooral bij de binnenlandse vakantiebesteding een meer dan proportioneel gebruik van de auto zal worden gemaakt. Samen met de korte uitstapjes van minder dan vier overnachtingen elders en de dagtrek zal deze ontwikkeling een toenemende belasting betekenen voor ons wegennet.

Het groeiend aantal tweede woningen levert voor het recreatieve verkeer ook uit andere hoofde extra problemen op. Beschikt men namelijk over een auto in combinatie met een caravan, tent of zomerhuisje, dan pleegt men — wij wezen hier reeds op — meer met vakantie te gaan dan degenen die al deze zaken niet bezitten. Het gemiddeld aantal vakanties per vakantieganger bedraagt voor de eerste categorie 1.36, terwijl de laatstgenoemde categorie slechts tot een gemiddeld aantal vakanties komt van 1.15⁵³. Ook bij de korte verblijven valt dezelfde tendentie te onderkennen. Heeft men een auto, dan maakt men significant meer korte uitstapjes van 1 - 3 overnachtingen dan wanneer men een dergelijk vervoermiddel niet bezit. Beschikt men over een caravan, zomerhuis e.d. in combinatie met een auto, dan ligt de mobiliteit nog aanmerkelijk hoger.⁵⁴ Van alle personen die alleen een auto hebben, maakt ruim 5% meer dan vijf keer een uitstapje als boven genoemd; van hen die de gelukkige eigenaar zijn van een auto en een caravan of zomerhuis e.d. ligt dit percentage op meer dan 20!

De geschetste trend overziende, moeten wij wel tot de conclusie komen, dat vooral op het vlak van het recreatieve verkeer ons land in de komende decennia welhaast voor onoverkomelijke moeilijkheden zal komen te staan. Een lichtpunt daarbij is nog wel, dat de „snippervakanties” meer in de tijd worden gespreid dan de „echte” vakanties⁵⁵, doch de eerste vallen dan weer samen met de dagtrek, waardoor juist daardoor weer een extra verkeersdrukte zal ontstaan.

12.4.4. Trend: blijven en meedoen.

In tegenstelling tot de vele malen geciteerde Knebel⁵⁶ menen wij, dat de behoefte aan prestige en sociaal aanzien niet als de bepalende factor voor de vakantiebesteding kan worden beschouwd. Wij zijn van oordeel, dat

de vakantie een te tijdelijk en te vluchtig verschijnsel is om hieraan een *duurzaam* maatschappelijk prestige te kunnen ontleenen. Dit houdt overigens niet in, dat aan het vakantiehouden elk statusverlangen zou ontbreken. Over het algemeen bergt elk menselijk handelen wel enige behoefte aan maatschappelijke erkenning in zich en wij zouden dan ook niet willen stellen, dat de vakantiebesteding hierop een uitzondering zou vormen.

De wens om bij te blijven en mee te doen (to keep up with the Jones') is naar onze mening dus ook in het verschijnsel vakantie aanwezig. Echter om duurzaam maatschappelijk prestige te oogsten is de vakantiebesteding niet het meest adequate middel. Het lijkt waarschijnlijk, dat andere, minder „vluchtige” tijdsbestedingen meer sociaal aanzien kunnen verschaffen. Wij denken in dit verband wederom aan de tweede woning. Het bezit hiervan geeft, naast plezierige ontspanning en groter vrijheid dan men in de dagelijkse sfeer kan bereiken, ontegenzeggelijk een stukje prestige. Dit geldt dan zeker voor de vrienden en magen die de tweede woning van familielid of vriend gaarne als reisdoel voor hun dagtrip beschouwen en die dan toch altijd weer enigermate geïmponeerd zijn door het buitenverblijf waarin men gastvrij wordt opgenomen.

Hiermede wil ook weer niet gezegd zijn, dat de bevrediging van de behoefte aan sociale erkenning de meest dominante factor zou zijn bij het besluit tot aanschaf van een tweede woning. Wij menen echter wel, dat deze behoefte aan „conspicuous consumption” mede een rol speelt bij de besluitvorming.

12.5. Enkele gevolgtrekkingen.

Uit het vorenstaande moge wel duidelijk geworden zijn, dat ons inziens de ontwikkeling van de vakantietrek op het planologisch vlak — zeker in een klein en dichtbevolkt land als het onze — tot bijzonder grote moeilijkheden zal gaan leiden. De concentratie van de vakantietrek in ruimte en tijd levert nu al grote problemen op, zowel ten aanzien van de toeristische bedrijvigheid als van de recreatieve ruimte en het recreatieve verkeer.

Op grond van onze analyse van de moderne trends in de vakantiebesteding, welke wij in relatie hebben gebracht met het gebruik van de ruimte konden wij enkele uitspraken doen ten aanzien van de terreinen, waarop zich de problemen vermoedelijk zullen concentreren. De behoefte aan verandering en nieuwe ervaring zal naar het ons voorkomt niet leiden tot een massale uittocht over de grenzen. Bij toeneming van het aantal vakantiedagen (een vakantie van twee maanden aan het eind van deze eeuw lijkt ons een redelijke raming) zal men er waarschijnlijk toe overgaan om de totale vakantietijd in meerdere vakanties te splitsen. Een aanzienlijk deel van deze vakanties zal toch altijd binnen Nederland zelf worden doorgebracht. Bij een groeiende bevolking, een vergroting van de vakantietrek van de eigen bevolking, versterkt door de te verwachten toeneming van het bezoek van buitenlandse vakantiegangers, zal de druk op onze recreatieve ruimte worden geïntensiveerd.

De signaleerde behoefte aan vrijheid en het verlangen de vakantietijd zelf te structureren zal o.a. tot een afnemend bezoek aan familie en kennis-

sen in de vakantie leiden en daarmee ook weer tot een sterker druk op de recreatiegebieden. Gaat men zich meer op de betaalde logiesaccommodatie richten, dan komt men logischerwijze in of bij de „erkende” recreatiegebieden terecht, waar deze accommodatie immers voornamelijk is gestedeerd.

De toenemende hang naar gemak en comfort heeft tot gevolg, dat steeds meer voorzieningen aan de vakantie-accommodatie moeten worden toegevoegd. Kampeer- en bungalowbedrijven zijn bezig zich te ontwikkelen tot volledig geoutilleerde recreatiecentra, die gelijkenis gaan vertonen met Butlinkampen. Een dergelijke trend heeft uiteraard ook ruimtelijke consequenties.

Een andere trend, welke nauw samenhangt met onze stedelijke wijze van leven is de groeiende behoefte aan een eigen plekje grond voor de caravan of een tweede woning, waar men op eigen wijze en volgens eigen patroon zijn leven kan inrichten. De tweede woning geeft daarenboven een zeker sociaal aanzien, hetgeen ook de wens naar het eigen buitenverblijf kan stimuleren. Het aantal tweede woningen wordt thans op ca. 150.000 à 200.000 geschat. Volgens deskundigen is het niet onmogelijk, dat dit aantal in de komende decennia een verdrievoudiging zal ondergaan⁵⁷.

Het is duidelijk, dat door de geschetste ontwikkelingen de druk op elk stukje potentiële recreatiegrond snel zal toenemen. Fourastié zegt terecht, dat „as the standard of living rises in the extent to which vegetative needs are satisfied, man demands more and more space, and because of this the problems of space today have assumed dramatic proportions”⁵⁸. Naar ons oordeel is het dan ook wenselijk, dat planologische instanties meer dan tot nu toe rekening houden met een zeer snel groeiende behoefte aan recreatieve ruimte, welke binnen de vrijetijdssamenleving zal ontstaan. Het gaat niet aan om huidige ruimte-normen in de toekomst te projecteren. Men zal moeten onderkennen, dat de samenleving van de toekomst een andere zal zijn dan die welke wij tot op heden kennen en dat het grondgebruik ook parallel hiermede zal variëren. Komend vanuit onze huidige samenleving kunnen wij ons er moeilijk een voorstelling van maken, hoe enorm groot de claims ten behoeve van de vrijetijds- en vakantiebesteding zullen zijn die de vrijetijdssamenleving zal gaan leggen op onze nationale ruimte. Maar zeer ten dele zullen de claims namelijk in het buitenland kunnen worden geëffecteerd. Voor het allergrootste deel zullen deze ruimtelijke problemen binnen onze landsgrenzen moeten worden opgelost. Een inventieve en fantasierijke benadering van die toekomst en een goede voorbereiding op de komende ontwikkelingen is dan ook dringend geboden.

Samenvatting en blik in de toekomst

13.1. De theorie.

Het object van onze studie is de groei en de verandering van de vakantieduur en vakantiebesteding sinds de eeuwwisseling tot het begin van de jaren zeventig. Het doel van ons onderzoek is de relatie te leggen tussen de ontwikkeling van deze aspecten van de vakantie en de verschuivingen in de structuur en cultuur van de samenleving.

Het begrip vakantie hebben wij gedefinieerd als „een onderdeel van de vrije tijd, waarbij een sociale en veelal ook geografische verandering optreedt ten opzichte van het leven van alledag. In afwijking van de overige vormen van vrije tijd wordt de vakantie over het algemeen op die dagen genoten, wanneer anders normaliter aan het arbeidsbestel wordt deelgenomen of waarin anders normale dagelijkse bezigheden worden verricht”.

Deze studie is macro-sociologisch van aard. Wij hebben dus voornamelijk de globale samenleving bestudeerd, of — zoals door Van Leent (I.5) getypeerd — de macrocosmos van groeperingen die een eigen structuur en autonomie bezit. Dit neemt overigens niet weg, dat — hoewel het macro-niveau overwegend onze belangstelling heeft — wij ons toch ook incidenteel op het meso-niveau (het niveau van collectiviteiten en van grotere groepen) hebben bewogen. Het accent van onze studie ligt overigens — als gezegd — ontegenzeggelijk op het macrovlak.

De methode welke wij bij onze analyse voornamelijk hebben gebruikt is ontleend aan de structureel-functionalistische beschouwingswijze, terwijl wij in samenhang hiermede ook de institutionele methode hebben toegepast, waarbij de groei en de ontwikkeling van de institutie „vakantie” als zodanig wordt bestudeerd. Vrij incidenteel hebben wij verder gebruik gemaakt van de conflicttheoretische methode. Naar ons oordeel is deze methode vooral bij de behandeling van de strijd om de vakantie de meest voor de hand liggende geweest. De structureel-functionalistische zienswijze is daarentegen in alle overige delen van onze studie gehanteerd.

In het kader van de structureel-functionalistische benadering verstaan wij met Goddijn (V.55) de objectief waarneembare gevolgen van een sociaal-cultureel verschijnsel, voor zover deze gevolgen van betekenis zijn voor het voortbestaan en de continuïteit van groepen en samenlevingen. Wij hebben aangenomen, dat de vakantieduur en de vakantiebesteding tot op heden grotendeels functioneel geweest zijn ten aanzien van het bestaande sociale systeem. De vakantie fungeert (en fungeerde) als een evenwichts-

mechanisme in de samenleving; bepaalde behoeften die in andere sectoren van het sociale leven niet of minder goed aan bod kunnen komen, kunnen in de vakantie worden bevredigd.

Een van de kernbegrippen uit het structureel-functionalistische begrippen-apparaat is het begrip sociaal systeem. Een sociaal systeem kan men definiëren als een samenhangende bundeling van instituties. In navolging van Parsons (V.52) omschreven wij het begrip institutie als een „complex of institutionalized role integrates which is of strategic structural significance in the social system”. Instituties dienen ter regulatie van het menselijk gedrag. Zij zijn als het ware de voorgevormde „bedding” voor het kanaliseren en bevredigen van menselijke behoeften.

Als belangrijke instituties in de huidige samenleving kunnen worden genoemd: de arbeid, het gezin, het onderwijs, de religie, de politiek en het verenigingsleven. Ook de wereld van de vrijetijdsbesteding kan meer en meer als een institutie worden beschouwd.

Een institutie bundelt een aantal sociale gedragsmodellen, waarbij onder een gedragsmodel is te verstaan een samenhangend geheel van verwachtingen van sociale aard, betrokken op een bepaalde sociale positie. In het kader van de vakantiebesteding kan bijv. gedacht worden aan de positie van gast contra die van vreemdeling, of aan de positie van kampeerder tegenover die van deelnemer aan een groepsreis. Het begrip sociaal gedragsmodel vertoont grote gelijkenis met het begrip „fait social” van Durkheim. Deze sociale feiten zijn wijzen van handelen, van denken en voelen, welke niet de individu maar de samenleving tot voedingsbodem hebben.

De hiervoor genoemde sociale gedragsmodellen vertonen een grote verscheidenheid van vormen. Met name wat betreft de mate van normering, detaillering en dwangmatigheid zijn er grote verschillen te constateren. Het is mogelijk om deze modellen op een continuüm te plaatsen, waarbij aan de ene pool vooral die modellen voorkomen, die minitueus zijn gedetailleerd c.q. waarin dwingende voorschriften zijn geïncorporeerd, terwijl aan de andere pool die modellen kunnen worden geplaatst, die slechts op enkele punten (niet stringente) voorschriften bevatten. Een dergelijk continuüm heeft dus betrekking zowel op de mate van structurering en detaillering van de modellen, als op de mate van dwang welke in de modellen ligt besloten.

Wij menen, dat de institutie „vrijetijdsbesteding” gekenmerkt wordt door een verhoudingsgewijs groot aantal „losse”, weinig gestructureerde en genormeerde modellen. Dit in tegenstelling tot instituties als „arbeid”, waar de weinig gedetailleerde en gestructureerde modellen weliswaar niet ontbreken, maar toch duidelijk in de minderheid zijn.

Wij hebben een aantal te onderscheiden vakantievormen volgens bovengenoemd principe gerangschikt, waarbij wij een verschil hebben gemaakt tussen vormen met weinig verandering, vormen met verandering en sterke bindingen en tenslotte vormen met verandering en zwakke bindingen. Bij de eerste categorie hebben wij de zogenaamde thuisblijvers geplaatst. De tweede categorie omvat het bezoek aan familie en vrienden, het verblijf in een conferentie-oord of een natuurvriendenhuis, terwijl ook de vakantie doorgebracht in een Butlinkamp alsmede de geleide groepsreis

onder dit hoofd dienen te worden samengebracht. Tot de categorie „met verandering en zwakke bindingen” behoren vormen als het verblijf in een hotel of pension, het huren van kamers, kampeershuisjes of zomerbungalows, het kamperen en de caravanning. Wij menen, dat in de laatstgenoemde categorie nog een zeker verschil is te maken tussen het hotel en het pension enerzijds en het kamperen en bivakkeren anderzijds. Bij het verblijf in een hotel of pension is men iets meer aan regels en voorschriften onderworpen dan bij het verblijf in een tent, een zomerhuis of een caravan. Wel dient erop gewezen te worden, dat de afstand tussen bijv. een vorm als het verblijf in een hotel en een vorm als het tentkamperen in het begin van deze eeuw veel groter was dan thans het geval is. Vele vakantievormen zijn als het ware naar elkaar toegegroeid.

Instituten zijn veelal interdependent, dat wil zeggen, dat ontwikkelingen in de ene sector van het leven invloed uitoefenen op andere sectoren. In dit verband valt bijv. te wijzen op de relatie tussen de institutie „arbeid” en de institutie „vrijtijdsbesteding” c.q. „vakantiebesteding”. Het is waarschijnlijk, dat veranderingen in het gezin of in het onderwijs ook doorwerken op de vakantiebesteding.

Zoals gezegd kanaliseren instituties menselijke behoeften en dragen zij bij tot de bevrediging hiervan. Een vraag welke dan ogenblikkelijk rijst is die naar de aard en de ontwikkeling van de menselijke behoeften. Er bestaat enerzijds de neiging om menselijke behoeften te typeren als om aanvulling vragende tekorten. De mens heeft behoefte aan voedsel, aan rust, maar ook aan sociale contacten, aan genegenheid etc., aan welke behoeften op geïnstitutionaliseerde wijze wordt tegemoet gekomen. Anderzijds worden behoeften ook beschouwd als sociaal-culturele drijfkrachten van ons handelen, waarbij dus minder het accent wordt gelegd op het om aanvulling vragende tekort. De generatie, het ontstaan, van de op deze wijze gedefinieerde behoeften hangt nauw samen met de aard en de ontwikkeling van de samenleving. Als voorbeeld van deze laatste beschouwingswijze kan gelden, dat de behoefte om nieuwe ervaringen op te doen, om te reizen en verre landen te bezoeken pas kon ontstaan resp. tot ontplooiing kon komen, toen enerzijds de materiële onderbouw (vergroting van de vrije tijd, groei van de welvaart en ontwikkeling van adequaat vervoer) was geschapen en anderzijds het blikveld van de mens zich had verruimd.

Het ontstaan en de ontwikkeling van behoeften krijgt een stimulans door het voorbeeld van referentiegroepen. Wij kwamen bij onze analyse categorieën van mensen tegen die nauwelijks enige behoefte aan een vakantie bleken te bezitten. Wij noemen in dit verband de arbeiders in de periode vóór de eerste wereldoorlog en de agrarische bevolking in de perioden vóór en tussen de twee oorlogen. Men refereerde zich toentertijd voornamelijk aan groeperingen die evenmin op reis gingen. Voor de agrarische bevolking golden de vakantiehoudende stedelingen lange tijd niet als referentiegroep. Onder invloed van emancipatiebewegingen en (mentale) verstedelijking kwam mede de behoefte aan reizen in het arbeidersmilieu en in de agrarische wereld tot ontwikkeling.

Bestaande behoeften, die in een bepaalde sector van leven of door een bepaalde institutie niet, of in onvoldoende mate bevredigd worden, kun-

nen een uitweg vinden in andere instituties. Zo is het één van onze veronderstellingen, dat in de huidige industrieel-urbane samenleving door toeneemende regulering en bureaucratisering van bepaalde delen van het sociale systeem aan intensiteit winnende behoeften aan vrijheid, zelfbepaling en zelfrealisering in de dagelijkse (o.a. werk-) sfeer onvoldoende aan bod komen. Een van de „ontsnappingsmechanismen” wordt dan gevormd door de vrijetijds- c.q. vakantiebesteding.

In de voorhanden literatuur over de motieven welke tot het ondernemen van een vakantiereis leiden kwamen wij, soms in embryonale, soms in min of meer volgroeide vorm theorieën tegen, welke wij hebben getypeerd als de *exploratiethorie*, de *statustheorie* en de *compensatiethorie*. De behoeften waarop deze theorieën betrekking hebben zijn in feite van zeer verschillende aard. De *exploratiethorie* gaat uit van de behoefte aan nieuwe ervaring, alsmede van de behoefte om kennis te verwerven. Bollnow (V.15) wijst erop, dat er ruimtelijk gezien drie dingen zijn die de mens aantrekken; te weten „die Weite”, „die Ferne” en „die Fremde”. De ruimte (die Weite) verschaft vrijheid van beweging, biedt mogelijkheid tot nieuwe en tot andere activiteiten. De verte trekt aan en lokt. In de ruimte kan de mens door-dringen, de verte bereikt hij echter nimmer: de horizont wijkt steeds verder terug. Het vreemde (die Fremde) is het niet-eigene. In vroeger dagen boezemde het vreemde angst in, thans is dit — mogelijksterwijs mede onder invloed van de domesticatie van de natuur — niet meer in die mate het geval. Het vreemde stelt ervaringen in het vooruitzicht, die misschien wel sensationeel kunnen zijn. Dat ook de dorst naar kennis tot reizen kan leiden wordt door Banning (V.19) onderstreept.

De *statustheorie* heeft vooral oog voor de behoefte aan maatschappelijk prestige, welke door de vakantiebesteding kan worden verworven. Veblen (V.26) is één van de eersten geweest die de functie van de vrije tijd en vrijetijdsbesteding bij het streven naar sociaal aanzien heeft onderkend. Van hem zijn de begrippen „conspicuous leisure” en „conspicuous consumption” afkomstig. Hij bedoelt hiermede, dat het bezit van veel vrije tijd (dus het niet behoeven te werken) en het tentoonspreiden van (overdagige) luxe in de vrije tijd aanzien kan opleveren.

Knebel (V.32) brengt de behoefte aan status in verband met het moderne toerisme. Weliswaar levert de demonstratieve consumptie in de vakantieplaats zelf in het kader van de huidige massale vakantietrek weinig sociaal aanzien op, maar wel zou de vakantiereis bijdragen tot sociaal aanzien in de eigen kring, hetgeen door Knebel „conspicuous experience” (demonstratieve ervaringsconsumptie) wordt genoemd. Volgens Knebel is de moderne mens in tegenstelling tot vroegere generaties sterk afhankelijk van het oordeel van anderen, of — in de terminologie van Riesman (V.33) — hij is „other-directed” geworden. De buitengewoon grote gevoeligheid voor de meningen van zijn sociale omgeving heeft tot gevolg, dat hij probeert door verhalen over verre reizen, door het afleggen van vele vakantiekilometers en door het tonen van reeksen vakantiedia's indruk op die omgeving te maken.

Tot slot valt de *compensatiethorie* te noemen. Deze gaat niet uit van een bepaalde behoefte, welke door de vakantiereis wordt bevredigd. Aan

de basis van deze theorie ligt de gedachte, dat sommige fundamentele behoeften in onze samenleving niet (meer) tot hun recht komen, waarvoor dan de vakantiereis compensatie moet bieden. Olsen (V.4) is bijv. van oordeel, dat door de onnatuurlijke levenswijze van o.a. stedelingen „Zivilisationsschäden” optreden, waarvoor de trek naar buiten als remedie kan gelden. Glikson (V.7) wijst op de complexiteit van onze industriële maatschappij, waardoor de mens op zoek gaat naar eenvoudiger sociale structuren in zijn vrije tijd of de vakantie.

Wij zijn van mening dat de hierboven geschetste theorieën alle wel een kern van waarheid bevatten, doch dat een verschijnsel als de vakantiebesteding van een zo grote complexiteit is, dat het niet door één enkelvoudige theorie kan worden verklaard. Wij hebben voor onze benadering dan ook een wat gecompliceerder theoretisch kader ontwikkeld. Het is één van onze uitgangspunten, dat de vakantie min of meer als spiegelbeeld van de cultuur en structuur van een samenleving kan gelden, dus dat veel van wat in de samenleving aan waarden en normen leeft ook in de vakantiebesteding is terug te vinden. Daarnaast heeft de vakantie een ventiefunctie ten aanzien van diezelfde samenleving. Aan bepaalde behoeften, die niet, nog niet, of niet meer door bestaande instituties kunnen worden bevredigd, kan o.a. via de vakantiebesteding worden tegemoet gekomen. Hierdoor draagt — zo luidt onze conclusie — de vakantie bij tot het wegwerken van frustraties, fricties en spanningen en daardoor tot de instandhouding van het sociale systeem.

Vervolgens — en hier komen wij op het meso-niveau terecht — kan de vakantiebesteding een functie vervullen ten aanzien van de groepsintegratie van bepaalde categorieën. Knebel komt in dit verband met een goed voorbeeld aandragen: de „Kraft-durch-Freudereisen” in het nationaal-socialistische Duitsland hadden een duidelijke functie om de reisgroep tot een ideologische eenheid om te smeden en de vakantiegangers op deze wijze te doordringen van de nationaal-socialistische idealen.

Ook al oefent de vakantie in de meeste samenlevingsvormen een soort evenwichtsfunctie uit, dan betekent dit nog niet, dat de behoeften waaraan via de vakantiebesteding wordt voldaan ook voor elke maatschappelijke situatie dezelfde zijn. Vanaf het begin van de 20ste eeuw — het startpunt van onze studie — heeft de Nederlandse samenleving grote veranderingen ondergaan en in samenhang hiermede hebben wij kunnen constateren, dat de behoeften welke gekanaliseerd werden (en worden) door de vakantie als institutie zich in de loop van de tijd hebben gewijzigd.

Om de meest relevante sociale verandering enigermate te kunnen plaatsen hebben wij een indeling gemaakt van de elkaar in de tijd opvolgende maatschappelijke situaties, of zo men wil maatschappijtypen, die van belang zijn geweest voor de vakantiebesteding in de door ons beschouwde periode.

De door ons gehanteerde indeling ziet er als volgt uit:

1. de *agrarisch-ambachtelijke samenleving met een sterk traditionele inslag*. Deze maatschappijvorm heeft haar beginpunt weliswaar ver voor 1900, maar in de Nederlandse samenleving van rond de eeuwwisseling zijn nog duidelijk sporen van de structuur en cultuur van deze samenlevingsvorm terug te vinden. Als trefwoorden voor dit maatschappijtype zouden wij

willen gebruiken: een overwegend agrarisch-ambachtelijke signatuur, de traditie neemt een grote plaats in, de samenleving heeft een vrij statisch karakter, er bestaat een tamelijk rigide standenstructuur, welke hiërarchie door de overgrote meerderheid van de bevolking wordt aanvaard.

2. de *industrieel-urbane samenleving*. Dit maatschappijtype ontwikkelde zich in grote lijnen gezien in de 19de eeuw, in het ene land (bijv. Engeland) wat vroeger, in andere landen (waaronder Nederland) wat later. Trefwoorden voor deze samenlevingsvorm zijn: een grote industriële expansie, een zeer snel toenemende verstedelijking en een groeiende mobiliteit. De samenleving wordt dynamisch en de macht van de traditie brokkelt af. De standenstructuur welke voorheen algemeen werd aanvaard, verliest aan geloofwaardigheid.

3. de *post-industriële samenleving*, welke vooral na de tweede wereldoorlog dominant begint te worden. Er is nog steeds van een belangrijke industriële groei sprake, doch er beginnen zich ten aanzien van de beroepsbevolking duidelijk verschuivingen naar de tertiaire sector te manifesteren. De welvaart neemt toe en parallel hiermede richt de aandacht zich meer en meer op de wereld van de consumptie. De samenleving wordt complexer en onoverzichtelijker. Er zijn duidelijk technocratische tendenties te bespeuren. De invloed van de overheid op het maatschappelijk gebeuren vertoont een sterke toename.

4. de *vrijtijdsmaatschappij*, welke in de jaren zeventig al enige gestalte begint te krijgen, doch die in de toekomst (aan het einde van deze eeuw of het begin van de volgende eeuw) tot volle ontplooiing zal komen. Een van de belangrijkste kenmerken van deze samenlevingsvorm is een sterke vergroting van de vrije tijd, terwijl ook een steeds doorgroeiende welvaart in het verschieft ligt. In veel sectoren van de maatschappij verwachten wij een verdere versterking van de technocratische tendenties, vooral ook door de verwetenschappelijking van de samenleving. Naar het zich laat aanzien zal naast de groei van de vrije tijd en de welvaart ook de mobiliteit nog aanmerkelijk toenemen.

13.2. *Indeling van onze studie.*

Zoals gezegd vangt onze studie aan met de situatie omstreeks de eeuwwisseling. De beschouwde periode omvat dus rond zeventig jaar, welke wij hebben ingedeeld in het tijdvak vóór de eerste wereldoorlog, het tijdvak tussen de twee wereldoorlogen en de periode na 1945. Wij hebben deze indeling niet alleen gemaakt omdat de stof daardoor beter hanteerbaar wordt, doch naar ons oordeel dragen de drie tijdvakken een duidelijk ander karakter, waardoor de wenselijkheid naar voren komt om scheidslijnen te trekken ter markering van de onderlinge verschillen. In hoofdstuk VI dat handelt over de strijd om de vakantie, hebben wij de drie perioden achtereenvolgens de typering meegegeven van:

- vóór 1914: de vakantie als gunst;
- tussen de oorlogen: de vakantie als eis;
- na 1945: de vakantie als recht en gewoonte.

In deze drie typeringen komt „in a nutshell” tot uiting, in welke mate

de opvattingen ten aanzien van het verschijnsel vakantie in de samenleving in de loop van de tijd zijn veranderd. Het is naar ons oordeel dan ook alleszins gerechtvaardigd om de genoemde caesuren in het kader van onze analyse aan te brengen.

De indeling naar door ons gekozen tijdsperiodes loopt uiteraard niet parallel met de eerder genoemde maatschappijtypen. In de maatschappij van rond de eeuwwisseling, die men in bepaalde opzichten reeds als een industrieel-urbane samenleving zou kunnen typeren, zijn bijv. qua mentaliteit nog duidelijk trekken van de agrarisch-ambachtelijke samenleving terug te vinden. De onderscheiden maatschappijtypen schuiven in de genoemde periodes als het ware over elkaar heen, waarbij het ene type dan weliswaar dominant is doch het andere nog niet verdwenen.

Hoewel onze studie zich vooral richt op de ontwikkelingen gedurende de twintigste eeuw, hebben wij toch gemeend enkele lijnen vanuit het verleden — met name met betrekking tot het toerisme in de 19de eeuw — te moeten trekken. Het zal voor iedereen duidelijk zijn, dat de situatie rond de eeuwwisseling mede ontstaan is door vroegere ontwikkelingen. Het is ons overigens gebleken, dat gegevens over de periode voor 1900 zeer fragmentarisch voorhanden zijn, zodat wij — om een beeld van de toenmalige werkelijkheid te kunnen opbouwen — dikwijls genoodzaakt zijn geweest om niet geheel op elkaar aansluitende stukjes uit de „legpuzzel” van het verleden naast elkaar te moeten plaatsen. Het gebrek aan bruikbare statistische en sociologische gegevens is trouwens niet alleen een euvel, dat kan worden signaleerd ten aanzien van de periode van vóór de eeuwwisseling. Tot kort na de tweede wereldoorlog heeft zeer weinig systematisch onderzoek plaats gevonden naar de vakantie en de vakantiebesteding, hetgeen onze analyse ten eerste heeft bemoeilijkt. Pas in de laatste decennia is het onderwerp vakantie dusdanig in de belangstelling komen te liggen, dat er systematisch onderzoek naar het verschijnsel is verricht.

13.3. De periode vóór 1914.

Zoals gezegd behoort in het tijdvak tussen de eeuwwisseling en het begin van de eerste wereldoorlog het agrarisch-ambachtelijk samenlevingstype al voor een groot deel tot het verleden. Toch zijn nog duidelijk sporen van dit type in het toerisme en in de vakantiebesteding van dit tijdvak aan te wijzen. Het toerisme o.a. in Nice van die dagen kan model staan voor deze uitspraak. Pietri (VII.71) merkt bijv. op, dat het verblijf in een badplaats als Nice in de jaren rond de eeuwwisseling nauwelijks verschilde van het toerisme honderd jaar daarvoor. Binnen het traditionele patroon van reizen en vakantiehouden was de verblijfsduur lang en de reizende elite weinig talrijk. In de badplaatsen waar men lieden uit dezelfde kring trof kon men — gezien het weinig massale karakter van deze vorm van toerisme — nog door demonstratieve consumptie sociaal aanzien verwerven. Naast de behoefte aan rustige tijdpassering of ontspanning was het verlangen naar prestige (thuis en in het vakantieoord) dus een van de dominante impulsen ten aanzien van deze vorm van reizen. Het is waarschijnlijk, dat vooral

die groeperingen, wier aanzien in het dagelijks leven begon te tanen, zich op deze wijze trachten te handhaven.

Naast deze traditionele vorm valt tezelfder tijd echter al de opkomst van een nieuw reispatroon waar te nemen; een patroon dat duidelijk in relatie staat met de zich ontplooiende industrieel-urbane samenleving. De mogelijkheden om te reizen nemen toe, de horizon wordt verruimd. Het verlangen om kennis te nemen van de wereld buiten de grenzen van het dagelijks bestaan groeit snel. Daarnaast komt een nieuw element in het geding, waarvan bij het traditionele reispatroon uit de agrarisch-ambachtelijke sfeer nog nauwelijks sprake was. Men begint compensatie te zoeken voor een te drukke (of als te druk of gespannen ervaren) werk- en leefwereld. Binnen de industrieel-urbane samenleving krijgt de vakantie dus mede een „uitwijk” functie, de mens wordt via het instituut vakantie de mogelijkheid geboden om nieuwe ervaring op te doen of om weer op adem te komen. En dat deze mogelijkheden op hun beurt wederom het goed functioneren van het sociale systeem in zijn totaal bezien bevorderen, ligt voor de hand.

Een vakantiepatroon van enigszins andere aard, maar gedragen door min of meer dezelfde behoeften, wordt gevormd door het kamperen. De houding ten opzichte van de natuur begint te veranderen. Vooral jonge mensen zoeken de vrijheid van de tent waar men veel minder gebonden is aan de als rigide ervaren leefregels, waarmee men in het dagelijks leven wordt geconfronteerd.

In kringen van de „have-nots”, de lagere beroeps- en inkomenscategorieën, is in deze tijd nog maar weinig verlangen naar het bezit van vakantie te bespeuren. Men is nog tezeer vervuld van de zorg voor het dagelijks brood. Bovendien ligt de vakantie voor deze categorieën in feite nog buiten de horizon. Vakantie is — zo meende men — een voorrecht voor de hogere standen. Voor de eigen leefsituatie had de vakantie nog geen reële betekenis.

Opmerkelijk is overigens, dat de leiding van de arbeidersbeweging in die tijd niet onverdeeld enthousiast was over het scheppen van mogelijkheden voor vakantiereizen voor arbeiders. De tegenstanders hiervan waren van oordeel, dat de tijd en de energie die aan de vakantie besteed werd beter kon worden aangewend voor de omvorming van de samenleving. Zij zagen in de vakantie een middel tot instandhouding van het sociale systeem, dat zij juist wilden afbreken.

13.4. De periode tussen de wereldoorlogen.

De tijd tussen de wereldoorlogen geeft, ondanks de in 1929 optredende crisis en de zich daarna vele jaren lang voortslepende laagconjunctuur, een flinke uitbreiding van de vakantieduur en een toeneming van de vakantietrek — ook voor de lagere sociale categorieën — te zien. De toekenning van vakantiedagen is niet zonder strijd gegaan; wij wijzen in dit verband op de loodgietersstaking van 1927.

De materiële onderbouw voor het met vakantie gaan was gunstiger geworden. Men verwierf (meer) vrije dagen, de fiets raakte ingeburgerd en

ook voor de smalle beurs kwam logiesaccommodatie tot stand. Dat de trek naar buiten zich in relatie met of in antwoord op de ontwikkeling van de industrieel-urbane samenleving sterk ging uitbreiden, ligt in de rede. Voor dit tijdvak ging onze belangstelling in het bijzonder uit naar de groei van het vakantieverschijnsel en de verschuivingen in waarden en normen die zich ten aanzien van de vakantiebesteding begonnen te voltrekken. Verder boeide ons de veranderingen in de verhoudingen en de betrekkingen tussen de vakantiegangers onderling en tussen de vakantiegangers en de autochtone bevolking, mede als gevolg van het massaler worden van de vakantietrek.

Typerende processen die op het vlak van de vakantiebesteding voor deze tijd onze aandacht vroegen, waren: de emancipatie van de arbeidersklasse, de verzuiling en de veranderingen in waardenoriëntering bij bepaalde categorieën van vakantiegangers. Dit laatste verschijnsel hebben wij onder het begrip „contra-vakantiecultuur” gevangen.

In de tijd tussen de beide wereldoorlogen gingen steeds meer categorieën binnen de samenleving de vakantie als een noodzakelijk onderdeel van hun leven beschouwen. De vroegere „have-nots” begonnen eisen te stellen, die over het algemeen binnen korter of langer tijd werden ingewilligd. Aan deze eisen lag mede een sterke behoefte aan sociale erkenning ten grondslag. De tijd, dat men de voorrechten van anderen op het vlak van reizen en trekken als normaal accepteerde, was voorbij. Het bezit van vakantie werd voor hen die voorheen de behoefte aan een vakantie nauwelijks kenden een erezaak.

De vakantietrek die in de periode vóór de eerste wereldoorlog, wat de sociale herkomst van de vakantiegangers betreft, vrij homogeen genoemd kan worden, kreeg een veel heterogener karakter. Dit had zijn uitwerking op de onderlinge waardering van vakantiegangers en de bevolking in de vakantiegebieden. Toen het met vakantie gaan voor steeds meer categorieën van de bevolking tot de mogelijkheden ging behoren, begon de buitenwereld bepaalde manifestaties hiervan met een zekere argwaan te bekijken. Vooral het kamperen, dat in de periode voor de eerste wereldoorlog alleen maar als curieus werd beschouwd, kreeg nu het odium van losbandigheid. Bepaalde organisatorische maatregelen (o.a. het invoeren van de kampkaart) konden enige verbetering in dit imago brengen.

Zoals wij hiervoor reeds hebben opgemerkt, is de vakantiebesteding min of meer als een spiegelbeeld van de samenleving te beschouwen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de verzuiling, welke in de periode tussen de beide wereldoorlogen zo'n sterk stempel op de Nederlandse samenleving heeft gedrukt, ook in de vakantiebesteding begon door te dringen. Naast de meer algemene reisorganisaties die zich tot een breed publiek richtten, ontstonden reisverenigingen op confessionele en politiek-ideële grondslag. Instituten die personen van verschillende confessie en politieke achtergrond wilden bundelen, zoals bijv. de Nederlandse Jeugdhierberg Centrale, onderonden hierdoor moeilijkheden.

Ook de contra-vakantiecultuur heeft tot de verscheidenheid van het geheel bijgedragen. Wij hebben van deze cultuur reeds enkele aanzetten waargenomen in de periode vóór de eerste wereldoorlog, toen jongeren gedurende hun vakantie het linnen onderdak kozen, mede omdat zij afstand

wilden nemen van een naar hun gevoelen te rigide samenleving. Deze stroming won in de periode tussen de wereldoorlogen aanmerkelijk aan kracht. Een belangrijke impuls ging uit zowel van de arbeiders- als van de jeugdbeweging. Men zette zich af tegen de dominante burgerlijke cultuur en zocht naar nieuwe vormen van vrijetijds- en vakantiebesteding, vormen waarbinnen de echte kameraadschap meer kansen kon krijgen. De afkeer van „de kille” (samenleving) was in deze kringen groot. Daarbij koesterde men een grote, soms welhaast mystieke verering voor de natuur. Soberheid werd als een belangrijke deugd beschouwd. Harmsen (VIII,54) merkt bij de beschrijving van de jeugdbeweging op, dat de behoefte aan een ascetische levenswijze op gelukkige wijze samenging met de noodzaak daartoe. Men bezat te weinig financiële middelen om op meer luxueuze wijze vakantie te houden, doch betreurde dit geenszins. Soberheid was in deze kringen een integrerend onderdeel van de idealen die men koesterde.

13.5. De periode na de tweede wereldoorlog.

Het vakantiehouden wordt na de tweede wereldoorlog meer en meer recht en gewoonte. Toch bestaan er nog steeds enclaves, waar men én minder betrokken is bij het modern stedelijk leven én in veel mindere mate deelneemt aan de vakantietrek. Tussen beide verschijnselen blijkt een duidelijk verband te bestaan. Op het als traditionele enclave te beschouwen geïsoleerde platteland is vakantie zo niet onbekend dan toch onbemind. Draagt de vakantie in de stedelijke samenleving bij tot het goed functioneren van het sociale systeem, in de nog niet door het stedelijk leefpatroon beroerde agrarische samenleving zijn andere mechanismen aanwezig, die (mede) als tegenwicht fungeren voor de dagelijkse sleur en de dagelijkse zorgen. Bij voortgaande verstedelijking wordt de vakantie ook in de plattelandssamenleving een onderdeel van het leefpatroon.

Onze hypothese dat een grote sociale en geografische afstand ten opzichte van de stad en het stedelijk leven tot een geringe vakantieparticipatie leidt, wordt ondersteund door gegevens uit een Frans onderzoek naar de vakantiebesteding in 1964 (IX,28). Daarnaast is uit onderzoeken hier te lande naar voren gekomen, dat degenen met een ruime horizon die meer weet hebben van de wereld om zich heen meer op reis gaan dan zij wier belangstelling uitsluitend gericht is op de lokale samenleving.

Vergelijkt men vakantiegangers uit het agrarische en het stedelijke milieu met elkander, dan blijkt dat op het platteland vooral de jeugd met vakantie gaat, terwijl in de stad volwassenen en jeugd gelijkelijk wegtrekken. Wij zijn tot de conclusie gekomen, dat het verhoudingscijfer tussen de (relatieve) trek van jeugd en volwassenen mede als een maatstaf voor de graad van verstedelijking zou kunnen worden gehanteerd.

Na bestudering van de traditionele enclaves in de na-oorlogse samenleving hebben wij de blik gericht op de moderne trends in de vakantiebesteding in onze industrieel-urbane maatschappij. Een van onze uitgangspunten is de gedachte, dat de vakantie juist in de huidige complexe samenleving, waar de rigiditeit in veel sectoren van leven toeneemt, als tegenwicht tegen de steeds verdergaande reglementering en bureaucratisering

aan betekenis wint en dat veel van de spanningen uit het dagelijks leven in de vakantie kunnen worden ontladen. De (gefrustreerde) behoeften kunnen op velerlei terrein liggen. Wij zijn van opinie, dat de moderne mens een tekort aan vrijheid gevoelt; vrijheid om zelf zijn tijd en leven te structureren.

Het tekort aan vrijheid ligt overigens niet in de eerste plaats in de wereld van de consumptie, waar juist veel keuzen mogelijk zijn. In andere sectoren van leven echter dreigt de mens een nummer te worden. Het hieruit voortvloeiende gevoel van onbehagen kan de behoefte aan vakantie versterken. In het verlengde van deze gedachtengang hebben wij de hypothese ontwikkeld, dat de huidige vakantieganger *die* vakantie modellen prefereert, die hem veel keuzevrijheid bieden. Dit impliceert, dat een verschuiving valt waar te nemen op het eerder door ons genoemde continuüm van gedragsmodellen. Er moet een beweging te constateren zijn van de pool van de meer gestructureerde en genormeerde vakantietypen naar de pool met de wat „lossere” vormen, welke meer gelegenheid bieden tot eigen initiatief.

Uit een analyse van de uitkomsten van diverse C.B.S.-enquêtes komt inderdaad naar voren, dat gebonden vormen van vakantiebesteding, zoals familiebezoek en de geleide groepsreis, aan betekenis inboeten. Daarenboven hebben wij tot in het midden van de jaren zestig een stijgende belangstelling kunnen vaststellen voor vrije vormen, zoals kamperen en bivakkeren. Deze trend wordt daarna enigermate afgevlakt onder invloed van nieuwere tendenties. In de eerste plaats groeit met het toenemen van de mogelijkheden (men denke aan de enorme stijging van het aantal vlieg-reizen) ook het verlangen om verre reizen te gaan ondernemen. En zo men hiervoor opteert, zal men meestal bereid zijn zich onder een wat strakkere leiding te plaatsen. De tendentie tot schaalvergroting welke onmiskenbaar in de vakantiebesteding aanwezig is, brengt dus per saldo wat meer structurering en wat minder keuzevrijheid met zich mede.

Met de komst van de „affluent society”, de maatschappij van de overvloed, blijkt nog een andere behoefte sterk naar voren te komen, welke de trend naar vrijheid doet afbuigen. De vakantieganger wordt namelijk welvarender en veeleisender. De tijd is voorbij, dat soberheid als deugd werd beschouwd. Men verlangt comfort en gerief en wil daarvoor desnoods wel enige vrijheid opofferen.

Bij het bovenstaande zij opgemerkt, dat de behoeften aan vrijheid en aan verandering welke door ontwikkelingen in onze samenleving worden gestimuleerd, niet inhouden dat men nu ook in een totaal andere wereld terecht wil komen. Het gaat veel meer om een verlangen naar een beperkte verandering, waarbij toch altijd nog elementen uit de vertrouwde sfeer aanwezig blijven. Ook de behoefte aan vrijheid houdt meestal niet in, dat men de vakantietijd geheel zelf wil structureren. Dikwijls geeft men er de voorkeur aan een keuze te maken uit een aantal door derden (reisbureau's e.d.) uitgewerkte en georganiseerde mogelijkheden.

De uitwerking van onze conclusies op het planologische vlak levert als resultaat, dat wij zowel door de toeneming van de vakantietrek van de eigen bevolking (welke voor een groot deel in ons land plaats zal vinden) alsook door het bezoek van buitenlandse toeristen aan Nederland met grote ruimtelijke problemen geconfronteerd zullen worden. De concentratie van de

vakanties in de tijd en in de ruimte verergeren deze problemen nog in sterke mate. De voorkeur voor meer vrije vormen in de vakantiebesteding, waardoor o.a. het bezoek aan familie en kennissen afneemt, vergroot de druk op de recreatiegebieden. Toekenning van meer vrije dagen voor vakantie (aan het eind van deze eeuw kan met ca. 8 weken vakantieverlof gemiddeld rekening worden gehouden) zal het aantal vakanties per persoon vermoedelijk doen toenemen. De behoefte van vakantiegangers aan vrijheid, aan zelfrealisering maar ook aan sociaal aanzien leidt mede tot aanschaf van een tweede woning. Een dergelijk bezit verhoogt de mobiliteit van de eigenaar aanmerkelijk. Ook het gebruik van privé vervoer (de auto) wordt hierdoor gestimuleerd.

Indien wij tot slot onze bevindingen nog eens kort proberen samen te vatten, dan menen wij te mogen concluderen dat wij met ons onderwerp een bijzonder complex verschijnsel hebben aangevat. Alle sectoren van het maatschappelijk leven in Nederland hebben in de afgelopen zeven decennia ingrijpende wijzigingen ondergaan. De sector van de vakantie is mede onder invloed hiervan ook in sterke mate veranderd en is daarenboven een steeds grotere plaats in de samenleving gaan innemen. Als evenwichtsmechanisme fungerend, heeft de vakantie (met de tijd en de situatie variërende) behoeften gereguleerd en bevredigd. In de nog overwegend agrarisch-ambachtelijke samenleving was bij het toerisme vooral de behoefte aan prestige vrij dominant. In de industriële en post-industriële samenleving komen behoeften aan recreatie, aan nieuwe ervaring, aan vrijheid en zelfrealisering steeds meer op de voorgrond. Daarbij voegt zich met de komst van de „affluent society” nog de behoefte aan gerief en comfort. Deze laatste behoeften vertonen echter trekken, die zich in sommige opzichten moeilijk laten verenigen met de eerder genoemde behoeften aan vrijheid en zelfrealisering. Indien de behoefte aan gerief en comfort verder toeneemt, is het gevaar niet denkbeeldig dat zulks juist ten koste van creativiteit en individualiteit zal gaan.

13.6. Blick in de toekomst.

Wij willen niet nalaten met betrekking tot het verschijnsel vakantie tot slot een blik in de toekomst te werpen. Hierbij gaat het ons er vooral om, ons een beeld te vormen van fricties die mogelijkerwijs bij de te verwachten snelle verdere uitgroei van de vakantie kunnen gaan optreden.

De samenleving van de toekomst zal — dit ligt wel in de lijn der verwachtingen — aanmerkelijk meer vrije tijd kennen dan in onze huidige post-industriële maatschappij het geval is. Een wellicht vrij groot deel van deze vrije tijd zal, zoals Clawson¹ meent, waarschijnlijk ten goede komen aan de vakantie.

Het valt te voorzien, dat de technocratische tendenties die reeds thans in onze samenleving zijn te signaleren, in de maatschappij van de toekomst in nog veel sterkere mate naar voren zullen komen. Kenmerken van de huidige samenleving, die ongetwijfeld ook in de toekomst zullen domineren, zijn o.a. de voortschrijdende (sub-)urbanisatie, een toenemende schaalvergroting, reglementering en bureaucratisering met als gevolg een groeien-

de complexiteit en onoverzichtelijkheid van het gehele sociale systeem.

De moderne mens (en stellig ook de mens in de naaste of te overziene toekomst) zal ontegenzeggelijk steeds minder bereid zijn zich te schikken in strakke, rationele en hiërarchische maatschappelijke structuren. Er is een groeiend verlangen naar zelfbeschikkingsrecht en mondigheid te bespeuren. Dahrendorf bijv. wijst erop, dat het steeds meer gaat om „die Betonung des individuellen Glücks und nicht der Gruppengemeinschaft”². Shils (overigens sprekend naar aanleiding van de recente studentenrevoltes) meent, dat de nieuwe generatie streeft naar de „limitless expansion of the boundaries of individuality”³. Steeds sterker wordt de nadruk gelegd op individuele ontplooiing en zelfverwerkelijking. Het lijkt waarschijnlijk, dat de voortgaande ontwikkeling van de samenleving in technocratische richting in botsing zal komen met de meer individueel georiënteerde aspiraties (als verlangen naar vrijheid en zelfontplooiing). Shils ziet een duidelijke kloof ontstaan tussen „a cultural tradition which fosters individuality and the vision of a realm of plenitude, and a society the institutions of which require efficiency, competence, selection on the basis of past and prospective accomplishment, and differential rewards”.

Een andere trend, die thans reeds sterk opvalt maar die in de toekomst ongetwijfeld nog aan betekenis zal winnen, is de gerichtheid op de consumptie. Deze gerichtheid wordt in de „optional society” overigens ook krachtig gestimuleerd. Er wordt een overvloed van goederen aangeboden die met graagte worden gekocht om na korter of langer tijd zonder veel bezwaar door mooiere, comfortabeler of alleen maar nieuwerwetser modellen te worden vervangen. Er is een nieuwe, hedonistische levenshouding aan het groeien. Men voelt steeds minder voor uitgestelde behoeftebevrediging en wil alle verlangens die rijzen snel bevredigd zien. De wereld wordt steeds dynamischer en onoverzichtelijker, waardoor niemand kan weten of een wens die men zich vandaag ontzegt, morgen nog kan worden gerealiseerd. Kahn en Wiener wijzen erop, dat het goede leven steeds sterker in epicuristisch-materialistische zin wordt gedefinieerd en steeds minder vanuit een stoicijs-burgerlijke levenshouding⁴.

Voorts moge nog gewezen worden op een trend, waarvan de gevolgen in de toekomst niet mogen worden onderschat. De toekomstige generaties zullen namelijk een aanzienlijk betere opleiding en scholing krijgen dan de huidige. Men zal via de moderne communicatiemiddelen over veel meer informatie kunnen beschikken dan voorheen het geval was. Dit betekent, dat men meer en meer weet krijgt van zaken die nu nog ver buiten de directe horizon liggen en dat men geattendeerd wordt op mogelijkheden die heden ten dage eenvoudigweg nog niet aan de orde komen.

Het lijkt waarschijnlijk, dat de oppositie tegen de genoemde technocratische tendenties in de samenleving zal groeien en dat men zal trachten zodanige veranderingen in de instituties, waarmee men dagelijks te maken heeft, aan te brengen dat de behoefte aan zelfrealisering bijv. via procedures van zelfbeschikkingsrecht kan worden gehonoreerd. Het blijft voor ons een open vraag, of de krachten die tot rationalisering, schaalvergroting en tot concentratie van macht leiden, inderdaad op een dusdanige wijze

kunnen worden omgebogen, dat zij in harmonie te brengen zijn met de boven geschetste nieuwe geesteshouding.

Een alternatief middel om de behoeften aan vrijheid en zelfontplooiing te kanaliseren, c.q. te bevredigen wordt gevormd door de zich uitbreidende mogelijkheden tot vrijetijds- en vakantiebesteding. Juist daar zijn immers de losser gestructureerde gedragsmodellen voorhanden die gelegenheid bieden om tot eigen keuzen te komen. Een ontwikkeling in de richting van een substantiële uitbreiding van de vakantietrek heeft echter diverse, diep ingrijpende consequenties. In de eerste plaats zal een dergelijke ontwikkeling — zoals in hoofdstuk XII aangeduid — enorme consequenties hebben op het planologische vlak. Er zal een ongekend grote vraag naar recreatieve ruimte en recreatieve voorzieningen ontstaan, vooral in de landschappelijk meest aantrekkelijke en dus meest kwetsbare gebieden. Daarenboven zal de toenemende mobiliteit een groeiende belasting vormen voor het thans op top-dagen al ontoereikende wegennet.

De te verwachten ontwikkeling heeft gevolgen op een zeer breed terrein. Een onderzoeker als Ragatz schrijft, dat „we will be faced, as never before, with the half empty city”. Hij houdt in dit verband een krachtig pleidooi voor doelgericht onderzoek teneinde de fluctuaties in de bevolkingsomvang gedurende het jaar op betrouwbare wijze te kunnen voorspellen. Ragatz stelt, dat de trek „will affect all kinds of urban services from schools, to water systems, to police and fire protection, to sewage disposal capacity, to traffic and transportation flows”⁵.

Voorals de vakantiebesteding plaats gaat vinden in eigen accommodatie in de vorm van tweede woningen, waarin men praktisch in elk jaargetijde terecht kan, dan zal er, zo meent Ragatz, rekening mede moeten worden gehouden dat „by the 21st. century . . . a substantial percentage of the population is out of range of normal services at any given time, because it is away from home”⁵.

Wat betekent het, dat de bevolking meer mobiel gaat worden en gedurende korter of langer tijd niet meer aanwezig is in de eerste woning? Wat zijn de consequenties voor de dagelijkse omgeving waarin de mens nu leeft, als hij regelmatig naar elders begint te trekken en dan dus tijdelijk niet meer participeert in het „gewone” leven?

Voor een institutie als het gezin zal een groeiende mobiliteit vermoedelijk geen al te funeste gevolgen hebben; een toenemende vakantietrek (o.a. naar de tweede woning) kan nl. bijdragen tot een sterkere integratie van het gezin. Van der Heiden⁶, die een onderzoek heeft gedaan op enkele kampeerterreinen, is het opgevallen dat het gezin veelal gezamenlijk kampeert. Hij wijst erop, dat deze vrijetijdsbesteding de gelegenheid biedt om te beantwoorden aan een nog steeds door velen als belangrijk beschouwde norm: de norm nl. om de vrije tijd in gezinsverband door te brengen.

Van der Heiden heeft zich ook beziggehouden met het feit, dat de norm om van de „vrije tijd” (gedurende vakantie en weekend) „gezinstijd” te maken vooral leeft bij de sociaal-culturele middengroepen. Naar zijn mening zijn er echter in de literatuur vele aanwijzingen voor, dat het verschijnsel van „familialisme” of „gezinscentrisme” voor steeds meer sociale lagen gangbaar aan het worden is.

In een rapport over de situatie van gezinnen in de Bondsrepubliek⁷ wordt gesteld, dat de wens van echtparen en ouders om gezamenlijk met vakantie te gaan in 1964 door een groter percentage van ondervraagden naar voren werd gebracht dan tien jaar eerder. In laatstgenoemd jaar had 54% van de steekproefbevolking zich voor een gezamenlijke vakantie met het gehele gezin uitgesproken, in 1964 was dit percentage opgeklommen tot 67. De schrijver van het rapport concludeert uit deze cijfers en uit de verdere toelichting van geënquêteerden, dat de gezinsleden in het leven van alledag te weinig intensief onderling contact (kunnen) hebben, terwijl juist de behoefte aan dit contact groeit. In dit perspectief zou de vakantie in de toekomst kunnen gaan fungeren als een compensatie voor een gevoeld tekort in de sfeer van het gezinsleven. Het gezin heeft in de vakantie meer gemeenschappelijke doeleinden, de leden van het gezin zijn meer dan thuis op elkaar gericht en er kunnen minder storende invloeden van buitenaf worden verwacht.

Behalve positieve verwachtingen ten aanzien van de betekenis van de vakantie- en weekendbesteding voor het gezinsleven zijn er ook wel negatieve aspecten te noemen. Vooral met betrekking tot de opgroeiende jeugd zijn er namelijk moeilijkheden te vrezen. Deze jeugd wil zich niet meer ondergeschikt maken aan het gezinsverband en zoekt eigen wegen. Reeds thans komt het voor, dat de ouders naar de tweede woning trekken, terwijl de (tiener-) zoons en dochters thuis achterblijven, omdat de relatie met de eigen leeftijdsgenoten hen meer aanspreekt.

Kan over het geheel genomen de toenemende vakantietrek toch wel als functioneel beschouwd worden voor de gezinsintegratie, anders ligt dit naar alle waarschijnlijkheid bij instituties als het kerkelijk leven, de politieke partijen en het verenigingsleven. Het is een bekend feit, dat reeds het forensisme (dus de scheiding tussen woon- en werkplaats) aanleiding geeft tot een geringere betrokkenheid bij diverse activiteiten, zowel in de woon- als in de werkgemeente. Het is aannemelijk te achten, dat het langdurig of veelvuldig wegzijn gedurende vakanties en lange weekenden eenzelfde gevolg zal hebben. Men zal wanneer men vaak van huis is voor gebeurtenissen in de woonplaats minder interesse op kunnen brengen dan wanneer men constant ter plaatse vertoeft. De ontwikkelingen in de samenleving brengen — zoals gezegd — reeds mede, dat de gewone burger de greep op de complexe werkelijkheid verliest. Ongetwijfeld zullen lange perioden van afwezigheid dit versterken en een „ontbindend” effect hebben.

Men kan uiteraard verwachten, dat de betrokken instituties zullen pogen zich aan te passen. Bepaalde, nu nog statische sectoren van leven zullen vermoedelijk een toenemende mobiliteit vertonen. Reeds thans is er sprake van een reizende kerk: de kerk zoekt de vakantiegangers op in hun vakantieoord. Het verenigingsleven zal het in de woongemeente misschien wel moeilijk krijgen, maar — vooral als de vakantiegangers lang of regelmatig elders verblijven — wellicht in vakantiegebieden weer nieuwe impulsen ontvangen. De instituties in de publieke en de politieke sfeer zullen naar alle waarschijnlijkheid overwegend nadeel ondervinden van de toenemende mobiliteit. Reeds thans kan worden waargenomen, dat bezettingen worden afgebroken of stakingen worden beëindigd als de vakantie begint. Het is

te verwachten, dat bij groei van het „absenteïsme” (door toeneming van de reisintensiteit en door de verlenging van de vakanties) het politieke elan (thans toch al niet bijster groot) verder in kracht zal afnemen.

Fricties zijn eveneens te voorzien in de sfeer van onderwijs en opvoeding. In de huidige tijd zijn reeds voorhoedegevechten gaande tussen ouders die tijdens de lesperiode met hun kinderen op vakantie willen gaan en het onderwijssysteem dat een onderbreking van de les- en leerperiode niet kan of wil gedogen. Het is overigens goed denkbaar, dat in de toekomst een compromis gevonden zal worden, waarbij bijv. onderwijs in de vakantie-centra zal worden aangeboden, of waarbij leerlingen gedurende de vakantie aan bepaalde taken zullen moeten werken.

Ten aanzien van de wereld van de arbeid zijn er naar wij verwachten minder moeilijkheden te vrezen. Vermoedelijk zal wel een zodanige organisatie kunnen worden opgezet, dat veel werknemers zonder al te grote bezwaren hun vakantie, gesplitst of ongesplitst kunnen opnemen. Misschien zullen zeer lange vakanties voor leidinggevende functionarissen die moeilijk gemist kunnen worden onoverkomelijke moeilijkheden opleveren. Wilensky merkt op, dat „scarce service and control specialists . . . will feel compelled to work long hours on tight schedules, whatever their changing vacation patterns” en hij voegt eraan toe, dat „for one thing, their work will be so valued that leisure will be an increasingly costly choice”⁸. Het is in dit verband zelfs niet ondenkbaar dat er in de verre toekomst een omkering van de huidige verhoudingen zou optreden: het leidinggevende personeel in de verantwoordelijke functies kan minder gemist worden en zou dan op grond van deze onmisbaarheid minder vakantie krijgen dan het overige personeel. Over het algemeen echter zal de sector van de arbeid, mits een goede regeling op dit soort punten tot stand komt, verder weinig schade ondervinden van de toeneming van het aantal arbeidsloze uren.

Het bovenstaande overziende menen wij wel te mogen voorspellen, dat de bestaande samenleving, waarschijnlijk aanzienlijk diepgaander dan men tot nu toe beseft, zal worden gewijzigd door een toenemende gerichtheid op vrije tijd, vakantie en vakantietrek. De gevolgen zullen zich in bijzonder sterke mate op het ruimtelijke gebied en op het terrein van het verkeer en vervoer doen gevoelen. Echter niet alleen op deze gebieden zal toeneming van de vakantie tot fundamentele veranderingen leiden. Het gehele maatschappelijke bestel zal van deze ontwikkeling de weerslag ondervinden. In het kader van de *huidige sociale orde* zullen bepaalde ontwikkelingen wellicht als dysfunctioneel te karakteriseren zijn. Het is echter de vraag, of het woord „dysfunctioneel” nog wel op zijn plaats is als men dezelfde ontwikkelingen beschouwt vanuit de optiek van een nieuwe maatschappij in wording met een vergelijkenderwijs andere — om met de kritische sociologie te spreken — meer humane, meer geëmancipeerde waardenoriëntatie. Hoe dit ook zij, daar het mogelijk is, dat met name de toeneming van de vrije tijd en van de vakantie als „breekijzer” gaat fungeren in het kader van de thans op gang komende fundamentele herstructurering van de huidige maatschappelijke orde, dunkt het ons van het allergrootste belang, dat men zich op de consequenties hiervan te rechter tijd bezint!

Summary and view of the future

The object of our study is the growth and the alteration of vacation and holidaymaking since the beginning of the 20th. century. The purpose of our investigation is to relate the developments and changes in vacation patterns and the changes in the structure and culture of society.

The concept vacation we defined as a part of leisure time in which a social and generally also a geographical change takes place with respect to daily life. At variance with other forms of free time vacation is mostly enjoyed on those days when otherwise the usual work is done.

Our study has a macro-sociological character. We studied especially the general society. Although the macro-scale enjoys our main interest, we have also paid attention to the medium-level (the level of collectivities and groups). The accent of our study, however, lies specifically on the macro-level.

The method we used for our approach is the functional analysis. In addition to this we made use of the institutional method. In this case the growth of the institution vacation itself is investigated. For the analysis of the struggle for vacation days we employed, however, elements of the conflict-theoretical method.

The purpose of functional analysis is to determine the consequences of social activities for the social settings in which they occur. It is our opinion that vacation and holidays up till now have had a function for the existing social system. Holidays make for an equilibrium in society; needs which are not complied with in other sectors of society can be satisfied through the institution of vacation and holidays.

One of the basic concepts in functional analysis is the concept social system which can be defined as a coherent whole of institutions. Following Parsons (V.52) we defined the word „institution” as a complex of institutionalized role integrations which is of strategic structural significance in the social system. Institutions regulate social behaviour. They are — one could say — the „bed” for canalizing and satisfying human needs.

As the most important institutions in our society we consider the world of work and production, the family, the educational system, religion, the political system and corporate life. Also the world of leisure can more and more be considered an institution.

An institution incorporates a number of social models of behaviour. A model of behaviour is an integrated whole of social expectations concerning a social position. In regard to vacation, the position of „guest” may

be mentioned opposed to that of „foreigner”, or the position of „camper” opposed to that of a participant in an organized trip. The concept social model of behaviour resembles the concept „fait social” of Durkheim. These social facts are ways of behaviour, of thought and feeling which are not rooted in the individual but in the culture of society.

The social models of behaviour show great variety. Especially concerning regulations and constraint they differ considerably. It is possible to range these models in a continuum from constraint to freedom. At the pole of constraint the models are subject to many regulations, at the other end of the continuum the models with few regulations and much opportunity for making private decisions occur.

In our opinion the institution „leisure” is characterized by a relatively great number of free, slightly structured models, this in contrast to the institutions work and labour in which slightly structured models are not lacking but are still in the minority.

We have ranged a number of models for vacation and holidays according to the above principle, making a distinction between models with slight change, forms with change and strong ties and forms with change and weak ties. In the first category we placed the stay-at-home people. The second category comprises the stay with friends or relatives, the stay at a holiday center, a Butlin camp and the participation in an organized trip. To the category „with change and weak ties” belongs the stay in a hotel or a boarding house, the renting of rooms or summerhouses, as well as camping or caravanning. It is our opinion that in the third category a difference exists between the hotel and the boarding house at one side, and camping and caravanning at the other. The latter forms impose less restraints on liberty.

Institutions are mostly interdependent; developments in one sector of life have their effect on other sectors. There is a relation between the institution „work and labour” and the institution „leisure and holiday-making”. Likewise changes in family life or education will probably affect the manner in which holidays are spent.

As stated before, institutions canalize human needs and contribute to their satisfaction. But what are human needs and how do they evolve? There is a tendency to characterize human needs as shortages to be met. Human beings need food, rest but also social contacts and affection, which needs are met in an institutionalized way. On the other hand needs can be considered as social-cultural motives for our behaviour, by which definition the „shortage” element is not accentuated. The generation of needs thus defined is closely related to the structure and to the development of society. An example of this thesis is that the wish to travel and to visit foreign countries increased when (besides the growth of leisure time and income) the horizon of people widened and they became aware of possibilities to go elsewhere.

The generation and development of needs is stimulated by the example of reference groups. In our analysis we came upon people who had hardly any wish to travel. We might refer to the working class in the period before the first world war and the agrarian population before 1914 and

between the two wars. They took as their reference groups the strata who did not travel either. For the agrarian population in that period the urban citizens were not considered as a reference group for a long time. Affected by emancipation movements and mental urbanization, the wish to travel came into being for both the labourer and the agrarian.

Needs which are not (or not adequately) satisfied by existing institutions can find an outlet in other institutions. We suppose that in the modern industrial urbanized society, owing to growing regulation and bureaucratization in many sectors of the social system, needs for freedom, self-determination and self-realization in daily (i.e. work) life are frustrated. One of the means of escape is in this situation leisure and vacation.

In available literature we found (sometimes in embryonic, sometimes in full-grown form) theories about the spending of holidays which we have characterized as the exploration theory, the status theory and the compensation theory. According to these theories the needs to be satisfied differ materially. The exploration theory emphasizes the need for new experience which can be found in travel; the status theory starts from the idea that people travel to raise their status and in the compensation theory the motive for travel is to escape the deficiencies of society.

Knebel (V.32) is one of the most important representatives of the status theory. In his opinion modern man travels to gain social distinction. This prestige he does not acquire in the holiday resort itself considering the very large number of holidaymakers, but once at home he does acquire prestige by conspicuous experience, by telling travel stories and showing slides.

Owing to Knebel, modern man in comparison with previous generations is very dependent upon the opinion of his peer group or in the terminology of Riesman (V.33) he has become „other-directed". The strong sensitivity to the opinions of his social surrounding gives rise to his trying to impress his friends and relatives by his travels, and this according to Knebel is the main reason for his travelling.

It is our opinion that the above mentioned theories have some truth in them. A phenomenon such as vacation or holidays is, however, of such a complexity, that it cannot be explained by one simple theory. For our approach we have developed a more complicated theoretical framework. It is one of our starting points that vacation and holidays can be considered an image of the culture and the structure of a society. Values and norms which hold good in a certain type of society can be traced back in holiday-making. Besides vacation has a „valve function" in society. Needs which cannot, not yet or any longer, be complied with in existing institutions can be satisfied in vacation and holidaymaking. By means of this mechanism frustrations, frictions and tensions can be removed and in this way vacation contributes to the maintenance of the social system.

Though holidays exercise in most societies a kind of balance function, this does not mean that the needs which are satisfied by them are the same for every society. From the beginning of the 20th. century — the starting point of our study — Dutch society has changed a great deal and in connection herewith we have seen that the needs which have been canalized by the

institution „vacation and holidays” have undergone a change as well.

To characterize the most relevant social changes we have made a classification of the types of society which succeeded each other in the course of time.

This classification reads as follows:

1. the *agrarian society* with a strong accent on handicraft and on tradition. This type of society has its starting point long before the turn of the century, but in Dutch society at that time elements of the structure and the culture of this type can still be traced. As key words for this type of society we can mention: tradition ranks high in the opinion of the population; society still has a fairly static character; a fairly rigid class structure exists. The hierarchy in this society is accepted by the majority of the people.
2. the *industrial urbanized society*. This type of society developed during the course of the 19th century. In some countries (like England) earlier, in other countries (e.g. the Netherlands) somewhat later. A large industrial expansion took place as well as a rapid urbanization and an increasing mobility. Society became dynamic and the power of tradition deteriorated. The rigid class structure, previously generally accepted, was no longer taken for granted.
3. the *post-industrial society*. This type takes shape after the second world war. An important industrial growth can be noted. Concerning the working population a shift to the tertiary sector comes through. Prosperity increases and in parallel with this development more attention is focused on consumption. Technocratic tendencies are growing, whereas the influence of the government on social processes is increasing during this period.
4. the *leisure society*. Elements of this type of society can already be seen in our time, but in the future (at the end of this century or at the beginning of the next) this type will come to full growth. One of the most important characteristics is an important increase of leisure time, whereas a growing prosperity can be expected. In many sectors of society we anticipate an intensification of technocratic tendencies, owing to the „scientification” of society. As can be expected, the mobility of the population will increase in relation with the growth of leisure time and prosperity.

Division of our study.

As mentioned before, our investigation has the beginning of the 20th century as a starting point. The period covers approximately seventy years which we have divided in a period before the first world war, a period between the two world wars and a period after the second world war. We have made this division not only to deal with the material more easily, but in our opinion the three periods definitely have a different significance. Consequently it seems necessary to make dividing lines to mark the mentioned differences. In chapter VI on the struggle for holidays and vacation we have characterized the three periods as follows:

- before 1914: holidays as a favour;
- between the wars: holidays as a claim;
- after the second war: holidays as a right and a habit.

In these three characterizations is given in essence, in which ways the ideas about the phenomenon „vacation and holidays” have changed in course of time.

The classification of the periods mentioned above does not harmonize with the types of society we described before. The society existing at the turn of the century can be considered to some extent as industrialized and urbanized. As regards mentality we still find, however, features of the traditional agrarian society. The different types of society overlap during said periods.

Though our analysis principally refers to the developments during the 20th. century, we thought it necessary to study some tendencies from the past, i.e. the tourism of the 19th. century. Unfortunately, data about the period before the turn of the century are hardly available. The lack of statistical and sociological data is, however, not only a fact we discovered for the period before the turn of the century. Up to the second world war hardly any systematic investigation has taken place, a fact which has hampered our work considerably. Only in the years after the second world war the phenomenon has drawn such attention that systematic research could be undertaken.

The period before 1914.

We pointed out that — though the traditional agrarian society was at its end at the turn of the century — we noticed still some traces of this type of society during that period. As an example we might refer to the tourism and holidaymaking in Nice. Pietri (VIII,71) observes that the temporary residence in a seaside resort such as Nice at that time did not differ from the tourism of a hundred years ago. During the traditional patterns of travel, the time one stayed was fairly long, and the travelling upper ten was not very numerous. In the seaside resort, where travellers met people of the same circle, they could try to acquire social esteem by conspicuous consumption. In addition to the need for a quiet pastime and recreation, the wish to gain prestige (at home and in the holiday resort) was a major reason to travel. Probably those groups who began to lose social esteem in daily life tried to maintain their status in this way.

However, a new pattern of travel was developing, a pattern which obviously was related to the development of the industrializing and urbanizing society. The possibility of travel increased, the horizon widened for more and more people. The wish to acquaint oneself with the world outside the boundaries of daily existence was growing rapidly. Moreover a new element presented itself which was of hardly any importance in the traditional agrarian society: travellers were beginning to seek refuge from a busy (either real or fancied) daily life. In the society which came into being, holidays were given an „escape” function. People had to recover from the strains of daily work. And it is evident that these possibilities in turn promoted the efficient functioning of the system as a whole.

A holiday pattern of a somewhat other nature, but based on the same needs, is the activity of camping. The attitude with respect to nature was

changing. Through camping especially young people sought liberty, there being less strict norms to cope with than in normal daily life.

In this period the lower classes of society were not at all interested in travelling, because they were too much concerned about the „daily bread”. Besides holidays for these groups were far beyond the field of their vision. Vacation in their opinion was a privilege for the upper classes.

It may be noticed that several leaders of the labour movement did not readily welcome the idea of creating possibilities for travel for the working classes. Opponents believed that the time and energy spent on vacation could better used for the transformation of society. They considered holidays as a means of conserving the existing social system they wanted to change.

The period between the world wars.

Notwithstanding the crisis of 1929 and the resulting depression lasting for many years, a vast expansion of vacation leave and an increase in travelling occurred, also for the lower classes. The granting of holidays has not been obtained without a struggle. In 1928 a plumbers strike lasting for several months broke out on account of a demand for holidays.

The basic conditions for travelling improved. Gradually more free days were granted, cycling came within the means of the lower classes, and in addition low cost accommodation became available.

Typical social processes during this period, which penetrated the holiday sector, were the emancipation of the working class, a continuing separatism based on religion or political ideas, and a change in value orientation which we designated „counter-holiday culture”.

In said period more and more people claimed free days for vacation as an essential part of life. The lower classes no longer accepted as a normal situation the privilege of the upper classes to travel. Those who formerly were not interested in holidays, now considered this as a basic right.

Before the first world war the social origin of the travellers was fairly homogeneous. Between the world wars, the group of holidaymakers became more and more heterogeneous. It is clear that this had its effect on the understanding of travellers mutually and between the holidaymakers and the local population. As travelling became customary also for the lower classes, the outside world became suspicious of certain ways of holidaymaking. These people were e.g. offended by camping. Organizational measures (the introduction of a camping permit) improved the bad image of this activity.

As mentioned before, holidays can be looked upon as an image of society. So it is not strange that the separatism based on religion and political ideas which has marked the whole period began to penetrate the holiday sector. In addition to the general travel associations, who catered for a broad public, similar associations on a religious or political basis were established. Organizations trying to unite persons of different (religious or political) origins encountered great difficulties.

The „counter-holiday culture” has likewise contributed to the diversity of the holiday pattern. Before the first world war we already found traces of this culture. Young people enjoyed camping, because they considered it an escape from the rigid pattern of their society. This trend increased in force in the period between the two world wars. Important incentives were the labour and youth movements. They rejected the middle class way of life, and were searching for new models of leisure and holidays, in which true companionship could get a fair chance. The dislike for the „cold society” was great in these circles. Moreover they cultivated an almost mystical worship of nature. Sobriety was an important virtue. Harmsen (VIII.54) points out in describing the youth movement, that the desire for an ascetic life style fortunately coincided with the need therefore. The young people had no financial means to go in for a luxurious holiday, but they were not interested. Sobriety in these circles was an integral part of the ideals they cherished.

The period after the second world war.

Holidaymaking in this period becomes more and more a basic right and a habit. Still enclaves exist, where people are not involved in modern urbanized life nor go on holiday. Between these two phenomena there obviously is a relation. In isolated rural districts travelling is not unknown, but hardly desired. In urbanized societies, holidays contribute to the functioning of the social system. In rural districts, where the urban style of life has not yet penetrated, other mechanisms are available which balanced the daily routine. As the rural society urbanizes, holidays become part of the usual way of life.

Our thesis that a great social and geographical distance from the city causes hardly any interest in travelling is confirmed by data from a french research project of 1964 (IX.28). Research in the Netherlands shows that people with a broad field of vision travel more than persons whose attention is focused on the local society.

Comparing travelling in agrarian and urbanized societies, we learned that in rural districts mostly young people travel, whereas in cities both adults and young people travel in equal proportion. We concluded that the ratio of the percentages of travelling by adult and young people can be considered a measure of urbanization.

After having studied the traditional enclaves, we devoted our attention to modern trends in vacation and holidays. Holidays are functional in a society which exhibits growing bureaucratization and regulation. Strain may be eased during free time. We feel convinced that modern man lacks freedom: freedom to come to self-realization, to structure his own time, to make his own choices.

However, the world of consumption does not show this lack of freedom. On the contrary we live in an „optional society”. One of the most basic facts of modern life is the widening range of choice in this field (Dovring XI.78). In other sectors of life, however, man becomes more and more a number. The feeling of discomfort resulting from this development inten-

sifies the need for a holiday. We suppose that owing to this situation modern travellers prefer those types of holidaymaking which permit a maximum of freedom. This signifies that a shift occurs in the mentioned continuum of types of holidaymaking from the more structured and regulated types to the more „unbound” forms with more possibilities to initiative and creativity.

From the results of several investigations on holidays and vacation, we conclude that such forms as a stay with friends or relations or organized group travel lose importance, whereas camping, caravanning and summer-houses are in increasing demand. Of late this tendency decreases slightly owing to still newer trends in holidaymaking. The wish to visit foreign (especially exotic) countries is growing. Usually one travels by air to these countries. If such a trip is preferred, people are prepared to accept a tight schedule of organization. The trend of widening of scale may result in more structuring and less freedom of choice.

With the arrival of the affluent society another need emerges, which threatens the trend to liberty. The traveller becomes more prosperous and exigent. Comfort is conditional, and people are prepared to sacrifice freedom when gaining convenience.

The need for liberty and change does not mean, however, that travellers want to stay in a world totally different from their own. They cater for a limited change. During their holidays they still expect to find valued elements of their home world. Nor does it mean that they want to organize their holidays to every detail. They often prefer making a choice from a number of trips organized by a travel organization.

In the field of town and country planning, the development gives rise to serious problems. The concentration of holidays in time and space aggravates these problems. The decrease of visits to relatives adds to the pressure on the recreation areas. The increase of free days for holidays and vacation (at the turn of the century we may expect a holiday of 8 weeks as an average) will raise the number of holidays per person. The desire of travellers for freedom, self-realization and social prestige will give rise to an increase in „second houses”. Having a second house, the owner is inclined to travel more, and thus the mobility of people is increasing. Besides, people tend to use the private car for their trip to the second house.

Look at the future.

What can be expected of vacation and holidaymaking for the future? In future society, many more free days will be granted than we have today. Features now present in society, and expected to grow in future, are (sub)urbanization, reglementation, bureaucratization and a widening of scale. As a consequence the complexity of society will increase.

Modern man (and future man as well), however, is less and less prepared to accept fixed, rational and hierarchical structures. The desire is growing for self-determination and emancipation. Shils (XIII.3) speaking about the present student-riots is of the opinion that the new generation aims at the limitless expansion of the boundaries of individuality. The development of

society in a technocratical direction will undoubtedly clash with the new, self-orientated aspirations. Shils expects a distinct cleavage between „a cultural tradition, which fosters individuality and the vision of a realm of plenitude, and a society the institution of which requires efficiency, competence, selection on the basis of past and prospective accomplishment, and differential rewards”.

Another tendency which no doubt will be growing in future is the focus on consumption which is strongly stimulated in the optional society. A new hedonistic attitude is growing. People do not want to wait for the realization of their wishes, they want them fulfilled here and now.

Besides, people of the future will know better what they want and how to get it. Education will be on a higher level. Thanks to the modern means of communication, people will have more information to their disposal and will know how to choose and what to choose.

It is likely that the opposition to the technocratical tendencies in society will grow and that people will try to change the institutions of daily life in such a way that self-determination by way of participation can be realized. It is, however, the question whether the processes leading to rationalization, concentration of power and widening of scale can be bent in such a way that they can be harmonized with the new attitude.

An alternative to canalizing or to satisfying the wish for liberty is given by the increase in the possibilities for holidays and vacation. In free time one can do the things one wants to do. A development, leading to a substantial increase of travelling has, however, very radical consequences. In the first place, such a development will have enormous after-effects in the field of town planning. A heavy claim will be laid on every piece of recreational land and recreational provisions will be in high demand. The increasing mobility will have a heavy impact on the network of roads, at present already insufficient on peak days.

The expected development has still other consequences. Ragatz points out that we will be faced as never before with the half empty city (XIII.5). In his opinion much research has to be done to forecast in an adequate way the fluctuations in population numbers during the year. He points out, that if travelling during the year becomes a habit, this will affect all kinds of urban services from schools, to water systems, to police and fire protection, to sewage disposal capacity, to traffic and transportation flows.

Especially if leisure time is spent in second houses, which can be used at any time of the year, by the 21st. century a substantial percentage of the population will be out of range of normal services at any given time, because it is away from home.

What are the consequences of the growing mobility of the population so that people do not participate for longer times in the „daily life”? For an institution such as family life the growth of holidaytime will — we suppose — be functional. The tendency to „familialism” or „familycentrism” is growing. German research shows that more and more people consider leisure time as „family time”. Members of the family do not have sufficient

contact in daily life and holidays give the opportunity to make up for this lack of contact.

Difficulties can be expected as regards the young people. Youth does not want to subordinate to family rules and wants to go its own way. Already in these days parents travel to the second house, whereas the teenage sons and daughters stay at home.

For institutions such as religion, politics and corporate life the new trends may be dysfunctional. It is well-known, that commuting already causes a lack of involvement in activities at the place of residence and the place of work. We suppose that the long holidays will have the same effect. New developments in society bring about that the ordinary citizen is less involved in institutions such as work, politics and corporate life. Long periods of absenteeism will reinforce those tendencies.

We may expect that the institutions will try to adapt. Some sectors of life will show a growing mobility. The church will try to contact the travellers in their holiday resorts, corporate life will adopt new methods and new participation will take place in the temporary residences. The institutions in the public and political sphere will meet with greater difficulties. At present we already see that occupations are broken off and strikes come to an end when holidays are on the way. The political „elan“, small enough as it is at present, will dwindle away with the growth of the holiday absenteeism.

Difficulties can be expected in the sphere of education as well. Advance guard engagements already take place between parents who wish to take the children with them on holiday and the educational system which cannot permit a break in the years' course. Perhaps a *modus vivendi* will be found so that children can go away with homework to be finished during the vacation period.

In the world of work, less difficulties are to be expected. It is principally a question of organization that workers can get their (longer) holiday leave or can split up their holidaytime into several outings. Perhaps very long holidays for top managers may not be possible. Wilensky (XIII.8) points out that their work will be so valued that leisure will be an increasingly costly choice. It may be possible that in future a kind of inversion will take place and the staff of control specialists will get less vacation owing to their indispensability.

Summarizing, we expect that present society will be deeply affected by the growing interest in leisure time, holidays and travel. Especially town and country planning will be greatly affected. Also traffic will be influenced by this development. But not only in these fields will the increase of holidays lead to fundamental changes. The whole social system will be affected. In view of the present social order some developments may be characterized as dysfunctional. It is, however, questionable whether the word „dysfunctional“ can be used in the perspective of a new society in nascent with another (to speak with the critical sociology) more human, more emancipated value orientation. Apart from this, we want to point out that probably the increase of leisure time and holidays may have the function of a „crowbar“ in the light of a coming fundamental reorientation

of the present social system. It is therefore of great importance that more attention be paid to the consequences of this development

Noten

HOOFDSTUK I. Inleiding. (blz. 1 t/m 5)

- 1 Dank zij de wet van 14 juli 1966 tot wettelijke regeling van vakantie met behoud van loon (Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, nr. 290, 1966, blz. 731/732) hebben alle werknemers recht op vakantie.
- 2 Pimlott, J. A. R., *The Englishman's Holiday*, A social history, London 1947.
- 3 Bousset, Patrice, *Histoire des vacances*, Paris 1961.
- 4 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding bij familie en kennissen als element in het vakantiepatroon*. Een beschouwing naar aanleiding van het vakantie-onderzoek 1970. Sociale maandstatistiek, jrg. 20, no. 7, juli 1972, staat 1, blz. 394.
- 5 Leent, J. A. A. van, *Sociologie, psychologie en sociale psychologie*, Arnhem 1964, blz. 16 en 17.
- 6 Galjaard, J. M., *Pootje baden*. De vaderlandse geschiedenis van het badleven, Utrecht 1966, blz. 3.
- 7 Bousset, Patrice, *Histoire des vacances*, Paris 1961, blz. 66 e.v.
- 8 Pimlott, J. A. R., *The Englishman's Holiday*, a social history, Londen, 1947.
- 9 Knebel, Hans-Joachim, *Soziologische Strukturwandlungen im modernen Tourismus*, Stuttgart 1960, blz. 11.
- 10 Knebel, Hans-Joachim, op.cit., blz. 12.
- 11 Pimlott, J. A. R., op.cit., blz. 35.
- 12 Pimlott, J. A. R., op.cit., blz. 148/149.
- 13 Zie hoofdstuk VI, blz. 73.

HOOFDSTUK II. Vrije tijd. (blz. 6 t/m 18)

- 1 Berger, Bennett, M., *The sociology of leisure: some suggestions* in „Work and leisure”, ed. Erwin O. Smigel, New Haven Conn., 1963, blz. 28.
- 2 Tellegen, E. Ph., *Wat is arbeid?* In „Arbeid”, Utrecht 1958, blz. 16.
- 3 Kwant, R. C., OESA, *Opvoeding tot zinvol gebruik van de vrije tijd*, in: „Vrije tijd en vrijetijdsbesteding”, Congres Vrije Tijd Zaanstreek, 18 maart 1961.
- 4 Kwant, R. C., OESA, *Het arbeidsbestel*, Utrecht 1956, blz. 15.
- 5 Kwant, R. C., OESA, *Filosofie van de arbeid*, Antwerpen 1964, blz. 13.
- 6 Kwant, R. C., OESA, op. cit., blz. 19.
- 7 Kwant, R. C., OESA, op. cit., blz. 23.
- 8 Anderson, John E., *Psychological aspects of the use of free time*, in: „Free time a challenge to later maturity”, Wilma Donahue a.o., 1958, blz. 29 e.v.
- 9 Kwant, R. C., OESA, op.cit., blz. 246.
- 10 Anderson, Nels, *Work and leisure*, London 1961, blz. 40.
- 11 Zie hiervoor R. Dahrendorf, *Reflexionen über Freiheit und Gleichheit*, in: „Gesellschaft und Freiheit, zur soziologischen Analyse der Gegenwart”, München 1965, blz. 364.
- 12 Hoefnagels, H., *De problemen van het menselijk samenleven*, hoofdstuk XV, Vrijheid en Gebondenheid, Roermond en Maaseik 1964, blz. 261-282.

- 13 Dahrendorf, Ralf, op.cit., blz. 370.
- 14 Zie blz. 11.
- 15 Kwant, R. C., OESA, *Filosofie van de arbeid*, Antwerpen 1964, blz. 127.
- 16 Top, W., *Rond een blinde vlek in de sociale wetenschap*, Sociologische Gids 1962, blz. 193 t/m 211.
- 17 Beerling, R. F., *Arbeid, spel en creativiteit*, in: „Wijsgerig sociologische verkenningen”, deel I, Arnhem 1964, blz. 73.
- 18 Dumazedier, Joffre, *Loisir et idéologies*, in: „Esprit”, no. 6, juni 1959, blz. 874. Dumazedier geeft hier als definitie: „Le loisir est un ensemble d'occupations auxquelles l'individu peut s'adonner de plein gré, soit pour se reposer, soit pour se divertir, soit pour développer son information ou sa formation des intéressées, sa participation sociale volontaire, après s'être libéré de ses obligations professionnelles, familiales et sociales”.
- 19 Zie blz. 10.
- 20 Dahrendorf, Ralf, *Reflexionen über Freiheit und Gleichheit*, in: „Gesellschaft und Freiheit”, Zur soziologischen Analyse der Gegenwart, München 1965 blz. 370.
- 21 Beerling, R. F., op.cit., blz. 74.
- 22 Beerling, R. F., op.cit., blz. 73.
- 23 Kwant, R. C., OESA, *Filosofie van de arbeid*, Antwerpen 1964, o.a. blz. 73, 76, 78, 88.
- 24 Zie blz. 10.
- 25 Berger, Bennett M., *The sociology of leisure; some suggestions*, in: „Work and leisure”, ed. Erwin O. Smigel, New Haven Conn. 1963, blz. 28.
- 26 Durkheim, Emile, *Les règles de la méthode sociologique*, Paris 1947, blz. 3 t/m 14.
- 27 Zijdeveld, A. C., *Institutionalisering*, Een studie over het methodologisch dilemma der sociale wetenschappen, Antwerpen 1966, blz. 187.
- 28 Berger, Bennett M., op.cit., blz. 29.
- 29 Dahrendorf, Ralf, *Homo sociologicus*. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der sozialen Rolle, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 10. Jrg., 1958, blz. 178-205 en 345-373.
- 30 Yinger, J. Milton, *Towards a field theory of behavior, personality and social structure*, New York 1965, blz. 98 e.v.
- 31 Zie blz. 12.
- 32 Doorn, J. A. A. van en C. J. Lammers, *Moderne Sociologie*, Utrecht/Antwerpen 1959, blz. 66.
- 33 Bij de vakantiebesteding weegt het advies van familie, vrienden en kennissen zwaarder dan dat van reisverenigingen, toeristische bureau's of publiciteitsmedia. Volgens de enquête van het Centraal Bureau voor de Statistiek in 1954 (Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1954, Zeist 1956, tabel 6.13, blz. 100/101) kwam 51% van de personen die met vakantie gingen tot hun keuze van het toeristengebied door familie of kennissen en slechts 15% door het raadplegen van advertenties, de voorlichting van reisverenigingen e.d. of voorlichting van V.V.V.'s.

HOOFDSTUK III. Wat is vakantie? (blz. 19 t/m 30)

- 1 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1954*, Zeist 1956, blz. 9.
- 2 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding 1960*, Overdrukken uit de sociale maandstatistiek, Afdeling Sociaal-economische statistiek, blz. 9.
- 3 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1965/66*, 's-Gravenhage 1969, blz. 7.
- 4 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantie-onderzoek 1969*, april 1970, 11.2.
- 5 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, deel 2, 's-Gravenhage 1972, blz. 12.
- 6 Ten aanzien van de enquête van 1970 werd op een later moment toch nog aandacht besteed aan het logeren bij familie en kennissen. Zie hiervoor sociale maandstatistiek, jrg. 20, no. 7, juli 1972, blz. 393 e.v.

- 7 Statistisches Bundesamt Wiesbaden, *Urlaubs- und Erholungsreisen 1962*, Gross- und Einzelhandel, Gastgewerbe, Fremdenverkehr, Reihe 8, (Sonderbeitrag), Stuttgart und Mainz 1965, blz. 3.
- 8 Roux, Pierre le, *Les vacances d'été des Français en 1967*, Etudes et Conjoncture 1968/6 (supplément), blz. 1.
- 9 Zie de jaarlijkse onderzoeken van de British Travel and Holidays Association.
- 10 Versichelen, Marthe, *Vakantiebesteding*, Publikatie van het Seminarie voor Sociologie, Rijksuniversiteit te Gent 1966, blz. 16.
- 11 Knebel, Hans-Joachim, op.cit., blz. 6.
- 12 Knebel, Hans-Joachim, op.cit., blz. 116 e.v.
- 13 Knebel, Hans-Joachim, op.cit., blz. 121.
- 14 Raymond, Henri, *Hommes et dieux à Palurino*, Esprit, juni 1959, blz. 1030.
- 15 Burch Jr., William R., *The playworld of camping: Research into the social meaning of outdoor recreation*, The American Journal of Sociology, volume LXX, nr. 5, maart 1965, blz. 604 t/m 612.
- 16 Popitz vraagt zich terecht af, of men de grappenmaker en de criticaster (die men meestal in een reisgezelschap pleegt tegen te komen) als spelers van een sociale rol moet beschouwen. Hij pleit ervoor over een „Gruppen-Figur” te spreken, omdat het onderhavige gedrag in vrij sterke mate samenhangt met de karakterstructuur van de man of vrouw in kwestie. Pas wanneer dergelijke „Gruppen-Figuren” als normatieve „subsystemen” gaan fungeren en dan als het ware losgeweekt worden van de afzonderlijke personen, kan men over het ontstaan van nieuwe rollenstructuren spreken. Zie Heinrich Popitz, *Der Begriff der sozialen Rolle als Element der soziologischen Theorie*, Recht und Staat, Heft 331/332, Tübingen 1967, blz. 13 en 14.
- 17 Abécassis, Guy, *Honderd koffers op een dak*, Meulenhoff pockets 69, Amsterdam 1961.
- 18 Zie noot 14, blz. 24.
- 19 Zie hoofdstuk IV, blz. 33 e.v..
- 20 Huizinga, J., *Homo ludens*, Haarlem 1938.
- 21 Huizinga, J., op.cit., blz. 20.

HOOFDSTUK IV. Vakantietypen. (blz. 31 t/m 47)

- 1 Zie blz. 23 e.v..
- 2 Wells, H. G., *Kipps*, The story of a simple soul, Londen 1905.
- 3 Zie Hotel-revue van 25 november 1960, blz. 3 (*Horeca-enquête wees uit . . .*).
- 4 Dickens, Monica, *Flowers in the grass*, Penguin book nr. 1808, blz. 158 e.v.
- 5 Zie blz. 24, noot 14.
- 6 Knebel, Hans-Joachim, op.cit., blz. 57 e.v.
- 7 Zie blz. 34 en 35.
- 8 Knebel, Hans-Joachim, op.cit., blz. 128 en 129.
- 9 Zie hoofdstuk V, par 5.4. blz. 54 e.v..
- 10 Nederlands Instituut voor Motivation en Marketing Research, *Het forensen-kamperen*, eerste oriëntatie, augustus 1961 (niet gepubliceerd).
- 11 *Kiezen voor het reisseizoen 1964, statusverhoging of op een koopje?* Toeristenkampioen, februari 1964, blz. 74-77.
- 12 Zie hoofdstuk XI, par 11.2, blz. 215.
- 13 Zie hoofdstuk III, noot 14.

HOOFDSTUK V. Theoretische benadering van de vakantiebesteding. (blz. 48 t/m 66)

- 1 Zie hoofdstuk III, blz. 19 en 20.
- 2 Schmidhauser, Hans-Peter, *Marktforschung im Fremdenverkehr*, Dissertation nr. 162, Bern 1962, blz. 150.
- 3 Hittmair, Anton, *Freizeit und Urlaub*, in: „Unser Verhältnis zur Arbeit”, Stuttgart 1960, blz. 139-150.

- 4 Olsen, Heinrich, *Raumordnerische Bewältigung des Erholungsverkehrs*, in: „Raumforschung und Raumordnung“, 19e jaargang, Heft 3, 1961, blz. 130.
- 5 Defert, Pierre., *Une société en quête de repos absolu*, Etudes, 94e jaargang, oktober, november, december 1961.
- 6 Ebert, Dieter, *Das Campingwesen und die Anlage von Campingplätzen*, 1962, blz. 7.
- 7 Glikson, Arthur, *Recreational Land Use*, Reprinted for private circulation from William L. Thomas Jr. (ed.), *Man's role in changing the face of the earth*, University of Chicago Press 1956, blz. 898.
- 8 Bauer, Riccardo, *The sociology of leisure time*, Transactions of the Fourth World Congress of Sociology, volume II, 1959, blz. 127.
- 9 Pöschl, Arnold Ernst, *Fremdenverkehrspolitik*, Verlag für Geschichte und Politik, Heft 24, Wenen 1959, blz. 4-7.
- 10 Bahrdt, Hans-Paul, *Die moderne Groszstadt*, Reinbek bei Hamburg 1961, blz. 12 t/m 35.
- 11 Groffen, W. H., A. Hessels, J. C. Heytze, *Importance of open-air recreation*, report 4, First international AIT-Congress on Leisure and Touring, Rotterdam, 25-29 april 1966, blz. 15.
- 12 Zie hiervoor ook R. Wippler, *Vrije tijd buiten*, Groningen 1966, blz. 38 t/m 44.
- 13 *The expectations, desires and behaviour of tourists* in: „Tourism in the Caribbean“. Essays on problems in connection with its promotion, Assen 1964, blz. 14 e.v.
- 14 Kerken, L. v. d., *Filosofie van het wonen*, Antwerpen/Bilthoven 1965, blz. 107.
- 15 Bollnow, O. F., *Mensch und Raum*, Stuttgart 1963, blz. 88 t/m 96.
- 16 Kerken, L. v. d., op.cit., blz. 108.
- 17 Mayerhofer, E., en K. Morgenroth, *Der Einfluss der modernen Entwicklung im Fremdenverkehr auf die Betriebswirtschaft der Fremdenverkehrsbetriebe namentlich der Beherbergungsbetriebe*, Revue de Tourisme, Bern, oktober - december 1952, nr. 4, blz. 154.
- 18 Gölden, H., *Strukturwandlungen des schweizerischen Fremdenverkehrs 1890 - 1935, 1939*, blz. 335 e.v.
- 19 Banning, W., *Sociologische opmerkingen bij het verschijnsel „Reizen“* in: *De mens op reis*, serie mens en medemens, Utrecht, blz. 44.
- 20 Senghofer, Franz, *Sozialtourismus und Freizeit*, Österreichischer Schlussbericht, 2, Internationaler Kongress für Sozialtourismus vom 19 - 24 mai 1959 in Wien en Salzburg, blz. 51.
- 21 *Een wereldreisdag?* Dit (waarin bespreking lezing Walter Kahn), derde jaargang nr. 22, woensdag 22 november 1961.
- 22 Duchet, René. *Le tourisme et la paix*, in: Revue de Tourisme, april/juni 1963, nr. 2, blz. 53.
- 23 Eugen Diesel, *Autoreise 1905*, Leipzig 1941.
- 24 Timasheff, Nicolas S., *Sociological theory, its nature and growth*, Garden city, New York 1955, blz. 152, waarin bespreking van het werk van W. I. Thomas.
- 25 Rümke, H. C., *Vakantiereizen als conditionerende factor bij het ontstaan van psychische stoornissen*, Ned. Tijdschrift v. Geneeskunde, 17 augustus 1957, nr 33, blz. 1525.
- 26 Veblen, Thorstein, *The theory of the leisure class*, Londen 1899.
- 27 Zie hiervoor „*Vrijtijdsbesteding in Nederland 1962-1963*“, deel 3, Avonden weekendbesteding, herfst 1962 van het Centraal Bureau voor de Statistiek (Zeist 1965), vooral staat 28, blz. 43.
- 28 Lammers, C. J., *De sociale differentiatie van de vrijetijdsbesteding*, Sociologische Gids, 6e jrg., nr. 3, juli 1959, blz. 116.
- 29 Olsen, Karl Heinrich, *Raumordnerische Bewältigung des Erholungsverkehrs* in: „Raumforschung und Raumordnung“, 19e jrg., Heft 3, 1961, blz. 130.
- 30 *Tourism in the Caribbean*, Essays on problems in connection with its promotion, Assen 1964, blz. 14 e.v.
- 31 Anderson, Nels, *Work and Leisure*, London 1961, blz. 112.
- 32 Knebel, Hans-Joachim, *Soziologische Strukturwandlungen in modernen Tourismus*, Stuttgart 1960.
- 33 Riesman, David, *The lonely crowd*, New Haven en Londen 1961.

- 34 Knebel, Hans-Joachim, op.cit., blz. 140 e.v.
- 35 Knebel, Hans-Joachim, op.cit., blz. 89.
- 36 Knebel, Hans-Joachim, op.cit., blz. 112.
- 37 Knebel, Hans-Joachim, op.cit., blz. 115.
- 38 Knebel, Hans-Joachim, op.cit., blz. 143.
- 39 Knebel, Hans-Joachim, op.cit., blz. 134-135.
- 40 Leugger, J., *Zur soziologischen Literatur über Freizeit und Tourismus*, in: „Revue de Tourisme”, nr. 1, januari/maart 1962, blz. 2.
- 41 Zie hoofdstuk I, par. 1.2., blz. 3.
- 42 Zie par. 5.4., blz. 54 e.v..
- 43 Riesman, David, *The lonely crowd*, New Haven and London 1961.
- 44 Sorokin, P. A., *Social and Cultural Dynamics*, New York 1937-1941.
- 45 Weber, Alfred, *Principles of Historical and Cultural Sociology*, 1951.
- 46 Mackenroth, H., *Bevölkerungslehre. Theorie, Soziologie und Statistik der Bevölkerung*. Berlin, Göttingen - Heidelberg 1953.
- 47 Hofstee, E. W., *De groei van de Nederlandse bevolking*, in „Drift en Koers”, Assen 1962, blz. 13 e.v.
- 48 Bell, Daniel, *Post-industriële maatschappij*, in „Intermediair”, 1 maart 1968, blz. 19 t/m 23.
- 49 Marshall, T. H., *The welfare state and the affluent society*, in „Class, citizenship and social development”, New York 1965.
- 50 Thoenes, P., *De elite in de verzorgingsstaat*, Leiden 1971.
- 51 Zie hiervoor ook F. L. Polak, *De nieuwe wereld der automatie*, Hilversum/Antwerpen 1966, blz. 115 en 204.
- 52 Parsons, T., *The social system*, Glencoe III., The Free Press 1951, blz. 39.
- 53 Zie par. 2.5., blz. 15 e.v..
- 54 Ogburn, W. F. en Meyer F. Nimkoff, *A handbook of sociology*, London 1953, blz. 365 e.v.
- 55 Goddijn, H. P. M., *Het functionalisme als beschouwingswijze in sociologie en anthropologie*, Sociologische Gids, 8e jrg., nr. 2, maart/april 1961, blz. 50 t/m 75.
- 56 Dahrendorf, Ralf, *Gesellschaft und Freiheit*, Zur soziologischen Analyse der Gegenwart, München 1965.
- 57 Dahrendorf, Ralf, *Pfade aus Utopia*, in „Gesellschaft und Freiheit”, München 1965, blz. 114.
- 58 Doorn, J. A. A. van en C. J. Lammers, *Moderne sociologie*, Utrecht/Antwerpen 1969, blz. 66.
- 59 Thurlings, J. M. G., *Het sociale conflict. Begripsbepaling en benaderingswijzen in „Het conflict als maatschappelijk verschijnsel”*, Utrecht 1962.

HOOFDSTUK VI .De strijd om de vakantie. (blz. 67 t/m 103)

- 1 Zie par 5.7.2., blz. 65.
- 2 Thurlings, J. M. G., *Het sociale conflict*, Begripsbepaling en benaderingswijzen in: „Het conflict als maatschappelijk verschijnsel”, Utrecht 1962, blz. 29 t/m 46.
- 3 Coser, A., *The function of social conflict*, The Free Press, Glencoe Illinois 1956, blz. 8.
- 4 De Kamers van Arbeid, opgericht bij Wet van 2 mei 1897 hadden o.a. tot taak (art. 2a) het verzamelen van inlichtingen over arbeidsaangelegenheden.
- 5 Staatsblad van het Kon. der Nederlanden nr. 141.
- 6 Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 8e aflevering 12 juli 1904, tabel II, blz. 113.
- 7 Smit Jr., G. J. A., *Een kwart eeuw in en met de Algemeene*, Gedenkboek van de Algemeene Nederlandsche Bond van Handels- en Kantoorbedienden ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan 1906-1931, Amsterdam 1931, blz. 8.
- 8 Smit Jr., G. J. A., op.cit., blz. 39.
- 9 Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 1911, blz. 226.
- 10 Simonis, P., *De geschiedenis van een veertigjarige. Gedenkboekje uitgegeven ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan der Afdeling Amsterdam van*

- den Nationalen Bond van Handels- en Kantoorbedienden „Mercurius”, Amsterdam 1938, blz. 63.
- 11 Meijer, W. J., *De rechtstoestand van gemeente-ambtenaren en -werklieden*, Rotterdam 1910.
 - 12 Braam, A. van, *Ambtenaren en Bureaukratie in Nederland*, Den Haag 1957, blz. 117.
 - 13 Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 8e aflevering, 12 juli 1904, blz. 209.
 - 14 Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 1910, blz. 928 e.v.
 - 15 Vermoedelijk wordt met „huiselijk” bedoeld „onderling overeengekomen”.
 - 16 Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, april 1907, blz. 23.
 - 17 *Opgaven betreffende overwerk, nachtarbeid en zondagsarbeid in bepaalde ondernemingen over het jaar 1906*, verzameld door de Kamers van Arbeid, 2e jaargang, aflevering 6, 29 juni 1907, blz. I t/m LIV.
 - 18 Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, april 1908, blz. II.
 - 19 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Jaarstatistiek van werkstakingen en uitsluitingen 1907*.
 - 20 Eerst in 1928 wordt de eis betreffende het toekennen van vakantie als afzonderlijke stakingsoorzaak in de statistieken opgenomen. Toen kwam het staken om vakantie kennelijk zo veelvuldig voor (in dat jaar was meer dan 1/3 van het totaal aantal stakers en uitgesloten betrokken in geschillen waarin vakantie, met behoud van loon werd geëist), dat men bij het Centraal Bureau voor de Statistiek uitsplitsing van de categorie „arbeidsduur” noodzakelijk achtte. Zie hiervoor de *jaarstatistiek van werkstakingen en uitsluitingen* van 1928.
 - 21 *Bijdragen* van het Statistisch Instituut, 7e jaargang, Amsterdam 1891, blz. 145 t/m 180.
Eveneens: *Arbeidersbudgets*. Jaarbudgets van zeventig arbeidersgezinnen in Nederland. Rapport eener enquête der sociaal-democratische studie-club te Amsterdam, rapport nr. 69, Amsterdam 1912.
 - 22 Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, juni 1903, aflevering 2, blz. 237.
 - 23 Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, juni 1903, aflevering 2, eveneens blz. 237.
 - 24 Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 3e kwartaal 1903, verschenen 27 februari 1904, aflevering 7, blz. 226.
 - 25 Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, mei 1907, tabellen I e.v.
 - 26 Volgens het Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek van 1914, blz. 562 e.v. berust de zogenaamde „diamantbewerdersvakantieweek” niet op een contract, doch op een eenzijdig door de Algemene Nederlandse Diamantbewerdersbond genomen besluit.
 - 27 Jong, Edzn., Fr. de, *Om de plaats van de arbeid*, Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen, Amsterdam 1956, blz. 103.
 - 28 Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 1910, blz. 444.
 - 29 Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 1902, blz. 1-29.
 - 30 Omstreeks 1860 richtten de diamantbewerders hun bond op, in 1866 werd de „Algemeene Nederlandsche Typografenbond” opgericht, welke volgens De Jong (zie noot 27) de eerste landelijke vakorganisatie genoemd kan worden, welke met recht die naam verdient.
 - 31 Volgens het „Overzicht van den omvang en den voornaamsten inhoud der collectieve arbeidsovereenkomsten in Nederland op 1 Juni 1934” van het Centraal Bureau voor de Statistiek, blz. 8, was het percentage georganiseerden in 1920 van de diamantbewerders 98, voor het drukkersbedrijf incl. de papierindustrie 65, terwijl als percentage voor alle beroepsbeoefenaren een cijfer van 31 gold.
 - 32 Zie F. de Jong Edzn., *Om de plaats van de arbeid*, blz. 17 en „Een halve eeuw”, Gedenkboek van de Algemene Nederlandse Metaalbewerdersbond 1886-1936, Amsterdam 1936, blz. 7.

- 33 Bouman, P. J., *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw*, Prismaboeken 1000, Utrecht/Antwerpen 1964, blz. 29.
- 34 Bouman, P. J., op.cit., blz. 61.
- 35 Bella jr, S. de la, *Vacantie voor den arbeider*, uitgave van het N.V.V., Rotterdam april 1927.
- 36 Bella jr., S. de la, *Een eisch van urgentie*. Een wettelijk geregelde vacantie voor allen die in loondienst zijn. Uitgegeven door de Soc. Dem. Arbeiderspartij in Nederland, Amsterdam 1929.
- 37 *Vacantieregelingen voor arbeiders*. Overdruk uit het Centraal Verslag der Arbeidsinspectie over 1927, 's-Gravenhage 1928, blz. 431.
- 38 De collectieve arbeidsovereenkomsten werden eerst geregeld door art. 1637n van het B.W. in 1907, later door de Wet op de Collectieve Arbeidsovereenkomsten van 1927.
- 39 Volgens het „*Overzicht van den omvang en den voornaamsten inhoud der collectieve arbeidsovereenkomsten*” van 1 juni 1924 was 25% der personen in het eigenlijke bedrijf werkzaam in 1920 betrokken bij een collectieve arbeidsovereenkomst (zie blz. 8). Van het totaal aantal personen in ons land dat tegen loon of salaris werkzaam was, maakte het aantal bij de c.a.o.'s betrokkenen 12% uit.
- 40 *Vacantieregelingen voor arbeiders*. Overdruk uit het Centraal verslag der Arbeidsinspectie over 1927, 's-Gravenhage 1928.
- 41 *Vacantieregelingen voor arbeiders*; Overdruk uit het Centraal verslag der Arbeidsinspectie over 1927, 's-Gravenhage 1928, Staat B en *Overzicht van den omvang en den voornaamsten inhoud der collectieve arbeidsovereenkomsten in Nederland op 1 Juni 1927*, blz. 15.
- 42 Tweede Kamer, 32e vergadering, 16 december 1938. 2. Vaststelling van hoofdstuk XI. (Departement van Sociale Zaken) der Rijksbegroting voor 1939, blz. 1092.
- 43 *Een halve eeuw*. Gedenkboek van de Algemene Nederlandse Metaalbewerkersbond 1886-1936, uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan, 17 januari 1936, blz. 198 e.v.
- 44 *Een halve eeuw*. Gedenkboek van de Algemene Nederlandse Metaalbewerkersbond 1886-1936, op.cit., blz. 201.
- 45 Zie noot 35, blz. 79.
- 46 In de statistiek van het C.B.S. komt de vakantieregeling der bouwvakarbeiders al in 1929 voor.
- 47 *Op hechte fundamenten*. Geschiedenis van de Algemene Nederlandse Bouwvakarbeidersbond, Amsterdam Januari 1950, blz. 245.
- 48 *Op hechte fundamenten*, op.cit., blz. 246.
- 49 *Op hechte fundamenten*, op.cit., blz. 244.
- 50 Zie „*Verslag over de jaren 1920 en 1921*” van de Nederlandsche Sigarenmakers- en Tabaksbewerkersbond, blz. 90 e.v.
- 51 Bella Jr., S. de la, *Vacantie voor den arbeider*, Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen, april 1927.
- 52 Bij de fabrikanten, aangesloten bij de „Vereniging van R.K.-werkgevers in de Textielindustrie” (overwegend in het zuiden) genoten de gehuwde arbeiders en kostwinners drie dagen vakantie met behoud van loon. Jeugdigen en ongehuwden kregen evenwel het loon niet doorbetaald. De arbeiders, werkzaam bij de Tilburgse fabrikanten van wollen stoffen (ca. 6000 in getal) konden bogen op drie dagen vakantie.
- 53 IJzerman, Th. J., *Beroepsaanzien en arbeidsvoldoening met betrekking tot de arbeidsvoorziening in de Twents-Achterhoekse Textielindustrie*. Proefschrift Leiden 1959.
- 54 IJzerman, Th. J., op.cit., blz. 297.
- 55 Mededeling van de A.N.A.B., Algemene Nederlandse Agrarische Bedrijfsbond.
- 56 Landbouw-Economisch Instituut, *De landarbeiders in Nederland, een beoeps-groep in beweging*, 's-Gravenhage 1958, blz. 118.
- 57 Landbouw-Economisch Instituut, op.cit., blz. 123.
- 58 Simonis, P., *De geschiedenis van een veertigjarige*. Gedenkboekje, uitgegeven ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan der Afdeeling Amsterdam

- van den Nationalen Bond van Handels- en Kantoorbedienden „Mercurius” 1938, blz. 112.
- 59 Zie Kooyman, A., *Overzicht van de pensioenpremieheffing, aantal vacantiédagen, den vacantie- en kindertoeslag bij het rijk, de Nederlandsche Spoorwegen, de provinciën en de gemeenten boven 5000 inwoners*. Den Haag 1931.
 - 60 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Collectieve Arbeidsovereenkomsten in Nederland op 1 Juni 1939*, blz. 19 en 20.
 - 61 Tweede Kamer, 18e vergadering, 20 november 1928, 2. Vaststelling van hoofdstuk X (Departement van Arbeid, Handel en Nijverheid) der Rijksbegroting voor 1929, blz. 475.
 - 62 Tweede Kamer, 19e vergadering, 21 november 1928, 2, op.cit., blz. 516.
 - 63 Tweede Kamer, 19e vergadering, 21 november 1928, 2, op.cit., blz. 522.
 - 64 Tweede Kamer, 15e vergadering, 24 november 1937, 2. Vaststelling van hoofdstuk XI, (Departement van Sociale Zaken) der Rijksbegroting voor 1938, (Kupers), blz. 395.
 - 65 Tweede Kamer, Voorlopig Verslag, 2. XI.5, XIe hoofdstuk (Departement van Sociale Zaken) van de Rijksbegroting voor 1938, 2 november 1937, blz. 2.
 - 66 Tweede Kamer, Memorie van antwoord, XIe hoofdstuk (Departement van Sociale Zaken) van de Rijksbegroting voor 1938, ingezonden 20 november 1937, blz. 20.
 - 67 Tweede Kamer, 16e vergadering, 25 november 1937, 2. Vaststelling van hoofdstuk XI (Departement van Sociale Zaken) der Rijksbegroting voor 1938, blz. 441 en 443.
 - 68 Tweede Kamer, 18e vergadering, 30 november 1937, 2. Vaststelling van hoofdstuk XI (Departement van Sociale Zaken) der Rijksbegroting voor 1938, blz. 483.
 - 69 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Bindende regelingen van arbeidsvoorwaarden in Nederland op 1 november 1942*.
 - 70 Leede, L. J. de, *Vakantierechten in de sociale verzekering*, Sociaal Maandblad Arbeid, 23e jaargang, nr. 6, juni 1968, blz. 391.
 - 71 *Overzicht van den omvang en den voornaamsten inhoud der collectieve arbeidsovereenkomsten op 1 januari 1920*, tabel XVIII, blz. 38; idem op 1 juni 1930, tabel XIV; *Collectieve arbeidsovereenkomsten in Nederland op 1 juni 1939*, blz. 19 en 20 en tabel XIII.
 - 72 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Regelingen van lonen en andere arbeidsvoorwaarden in Nederland op 1 januari 1947*, Utrecht 1947, blz. 12 en 16 t/m 75.
 - 73 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Regelingen van lonen en andere arbeidsvoorwaarden in Nederland op 31 december 1950*, Utrecht 1951, blz. 13.
 - 74 Sociaal-Economische Raad, *Advies betreffende een voorontwerp van wet tot een wettelijke regeling van vakantie met behoud van loon*. Publikaties van de Sociaal-Economische Raad 1957, no. 8, Bijlage V, blz. 55.
 - 75 Het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen 1945 en dientengevolge de onderhavige regeling waren niet van toepassing op: a) werknemers bij een publiekrechtelijk lichaam, b) onderwyzend of docerend personeel, werkzaam aan onderwijsinrichtingen, staande onder beheer van een natuurlijk of rechtspersoon, c) personen die een geestelijk ambt bekleden en d) vrouwelijke werknemers, die uitsluitend of in hoofdzaak huishoudelijke of persoonlijke diensten in de huishouding van private personen verrichten.
 - 76 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Regelingen van lonen en andere arbeidsvoorwaarden in Nederland*, 31 december 1956, Zeist 1957, blz. 20 e.v.
 - 77 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Regelingen van lonen en andere arbeidsvoorwaarden in Nederland*, 31 december 1962, Zeist 1963, blz. 62 e.v.
 - 78 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Regelingen van lonen en andere arbeidsvoorwaarden in Nederland*, 31 december 1964, Hilversum 1966, blz. 42 e.v.
 - 79 Loonbureau, *C.A.O.'s in Nederland*. Een systematische samenvatting van lonen en andere arbeidsvoorwaarden in Nederland, vastgelegd in collectieve arbeidsovereenkomsten en bindende regelingen 1970, deel 1, 's-Gravenhage juni 1970 en deel 2, 's-Gravenhage november 1970.

- 80 Loonbureau, *C.A.O.'s in Nederland 1972*, deel 1, 's-Gravenhage juni 1972.
- 81 Zie par. 6.4.5., blz. 98 e.v..
- 82 Houist, G. H., *Rapport général sur les vacances familiales*. Conférence internationale de la famille 3-8 septembre 1956. Union Internationale des Organismes Familiaux, Comité National Français.
- 83 Dijkstra, W. M., *Het veehoudersgezin en de recreatie*, in: „De recreatie”, Gezinsweekcommissie, 's-Gravenhage 1962, blz. 120 e.v.
- 84 *Enquête Gelderse Maatschappij van Landbouw*, zie Kwartaalbericht Westfries Bureau, oktober-december 1961, blz. 373.
- 85 Loonbureau, *C.A.O.'s in Nederland*. Een systematische samenvatting van lonen en andere arbeidsvoorwaarden in Nederland, vastgelegd in collectieve arbeidsovereenkomsten en bindende regelingen 1970, deel 1, 's-Gravenhage juni 1970 en deel 2, 's-Gravenhage, november 1970.
- 86 Zie hiervoor o.a. Buiter, J. H., *Modern salariaat in wording*, Rotterdam 1968.
- 87 Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek 1910, blz. 117.
- 88 Loonbureau, *C.A.O.'s in Nederland 1970*. Deel 1, 's-Gravenhage juni 1970, deel 2, 's-Gravenhage november 1970.
- 89 Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, *Opgaven betreffende overwerk, nacht arbeid en zondagsarbeid in bepaalde ondernemingen over het jaar 1907*, verzameld door de Kamers van Arbeid, 3e jaargang 1908, blz. II.
- 90 Tweede Kamer, 18e vergadering, 20 november 1928, 2. Vaststelling van hoofdstuk X, (Departement van Arbeid, Handel en Nijverheid) der Rijksbegroting voor 1929, blz. 475.
- 91 Zie hiervoor: *Rapport van de Commissie ter bestudering van het vraagstuk inzake de vakantieduur van jeugdige arbeiders* van de Stichting van de Arbeid, als bijlage III opgenomen in publikatie no. 8 van de Sociaal-Economische Raad 1957, blz. 38 t/m 45.
- 92 Wet van 14 juli 1966 tot wettelijke regeling van vakantie met behoud van loon, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, nr. 290, 1966, blz. 731/732.
- 93 Wet van 9 juni 1971, houdende verlenging van de wettelijke vakantieduur in het Burgerlijk Wetboek, nr. 379, Stb. 379-380, blz. 874.
- 94 Sociaal-Economische Raad, *Advies betreffende een voorontwerp van wet tot wettelijke regeling van vakantie met behoud van loon*. Publikatie van de Sociaal-Economische Raad 1957, no. 8, blz. 6.
- 95 Sociaal-Economische Raad, op.cit., blz. 3.
- 96 Sociaal-Economische Raad, op.cit., bijlage VI, blz. 58 t/m 60.
- 97 Sociaal-Economische Raad, op.cit., blz. 9 t/m 11.
- 98 Zie hiervoor:
 - Tweede Kamer, zitting 1965-1966-7168, wettelijke regeling van vakantie met behoud van loon, memorie van antwoord (ingezonden 13 december 1965).
 - Tweede Kamer, zitting 1965-1966-7168, wettelijke regeling van vakantie met behoud van loon, *eindverslag nr. 7*, 15 februari 1966.
 - Tweede Kamer, zitting 1965-1966-7168, wettelijke regeling van vakantie met behoud van loon, *nota naar aanleiding van het eindverslag*, ingezonden 15 april 1966, nr. 8.
 - Tweede Kamer, 45ste vergadering, 26 april 1966, wettelijke regeling met behoud van loon, 1721-1736.
- 99 *Wet van 9 juli 1971, houdende verlenging van de wettelijke vakantieduur in het Burgerlijk Wetboek*, 379, stb. 379-380, 1971, blz. 874.
- 100 Zie:
 - Verlenging van de wettelijke vakantieduur in het Burgerlijk Wetboek,
 - *Memorie van Toelichting*, nr. 3, zitting 1970-1971-11.002.
 - *Voorlopig verslag*, nr. 5, zitting 1970-1971-11.002, 11 januari 1971.
 - *Memorie van Antwoord*, nr. 6, ingezonden 25 februari 1971, zitting 1970-1971-11.002
 - *Bijlage bij de memorie van antwoord*, nr. 7, zitting 1970-1971-11.002.
 - *Eindverslag nr. 8*. Zitting 1970-1971-11.002, 12 maart 1971.

- *Amendement van mejuffrouw Barendregt c.s.*, nr. 9, zitting 1970-1971-11.002, 24 maart 1971.
 - *Nota naar aanleiding van het eindverslag*, nr. 10, ingezonden 29 maart 1971, Zitting 1970-1971-11.002.
 - 3e vergadering van dinsdag 8 juni 1971 van de Eerste Kamer, zitting 1971, blz. 18.
- 101 Zie noot 86 van dit hoofdstuk.

HOOFDSTUK VII. De vakantiebesteding vóór de eerste wereldoorlog. (blz. 104 t/m 132)

- 1 Zie hoofdstuk V, par. 5.8. blz. 66.
- 2 Pimlott, J. A. R., *The Englishman's holiday*. A social history, Londen 1947.
- 3 Veblen, Thorstein, *The theory of the leisure class*, Londen 1899, blz. 35 e.v.
- 4 Knebel, H. J., *Soziologische Struktur Wandlungen im modernen Tourismus*, Stuttgart 1960, blz. 6.
- 5 Brugmans, I. J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw*, (1813 - 1870), Utrecht/Antwerpen 1958 (derde druk), blz. 214.
- 6 Jonge, J. A. de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Amsterdam 1968, blz. 343.
- 7 Jonge, J. A. de, op.cit., blz. 344.
- 8 Jonge, J. A. de, op.cit., blz. 293.
- 9 Jonge, J. A. de, op.cit., blz. 294/295.
- 10 *Gewone lonen per week in guldens voor volwassen mannelijke werklieden*, opgegeven door de Kamers van Arbeid, 1e kwartaal 1902.
- 11 Fockema, D., *Handboekje voor leden van den Algemeenen Nederlandschen Wielrijders Bond*, vermoedelijk 1893 (Hierin reclame van G. C. Leltz, Kerkstraat 221, Amsterdam, magazijn van rijwielen).
- 12 Abramsen, J. H. en G. H. Meertens, *Pleizierreizen door Europa*, Amsterdam 1908.
- 13 Fockema Andrae, J. P., *De ontwikkeling der maatschappelijke samenleving in Nederland gedurende de regeering der Koningin*, in „Veertig jaren” 1898 - 1938. Vier redevoeringen, uitgesproken voor de volksuniversiteit van 's-Gravenhage op 1 en 2 september 1938 ter gelegenheid van de Regeeringsherdenking van H.M. Koningin Wilhelmina, Den Haag 1938, blz. 20.
- 14 Jong, Edzn., Fr. de, *Om de plaats van de arbeid*. Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen N.V.V., Amsterdam 1956, blz. 13.
- 15 Verwey-Jonker, H., *De emancipatiebewegingen in „Drift en Koers”*, Een halve eeuw sociale verandering in Nederland, Assen 1962, blz. 114.
- 16 Dam van Isselt, E. W. van, *Nederland in den aanvang der twintigste eeuw*, Leiden 1910, blz. 943.
- 17 Zie Centraal Bureau voor de Statistiek, *Jaarstatistieken inzake werkstakingen en uitsluitingen*.
- 18 Ovink, G. W., *Het aanzien van een eeuw*. De periode 1856-1956 in beeld, tekst en commentaar, Haarlem 1958.
- 19 Zie hoofdstuk I, blz. 4.
- 20 Pimlott, J. A. R., *The Englishman's holiday*, A social history, London 1947, blz. 24 t/m 34.
- 21 Hofstra, S., *De houding van de mens tegenover de natuur*, Arnhem 1945, blz. 69.
- 22 Knebel, H. J., *Soziologische Strukturwandlungen im modernen Tourismus*, Stuttgart 1960, blz. 16 t/m 44.
- 23 Knebel, H. J., op.cit., blz. 18.
- 24 Hunziker, W. en Krapf, K., *Allgemeine Fremdenverkehrslehre*, Zürich 1942, blz. 44 e.v.
- 25 Vermaas, J. C., *Geschiedenis van Scheveningen*, 's-Gravenhage 1926, blz. 397 e.v.
- 26 Zie: *Nederland vóór honder jaar 1859-1959*, Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Nillmij, 1959, blz. 183.
- 27 Zie: ds. J. Roorda, *Zeebadinrigting op Ameland*, Dokkum 1854 en brochure

- „Ruim honderd jaar badleven op Ameland”, (schrijver onbekend).
- 28 Algemeene Nederlandsche Wielrijdersbond, Toeristenbond voor Nederland, *Over vreemdelingenverkeer en hotels in Nederland*, 1916, blz. 7.
 - 29 Gröger, G. en Josef Rabl, *Entwicklung der Hochtouristik in den österreichischen Alpen*, Wenen 1890, blz. 3.
 - 30 Engel, Claire, Eliane, *A history of mountaineering in the Alps*, Londen 1950, blz. 118 e.v.
 - 31 *Een halve eeuw Nederlands Alpinisme 1902-1952*, Uitg. Nederlandse Alpenvereniging, Leiden z.j.
 - 32 Fuss, K. *Geschichte der Reisebüros*, Band nr. 8 der Schriftenreihe des Deutschen Reisebüro-Verbandes, Darmstadt 1960, blz. 29.
 - 33 Pimlott, J. A. R., op.cit., blz. 168.
 - 34 Pimlott, J. A. R., op.cit., blz. 169.
 - 35 Veel van de gegevens over de ontwikkeling van de groepsreizen zijn ontleend aan een niet gepubliceerde scriptie van H. Roelfsema, *Een inleiding tot het sociaal-wetenschappelijk onderzoek van groepsreizen en de Nederlandse groepsreizen en groepsreisorganisaties*, (Gemeente Universiteit Amsterdam, mei 1964).
 - 36 Nijkerk, J., *Vijftig jaar vreemdelingenverkeer 1902-1952*, Vereeniging tot bevordering van het Vreemdelingenverkeer „Amsterdam”, Inleiding, blz. 7.
 - 37 Fabius, A. N. J. en Ed. van Biema, *Reizen en pleisteren*, Bijdragen tot de geschiedenis van het hotel en reiswezen, Amsterdam 1895, blz. 7.
 - 38 Feith, Jan, *De wereld om*, Amsterdam 1907, blz. 3.
 - 39 Couperus, Louis, *Eline Vere*, Een Haagsche roman. Amsterdam 1889, blz. 24 en 44.
 - 40 Couperus, Louis, op.cit., blz. 108.
 - 41 Goekoop-De Jong van Beek en Donk, C., *Hilda van Suylenburg*, 1897, blz. 88 en 117.
 - 42 Huygens, Cornélie, *Zomer*, Amsterdam 1895, blz. 7.
 - 43 Wilbrandt, Adolf, *Rund ums Mittelmeer*, Reisebriefe von einem Freund, Stuttgart und Berlin 1909.
 - 44 Feith, Jan, *De wereld om*, Amsterdam 1907.
 - 45 Wherry, George, *Notes from a knapsack*, Cambridge 1909.
 - 46 Couperus, Louis, *Reis-impressies*, Amsterdam 1893.
 - 47 Zie par. 7.1., blz. 106.
 - 48 Abramsen, J. H. en G. H. Meertens, *Plezierreizen door Europa*, Amsterdam 1908.
 - 49 Knebel, H. J., op.cit., blz. 25.
 - 50 Gölden, Hubert, *Strukturwandlungen des Schweizerischen Fremdenverkehrs 1890-1935*, Zürich 1939.
 - 51 Knebel, Hans-Joachim, op.cit., blz. 39 en 40.
 - 52 Bernecker, Paul, *Fremdenverkehrslehre und Fremdenverkehrspolitik*, Band I., Grundlagen des Fremdenverkehrs, Wien 1962, blz. 67.
 - 53 Bernecker, Paul, op.cit., blz. 113.
 - 54 Zie „Zestig jaren natuurvriendenbeweging 1895-1955”, Uitgever Zentral Ausschuss der Naturfreunde Internationale (N.F.I.), Zürich 1955.
 - 55 Fabius, A. N. J. en Ed. van Biema, *Reizen en pleisteren*, Amsterdam 1895, blz. 7.
 - 56 Hunziker W. en K. Krapf, *Allgemeine Fremdenverkehrslehre*, Zürich 1942, blz. 65.
 - 57 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1969*, 's-Gravenhage 1970, blz. 107.
 - 58 Diesel, Eugen, *Autoreise 1905*, Leipzig 1941, blz. 72.
 - 59 *Veertig jaar*. Uit het archief der Kampioenredactie 1923. (Bij het veertigjarig bestaan van de A.N.W.B. 1883-1923), blz. 149.
 - 60 *Veertig jaar*, op.cit., blz. 80.
 - 61 *Veertig jaar*, op.cit., blz. 234.
 - 62 Kämpfen, Werner, *Von der Stadtwerbung zur Städtewerbung*, in „Jahrbuch der Fremdenverkehrspraxis”, uitgave 1958/59, uitgegeven en bewerkt door Franz F. Schwarzenstein en Hans-Ludwig Zankl, Darmstadt 1958, blz. 61 e.v.
 - 63 Kämpfen merkt hierbij op, dat mogelijkerwijs het zakenbezoek de cijfers

- voor het huidige verblijf enigermate drukt. In Lugano was de gemiddelde verblijfsduur in 1956 3.9 dag, in St. Moritz 4.3 dag en in Davos (zonder sanatorium en Kurort) 6.5 dag.
- 64 Zie hoofdstuk III, par. 3.4., blz. 29.
 - 65 Zie noot 2 in hoofdstuk I.
 - 66 Bernecker, Paul, op.cit., blz. 77.
 - 67 Nohl, Günther, *Heilbäder im Dienst der Volksgesundheit*, in „Jahrbuch der Fremdenverkehrspraxis“, Ausgabe 1958/59, herausgegeben und bearbeitet von Franz F. Schwarzenstein und Hans-Ludwig Zankl, Darmstadt 1958, blz. 45.
 - 68 Zie noot 25 van dit hoofdstuk.
 - 69 Tissot, P., Burier Dessous (Suisse), *Evolution et perspectives du tourisme moderne*, in „Revue du Tourisme“, april/juni 1963, nr. 2, blz. 42.
 - 70 Veblen, Thorstein, *The theory of the leisure class*, London 1899.
 - 71 Pietri, Antoine, *Nice, capitale touristique*, in „Actes du quatre-vingt-troisième congrès national des sociétés savantes“, Aix-Marseille 1958, blz. 209 e.v.
 - 72 Klerck, A. H. de, *Rudolf Diesel 1858-1913*, Voordracht voor het Genootschap voor Geschiedenis der Geneeskunde, Wiskunde en Natuurwetenschappen, gehouden te Nijmegen op 25 april 1959.
 - 73 Diesel, Eugen, *Autoreise 1905*, Leipzig 1941.
 - 74 Wherry, George, *Notes from a knapsack*, Cambridge 1909.
 - 75 Pimlott, J. A. R., op.cit., blz. 202.
 - 76 Clark, Ronald, *The victorian mountaineers*, London 1953, blz. 84.
 - 77 Zie par. 7.4., noot 52, blz. 115.
 - 78 Knebel, Hans-Joachim, op.cit., blz. 39.
 - 79 *Voorheen en thans*, Schetsen en tafereelen uit ons volksleven en ons land, 1900, blz. 227.
 - 80 *Een halve eeuw toeristische vooruitgang*, z.j. Overigens werd op 21 maart 1885 in een op die datum gehouden vergadering besloten tot oprichting van een vereniging tot bevordering van het vreemdelingenverkeer te Amsterdam. Of Valkenburg of Amsterdam in deze dus de primeur heeft, is niet duidelijk. (Zie vijftig jaar vreemdelingenverkeer 1902-1952, vereniging tot bevordering van het Vreemdelingenverkeer „Amsterdam“, 1952, blz. 17).
 - 81 Zie noot 35 van dit hoofdstuk.
 - 82 *Reizen en Trekken* 1907, nr. 4.
 - 83 *Reizen en Trekken* 1907, nr. 4.
 - 84 *Reizen en Trekken* 1908, nr. 3.
 - 85 *Reizen en Trekken* 1913, nr. 10.
 - 86 *Reizen en Trekken* 1920, nr. 9, blz. 73.
 - 87 Cool, Wouter, *Dertig jaar kamperen — toen en nu*, Kampeerkampioen, december 1940, blz. 10.
 - 88 *Veertig jaar*. Uit het archief der Kampioen-Redactie 1923, blz. 253.
 - 89 Harmsen, G., *Blauwe en rode jeugd*, Assen 1961, blz. 82.
 - 90 Harmsen, G., op.cit., blz. 228.
 - 91 *Veertig jaar*, Uit het archief der Kampioen-Redactie 1923.
 - 92 *Ga op het dak zitten (L.H.D.)*, Kampeerkampioen, 5 mei 1942, blz. 76.
 - 93 P.S., *Op zoek naar den eersten kampeerder*, Kampeerkampioen, 1 september 1942, blz. 210.
 - 94 Harmsen, G., op.cit., blz. 235/236.
 - 95 Zie hoofdstuk VIII, par. 8.6., blz. 151 e.v..
 - 96 Kuiper, K. E., *Vacantiereisje anno 1900*, Kampeerkampioen, maart 1956, blz. 102.
 - 97 Cool, Wouter, *Dertig jaar kamperen — toen en nu*, Kampeerkampioen december 1940, blz. 10.
 - 98 Suchtelen, Nico van, *Zwerftochten met de tent door Nederland*, Amsterdam 1918, blz. 23.
 - 99 Zie rapport van de ANOF-vakantiekommissee 1958, blz. 7 e.v.
 - 100 Hans, D., *De stad aan de Maas*, Herinneringen aan Rotterdam, Leiden 1941, blz. 39.
 - 101 Hessen, J. S. van, *Samen jong zijn*, Assen 1964, blz. 104 e.v.
 - 102 Zie par. 7.2., blz. 108.

HOOFDSTUK VIII. De vakantiebesteding tussen de twee wereldoorlogen.
(blz. 133 t/m 168)

- 1 Zie hoofdstuk VI, blz. 78.
- 2 Blonk, A. en J. P. Kruijt, *De besteding van de vrije tijd door de Nederlandse arbeiders*. Uitkomsten van een enquête onder 621 arbeiders, Amsterdam 1936, blz. 61.
- 3 Zie hoofdstuk VI, par. 6.3.3., blz. 83.
- 4 Zie hoofdstuk VI, par. 6.3., blz. 78.
- 5 Kruijt, J. P., en Walter Goddijn, *Verzuiling en ontzuiling*, in „Drift en Koers”, Een halve eeuw sociale verandering in Nederland, Assen 1962, blz. 249.
- 6 Kruijt J. P. en W. Goddijn, op.cit., blz. 249 en 250.
- 7 Beishuizen, J. en E. Werkman, *De magere jaren*, Nederland in de crisistijd 1929-1939, Leiden 1968.
- 8 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1969*, 's-Gravenhage 1970, H 30, blz. 56.
- 9 Jong, L. de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, deel I, Voorspel, 's-Gravenhage 1969, blz. 107.
- 10 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., K 109 en 110, blz. 83.
- 11 Beishuizen, J. en E. Werkman, op.cit., blz. 63.
- 12 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., M 9 en 10, blz. 92.
- 13 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., W 60, blz. 165.
- 14 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., H 30, blz. 56.
1899-1969, 's-Gravenhage 1970, H 30, blz. 56.
- 15 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., H 32, blz. 56.
- 16 Ontleend aan Beishuizen, J. en E. Werkman, op.cit., blz. 63.
- 17 Jong, L. de, op.cit., blz. 128.
- 18 Ovink, G. W., *Het aanzien van een eeuw*, De periode 1856-1956 in beeld, tekst en commentaar, Haarlem 1958.
- 19 Jong, L. de, op.cit., blz. 88.
- 20 Beishuizen, J. en E. Werkman, op.cit., blz. 136.
- 21 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1969*, 's-Gravenhage 1970, V 29 en 30, blz. 156.
- 22 Beishuizen, J. en E. Werkman, op.cit., blz. 142.
- 23 Beishuizen, J. en E. Werkman, op.cit., blz. 136.
- 24 Kruijt, J. P. en W. Goddijn, op.cit., blz. 231 en 232.
- 25 Plas, Michel van der, *Uit het rijke Roomsche Leven*, Een documentaire over de jaren 1925-1935, Utrecht, tweede druk, z.j., blz. 11.
- 26 Kaam, Ben van, *Parade der Mannenbroeders*, Protestants leven in Nederland 1918-1938, Wageningen 1964.
- 27 Cornelissen, Igor, Ger Harmsen en Rudolf de Jong, *De taale rooie rakkers*, Een documentaire over het socialisme tussen de wereldoorlogen, Utrecht 1965.
- 28 Blonk, A. en J. P. Kruijt, op.cit., blz. 60 e.v.
- 29 Zie hoofdstuk III, par. 3.3., blz. 23 e.v..
- 30 Zie par. 8.6., blz. 151 e.v..
- 31 Pietri, Antoine, *Nice, capitale touristique* in „Actes du quatre-vingt-troisième congrès national des sociétés savantes”, Aix-Marseille 1958, blz. 232.
- 32 Knebel, Hans-Joachim, op.cit., blz. 52.
- 33 Bedrijfstelling 1930, Band II, deel 1, blz. 334 en 337.
- 34 Het aantal bondspensions is steeds een fractie geweest van dat der bonds-hotels.
- 35 Algemeene Nederlandsche Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer, jaar-verslag over 1922, blz. 37.
- 36 Idem, over 1924, blz. 3.
- 37 Idem over 1928, blz. 3.
- 38 Idem over 1931, blz. 3.
- 39 Idem over 1933, blz. 21.
- 40 Idem over 1935, blz. 9.
- 41 Idem over 1938, blz. 3.
- 42 Idem over 1939.
- 43 Zie hoofdstuk VII, par. 7.7., blz. 122 e.v..

- 44 Bedrijfstelling 1930, deel 1-2, XXI - 35.
- 45 De Natuurvriend, mei 1937, blz. 77.
- 46 De Natuurvriend, juni 1937, blz. 91.
- 47 Knebel, Hans-Joachim, op.cit., blz. 105.
- 48 Zie hoofdstuk VII, par. 7.8., blz. 124 e.v..
- 49 Harmsen, G., *Blauwe en rode jeugd*, Assen 1961, blz. 185.
- 50 Verweij-Jonker, H., *De emancipatiebewegingen*, in „Drift en Koers”, Een halve eeuw sociale verandering in Nederland, Assen 1962, blz. 118.
- 51 Met name denken wij in dit verband aan de „Heemvaartbeweging” van de Katholieke studenten; zie Michel v. d. Plas, *Uit het rijke Roomsche leven*, Utrecht z.j., blz. 78 t/m 82.
- 52 Banning, W., *Naar een eigen levensvorm*, Amsterdam 1932, blz. 8.
- 53 Vorrink, Koos, *Over onze culturele verantwoordelijkheid*, in „Feestcultuur”, Amsterdam 1935, blz. 62-64.
- 54 Harmsen, G., op.cit., blz. 187. Harmsen geeft deze typering over de A.J.C., doch wij menen dat zij evenzeer van toepassing is op de toenmalige socialis-tische vakantiecentra.
- 55 Vorrink, Koos, op.cit., blz. 64.
- 56 Zie hoofdstuk IV, par. 4.2.2., blz. 41 e.v..
- 57 Zie hoofdstuk VII, par. 7.8., blz. 124 e.v..
- 58 Zie hoofdstuk VI, par. 6.3.2., tabel 6.1.
- 59 Blonk, A. en J. P. Kruijt, op.cit., blz. 62 en 63.
- 60 Mulder, A. F., *Van forensenkamp naar hobby-nederzetting*, Amsterdam 1971, blz. 4 en 5.
- 61 Krook, H. *Verzuchting van een old-timer*, Kampeerkampioen nr. 150, januari 1956, blz. 10.
- 62 Simoons, P., *Overpeinzingen van een „old hand”*, Kampeerkampioen 21 juni 1941, blz. 80 e.v.
- 63 *Over de twijfelachtige geneugten van het kamperen*, Kampeerkampioen 21 juni 1941, blz. 85.
- 64 Kon. Ned. Toeristenbond A.N.W.B., Kampeer-technisch handboek „*Onder de luifel*”, 's-Gravenhage 1956, blz. 631.
- 65 Zie hoofdstuk IV., par. 4.2.3., blz. 44.
- 66 Zie hoofdstuk VII., par. 7.4., blz. 115.
- 67 Zie hiervoor „*Zestig jaar natuurvriendenbeweging, 1895-1955*”, uitg. Zentral-ausschuss der Naturfreunde — Internationale (N.F.I.), Zürich 1955.
- 68 Boer, K. de, *De natuurvriendenbeweging in Nederland*, in „Zestig jaar Na-tuurvriendenbeweging 1895-1955”, Zürich 1955, blz. 96.
- 69 Boer, K. de, op.cit., blz. 98.
- 70 Bolman noemt het toen bestaande Nederlands Jeugdleidersinstituut een abortieve, nog niet in het kader van de tijd passende voorganger van de Nederl. Jeugdgemeenschap, zie J. Bolman, *Terugblik en Uitzicht*, De Jeugdherberg, no. 3, januari 1948, blz. 5.
- 71 J. A. Wiersma, *Vijf jaren De Trekker*, 1 nov. 1934, blz. 5.
- 72 Warffemius, M. G., *Geboorte en groei der N.J.H.C.*, in „25 jaar jeugdherber-gen in Nederland 1929-1954”, blz. 60.
- 73 Harmsen, G., op.cit., blz. 272 e.v.
- 74 Harmsen, G., op.cit., blz. 280.
- 75 Melchior, J., *Terugblik en uitzicht*, De Jeugdherberg, no. 3, januari 1948, blz. 2.
- 76 Harmsen, G., op.cit., blz. 277.
- 77 Warffemius, M. G., *Geboorte en groei der N.J.H.C.*, in „25 jaar jeugdher-bergen in Nederland”, Een kwart eeuw jeugdherbergen 1929-1954, blz. 64.
- 78 Harmsen, G., op.cit., blz. 278.
- 79 Meilink, L., *Tien jaar jeugdherbergwerk in Nederland*, in „Gedenkboek samengesteld en aangeboden door de Nederlandse jeugdherbergen ter ge-legenheid van het 10-jarig bestaan van de Nederlandse Jeugdherbergcentrale”, 5 april 1939, blz. 15.
- 80 Warffemius, M. G., op.cit., blz. 72.
- 81 Melchior, J., op.cit., blz. 2.
- 82 Harmsen, G., op.cit., blz. 282 t/m 284.

- 83 Harmsen, G., op.cit., blz. 283.
- 84 Bookelmann, W., *Het jeugdherbergwerk in de nabije toekomst*, de Jeugdherberg, nr. 2, maart/april 1969, blz. 5.
- 85 Wiersma, J. A., *Vijf jaren (III)*, De Trekker, nr. 1, januari 1935.
- 86 *Trekkers of vakantietrekkers*, De Trekker nr. 9, sept. 1935.
- 87 Meilink, L., *Tien jaar jeugdherbergwerk in Nederland*, De Trekker, nr. 3, april 1939.
- 88 *Waar blijven de trekkers?* De sociale betekenis van de jeugdherbergen, De Trekker, nr. 7, augustus 1941.

HOOFDSTUK IX. Tussen twee werelden: vakantie van plattelanders. (blz. 169 t/m 200)

- 1 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantie-onderzoek 1969*, Overdruk Sociale Maandstatistiek juni 1971, staat 8, blz. 273.
- 2 Zie hiervoor o.a. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantie-onderzoek 1969*, februari 1971, no. 11.10, blz. 5.
- 3 Zie hoofdstuk V, par. 5.5., blz. 59.
- 4 Zie hoofdstuk VI, par. 6.3.4., blz. 86.
- 5 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantie-onderzoek 1969*, juni 1970, no. 11.3., staat 7.1., blz. 3.
- 6 Zie par. 9.2., blz. 169.
- 7 Goguel, Claude, *Nouveaux résultats des enquêtes sur les vacances des Français*, Etudes et Conjoncture, nr. 5, mei 1966, blz. 7.
- 8 Goguel, Claude, *Les vacances des Français en 1966*, Etudes et Conjoncture, supplément no. 5, 1967, tabel II, blz. 7.
- 9 Goguel, C., *Nouveaux résultats des enquêtes sur les vacances des Français*, Etudes et Conjoncture, nr. 5, mei 1966, grafiek I, blz. 6.
- 10 Goguel, C., op.cit., blz. 6.
- 11 Helzer, M., *Die Motive des modernen Tourismus*, in „Der Fremdenverkehr“, 1962 nr. 2, blz. 6 e.v.. De door deze schrijver genoemde cijfers zijn vermoedelijk ontleend aan een EMNID-onderzoek naar vakantie wensen in 1960.
- 12 Zie par. 9.4.2., tabel 9.5., blz. 180.
- 13 Dienst van Stadsontwikkeling Rotterdam, *zondagbesteding door Rotterdammers, zomer 1964*, Afd. Struktuuronderzoek en Programstudie, onderafd. Sociaal Onderzoek, april 1968.
- 14 Significat op 5% niveau.
- 15 Dienst van Stadsontwikkeling Rotterdam, op.cit., blz. 28 en 29.
- 16 Goguel, Cl., *Les vacances des Français en 1964*, Etudes et Conjoncture no. 6, juni 1965, tabel XIX, blz. 84.
- 17 Goguel, Cl., op.cit., blz. 71 en 72.
- 18 Zie hiervoor o.a. A. Stroband, *De tweede woning in noordwest Overijssel*, Delft 1972.
- 19 Goguel, C. *Les vacances des Français en 1964*, Etudes et Conjoncture nr. 6, juni 1965, tabel 22, blz. 87.
- 20 Goguel, C., op.cit., blz. 89.
- 21 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, deel 2, 's-Gravenhage 1972, staat 78, blz. 79.
- 22 Zie par. 9.4.1., blz. 178.
- 23 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantie-onderzoek 1969*, 's-Gravenhage, februari 1971, nr. 11.10, blz. 5.
- 24 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1954*, 's-Gravenhage 1956, staat 3.18, blz. 41.
- 25 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., blz. 42.
- 26 Zie hoofdstuk VII, par. 7.9., blz. 129.
- 27 Doorn, J. A. A. van en C. J. Lammers, *Moderne sociologie*, Aula-boeken nr. 29, Utrecht/Antwerpen 1959, blz. 47 en 48.
- 28 Samengesteld op basis van tabel 7, blz. 74 van het art. van Claude Goguel, *Les vacances des Français en 1964*, Etudes et Conjoncture, no. 6, juni 1965. Het cartogram I op blz. 75 geeft een indeling van de gebieden.

- 29 Laurent, Claude, *Premiers résultats de l'enquête au 1/10e sur les structures agricoles en 1963*, Etudes et Conjoncture, no. 6, juni 1965, tabel 1, blz. 108 en 109.
- 30 Constandse, A. K., *Het dorp in de IJsselmeerpolders*, nr. 31, Van zee tot land, Directie van de Wieringermeer/IJsselmeerpolders, Zwolle 1960, blz. 38 en 39.
- 31 Constandse, A. K., op.cit., blz. 29.
- 32 Groot, J. P., *Kleine plattelandskernen in de Nederlandse samenleving*, Schaalvergroting en dorpsbinding, Wageningen 1972, blz. 169 e.v. De tabellen inzake vakantietrek zijn speciaal voor ons uitgedraaid.
- 33 Benvenuti, B., *Farming in cultural change*, Assen 1962, blz. 85 e.v.
- 34 Benvenuti, B., op.cit., tabel 38, blz. 273.
- 35 Benvenuti, B., op.cit., blz. 154.
- 36 Knebel, Hans-Joachim, op.cit., blz. 6 e.v..
- 37 Zie hiervoor o.a. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1965/66*, 's-Gravenhage 1969, staat 11, blz. 16.
- 38 Goguel, C., *Les vacances des Français en 1966*, Etudes et Conjoncture, Supplément no. 5, 1967, tabel II, blz. 7.
- 39 De bewuste cijfers zijn ontleend aan het onderzoek van J. P. Groot naar de invloed van de schaalvergroting op de dorpsbinding. Zij zijn voor ons doel verzameld en niet eerder gepubliceerd.
- 40 Goguel, C., *Les vacances des Français en 1964*, Etudes et Conjoncture nr 6, juni 1965, tabellen III en IV, blz. 71 en 72.
- 41 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding in Nederland*, Mededelingen, augustus 1972, no. 11.19, staat 2, blz. 2.
- 42 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantie-onderzoek 1969*, februari 1971, no. 11.10, staat 6, blz. 9, idem maart 1971, no. 11.11, staat 6, blz. 9, alsook Overdruk sociale maandstatistiek, juni 1971, staat 8, blz. 273.
- 43 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding 1960*. Overdrukken uit de Sociale Maandstatistiek, Afd. Sociaal-economische statistiek, staat 37, blz. 18. In deze tabel wordt overigens alleen de accommodatiekeuze van arbeiders en employé's, wonend in de onderscheiden categorieën van gemeenten vergeleken, daar slechts deze beroepsgroepen tot voldoende grote aantallen kwamen.
- 44 Niet eerder gepubliceerd.
- 45 Zie hoofdstuk IV, par. 4.2.2., blz. 41.
- 46 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding bij familie en kennissen als element in het vakantiepatroon*, Sociale maandstatistiek, juli 1972, staat 4, blz. 396.
- 47 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding 1960*, Overdrukken uit de Sociale Maandstatistiek, Afdeling Sociaal-economische statistiek, staat 37, blz. 18. Huisvrouwen en niet-verdienende kinderen werden opgenomen in de beroepscategorie van het gezinshoofd.
- 48 Voor arbeiders alsook voor employé's met een jaarinkomen van f 7.500,— en meer significant op 5% niveau.
- 49 Het materiaal inzake de vakantiebesteding van Rotterdammers is verzameld in het kader van het onderzoek naar de zondagbesteding van Rotterdammers in 1964, echter niet eerder gepubliceerd.
- 50 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962-1963*, deel 6, avond- en weekendbesteding, Openlucht recreatie, zomer 1963, Zeist 1965, tabel 68 en 69, blz. 104 en 105.
— Zie ook Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, deel I, verblijfsrecreatie van korte duur, 's-Gravenhage 1972, blz. 26.
- 51 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., tabel 69, blz. 105.
- 52 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., tabel 76 en 77, blz. 112 en 113.
- 53 Zie hoofdstuk VI, par. 6.3.4., blz. 86 en hoofdstuk VII, par. 7.9., blz. 129.

HOOFDSTUK X. Hypothesen ten aanzien van de vakantiebesteding na de tweede wereldoorlog. (blz. 201 t/m 214)

- 1 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1969*, 's-Gravenhage 1970, blz. 107, N 72.
- 2 Kruijt, C. S., *De verstedelijking van Nederland*, Assen 1961, blz. 7 en 8.
- 3 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari 1970*, 's-Gravenhage 1970, tabel 4, blz. 70 en 71 en tabel 5, blz. 71/73.
- 4 Kruijt, C. S., op.cit., blz. 19.
- 5 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1969*, 's-Gravenhage 1970, blz. 138.
- 6 Pen, J. en Bouman, P. J. *Een eeuw van toenemende welvaart*, in „Drift en Koers”. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland, Assen 1962, blz. 93 en 96.
- 7 Lambers, H. W., *De verdachte ondernemer*, in „De linkse sociologie”, Sociologische Interacademiale IV, 1968, Utrecht z.j., blz. 27.
- 8 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1969*, 's-Gravenhage 1970, blz. 76, K. 15.
- 9 Braam, A. van, *Ambtenaren en bureaucratie in Nederland*, 's-Gravenhage 1957, blz. 34 t/m 36.
- 10 Zie Goudsblom, J. *Dutch society*, New York 1967, blz. 23.
- 11 Thoenes, P., *De elite in de verzorgingsstaat*, Leiden 1971, blz. 124.
- 12 Thoenes, P., op.cit., blz. 128.
- 13 Thoenes, P., op.cit., blz. 131.
- 14 Marshall, T. H., *The welfare state and the affluent society*, in „Class, citizenship and social development”, New York 1956, blz. 296.
- 15 Marshall, T. H., op.cit., blz. 297.
- 16 Dovring, F. en K., *The optional society*, 's-Gravenhage 1971, blz. 1.
- 17 Dovring, F. en K., op.cit., blz. 35.
- 18 Rietdijk, C. W., *Consumptiemaatschappij en vooruitgang*, Intermediair, 7 augustus 1970, blz. 7.
- 19 Galbraith, J. K., *The affluent society*, Londen 1958, blz. 2 en 124.
- 20 Marshall, T. H., op.cit., blz. 297.
- 21 Marshall, T. H., op.cit., blz. 298.
- 22 Packard, Vance, *The hidden persuaders*, Londen 1958.
- 23 Helmut Schelsky geeft in zijn studie „Die skeptische Generation” (Eine Soziologie der deutschen Jugend, Düsseldorf-Köln 1957) een boeiende beschrijving van de zakelijke en op succes gerichte doelstellingen van de jeugd die kort na de tweede wereldoorlog opgroeide.
- 24 Freyer, Hans, *Schwelle der Zeiten*, Beiträge zur Soziologie der Kultur, Stuttgart 1965, blz. 240.
- 25 Bouman, P. J., *Voor en na de zondvloed*, Amsterdam 1970, blz. 104.
- 26 Uyl, J. M. den, *Socialisme en nieuwe maatschappijkritiek*, in „Socialisme en Democratie”, jrg. 27, nr. 11, december 1970, blz. 561.
- 27 Uyl, J. M. den, op.cit., blz. 558.
- 28 Zie „Discussie Schweppenhäuser - Goldmann”, in Goldmann, L., van Santen, J., Schweppenhäuser H. en Harmsen, G., *Dialektiek en maatschappijkritiek*, Meppel 1970, blz. 128.
- 29 Zie hoofdstuk II, par. 2.5., blz. 15 e.v..
- 30 Knebel, H. J., op.cit., blz. 87.
- 31 Zie hoofdstuk V, par. 5.4., blz. 59.
- 32 Zie hoofdstuk II, par. 2.5., blz. 15.
- 33 Knebel, H. J., op.cit., blz. 86 e.v.
- 34 Zie hoofdstuk IV, par. 4.2., blz. 40 e.v..
- 35 Wells, H. G., *Kipps, story of a simple soul*, Londen 1905.

HOOFDSTUK XI. Toetsing van hypothesen inzake ontwikkeling van de vakantiebesteding na de tweede wereldoorlog. (blz. 215 t/m 239)

- 1 Zie hoofdstuk III, par. 3.2., blz. 19 en 20.

- 2 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1965/66*, 's-Gravenhage 1969, blz. 7.
- 3 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Enige belangrijke uitkomsten van het vakantie-onderzoek 1969*, april 1970, no. 11.2., blz. 1.
- 4 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1954*, Zeist 1956, staat 2.1., blz. 19.
- 5 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1965/66*, 's-Gravenhage 1969, staat 11, blz. 16.
- 6 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding bij familie en kennissen als element in het vakantiepatroon*, Sociale maandstatistiek, juli 1972, staat 1, blz. 394.
- 7 Roux, Pierre le, *Les vacances d'été des Français en 1968*, *Etudes et Conjoncture* 1969, tabel 3, blz. 13.
- 8 Statistisches Bundesamt Wiesbaden, *Urlaubs- und Erholungsreisen 1966*, Gross- und Einzelhandel, Gastgewerbe, Fremdenverkehr, Reihe 8, Stuttgart und Mainz 1968, tabel 1, blz. 9.
- 9 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, deel 2, 's-Gravenhage 1972, tabel 43, blz. 121.
- 10 Commissariat général au Tourisme, *Les vacances des Italiens*, (d'après Note e Relazione no. 33 — Indagine speciale sulle vacanze degli Italiani — Institut central de statistique Rome), *Bulletin Statistique*, maart 1968, blz. 56.
- 11 Commissariat général au Tourisme, op.cit., tabel 8, blz. 59.
- 12 Kitinger, U. W., *The new Europeans*, A commentary on „Products and People”, a marketing survey of the European Common Market and Britain, Reader's Digest European Surveys 1963, Londen 1963, blz. 2 en tabel C, blz. 3.
- 13 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, deel 2, 's-Gravenhage 1972, staat 13, blz. 21.
- 14 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., staat 18, blz. 24.
- 15 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantie-onderzoek 1969*, 's-Gravenhage, oktober 1970, no. 11.7, blz. 4.
- 16 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding 1960*, afdeling Sociaal-economische statistiek, 's-Gravenhage, staat 54, blz. 6.
- 17 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1965/66*, 's-Gravenhage 1969, blz. 27.
- 18 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1965/66*, 's-Gravenhage 1969, staat 13, blz. 22.
- 19 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., staat 19, blz. 28.
- 20 De nevenvakanties vormden in dat jaar in de totale trek naar het buitenland slechts 7%. Zie hiervoor de eerder genoemde enquête van het Centraal Bureau voor de Statistiek van 1965/66, staat 19, blz. 28.
- 21 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding bij familie en kennissen als element in het vakantiepatroon*, Sociale maandstatistiek, jrg. 20, no. 7, juli 1972, blz. 394.
- 22 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1954*, Zeist 1956, blz. 127.
- 23 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., tabel 7.5, blz. 117.
- 24 Niet eerder gepubliceerd.
- 25 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantie 1960*, Overdrukken uit de sociale maandstatistiek, Afdeling Sociaal-economische statistiek, staat 55, blz. 6.
- 26 Statistisches Bundesamt Wiesbaden, *Urlaubs- und Erholungsreisen 1962*, Fachserie F, Gross- und Einzelhandel, Gastgewerbe, Fremdenverkehr, Reihe 8, Stuttgart und Mainz 1965, tabel II.5, blz. 22.
- 27 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, deel 2, 's-Gravenhage 1972, staat 59, blz. 63.
Het verschil tussen de percentages voor de buitenlandse groepsreizen van 1969 en 1970 is significant op 5%-niveau.
- 28 Wij hebben ons afgevraagd, of de geconstateerde daling in de belangstelling voor groepsreizen ook te verklaren zou zijn uit het feit dat de definitie van vakantie is veranderd. In de onderzoeken van 1954 t/m 1966 zijn immers de zeer korte vakanties wel in de beschouwing betrokken, in later jaren is

- dit niet het geval geweest. Bestudering van de uitkomsten van het onderzoek naar de verblijfsrecreatie van korte duur (zie Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, deel 1, 's-Gravenhage 1972) leert ons evenwel, dat deze verandering in definitie weinig invloed kan hebben gehad op de bewuste percentages.
- 29 Volgens ledenlijst van de A.N.V.R. per 1 juni 1972.
 - 30 Nederlandsche Reisvereniging, *54ste jaarverslag 1959*, blz. 5.
 - 31 Nederlandse Reisvereniging, *Jaarverslag 1969*, blz. 6/7.
 - 32 Nederlandsche Reisvereniging, *Vijfenveertigste jaarverslag 1950*, blz. 16.
 - 33 Nederlandsche Reisvereniging, *Jaarverslag 1953*, blz. 21.
 - 34 Nederlandse Reisvereniging, *Jaarverslag 1968*, blz. 1.
 - 35 Nederlandse Reisvereniging, *Jaarverslag 1970*, blz. 7.
 - 36 Knebel, H. J., op.cit., blz. 85.
 - 37 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding 1960*, Afdeling Sociaal-economische Statistiek, 's-Gravenhage z.j., staat 54, blz. 6.
 - 38 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1965/66*, 's-Gravenhage 1969, staat 17, blz. 26 en staat 19, blz. 28 (herberekend zonder familiebezoek).
 - 39 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding 1960*, Overdrukken uit de Sociale maandstatistiek, Afd. Sociaal-economische statistiek, 's-Gravenhage z.j., staat 58, blz. 50 en *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1965/66*, 's-Gravenhage 1969, staat 19, blz. 28.
 - 40 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, 's-Gravenhage 1972, deel 2, staat 38, blz. 47 en idem, *Vakantiebesteding in Nederland*, Mededelingen nr. 11.19, augustus 1972, staat 12, blz. 6.
 - 41 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding in Nederland*, Mededelingen nr. 11.19, augustus 1972, staat 9, blz. 5.
 - 42 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding 1960*, Overdrukken uit de Sociale maandstatistiek, Afdeling Sociaal-economische statistiek, 's-Gravenhage z.j., staat 47, blz. 46.
 - 43 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1965/66*, 's-Gravenhage 1969, staat 25, blz. 32.
 - 44 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantieonderzoek 1969*, 's-Gravenhage maart 1971, 11.11, staat 8, blz. 9 en *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, deel 2, 's-Gravenhage 1972, tabel 12, blz. 111. Het cijfer van 1966 omvat het familiebezoek, dit is in 1969 en 1970 niet het geval. Daar het familiebezoek bij reizen naar het buitenland een ondergeschikte rol speelt, menen wij deze cijfers toch wel met elkaar te mogen vergelijken.
 - 45 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding in Nederland*, Mededelingen no. 11.19, augustus 1972, blz. 8.
 - 46 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, deel 2, 's-Gravenhage 1972, staat 50, blz. 56. Het vervoermiddel en logiesvorm „boot” is in deze grafiek niet opgenomen. Het ligt voor de hand dat als men als vorm van onderdak de boot kiest men ook verhoudingsgewijs veel de boot als vervoermiddel gebruikt. Ook de „overige logiesvormen en vervoermiddelen” zijn weggelaten, daar zij niet voldoende zijn gespecificeerd.
 - 47 Zie Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1965/66*, 's-Gravenhage 1969, staat 19, blz. 28; Idem, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, deel 2, 's-Gravenhage 1972, staat 39, blz. 48 en Idem, *Vakantieonderzoek 1971*, mededeling 11.15, januari 1972, staat 6, blz. 5.
 - 48 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, deel 2, 's-Gravenhage 1972, tabel 23, blz. 114.
 - 49 Gastel, P. van, *Caravanmarkt raakt verzadigd*, N.R.C. 15 december 1972 (RAI mededelingen).
 - 50 *Publieksenquête vakantiespreiding*, uitgebracht aan de Commissie Vakantiespreiding van de Sociaal-Economische Raad door de Ned. Stichting van de Statistiek, Rapport A 1964, tabel 12-1.
 - 51 Kerstens, A. P. C., *De sociale betekenis van het kamperen*, Bulletin 31, Wageningen 1968, blz. 47.

- 52 Filet, B. C. en Virginie E. J. Mink, *De trekker en zijn jeugdherberg*, Een onderzoek van de N.J.H.C., Amsterdam 1967, blz. 25.
- 53 Kerstens, A. P. C., op.cit., blz. 52.
- 54 Zie hoofdstuk X, par. 10.3, blz. 204 e.v..
- 55 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1954*, Zeist 1956, blz. 10.
- 56 Nederlandse Reisvereniging, *Jaarverslag 1970*, blz. 9.
- 57 Kerstens, A. P. C., *Recreatie en platteland*, Wageningen 1972, blz. 60.
- 58 Nederlandse Reisvereniging, *Jaarverslag 1965*, blz. 2.
- 59 Nederlandse Toeristen Kampeer Centrale.
- 60 Williams, A. V. en W. Zelinsky, *On some patterns in international tourist flows*, Economic Geography, volume 46, no. 4, oktober 1970, blz. 565.
- 61 Organisation for Economic Co-operation and Development, *Tourism in OECD member countries 1969*, Report adopted in July 1970 by the OECD Tourism Committee, Parijs.
- 62 Williams, A. V. en Zelinsky, W., op.cit., blz. 564.
- 63 Huizinga, L., *De gestroomlijnde wereld*, Amsterdam 1936.
- 64 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1965/66*, staat 14, blz. 22.
- 65 Ontleend aan de enquêtes van het Centraal Bureau voor de Statistiek van 1960 (staat 58, blz. 50), van 1965/66 (staat 19, blz. 28) en van 1969-1971 (Mededelingen no. 11.19, augustus 1972, staat 9, blz. 5).
- 66 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., blz. 5.
- 67 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantie-onderzoek 1969*, 's-Gravenhage april 1970, no. 11.2, blz. 2.
- 68 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1965/66*, 's-Gravenhage 1969, staat 16, blz. 24 en idem, *Vakantiebesteding in Nederland*, Mededelingen no. 11.19, augustus 1972, staat 11, blz. 6.
- 69 Nederlandsche Reisvereniging, *Jaarverslag 1953*, blz. 14.
- 70 Idem, *Jaarverslag 1962*, blz. 18.
- 71 Idem, *Jaarverslag 1965*, blz. 23.
- 72 Idem, *Jaarverslag 1968*, blz. 1.
- 73 Een „formule” voor beleggingen in grond, *Beursexpress* 24 april 1971, nr. 17, jrg. 3, blz. 11.
- 74 *Kiezen voor het reisseizoen 1964, statusverhoging of op een koopje?* Toeristenkampioen, februari 1964, blz. 74-77.
- 75 Zie hoofdstuk VII, par. 7.5.1., blz. 117.
- 76 Veblen, Thorstein, *The theory of the leisure class*, London 1899.
- 77 Riesman, David, *The lonely Crowd*, New Haven en Londen 1961.
- 78 Dovring, F. en K., *The optional society*, 's-Gravenhage 1971, blz. 1.
- 79 Dovring, F. en K., op.cit., blz. 87.
- 80 Dovring, F. en K., op.cit., blz. 106.

HOOFDSTUK XII. Planologische gevolgen van de toeneming van de vakantie en de veranderingen in de vakantiebesteding. (blz. 240 t/m 259)

- 1 zie hoofdstuk VI, blz. 67 e.v..
- 2 Böttcher, C. J. F., *Morgen is vandaag begonnen*. Futurologische verkenningen, Alphen aan den Rijn 1968, blz. 21.
- 3 Steinberg, Elisabeth, *Der verplante Tourist*, Baumeister 1970, blz. 933.
- 4 Fourastié, Jean, *40.000 uur. De mens in het perspectief van een verkorte arbeidstijd*. Hilversum/Antwerpen 1966, blz. 90 e.v.
- 5 zie hoofdstuk X, blz. 204 e.v..
- 6 Clawson, Marion, *How much leisure, now and in the future?*, in „Leisure in America: Blessing or curse?”, Philadelphia 1964, blz. 1 t/m 20.
- 7 Wagner, F. A., *Die Urlaubswelt von morgen*, Düsseldorf-Köln 1970, blz. 79 en 80.
- 8 zie hoofdstuk VI, par. 6.4.1., blz. 93.
- 9 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding 1960*, Overdrukken

- uit de Sociale maandstatistiek, Afdeling Sociaal-economische statistiek, staat 59, blz. 26.
- 10 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, deel 2, 's-Gravenhage 1972, staat 83, blz. 85.
 - 11 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., staat 82, blz. 83.
 - 12 zie hoofdstuk XI, par. 11.2., blz. 215 e.v..
 - 13 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., tabel 34, blz. 118.
 - 14 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding bij familie en kennissen als element in het vakantiepatroon*, Sociale maandstatistiek, nr. 7, juli 1972, staat 7, blz. 397.
 - 15 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding in Nederland*, Mededelingen no. 11.19, augustus 1972, staat 6, blz. 3.
 - 16 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding bij familie en kennissen als element in het vakantiepatroon*, Sociale maandstatistiek jrg. 20, no. 7, juli 1972, blz. 396.
 - 17 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, deel 2, 's-Gravenhage 1972, tabel 25, blz. 115.
 - 18 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1965/'66*, 's-Gravenhage 1969, staat 14, blz. 22.
 - 19 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantieonderzoek 1971*, januari 1972, mededeling 11.15, staat 1, blz. 2.
 - 20 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., staat 2, blz. 2.
 - 21 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, 's-Gravenhage 1972, deel 2, staat 16, blz. 23.
 - 22 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., staat 31, blz. 42.
 - 23 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantieonderzoek 1971*, januari 1972, mededeling 11.15, staat 4, blz. 3.
 - 24 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistiek vreemdelingenverkeer 1970*, 's-Gravenhage 1972, staat 3, blz. 11.
Het genoemd aantal van 2 miljoen gasten houdt dubbeltellingen in, omdat registratie via de logiesaccommodatie plaatsvond en iedere gast ook als hij reeds elders in ons land had overnacht, als nieuw aangekomen toerist werd geregistreerd.
 - 25 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., staat 2, blz. 11.
 - 26 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, 's-Gravenhage 1972, deel 2, staat 33, blz. 43.
 - 27 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistiek Vreemdelingenverkeer 1970*, 's-Gravenhage 1972, staat 6, blz. 12.
 - 28 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., staat 6, blz. 12 en staat 14, blz. 15.
 - 29 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., staat 6, blz. 12, staat 12 en staat 11, blz. 14.
 - 30 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, 's-Gravenhage 1972, deel 2, staat 33, blz. 43.
 - 31 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., deel 1, blz. 12 en staat 7, blz. 19.
 - 32 Voor indeling toeristengebieden zie Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., deel 2, aanhangsel F.
 - 33 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., deel 1, tabel 22, blz. 62.
 - 34 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962-1963*, zomer 1963, Zeist 1965, deel 6, tabel 69, blz. 105.
 - 35 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, 's-Gravenhage 1972, deel 2, grafiek 2, blz. 35.
 - 36 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., staat 27, blz. 33.
 - 37 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., blz. 32.
 - 38 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., blz. 107, tabel 5.
 - 39 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962-1963*, Zeist 1965, deel 6, tabel 65, blz. 101.
 - 40 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, 's-Gravenhage 1972, deel 2, staat 29, blz. 34.
 - 41 Organisation for economic co-operation and development, *Tourism in O.E.C.D. - member countries 1969*, Paris 1970, blz. 12 en 23.
 - 42 zie hoofdstuk XI, par. 11.6, blz. 232 e.v..

- 43 Dienst van Stadsontwikkeling Rotterdam, *Zonagbesteding door Rotterdammers, zomer 1964*, Rotterdam 1968, tabel 30, blz. 71.
- 44 Institut für Demoskopie Allensbach, *Urlaubsglück im Zelt und Wohnwagen*, Informationsdienst Allensbach am Bodensee, juli 1965, blz. 2.
- 45 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1965/66*, 's-Gravenhage 1969, staat 15, blz. 23 en idem, *Vakantiebesteding bij familie en kennissen als element in het vakantiepatroon*, Sociale maandstatistiek, jrg. 20, nr. 7, juli 1972, staat 10, blz. 400.
- 46 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, 's-Gravenhage 1972, deel 1, tabel 14, blz. 59.
- 47 *De Tweede woning*, Uitg. Stichting Recreatie, 's-Gravenhage 1966, blz. 11.
- 48 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, 's-Gravenhage 1972, deel 2, tabel 23, blz. 114.
- 49 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., deel 1, tabel 25, blz. 63.
- 50 Zie hiervoor ook A.P.C. Kerstens, *Recreatie en platteland*, Wageningen 1972, blz. 60.
- 51 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, 's-Gravenhage 1972, deel 2, tabel 11, blz. 110 en tabel 12, blz. 111. Het verschil is significant op 5%-niveau.
- 52 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., deel 1, tabel 31, blz. 65.
- 53 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., deel 2, tabel 25, blz. 115.
- 54 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., deel 1, tabel 8, blz. 58.
- 55 Centraal Bureau voor de Statistiek, op.cit., deel 1, grafiek 4, blz. 53.
- 56 Knebel, H.J., *Soziologische Strukturwandlungen im modernen Tourismus*, Stuttgart 1960.
- 57 Zie F.M. Maas, *Vormgeving van complexen buitenverblijven in het landschap* in „Het kleine buitenverblijf”, Recreatiestudiedag 1969, A.N.W.B. Recreatie-Brochure nr. 10, 's-Gravenhage 1970 en F.L.G. Sloof, *De tweede woning als weekend ideaal en dreigend schrikbeeld*, Bouw jrg. 26, nr. 5, 30 januari 1971.
- 58 Fourastié, Jean, *Human relations in the city of the year 2000*, in „Citizen and City in the year 2000”, European Cultural Foundation, Deventer 1971, blz. 47.

HOOFDSTUK XIII. Samenvatting en blik in de toekomst. (blz. 260 t/m 275)

- 1 Clawson, Marion, *How much leisure, now and in the future?*, in „Leisure in America: blessing or curse?”, Philadelphia, april 1964.
- 2 Dahrendorf, Ralf, *Konflikt und Freiheit*, Auf dem Wege zur Dienstklassengesellschaft, München 1972, blz. 159.
- 3 Shils, E., *Plenitude and scarcity*. The Anatomy of an International Cultural Crisis, Encounter 1969, 42, nr. 6, blz. 37 t/m 57.
- 4 Kahn, H. en A. Wiener, *The year 2.000*, A framework for speculation on the next 33 years, New York 1967.
- 5 Ragatz, Richard Lee, *Vacation Homes in the Northeastern United States*, Seasonality in Population Distribution. In: „Annals of the Association of American Geographers”, Volume 60, blz. 447 t/m 455.
- 6 Heiden, A.M. van der, *Gezinsrecreatie. Observatie op campings*. Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht (Interimrapport) z.j., blz. 75.
- 7 Drucksache V/2532, *Bericht der Bundesregierung über die Lage der Familien in der Bundesrepublik Deutschland*, Bad Godesberg, 25 januari 1968, blz. 70.
- 8 Wilensky, Harold L., *The uneven distribution of leisure: the impact of economic growth on „free time”*, In „Work and Leisure”. ed. Erwin O. Smigel, New Haven (Conn.) 1963, blz. 131.

Literatuur

I. BOEKWERKEN

- Abécassis, Guy, *Honderd koffers op een dak*, Meulenhof pockets 69, Amsterdam 1961.
- Abramsen, J. H. en G. H. Meertens, *Plezierreizen door Europa*, Amsterdam 1908..
- Algemeene Nederlandsche Wielrijdersbond, Toeristenbond voor Nederland, *Over vreemdelingenverkeer en hotels in Nederland*, 's Gravenhage 1916.
- Anderson, John. E., *Psychological aspects of the use of free time*, in „Free time a challenge to later maturity”, Wilma Donahue a.o., 1958.
- Anderson, Nels. *Work and leisure*, Londen 1961.
- ANOF-vakantiekommissie, rapport 1958.
- Bahrdt, Hans-Paul, *Die moderne Groszstadt*, Reinbek bij Hamburg 1961.
- Banning, W., *Naar een eigen levensvorm*, Amsterdam 1932.
- Banning, W., *Sociologische opmerkingen bij het verschijnsel „Reizen”*, in: De mens op reis, serie mens en medemens, Utrecht 1959.
- Bauer, Riccardo, *The sociology of leisure time*. Transactions of the Fourth World Congress of Sociology, volume II, 1959.
- Beerling, R. F., *Arbeid, spel en creativiteit*, in: Wijsgerig sociologische verkenningen, deel I, Arnhem 1964.
- Beishuizen, J. en E. Werkman, *De magere jaren*. Nederland in de crisistijd 1929-1939, Leiden 1968.
- Bella, S. de la, *Een eisch van urgentie*, Een wettelijk geregelde vakantie voor allen die in loondienst zijn. Uitg. S.D.A.P., Amsterdam 1929.
- Bella, S. de la, *Vacantie voor den arbeider*, Rotterdam april 1927.
- Benvenuti, B., *Farming in cultural change*, Assen 1962.
- Berger, Bennett, M., *The sociology of leisure: some suggestions*, in „Work and leisure”, ed. Erwin O. Smigel, New Haven (Conn.) 1963.
- Bernecker, Paul, *Fremdenverkehrslehre und Fremdenverkehrspolitik*, Grundlagen des Fremdenverkehrs, Band I, Wenen 1962.
- Blonk, A. en J. P. Kruijt, *De besteding van de vrije tijd door de Nederlandse arbeiders*, Amsterdam 1936.
- Boer, K. de. *De natuurvriendenbeweging in Nederland*, in „Zestig jaar Natuurvriendenbeweging 1895-1955, Zürich 1955.
- Bollnow, O. F., *Mensch und Raum*, Stuttgart 1963.
- Böttcher, C. J. F., *Morgen is vandaag begonnen*, Futurologische verkenningen, Alphen aan de Rijn 1968.
- Bouman, P. J., *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw*, Utrecht/Antwerpen 1964.
- Bouman, P. J., *Voor en na de zondvloed*, Amsterdam 1970.
- Boussel, Patrice, *Histoire des vacances*, Parijs 1961.
- Braam, A. van, *Ambtenaren en bureaucratie in Nederland*, 's Gravenhage 1957.
- Brugmans, I. J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw, (1813-1870)* 3e druk, Utrecht/Antwerpen 1958.
- Buiter, J. H., *Modern salariaat in wording*, Rotterdam 1968.

- Clark, Ronald, *The victorian mountaineers*, Londen 1953.
- Clawson, Marion, *How much leisure, now and in the future?* in „Leisure in America Blessing or curse?“, Philadelphia 1964.
- Constandse, A. K. *Het dorp in de IJsselmeerpolders*, Zwolle 1960.
- Cornelissen, Igor, G. Harmsen en R. de Jong, *De taaie, rooie rakkers*. Een documentaire over het socialisme tussen de wereldoorlogen, Utrecht 1965.
- Coser A., *The function of social conflict*, The Free Press, Glencoe Illinois 1956.
- Couperus, Louis, *Eline Vere*, Amsterdam 1889.
- Couperus, Louis, *Reis-impresies*, Amsterdam 1893.
- Dahrendorf, Ralf, *Gesellschaft und Freiheit*, München 1965.
- Dahrendorf, Ralf, *Konflikt und Freiheit*, Auf dem Wege zur Dienstklassengesellschaft, München 1972.
- Dam van Isselt, E. M., *Nederland in den aanvang der twintigste eeuw*, Leiden 1910.
- Dickens, Monica, *Flowers in the grass*, Penguin book nr. 1808, Harmondsworth, Middlesex 1962.
- Diesel, Eugen, *Autoreise 1905*, Leipzig 1941.
- Doorn, J. A. A. van en C. J. Lammers, *Moderne Sociologie*, Utrecht/Antwerpen 1959.
- Dovring, F. en K., *The optional society*, 's Gravenhage 1971.
- Durkheim, Emile, *Les règles de la méthode sociologique*, Parijs 1947.
- Ebert, Dieter, *Das Campingwesen und die Anlage von Campingplätzen*, Hiltrop 1962.
- „Een halve eeuw“, Gedenkboek van de Algemene Nederlandse metaalbewerkersbond 1886-1936, Amsterdam 1936.
- Een halve eeuw Nederlands Alpinisme 1902-1952*, Uitg. Nederlandse Alpenvereniging, Leiden z.j.
- Engel, Claire Eliane, *A history of mountaineering in the Alps*, Londen 1950.
- Fabius, A. N. J. en Ed. van Biema, *Reizen en pleisteren*, Amsterdam 1895.
- Feith, Jan, *De wereld om*, Amsterdam 1907.
- Fockema, D., *Handboekje voor leden van den Algemeenen Nederlandschen Wielrijders Bond*, vermoedelijk 1893.
- Fockema Andrae, J. P., *De ontwikkeling der maatschappelijke samenleving in Nederland gedurende de regering der Koningin*, in „Veertig jaren 1898-1938“, 's-Gravenhage 1938.
- Fourastié, Jean, *Human relations in the city of the year 2000*, in „Citizen and City in the year 2000“, European Cultural Foundation, Deventer 1971.
- Fourastié, Jean, *40.000 uur*. De mens in het perspectief van een verkorte arbeidstijd. Hilversum/Antwerpen 1966.
- Freyer, Hans, *Schwelle der Zeiten*, Stuttgart 1965.
- Fuss, K., *Geschichte der Reisebüros*, Band nr. 8 der Schriftenreihe des Deutschen Reisebüro-Verbandes, Darmstadt 1960.
- Galbraith, J. K., *The affluent society*, Londen 1958.
- Galjaard, J. M., *Pootje baden*, De vaderlandse geschiedenis van het badleven, Utrecht 1966.
- Glikton, Arthur, *Recreational land use in „Man's role in changing the face of the earth“*, William L. Thomas jr. (ed.), Chicago 1956.
- Goddijn, H. P. M., *Het funksionalisme in de sociologie*, Assen 1963.
- Goekoop-de Jong van Beek en Donk, C., *Hilda van Suylenburg*, Amsterdam 1897.
- Gölden, H., *Strukturwandlungen des schweizerischen Fremdenverkehrs 1890-1935*, Zürich 1939.
- Goldmann, L., J. van Santen, H. Schweppenhäuser en G. Harmsen, *Dialektiek en maatschappijkritiek*, Meppel 1970.
- Goudsblom, J., *Dutch society*, New York 1967.
- Groffen, W. H., A. Hessels, J. C. Heytze, *Importance of open-air recreation*, First International AIT-Congress on Leisure and Touring, Rotterdam 25-29 april 1966.
- Gröger, G. en Josef Rabl, *Entwicklung der Hochtouristik in den österreichischen Alpen*, Wenen 1890.

- Groot, J. P., *Kleine plattelandskernen in de Nederlandse samenleving*, Wageningen 1972.
- Marnix Gijsen, *Telemachus in het dorp*, Meulenhoff pockets nr. 78, 12e dr., Amsterdam 1970.
- Hans, D., *De stad aan de Maas*, Herinneringen aan Rotterdam, Leiden 1941.
- Harmsen, G., *Blauwe en rode jeugd*, Assen 1961.
- Heiden, A. M. van der, *Gezinsrecreatie, Observatie op campings*, Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht (Interimrapport) z.j.
- Hessen, J. S. van, *Samen jong zijn*, Assen 1964.
- Hittmair, Anton, *Freizeit und Urlaub*, in „Unser Verhältnis zur Arbeit“, Stuttgart 1960.
- Hoefnagels, H., *De problemen van het menselijk samenleven*, Roermond en Maaseik 1964.
- Hofstee, E. W., *De groei van de Nederlandse bevolking*, in „Drift en Koers“, Assen 1962.
- Hofstra, S. *De houding van de mens tegenover de natuur*, Arnhem 1945.
- Houist, G. H., *Rapport général sur les vacances familiales*, Conférence internationale de la famille 3-8 septembre 1956, Union Internationale des Organismes Familiaux, Comité national français.
- Huizinga, J. *Homo ludens*, Haarlem 1938.
- Huizinga, L., *De gestroomlijnde wereld*, Amsterdam 1936.
- Hunziker W. en K. Krapf, *Allgemeine Fremdenverkehrslehre*, Zürich 1942..
- Huygens, Cornélie, *Zomer*, Amsterdam 1895.
- Jong, Edzn., F. *de Om de plaats van de arbeid*, Amsterdam 1956.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel I, Voorspel, 's-Gravenhage 1969.
- Jonge, J. A., de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Amsterdam 1968.
- Kaam, Ben van, *Parade der Mannenbroeders*, Protestants leven in Nederland 1918-1938, Wageningen 1964.
- Kahn, H. en A. Wiener, *The year 2000, A framework for speculation on the next 33 years*, New York 1967.
- Kerken, L. v. d., *Filosofie van het wonen*, Antwerpen/Bilthoven 1965.
- Kerstens, A. P. C., *De sociale betekenis van het kamperen*, Wageningen 1968.
- Kerstens, A. P. C., *Recreatie en platteland*, Wageningen 1972.
- Knebel, Hans-Joachim, *Soziologische Strukturwandlungen im modernen Tourismus*, Stuttgart 1960.
- Kon. Ned. Toeristenbond A.N.W.B., *Onder de luifel*, 's-Gravenhage 1956.
- Kon. Ned. Toeristenbond A.N.W.B., *Toerisme voor iedereen*, Een pleidooi voor meer ruimte, 's-Gravenhage 1950.
- Kruijt, C. S., *De verstedelijking van Nederland*, Assen 1961.
- Kruijt, J. P. en W. Goddijn OFM., *Verzuiling en ontzuiling*, in „Drift en Koers“. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland, Assen 1962.
- Kwant, R. C., *Filosofie van de arbeid*, Antwerpen 1964.
- Kwant, R. C., *Het arbeidsbestel*, Utrecht 1956.
- Kwant, R. C., *Opvoeding tot zinvol gebruik van de vrije tijd*, in „Vrije tijd en vrijetijdsbesteding“, congres vrije tijd Zaanstreek, 18 maart 1961.
- Lambers, H.W., *De verdachte ondernemer*, in „De linkse sociologie“, Sociologische Interacademia IV 1968, Utrecht z.j.
- Landbouw-Economisch Instituut, *De landarbeiders in Nederland, een beroeps-groep in beweging*, 's-Gravenhage 1958.
- Leent, J. A. A. van, *Sociologie, psychologie en sociale psychologie*, Arnhem 1964.
- Maas, F. M., *Vormgeving van complexen buitenverblijven in het landschap*, in „Het kleine buitenverblijf“, A.N.W.B. Recreatie-Brochure nr. 10, 's-Gravenhage 1970.
- Mackenroth, H., *Bevölkerungslehre. Theorie, Soziologie und Statistik der Bevölkerung*, Berlin-Göttingen-Heidelberg 1953.
- Marshall, T. H., *The welfare state and the affluent society*, in „Class, citizenship and social development“, New York 1965..
- Meilink, L., *Tien jaar jeugdherbergwerk in Nederland*, in „Gedenkboek, samen-

- gesteld en aangeboden door de Nederlandse jeugherbergen ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van de Nederlandse jeugherbergcentrale, 5 april 1939.
- Meijer, W. J., *De rechtstoestand van gemeente-ambtenaren en -werklieden*, Rotterdam 1910.
- Mulder, A. F., *Van forensenkamp naar hobby-nederzetting*, Amsterdam 1971.
- Nederland voor honderd jaar 1859-1959, Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Nillmij, 1959.
- Nierik, J., *Vijftig jaar vreemdelingenverkeer 1902-1952*. Vereeniging tot bevordering van het vreemdelingenverkeer, Amsterdam 1952.
- Ogburn, W. F. en Meijer F. Nimkoff, *A handbook of sociology*, Londen 1953.
- Op hechte fundamente, *Geschiedenis van de Algemene Nederlandse Bouwarbeidersbond*, Amsterdam januari 1950.
- Ovink, G. W., *Het aanzien van een eeuw*. De periode 1856-1956, weerspiegeld in 950 illustraties uit de voornaamste familiebladen uitgekozen en ingeleid door, Haarlem 1958.
- Packard, Vance, *The hidden persuaders*, Londen 1958.
- Parsons, T., *The social system*, The Free Press Glencoe Illinois 1951.
- Pen, J. en P. J. Bouman, *Een eeuw van toenemende welvaart* in „Drift en Koers”. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland, Assen 1962.
- Pietri, Antoine, *Nice, capitale touristique* in „Actes du quatre-vingt-troisième congrès national des sociétés savantes”, Aix-Marseille 1958.
- Pimlott, J. A. R., *The Englishman's Holiday*. A social history, Londen 1947.
- Plas, Michel van der, *Uit het rijke Roomsche Leven*. Een documentaire over de jaren 1925-1935, Utrecht, z.j.
- Polak, F. L., *De nieuwe wereld der automatie*, Hilversum/Antwerpen 1966.
- Popitz, Heinrich, *Der Begriff der sozialen Rolle als Element der soziologischen Theorie*, Recht und Staat, Heft 331/332, Tübingen 1967.
- Pöschl, Arnold Ernst, *Fremdenverkehrspolitik*. Verlag für Geschichte und Politik, Heft 24, Wenen 1959.
- Riesman, David, *The lonely crowd*, New Haven and London 1961.
- Roelfsema, H., *Een inleiding tot het sociaalwetenschappelijk onderzoek van groepsreizen en de Nederlandse groepsreizen en groepsreisorganisaties*, Amsterdam, mei 1964 (niet gepubliceerd).
- Roords, J., *Zeebadinrigting op Ameland*, Dokkum 1854.
- Schelsky, Helmut, *Die skeptische Generation*, Düsseldorf-Köln 1957.
- Schmidhauser, Hans-Peter, *Marktforschung im Fremdenverkehr*, Dissertation nr. 162, Bern 1962.
- Senghofer, Franz, *Sozialtourismus und Freizeit*, Oesterreichischer Schlussbericht 2, Internationaler Kongress für Sozialtourismus vom 19-24 mai 1959 in Wien en Salzburg.
- Simonis, P., *De geschiedenis van een veertigjarige*. Gedenkboekje uitgegeven ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan der Afdeling Amsterdam van den nationalen Bond van Handels- en Kantoorbedienden „Mercurius”, Amsterdam 1938.
- Smit jr., G. J. A., *Een kwart eeuw in en met de Algemeene*, Gedenkboek van de Algemeene Nederlandsche Bond van Handels- en Kantoorbedienden ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan 1906-1931, Amsterdam 1931.
- Sociaal-Economische Raad, *Advies betreffende een voorontwerp van wet tot een wettelijke regeling van vakantie met behoud van loon*. Publikaties van de S.E.R. 1957, nr. 8.
- Sorokin, P. A., *Social and cultural dynamics*, New York 1937-1941.
- Stroband, A., *De tweede woning in Noordwest Overijssel*, Delft 1972.
- Suchtelen, Nico van, *Zwerftochten met de tent door Nederland*, Amsterdam 1918.
- Tellegen, E. Ph., *Wat is arbeid?* in „Arbeid”, Utrecht 1958.
- Thoenes, P., *De elite in de verzorgingsstaat*, Leiden 1962.
- Thurlings, J. M. G., *Het sociale conflict*, Begripsbepaling en benaderingswijzen in „Het conflict als maatschappelijk verschijnsel”, Utrecht 1962.
- Timasheff, Nicolas S., *Sociological theory, its nature and growth*, New York 1955.

- Tourism in the Caribbean*, Essays on problems in connection with its promotion, Assen 1964.
- Tweede woning, De, Uitg. Stichting Recreatie, 's-Gravenhage 1966.
- Veblen, Thorstein, *The theory of the leisure class*, London 1899.
- Veertig jaar, Uit het archief der kampioenredactie 1923 (Bij het veertigjarig bestaan van de A.N.W.B. 1883-1923).
- Vermaas, J. C., *Geschiedenis van Scheveningen* (2 delen), 's-Gravenhage 1926.
- Verschelen, Marthe, *Vakantiebesteding*. Publikatie van het Seminarie voor Sociologie, Rijksuniversiteit te Gent 1966.
- Verwey-Jonker, H., *De emancipatiebewegingen in „Drift en Koers”*. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland, Assen 1962.
- Voorheen en thans*, Schetsen en tafereelen uit ons volksleven en ons land, 1900.
- Vorriink, Koos, *Over onze culturele verantwoordelijkheid*, in „Feestcultuur”, Amsterdam 1935.
- Wagner, F. A., *Die Urlaubswelt von morgen*, Dusseldorf-Köln 1970.
- Warffemius, M. G., *Geboorte en groei der N.J.H.C.*, in „25 jaar jeugherbergen in Nederland 1929-1954”.
- Weber, Alfred, *Principles of historical and cultural sociology* 1951.
- Wells, H. G., *Kipps, the story of a simple soul*, London 1905.
- Wherry, George, *Notes from a knapsack*, Cambridge 1909.
- Wilbrandt, Adolf, *Rund ums Mittelmeer*, Stuttgart und Berlin 1909.
- Wilensky, Harold L., *The uneven distribution of leisure: the impact of economic growth on „free time”*. In „Work and Leisure”, ed. Erwin O. Smigel, New Haven (Conn.) 1963.
- Wippler, R., *Vrije tijd buiten*, Groningen 1966.
- Yinger, J. Milton, *Towards a field theory of behavior, personality and social culture*, New York 1965.
- IJzerman, Th. J., *Beroepsaanzien en arbeidsvoldoening met betrekking tot de Twents-Achterhoekse textielindustrie*. Leiden 1959.
- Zestig jaren natuurvriendenbeweging 1895-1955. Uitg. Zentral Ausschuss der Naturfreunde Internationale, (N.F.I.), Zürich 1955.
- Zijderveld, A. C., *Institutionalisering*. Een studie over het methodologisch dilemma der sociale wetenschappen, Antwerpen 1966.

II. ARTIKELN, JAARVERSLAGEN EN KAMERSTUKKEN

- Algemeene Nederlandsche Vereeniging voor vreemdelingenverkeer, *Jaarverslag over 1922, Jaarverslag over 1924, Jaarverslag over 1928, Jaarverslag over 1931, Jaarverslag over 1933, Jaarverslag over 1935, Jaarverslag over 1938, Jaarverslag over 1939*.
- Bell, Daniel, *Post-industriële maatschappij*, Intermediair 1 maart 1968.
- Bolman, J., *Terugblik en Uitzicht*, De jeugherberg nr. 3, januari 1948.
- Bookermann, W., *Het jeugherbergwerk in de nabije toekomst*, De jeugherberg, nr. 2, maart/april 1969.
- Burch Jr., William R., *The play world of camping*. Research into the social meaning of outdoor recreation, The American Journal of Sociology, volume LXX, nr. 5, maart 1965.
- Cool, Wouter, *Dertig jaar kamperen — toen en nu*, Kampeerkampioen december 1940.
- Dahrendorf, Raif, *Homo sociologicus*. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der sozialen Rolle, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 10. jrg., 1958, blz. 178-205 en 345-373.
- Defert, Pierre, *Une société en quête de repos absolu*. Etudes, 94e jaargang oktober, november, december 1961.
- Duchet, René, *Le tourisme et la paix*, Revue de Tourisme, nr. 2, april/juni 1963.
- Dumazedier, Joffre, *Loisir et idéologies*, in „Esprit”, no 6, juni 1959, blz. 874.

- Dijkstra, W. M., *Het veehoudersgezin en de recreatie*, in „De recreatie”, Gezinsweekcommissie, 's-Gravenhage 1962.
- Een „formule” voor beleggingen in grond, Beursexpress nr. 17, jrg. 3, 24 april 1971.
- Ga op het dak zitten, (L.H.D.) Kampeerkampioen, 5 mei 1942.
- Gastel, P. van, *Caravanmarkt raakt verzadigd*, R.A.I.-mededelingen, N.R.C. 15 december '72.
- Goddijn, H. P. M., *Het functionalisme als beschouwingswijze in sociologie en antropologie*, Sociologische Gids, 8e jrg., nr. 2, maart/april 1961.
- Helzer, M., *Die Motive des modernen Tourismus*, Der Fremdenverkehr, nr. 2, 1962.
- Horeca-enquête wees uit . . . Hotel-revue, 25 november 1960.
- Kahn, W., *Een wereldreisdag?* Dit, 3e jrg. nr. 22. woensdag 22 november 1961.
- Kämpfen, Werner, *Von der Stadtwerbung zur Städterwerbung*, in „Jahrbuch der Fremdenverkehrspraxis” 1958/'59, Darmstadt 1958.
- Kiezen voor het reis seizoen 1964, statusverhoging of op een koopje? Toeristenkampioen, februari 1964.
- Klerck, A. H. de, *Rudolf Diesel 1858-1913*, Voordracht voor het Genootschap voor Geschiedenis der Geneeskunde, Wiskunde en Natuurwetenschappen, gehouden te Nijmegen op 25 april 1959.
- Krook, H., *Verzuchting van een old-timer*, Kampeerkampioen nr. 150, januari 1956.
- Kuiper, K. E., *Vacantiereisje anno 1900*, Kampeerkampioen, maart 1956.
- Lammers, C. J., *De sociale differentiatie van de vrijetijdsbesteding*, Sociologische Gids, 6e jrg., nr. 3. juli 1959.
- Leede, L. J. de, *Vakantierechten in de sociale verzekering*, Sociaal maandblad Arbeid, 23e jrg., nr. 6, juni 1968.
- Leugger, J., *Zur soziologischen Literatur über Freizeit und Tourismus*, Revue de Tourisme, nr. 1, januari/maart 1962.
- Mayerhofer, E. en K. Morgenroth, *Der Einfluss der modernen Entwicklung im Fremdenverkehr auf die Betriebswirtschaft der Fremdenverkehrsbetriebe, namentlich der Beherbergungsbetriebe*, Revue de Tourisme, Bern oktober-december 1952.
- Melchior, J., *Terugblik en Uitzicht*, De Jeugdherberg nr. 3, januari 1948.
- De Natuurvriend, mei 1937, De Natuurvriend, juni 1937.
- Nederlandsche Reisvereniging, *Jaarverslag 1950, Jaarverslag 1953, Jaarverslag 1959, Jaarverslag 1962*.
- Nederlandse Reisvereniging, *Jaarverslag 1965, Jaarverslag 1968, Jaarverslag 1969, Jaarverslag 1970*.
- Nohl, Günther, *Heilbäder im Dienst der Volksgesundheit*, in „Jahrbuch der Fremdenverkehrspraxis”, 1958/'59, Darmstadt 1958.
- Olsen, Heinrich, *Raumordnerische Bewältigung des Erholungsverkehrs*, in „Raumforschung und Raumordnung”, 19e jaargang, Heft 3, 1961.
- Over de twijfelachtige geneugten van het kamperen*, Kampeerkampioen 21 juni 1941.
- P.S., *Op zoek naar den eersten kampeerder*, Kampeerkampioen, 1 september 1942.
- Ragatz, Richard Lee, *Vacation Homes in the Northeastern United States. Seasonality in Population Distribution*. In: „Annals of the Association of American Geographers”, vol. 60., 1970, blz. 447 t/m 455.
- Raymond, Henri, *Hommes et dieux à Palurino*, Esprit, juni 1959.
- Reizen en Trekken, nr. 4, 1907, Reizen en Trekken, nr. 3, 1908, Reizen en Trekken, nr. 10, 1913, Reizen en Trekken, nr. 9, 1920.
- Rietdijk, C. W., *Consumptiemaatschappij en vooruitgang*, Intermediair, 7 augustus 1970.
- Rümke, H. C., *Vakantiereizen als conditionerende factor bij het ontstaan van psychische stoornissen*, Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde, nr. 33, 17 augustus 1957.
- Shils, E., *Plenitude and Scarcity. The Anatomy of an International Cultural Crisis*, Encounter 1969, 42. nr. 6, blz. 37 t/m 57.

- Simoons, P., *Overpeinzingen van een „old hand”*, Kampeerkampioen 21 juni 1941.
- Sloof, F. L. G., *De tweede woning als wenkend ideaal en dreigend schrikbeeld*, Bouw. jrg. 26, nr. 5, 30 januari 1971.
- Steinberg, Elisabeth, *Der verplante Tourist*, Baumeister 1970.
- Tissot, P., *Evolution et perspectives du tourisme moderne* in „Revue du Tourisme”, april/juni 1963.
- Top, W., *Rond een blinde vlek in de sociale wetenschap*, Sociologische Gids 1962, blz. 193 t/m 211.
- Trekkers en vakantietrekkers*, De Trekker nr. 9, sept. 1935.
- Tweede Kamer, 18e vergadering, 20 november 1928, 2. Vaststelling van hoofdstuk X (Departement van Arbeid, Handel en Nijverheid) der Rijksbegroting voor 1929.
- Tweede Kamer, 16e vergadering, 25 november 1937, 2. Vaststelling van hoofdstuk XI (Departement van Sociale Zaken) der Rijksbegroting voor 1938..
- Tweede Kamer, *Memorie van antwoord*, XIe hoofdstuk (Departement van Sociale Zaken) van de Rijksbegroting voor 1938, ingezonden 20 november 1937.
- Tweede Kamer, 18e vergadering, 30 november 1937, 2. Vaststelling van hoofdstuk XI (Departement van Sociale Zaken) der Rijksbegroting voor 1938.
- Tweede Kamer, 32e vergadering, 16 december 1938, 2. Vaststelling van hoofdstuk XI (Departement van Sociale Zaken) der Rijksbegroting voor 1939.
- Tweede Kamer, 45ste vergadering, 26 april 1966, *Wettelijke regeling met behoud van loon, 1721-1736*.
- Tweede Kamer, zitting 1965-1966-7168, wettelijke regeling van vakantie met behoud van loon, *memorie van antwoord*, ingezonden 13 dec. 1965; zitting 1965-1966-7168, wettelijke regeling van vakantie met behoud van loon. *eindverslag nr. 7*, 15 februari 1966; zitting 1965-1966-7168, wettelijke regeling van vakantie met behoud van loon, *nota naar aanleiding van het eindverslag*, ingezonden 15 april 1966, nr. 8.
- Tweede Kamer, *Verlenging van de wettelijke vakantieduur in het Burgerlijk Wetboek*, zitting 1970/71, 11.002.
- Uyl, J. M. den, *Socialisme en nieuwe maatschappijkritiek*, Socialisme en Democratie, jrg. 27, nr. 11, december 1970.
- Verslag over de jaren 1920 en 1921 van de Nederlandsche sigarenmakers- en tabakbewerkerbond*.
- Waar blijven de trekkers?* De sociale betekenis van de jeugdherbergen, De Trekker, nr. 7, augustus 1941.
- Wet van 14 juli 1966 tot wettelijke regeling van vakantie met behoud van loon, Staatsblad nr. 290, 1966.
- Wet van 9 juni 1971, houdende verlenging van de wettelijke vakantieduur in het Burgerlijk Wetboek, Staatsblad 379-380, 1971.
- Wiersma, J. A., *Vijf jaren*, De Trekker, 1 november 1934 en De Trekker, januari 1935.
- Williams, A. V. en W. Zelinsky, *On some patterns in international tourist flows*, Economic Geography, volume 46, no. 4, oktober 1970.

III. STATISTIEKEN, ENQUÊTES, ENZ.

- Arbeidersbudgets*, Jaarbudgets van zeventig arbeidersgezinnen in Nederland. Rapport eener enquête der sociaal-democratische studie-club te Amsterdam 1912.
- Bedrijfstelling 1930, Band II, deel 1 - 2.
- Bijdragen van het Statistisch Instituut*, 7e jrg., Amsterdam 1891.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari 1970*, 's-Gravenhage 1970.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Bindende regelingen van arbeidsvoorwaarden in Nederland op 1 november 1942*.

- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Collectieve arbeidsovereenkomsten in Nederland op 1 juni 1939*..
- Centraal Bureau voor de statistiek, *Jaarstatistieken inzake werkstakingen en uitsluitingen*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Overzicht van den omvang en den voor-naamsten inhoud der collectieve arbeidsovereenkomsten op 1 januari 1920*.
- Idem, 1 juni 1924.
- Idem, 1 juni 1927.
- Idem, 1 juni 1930.
- Idem, 1 juni 1934.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Regelingen van lonen en andere arbeidsvoorwaarden in Nederland op 1 januari 1947*. Utrecht 1947.
- Idem, op 31 december 1950, Utrecht 1951.
- Idem, op 31 december 1956, Zeist 1957.
- Idem, op 31 december 1962, Zeist 1963.
- Idem, op 31 december 1964, Zeist 1965..
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1954*, Zeist 1956.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding 1960*, Overdrukken uit de sociale maandstatistiek, Afdeling Sociaal-economische statistiek.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1965/'66*, 's-Gravenhage 1969.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantie-onderzoek 1969*, 's-Gravenhage 1970/'71.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, Verblifsrecreatie van korte duur, deel I, 's-Gravenhage 1972.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Onderzoek naar vakanties en uitgaan 1970*, deel 2, 's-Gravenhage 1972.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding bij familie en kennissen als element in het vakantiepatroon*, Een beschouwing naar aanleiding van het vakantie-onderzoek 1970, Sociale maandstatistiek, jrg. 20, no. 7, juli 1972, blz. 393 t/m 401.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantie-onderzoek 1971*, mededeling 11.15, januari 1972.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vakantiebesteding in Nederland*, Mededelingen no. 11.19, augustus 1972.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistiek Vreemdelingenverkeer 1970*, 's-Gravenhage 1972.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962-1963*, deel 3, Avond- en weekendbesteding, herfst 1962, Zeist 1965.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vrije-tijdsbesteding in Nederland, 1962-1963*, deel 6, Avond- en weekendbesteding, openluchtrecreatie, zomer 1963, Zeist 1965.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1969*, 's-Gravenhage 1970.
- Commissariat général au Tourisme, *Les vacances des Italiens*, Bulletin Statistique, maart 1968.
- Dienst van Stadsontwikkeling Rotterdam, *Zondagbesteding door Rotterdammers*, zomer 1964, Rotterdam, april 1968.
- Drucksache V/2532, *Bericht der Bundesregierung über die Lage der Familien in der Bundesrepublik Deutschland*, Bad Godesberg, 25 januari 1968.
- Enquête Gelderse Maatschappij van Landbouw*, in „Kwartaalbericht Westfries Bureau”, oktober-december 1961.
- Filet, B. C. en Virginie E. J. Mink, *De trekker en zijn jeugdherberg*, Een onderzoek van de N.J.H.C., Amsterdam 1967.
- Goguel, Claude, *Les vacances des Français en 1964*, Etudes et Conjoncture no. 6, juni 1965.
- Goguel, Claude, *Nouveaux résultats des enquêtes sur les vacances des Français*, Etudes et Conjoncture, no. 5, mei 1966.

- Goguel, Claude, *Les vacances des Français en 1966*, Etudes et Conjoncture, supplément no. 5, 1967.
- Institut für Demoskopie Allensbach, *Urlaubsglück im Zelt und Wohnwagen*, Informationsdienst Allensbach am Bodensee, juli 1965.
- Kitzinger, U. W., *The new Europeans*, A commentary on „Products and People.” Reader's Digest European Surveys 1963, Londen 1963.
- Kooyman, A., *Overzicht van de pensioenheffing, aantal vacatiedagen, den vacantie- en kindertoeslag bij het rijk, de Nederlandsche Spoorwegen, de provinciën en de gemeenten boven 5000 inwoners*, Den Haag 1931.
- Laurent, Claude, *Premiers résultats de l'enquête au 1/10e sur les structures agricoles en 1963*, Etudes et Conjoncture, no 6, juni 1965.
- Loonbureau, *C.A.O.'s in Nederland 1970*, deel 1, 's-Gravenhage juni 1970, deel 2, 's-Gravenhage nov. 1970.
- Loonbureau, *C.A.O.'s in Nederland 1972*, deel 1, 's-Gravenhage juni 1972.
- Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, april 1907.
- Idem, mei 1907.
- Idem, april 1908.
- Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, *Opgaven betreffende overwerk, nachtarbeid en zondagsarbeid in bepaalde ondernemingen over het jaar 1907*, verzameld door de Kamers van Arbeid, 3e jrg. 1908.
- Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek 1910, blz. 928.
- Idem, 1911, blz. 226.
- Idem, 1914, blz. 562.
- Nederlands Instituut voor Motivation en Marketing Research, *Het forensenkamperen*, (eerste oriëntatie), augustus 1961 (niet gepubliceerd).
- Ned. Stichting van de Statistiek, *Publieksenquête vakantiespreiding*, Rapport A 1964.
- Opgaven betreffende overwerk, nachtarbeid en zondagsarbeid in bepaalde ondernemingen over het jaar 1906*, verzameld door de Kamers van Arbeid, 2e jrg., aflevering 6, 29 juni 1907.
- Organisation for Economic Co-operation and Development, *Tourism in O.E.C.D.-member countries 1969*, Parijs 1970.
- Roux, Pierre le, *Les vacances d'été des Français en 1967*, Etudes et Conjoncture 1968/6 (supplément).
- Roux, Pierre le, *Les vacances d'été des Français en 1968*, Etudes et Conjoncture 1969.
- Statistisches Bundesamt Wiesbaden, *Urlaubs- und Erholungsreisen 1962*, Gross- und Einzelhandel, Gastgewerbe, Fremdenverkehr, Reihe 8, (Sonderbeitrag), Stuttgart und Mainz 1965.
- Statistisches Bundesamt Wiesbaden, *Urlaubs- und Erholungsreisen 1966*, Gross- und Einzelhandel, Gastgewerbe, Fremdenverkehr, Reihe 8, Stuttgart und Mainz 1968.
- Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, oktober 1902.
- Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, *Gewone lonen per week in guldens voor volwassen mannelijke arbeiders*, opgegeven door de Kamers van Arbeid, 1e kwartaal 1902.
- Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, aflevering 2, juni 1903.
- Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, aflevering 7, 3e kwartaal 1903, verschenen 27 febr. 1904.
- Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 8e aflevering, 12 juli 1904.
- Vacantieregelingen voor arbeiders*. Overdruk uit het Centraal Verslag der Arbeidsinspectie over 1927, 's-Gravenhage 1928.

Stellingen

1. Vakantie, een onderdeel van de vrije tijd, kan als een periode worden beschouwd, waarin een sociale en dikwijls ook een geografische verandering optreedt ten aanzien van het milieu waarin men dagelijks verkeert. In afwijking van de overige vormen van vrije tijd wordt de vakantie over het algemeen op die dagen genoten, waarop normaliter aan het arbeidsproces wordt deelgenomen, of waarop anders de gewone dagelijkse bezigheden worden verricht. Voor de vakantieperiode gelden gemeenlijk min of meer globale, weinig normatief gedetailleerde gedragsmodellen.

2. Het is een te simplistische gedachte, dat een zo complex verschijnsel als de vakantiebesteding monistisch (bijv. uitsluitend door middel van de compensatie- of de exploratietheorie dan wel door de statutheorie) zou kunnen worden verklaard.

3. De op de opvattingen van David Riesman gebaseerde theorie van Knebel, dat de moderne mens voornamelijk een vakantiereis zou ondernemen om sociaal aanzien in eigen kring te verwerven (conspicuous experience), moet worden afgewezen.

(H. J. Knebel, Soziologische Strukturwandlungen im modernen Tourismus, Stuttgart 1960)

4. De vakantie kan sociologisch gezien als een evenwichtsmechanisme worden opgevat, waardoor bestaande of zich in de samenleving nieuw ontwikkelende behoeften, welke in bepaalde sectoren van het leven niet of niet ten volle aan bod komen, worden gekanaliseerd en bevredigd.

5. Het is zeer wel denkbaar, dat de toeneming van de vrije tijd en van de vakantie als „breekijzer” gaat fungeren bij een mogelijke omvorming van de huidige maatschappelijke orde.

6. Gezien de grote concentratie van de recreatiedrukke in de tijd en de grote spreiding van de recreatiestromen in de ruimte kan het openbaar

vervoer slechts een bescheiden plaats innemen bij de recreatieve trek naar buiten. Deze trek zal derhalve grotendeels met privé vervoermiddelen (vooral met de auto) plaatsvinden. Mede op grond hiervan zal het verkeer een van de grootste bottlenecks gaan vormen ten aanzien van de vrijetijds- en de vakantiebesteding buiten de woonplaats.

7. De bij veel ruimtelijke ontwerpers levende gedachte, als zou een groot deel van de bevolking met graagte bouwkundige werkzaamheden binnen de eigen woning verrichten alsmede eigenhandig vorm willen geven aan de collectieve ruimte buiten de woning, wijst op een zekere beroepsdeformatie van deze ontwerpers.

8. In het stedenbouwkundige werk is er een verschuiving gaande van een benadering, waarbij ervaring, intuïtie en creatief vormgevend vermogen een belangrijke rol spelen, naar een meer wetenschappelijke werkwijze welke gekenmerkt wordt door een grondige analyse van de bestaande situatie, een explicitering van de doelstellingen inzake de gewenste toekomstige sociaal-ruimtelijke ontwikkelingen, alsmede door een stelselmatig onderzoek naar de middelen, waarmede deze doelstellingen kunnen worden gerealiseerd.

9. Ter beteugeling van het steeds in omvang toenemende forensisme in ons land en de hiermede gepaard gaande toeneming van de verkeerscongestie is het dringend noodzakelijk bij de planning van steden, agglomeraties en stadsgewesten een zo groot mogelijke mate van integratie van het wonen, de voorzieningen, het werken en de recreatie na te streven.

10. In het huidige recreatieonderzoek wordt te weinig aandacht besteed aan het feit, dat het groen (park, bos, speelweide etc.) voor de verschillende soorten van bezoekers een uiteenlopende betekenis heeft. Het is van groot belang, dat verdergaand onderzoek wordt verricht naar de betekenis van het groen voor de gebruikers hiervan, daar de resultaten van een dergelijk onderzoek steun zullen kunnen verlenen bij de inrichting en het beheer van recreatiegebieden.

(Zie H. Koopmans-van den Boogerd, Betekenis van het groen voor de mens. Acht instrumenten om de betekenis van het groen te onderzoeken. S.I.S.W.O., Amsterdam 1967)

11. Den Draak vraagt zich af, of de sociologische bijdrage aan de verkeersplanning, gezien de „vluchtigheid” van het verkeer, niet vrij beperkt zal blijven. Naar ons oordeel onderkent hij onvoldoende, dat het verkeer als een sociale institutie kan worden beschouwd en zich evenals alle andere wijzen van geïnstitutionaliseerd menselijk handelen wel degelijk leent voor sociologische analyse.

(J. den Braak, Ruimtelijke Ordening en Sociologie, in „Stedebouw en Volkshuisvesting”, vol. 47, nr. 4, april 1967, blz. 120 t/m 126)

12. Een vergelijking van de verhoudingscijfers tussen het aantal ingeschreven studenten en het aantal docenten en wetenschappelijke medewerkers in de mens- en maatschappijwetenschappen van de technische hogescholen in Delft, Eindhoven en Twente wijst uit, dat het Delftse cijfer als bijzonder ongunstig aangemerkt moet worden. De groeiende betekenis van de mens- en maatschappijwetenschappen in het kader van een moderne ingenieursop-
leiding vergt op korte termijn maatregelen om de achterstand van de Technische Hogeschool te Delft in te halen.

13. Wij onderschrijven ten volle de conclusie van Lugt en Goodijk, dat de bio-industriële wijze van dierexploitatie (waarbij individueel toezicht op de belangen van het dier niet meer mogelijk is en de symptomen van dierlijke nood slechts op economische gronden worden bestreden) uit ethische overwegingen moet worden afgewezen.

(C. Lugt en G. Goodijk, Mens en dier en bio-industrie, Mededeling 460, Instituut voor Biologisch en Scheikundig Onderzoek van Landbouwgewassen, Wageningen 1973)

14. Het is een opmerkelijk verschijnsel, dat Nederlandse auteurs van wetenschappelijke publicaties — in tegenstelling tot hun collegae uit de Angelsaksische cultuurkring — angstvallig vermijden de lezer de indruk te geven, dat zij over enig gevoel voor humor beschikken. Zij zijn — en vermoedelijk terecht — bevreesd, dat anders hun werk in vakkringen niet „au sérieux” wordt genomen.

Stellingen behorende bij A. Hessels,
Vakantie en vakantiebesteding sinds de eeuwwisseling.
Delft, 1973